

167

Return this book on or before the
Latest Date stamped below.

Theft, mutilation, and underlining of books
are reasons for disciplinary action and may
result in dismissal from the University.

University of Illinois Library

AUG 25 1967

L161⁴-O-1096

167 з. 1701

ІВАН ЛЕВИЦЬКИЙ.

70

Ж М А Р У.

ПОВІСТЬ.

Перше повне виданє.

НАКЛАДОМ

УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ

зарєєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

1904.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА
під варядом К. Беднарського.

891.79
L57
O.kh

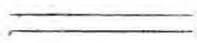
Від редакції.

Гарна повість Івана Левицького „Хмари“ вийшла перший раз друком у Києві ще 1874 р. в збірнику його творів п. н. „Повісті Івана Левицького“ (ст. 3—335). Написана вона була швидше, бо вже 1873 р. надруковано з неї частину п. н. „Новий чоловік“ у „Правді“, ч. 3—9. („Новий чоловік“ і „Запорожці“ вийшли тогож року у Львові ще й окремою відбиткою). В 1874 р. надруковано знов у „Правді“ (ст. 292—297) один епізод із „Хмар“ п. н. „Екзамен“, який був пропущений в київськiм виданю. Не сповна десять літ пізнійше надруковано значно більший відривок із „Хмар“ у „Зорі“ (1883 р. ч. 7—15) п. н. „Воздвиженський і Дашкович“. Другого видання дочекала ся повість Івана Левицького аж 1890 р. (в Галичині першого), де вона вийшла як XXXV том „Бібліотеки най-знаменитших повістей“ в додатку до „Діла“. Отсе друге видане ріжнило ся від першого київського лиш дуже мало: дещо автор пропущав у ньому, а дещо додав, хоч не багато, коли не числити друкованого в „Правді“,

Slavice

„Екзамену“. Пізнійше були проби видати сю повість іще раз у Росії, але цензура заборонила і навіть тепер не пропустила, коли в Київі почало виходити збірне виданє всіх творів по-важаного автора. Супроти того постановила „Видавнича Спілка“ видати „Хмари“ своїм накладом у Львові. На просьбу „Видавничої Спілки“ автор поробив іще деякі зміни в повісти, а надто прислав три нові, не друковані ще нїде розділи (XIII—XV). Супроти того виданє наше хоч третє з ряду, являєть ся першим повним виданєм повісти, що ми й зазначили на титуловій картці, та на що звертаємо увагу читачів. Дрібних поправок та змін у сїм виданю є доволї багато.

В. Г.

I.

Одного літнього горячого дня, в місяці липці 184... року, з города Тули вийшла купка хлопців, убраних по дорожньому. На молодих паничах були сїрти з темної парусини з чорними роговими тузиками, суконні, широкі й круглі картузи. Кожний мав за плечима торбу з одежою, книжками й харчами; кожний держав у руці по палиці. Паничі були рослі, дужі, широкоплечі й русяві. Їх рум'яні, повні щокі були здорові якось по-сільський; жилими руками, кремезними плечима й шиями вони були похожі на великоруських робітників або крамарів-коробейників. Між ними один був висчий од усіх цілою головою: то був їх поводитарь, Степан Воздвиженський. То були тульські семинаристи. Вони йшли до Київ'а. Де-які були послані на скарбові гроші в київську Духовну Академію, де-які були прості семинаристи, що скінчивши курс, йшли до Київ'а на прощу.

Широкий і вільний був їм шлях на Україну. Літня спека застала його на долоню курявою. Сонце пекло з горячого неба. Курява посіла на семинаристів, обліпила їм лиця так,

I. Левицький. Хмари.

1

що вони не пізнавали один другого. Піт котився з їх потоками і, помочивши чорну куряву, пописав лиця їм довгими смужками.

Кандидатам до академії були видані скарбові гроші на поштові коні до самого Києва. Однак вони не поїхали за ті гроші, а пішли пішки.

З чорного чернігівського бору вони вийшли на низький берег Дніпра. Перед ними за Дніпром з'явилася чарівнича, невимовно чудова панорама Києва. На високих горах скрізь стояли церкви, дзвінниці, неначе свічі палали проти ясного сонця золотими верхами. Саме проти їх стояла Лавра, обведена білими високими мурованими стінами та будинками, блискача золотими верхами й хрестами, як букет золотих квіток. Коло Лаври ховалися в долинах між горами Печері зі своїми церквами, між хмарами садів та винограду. А там далі, на північ, на високому шпилі стояла церква св. Андрея, вирізуючись усіма деталями на синьому небові; коло неї Михайловське, Софія, Десятинна... Поділ, вганяючись рогами у Дніпро, неначе плавав на синій, тихій, прозорій воді зі своїми церквами. Всі гори були ніби зумисне завітчані зеленим деревом і букетами золотоверхих церков. Їх завітчала давня невмираюча українська історія, неначе рукою якогось великого артиста..

Стоять київські гори нерушимо, заглядають у синій Дніпро, як і споконвіку, несуть на собі пам'ятку про минувшість для того, хто схоче її розуміти, і ждуть, не діждуться, поки знову вернеться до їх слава старого великого Києва, поки знов не завітчають їх потомки давніх батьків свіжими квітками історії.

Тульські семинаристи стріли велику силу прочан, що йшли з далекого краю до Києва. Всі богомольці, побачивши Київ, попадали навколїшки, хрестились, молились і били поклони. Семинаристи пішли прямо на гору до Лаври, щоб помолитись Богу й поклонитись Печерським св'ятим.

Помолившись Богу в Лаврі, одна часть семинаристів пішла на Поділ, до академії. Там молоді студенти здали екзамени, і їх прийняли в академію (на скарбовий кошт).

По розкішних аллеях Брацького монастиря, густо обсаджених усяким деревом, гуляли студенти з усіх кінців широкого російського царства. Тут можна було побачити типи півночі, з жовтим волоссям на голові, з фінськими лицами; можна було побачити широкі шиї і сірі очі Великорусів; чорняві й рум'яні лица Українців, навіть орлині очі й носи Грузинів, Греків, Сербів і Болгар, що приїжджають учитись до Києва. Після екзаменів усі студенти були веселі, щасливі, всі весело розмовляли, знайомились, жартували. Довгі і густі аллеї монастиря аж гули од голосної розмови.

Швидко студентів розділили по числах. В кожному числі жило по п'ять, по шість студентів. Там були їх книжки, там вони навіть пили чай. Окремих дортуарів тоді ще не було. Ділячи студентів по числах, їх знов мішали між собою, розділяючи навіть земляків окреме.

Степан Воздвиженський попав у 10-е число. Разом із ним жили в тому числі п'ять студентів із усяких сторін світа: Українець, Болгар, Серб, Грек і Архангелець, родом аж із Лапландії. Гірше не можна було вибрати

людей, неоднакових язиком, звичаями! І всі вони мусіли жити в купі, годитись, миритись, жити так, щоб не зачепити оден другого і не перебаранчати один другому.

Картина в числі була дуже чудна. Болгар сидів на ліжку, підобгавши по-турецький під себе ноги, і писав, поклавши на колінах тверду книжку. Серб ходив по хаті, без перестанку човгаючи турецькими патинками, вишитими сріблом. На їх обох були турецькі фези з червоного оксаміту, з золотими китицями. Лапландець сидів у куточку за шахвою і пів року не говорив ні до кого й слова. Його куце жовте фінське лице було хмарне, темне й сумне, як північне небо. Од його ніхто не чув ні веселої розмови, ні сьміху, ні пісні; його ніхто й не зачіпав. Грек ніколи не сидів у хаті, нічого не робив, тільки приходив до дому на ніч і швидко зі своїми земляками завів крамницю з тютюном. Воздвиженський, великий як верства, міряв хату широченними ступіннями, розпустивши крилами поли свого замазаного халата. Українець, гладенько причесаний, чисто убраний, сидів коло свого столика і писав.

Зібрані з усяких націй студенти еїяк не могли погодитись між собою. Коли Болгарови було холодно, тоді Воздвиженському було горяче. Лапландець любив холод, а Українець—тепло. Часто Воздвиженський одчиняв вікна і холодив хату, а полуденні Славяне кричали і втікали з хати, боячись остуди. Часто Лапландець одчиняв вікно в ночі, і всі вставали в ранці слабими.

В числі всі любили чистоту, а Воздвиженський і Лапландець, здаєть ся, і не розу-

міли, що то таке чистота. У Воздвиженського кожна річ лежала не на своєму місці. Він кидав книжку, куди траплялось, висовував з під ліжка якусь скриню і не підсовував її, а кидав серед хати. На його неприбраному ліжку так і лежало все гвіздом. На столі в його валяло ся все: книжки і папір разом із хлібом, сіллю, сахаром, гребінцем і ковбасою.

Воздвиженського натура була груба, дика й дуже деспотична. Він говорив на кожного — ти, хоч би стрів ся з ким у перше на віку. Часом у вечері всі сиділи тихо, читали або писали, а Воздвиженський починав гуляти по хаті, стукотів, як медвідь, ногами. Всі його і просили і лаяли, і нічого не помагало. Він собі ходив, неначе був один у хаті. Славяне, мабуть привиклі до турецького ярма, швидко перестали його лаяти. Тільки Українець грив ся з ним кожного вечора, лааяв ся й трохи не бив ся.

Швидко всі побачили, що Воздвиженський і Лапландець не дуже любили поважати право власности. Як у їх не було тютюну, вони сміливо простягали руки й брали у других; за те-ж і другим давали свій тютюн.

Студенти того часу дуже пили, далеко гірше, ніж тепер. Теперички звуть той час героїчним періодом п'яцтва. Пили всі, одначе Воздвиженський пив більш од усіх: він випивав стакан горілки, не переводячи духу. Чи траплялись чиї іменини, всі студенти збирались в найбільше число і випивали часом не одно відро горілки, заїдаючи хлібом, сіллю та ковбасами. Ті, що скінчили курса і виїзджали на місця, ставили могоричі в *вертені*. Вертепом звали одно число в старому корпусі, де жили

скінчивши курс. Ті могоричі були такі, що часом усі: і молоді, і старі студенти, і пострижені в ченці — все те лягало покомом на помості і спало там до другого дня. Новішими часами стали пити менше, і в числах часто були танці під грання своїх музик. Разом із танцями на тих вечерах завела ся пісня, і пісня народня, як українська, так і руська. Народні співи завжди були любимі між студентами, і не раз і не два інспектор чернець розганяв студентів серед глухої півночі, бо вони трівожили його стан мирськими піснями. І за часів Воздвиженського студенти любили розважати себе піснями. Зачинали співати руських пісень, а потім Українці співали своїх. Чудовою здала ся українська пісня всім студентам далеких країв, що з роду її не чули! Всі її слухали, як ті, що були родом із синього Дунаю, так і з далекої півночі.

Воздвиженський приїхав до Києва дуже богобоязливим. Він часто вставав серед ночі і молив ся Богу, і не давав спати своїми молитвами. Раз його товариші прокинулись у ночі і побачили, ніби щось біле й велике стояло коло шахви і шепотіло. То був Воздвиженський. Він устав у досвіта і почав молитись Богу, бючи поклони так пильно, що побудив других студентів.

— Хто то? — спитав його один товариш.

— А тобі на ві-що? — обізвав ся Воздвиженський сердито.

— Що ти робиш?

— Та Богу молюсь!

— Чом ти не даєш спати! — крикнули всі разом.

— Дурні ви! Хяба не можна Богу помолитись?

— То молись нишком, та не стукай так лобом! — крикнув сердито Українець.

Всі прокинулись і почали лаяти Воздвиженського. Однече він часто вставав у ночі, молив ся Богу й ходив на утринню нишком од других. Українці і иньші Славяне їли в піст скоромне. Одні Великоруси неначе вік прожили в скитах! Вони всі страшно держали пости: Грека звали нехристом, Українців — Ляхами, Славян — проклятими Турками.

Той Українець, котрому довело ся жити в однім числі з Воздвиженським, звав ся Василь Петрович Дашкович. Він був родом із Черкащини, давньої, козацької сторони. Чудовий, пишний край! Чудові, здорові там люде. Ідеш селами, й не надивиш ся на людей рослих, гарних, привітних. Чи їдуть чоловіки возами, вони сидять гордо, мов ті гетьмани. Чи йдуть хлопці селом, усі гарні, сьміливі, високі, як козаки Запорожці. І дівчата там гарні, чорняві й рослі, як тополі України, і пісня пишна, і люде добрі й горді. Чудовий край! Хто жив у тобі, хто дихав твоїм повітрям, хто бачив твоє сине небо й чув про твою козацьку славу, той тебе по вік не забуде...

Дашкович був чистий Черкасець. Високий, рівний, з дужими плечима, з козацькими грудьми, з розкішним темним волоссям на голові. Він мав лице повне з високим і широким одслоняним лобом. Брови лежали низько й рівно над карими ясними і спокійними очима. Чималі рум'яні губи були складені тісно й міцно, і навіть трохи сердито. Ввесь його погляд, ви-

являючи розум і зібрану саму в себе мисль, був твердий, спокійний.

Рідко траплялось бачити таке лице, де зразу можна було б прочитати мисль, і розум, і силу. Та не було тоді ні кругом його, ні в самому йому матеріялу для правдивої здорової мислі.

Рух його, хода, все було поважне, нешвидко і разом кожда поза була картинна. Він ступав, ніби думаючи, як треба ступити, все ходив задумавшись. А як було сяде, чи стане, згорнувши руки і спокійно дивлячись, його постава була така картинна, хоч малюй на полотні.

Любима його наука була філософія. Він сам вивчив ся по німецькій, і на його столі купою лежали німецькі філософські книжки; тоді як його товариш Воздвиженський день і ніч сидів над грецькою мовою і, по старій традиції, вчив теологію. Тоді ще студенти були вірні духови Духовної академії.

Воздвиженський, при великому зрості, був непервертайло... Його кругла голова з широким великоруським круглим париком, білим, як коноплі, його широкий лоб і при йому вуцый ніс і тупо одрізаний підбородак, все те було дуже не в пропорції з товстим і великим тілом. Коротке лице з коротким носом і тупою бородою, при великому зрості, здавалось нескінченим, одрубаним із низу і було трохи чудне на перший погляд. До його треба було довгенько привикати. Він говорив густим басом.

Так як харч в академії була дуже погана, то Дашкович й інші Славяне їли в пости скоромне — ковбаси, сало, масло; варили тихенько в чайниках яйця і закидали шкара-

лющі на грубу, а часом і за вікна. Од того монастирський двір у піст був засіяний білими шкаралющами, неначе снігом. Воздвиженський дуже за те гнівав ся, і грозив розказати ректорови. Всі почали його стерегтись і в піст виходили їсти скромне у другі числа.

І пішло потім студентське життя рівно, тихо й однаково. Всі мусіли засісти за науку. Всі мусіли, хоч і через силу, привикати один до другого. Дашкович, Грек Калімері, Петрович й інші Славяне були висші розвиттям, цивілізованійші: вони впливали на грубу й дику натуру Воздвиженського. Він сам не чув ся, як перестав уставати в ночі молитись Богу, як покинув грецьку мову і взяв ся до французької, як почав чиститись і прибіратись. Уже він не стукотів по числі ногами, гуляючи, ніби на злість усім. Цивілізація тієї сторони, куди його занесла доля, трохи стерла з його темнійші плями. Одначе товариші його не любили й одхилялись од його, хоч він причіплював ся до других. В його натурі було стільки нецеремонности, що здавалось, ніби він от-от махоне лапою по спині або й по щоці! Він обтесав ся трохи тільки з верху: його душа, його вдача, його погляд на все зістав ся той самий, що він виніс із Тули.

Раз над Київом стояла чудова весняна ніч, котра так надихувала духом поезії Гоголя й Пушкіна. Повний місяць дивив ся в синій, гладенький, як дзеркало, Дніпро. Небо було ясне - синіло, як у день. На заході, над смугою чорною ліса й гір блищало небо дуже пізнім рум'яним вечером. Було ясно, як у день. На Брацькій церкві можна було читати золоті написи на стінах. Повітря було тихе, солодке.

Здається не тіло, а сама душа ним дихала. На серці ставало легко, на душі — спокійно. Розум засипав перед великою красою природи, за те-ж прокидала ся фантазія в самій черствій, твердій душі. Співуча душа виливала ся піснею по соловіїному, поетична душа марила тисячею пишних картин. Душа любляча любила горячіше, душа нещаслива заспокоювала своє замучене серце. Вся природа з небом і землею, з водою, квітками, лісами й горами здавала ся однією піснею, однією гармонією.

В темних аллеях Брацтва гуляли купами студенти. Під високими осоками й акаціями на лавках сиділи разом: Воздвиженський, Дашкович, Петрович, Калімері і багато інших. Перед їх очима за олтарями Брацької церкви, серед монастиря, стояв колодязь. Кругом його росли високі тополі, достаючи верхами до середніх бань церкви. Чудові стояли вони, облиті промінням місяця од вершечків до самого долу! На їх було видно кожний листочок, кожну гіллячку! Лапландець із далекої півночі й собі вийшов зі свого закутка. Всі сиділи вже давно і нікому не хотілось йти в хату. Кожному хотілось говорити, виговорити те, що притаїло ся в душі; у кожного серце було одкритіше од тепла й добра пишного вечора й пісень соловейків.

Довго говорили студенти про всячину. Далі й далі всі ставали говорючіші. Розмова почала приймати тон елегії. Кожний почав думати й марити голосно. Серб Петрович почав згадувати свою рідну далеку сторону, розказував про Турків, як Турки взяли його діда, й батька, і дядьків, посадили в константинопольську тюрму, як забрали їх землі, їх добро,

зарубали діда й дядьків, батька випустили з тюрми без копійки, без нічого. Його душа кипіла помстою й ненавистю; його великі чорні очі блищали вогнем навіть при світлі місяця. Сумний Болгар і собі розговорився, тільки його душа не рвалась так гаряче, бо була дуже пришиблена деспотизмом. Українські студенти ще не мали тоді ясного чуття національності; але слухаючи Сербів й Болгарів, вони й собі згадали про свій нещасний народ, зовсім побитий з мовою, літературою й історією. Дашкович почав тихісінько співати українську пісню. До його пристало кілька голосів. Воздвиженський акомпанював басом, і тихо-тихо, як Дніпрова вода, полила ся гармонічна українська пісня. Серед монастиря, перед п'ятьма золотими банями, серед чернечих келій і темних алей понесла ся мелодія про Сагайдачного, котрого могила була з десятих ступінів із відтіля.

Швидко одчинило ся одне вікно в келії. З відтіля висунула ся кострюбата чернеча голова. Потім одчинило ся друге й третє вікно. З вікон висовувались темні голови й слухали співи.

На дворі, під тополями дибали два журавлі, яких держать по монастирях у Києві. З липи злетів павич, розпустив свій блискучий хвіст і крикнув своїм диким голосом. Пісня розворушила мертвий спокій монастиря. Всі поглядали на ректорські вікна. Одно ректорське вікно одчинилось, і пісня разом умерла на устах двох десятків людей, і знов стало тихо й мертво, як у могилі. Тільки з сусідньої гори Кисілівки широкою хвилею лила ся пісня міщан, що збирались там на вулицю

і співали пісні цілим хором, із басами, тенорами й сопранами.

Калімері й Воздвиженський розвеселяли всіх своїми жартами й брехнею. Грек розказував про східні гареми, про афинських Греків. Низький, товстий, з вузеньким лобом, з товстими губами й чорними очима, Калімері зовсім не нагадував героїв Іліади, а більше був схожий до гірських розбійників. Він почав марити про свій магазин із тютюном, про бариші, про дівчат, лаяв Росію й хвалив свій край.

Тиха ніч, тепло, місяць і зорі наводили більше задуму й меланхолії, а найбільш на Українців.

— Сидимо ми тепер у купі, — почав Дашкович, — а де то ми будемо через рік, через два, як вийдемо з відсіль?

І кожному будуччина, рідний край почали з'являтися перед очима. Серб згадав свій тихий Дунай, згадав Чорну Гору з її вільним народом і красою природи. Дашкович заговорив про свою Черкащину, про Дніпро широкий, про сади зелені і про пишні свої Сегединці, залиті черепнями. Калімері згадав класичні Афини й пишні берега Мореї, хоч і був готовий помінятися ними на добрі бариші за тютюн. Один Воздвиженський не згадував Тули, сьміявся з усіх і звав усіх романтиками.

— А де прийдець ся нам поженитись? Які то будуть наші жінки? — почав Дашкович і тим зачепив найживіщу, найтончу струну в серці кожного молодого студента. До кінця курсу було так недалечко! Всі почали перебірати знайомих у городі паннів, і найбільше тих, що ходили до церкви в Брацтво. Зга-

дали багато паннів гарних і розумних, але в кожній знаходили що-небудь не гарне, що-небудь не до вподоби. І почали вони марити, кому якої треба жінки.

— Я тут не женюсь, — говорив Серб. — Мені треба жінки сьміливої, щоб уміла часом Турка під бік шпигонуту, і щоб до того була патріотка, любила свій край, свою мову, свою віру...

— А мені треба такої, — промовив Дашкович, — щоб уміла господарювати, порядок домови давати, і щоб уміла українських пісень співати. Я буду сидіти й філософувати, а вона тиха, добра та весела, буде коло мене сидіти, шити й пісні мені співати.

— І вже ти! — промовив Воздвиженський. — Може тобі треба такої, щоб сиділа коло тебе та пхикала, сльози лила? — І Воздвиженський підпер ся рукою, пресьмішно скривив лице і почав пхикати. Його здорова голова стала така сьмішна, поза була така чудна й дика, що всі зареготались.

— Кацап ти! — промовив Дашкович, — тямий ти в поезії! А тобі мабуть треба такої, щоб давала що-дня стусанів у потилицю!

— Ого, го! Нехай спробує! Я їй задам такої російської пинхви, що вона не потрапить, куди втікати! Коло мене жінка буде ходити на вшпиньки, на одних великих пальчиках. А як я читати-му або спати-му, то вона повинна замерти на той час і заморити все в домі. Пісень твоїх я не потребую. Жінка повинна бути жінкою. Я голова в домі, а вона моя піддана. Щоб мені було добре їсти, добре пити; щоб мені усе було в пору, за часу...

— То тобі треба наймички, а не жінки?
— спитав Дашкович. — А я собі наймичку найму, а жінки покірної, рабині не люблю.

Воздвиженський знов занявчав жалібно, підперши щоку рукою.

— От-така твоя буде жінка! — промовив Воздвиженський. — А моя жінка нехай не співає й не пхикає: нехай собі буде богомільна, нехай ходить до церкви. І я люблю жінку добру, тиху, але покірну, покірну! Бо як жінка почне верховодити в хаті, то не буде добра.

— Ти деспот! — крикнув Дашкович.

— Ні, братику! Жіноче діло кочерга та колиска. Я для неї й грошей не давати-му до рук! Сам справляти-му одержу, яку треба буде. Я не люблю, як жінки швендають по баях.

— А я подивився-б, як моя жіночка танцювати-ме як метелик, грати-ме, співати-ме, — мавив Дашкович.

— О, як би моя жінка вдавалась такою Іродіадою, то я-б її запер у хаті, ще й двері підпер би. Нехай би сиділа, не рипалась, та хати стерегла!

— Воздвиженський! — промовив Калімері, — ти зовсім дивишся на жінку по монгольський. От моя жінка буде не така! Моя жінка носити-ме кінджала при поясі, вміти-ме полком командувати і Турків бити. Моя жінка буде кров із молоком з огнем в очах, з грудьми високими, як гора Олимп. Я хочу, щоб моя жінка танцювала, як баядерка, співала пісень, як соловейко, припадала коло мене не рабиною, а горячою коханкою. На далекім сході, на гарячому березі Середземного моря, а може з гарема якого Турка, я вихоплю собі такі

чорні очі, таку палку любов, що не схоче мені акахвистів читати.

— А буде в магазині сидіти й тютюном торгувати, — обізвав ся Дашкович.

— Нехай торгує! але вона буде моїм коханням, моєю щирою душею! — говорив палкий Грек, облитий сьвітлом місяця. Його очі блищали гискрами проти місяця, червоні губи й румянець на щоках розгорілись. В таким запалі він був і справді трохи похожий на героя Ілїяди, а не на крамаря.

— Куди то нас порозсилають, як ми скінчимо курса? — промовив Дашкович.

— Я зостанусь тут, у Київі, — одрізав Воздвиженський.

— А в Тулу не хоч? — крикнули всі.

— Не хочу! — одказав Воздвиженський.

— Але-ж там гарно! — промовляли всі, сьміючись.

— То що, що гарно! Я зостанусь тут, на Україні і в Київі; і оженюсь тут! — додав Воздвиженський. — А ти, хохле, валяй до Тули!

— Розкажи батькови своєму! — одказав Дашкович. — Я за гріхи не поїду в твою Тулу. Я не покину України ні за що в сьвіті!

І знов розмова натрапила на передню тему: знов молоді хлопці заговорили про молодих дівчат. Місяць іще яснійше виливав усю силу свого проміння. Густа тїнь під липами ще гірше ворушила думи й фантазію. Далека голосна пісня з гори Кисїлівки, ще далі пісня з гори Щекавики знов викликали охоту до співу. Дашкович почав тихесенько „Гриця“, а Воздвиженський і не счув ся, як став йому акомпанїювати. І знов тиха пісня, як шелест листу, пішла по монастирі. Під самою церквою

спало на землі покотом кілька сотень богомольців із усеї України. Вони з просоння почувли пісню, підволили голови й дивувались, що серед монастиря співає хтось сільську пісню, ніби в селі на вулиці.

На темних аллеях зачорніла чорною хмарию висока чернеча фігура. Червона палиця з золотою головою заблищала, як блискавка. Студенти зачули ректора й побігли до корпусу. Там уже дзвонив дзвоник на молитву.

І довго ще після молитви, сидючи перед одчиняним вікном, дивився Дашкович на сонний тихий Київ, на високі гори, де блищали золоті верхи Михайловського монастиря, де на шпиль висів собор Андрєєвський, а по-під горою зеленіли сади, біліли стіни будинків. Йому хотіло ся одного — не покинути Києва, а другого — знайти тиху, добру, як голубку, і співучу жінку.

Вже всі в числі полягали спати. В великій вікна сьвітлив місяць. В хаті стало тихо, всі засипали. Коли це Воздвиженський прокинувся й закричав:

— Дашковичу! Чи ти спиш?

— Якого ти нечистого не даєш спати! — обізвався з просоння Дашкович

— Чи тобі нічого не снило ся?

— А тобі вже встигло й приснитись?

— Вже! Мені снилась моя будуча жінка, — промовив Воздвиженський хрипким заспанним голосом.

— Якою ж вона тобі снилась: чи таким бовдуром, як і ти? — спитав його Дашкович і всі знов пробуркались і почали сьміятись при роздражнюючій сьвітлі місяця.

— Отже і я пригадую свій сон, і мені щось верзло ся, — говорив далі Дашкович. — Їй-Богу снилось, що я сижу на тій самій лавці, де ми недавно сиділи, і ніч, здається, була така сама; коли се пурх! і з дерева злинула голубка, сіла мені на плече і почала вуркотати на вухо. Я взяв її в руки; коли дивлюсь, а голубки вже нема, і коло мене сидить панна, гарна, як отся ніч, із такими очима і з таким добрим серцем, із таким голубиним поглядом, як у однієї панни у моїй Черкащині. Тільки що я придививсь до неї, а вона знялась павичом, розпустивши розкішний хвіст, і той павич так препаскудно крикнув, як-раз, як отсе ти!

— Бач, які тобі птиці снять ся! — промовив Воздвиженський. — А мені приверзлось, що я сидів на тій самій лавці: мені ніби схотілось води, я й пішов до колодязя, набрав відро води, тай дудлю, дудлю! Випив ціле відро, а води все таки хочеть ся. Коли обертаю ся, а при сьвітлі місяця стоїть дівчина з відром. Я її ляп по руці! А вона разом неначе відьма обернулась панною в розкішній білій сукні на два сяжні кругом. Така пані, ой! ой! В руках у неї були чотки і молитовник, а на плечах крила. Вона взяла мене тихісінько за руку тай каже: „Ходім, серце, до вінця! нас буде вінчати сам митрополит“. От і веде мене прямо до церкви. Дивлюсь, а Брацтво наше все палає сьвічами. Народу в церкві повнісінько, а на амвоні стоїть претовста черниця в ризах і киває до мене пальцем. Підхожу я зі своєю нареченою до черниці, а вона як кинець ся до мене, як ухопить мене за чуба! Дивлюсь, а моя наречена і та черниця перекинулись відьмами,

І. Левицький. Хмари.

2

сїли на лопати тай полинули з церкви. Ввесь народ зашумів, сьвічі погасли, і я прокинув ся.

— Сей сон значить, що твоя жінка буде дуже лиха, — промовив Дашкович, і всі почали сьміятись. Воздвиженський встав і пішов шукати води, щоб залити згагу і жар своєї фантазії.

II.

На Брацькій вулиці, проти самого монастиря, із полудню, була оселя купця Сидора Петровича Сухобруса. Оселя стояла садом до Брацтва, а ворітьми виходила з другого боку квартала на другу вулицю. Половина ґрунту була засажена добрим садом. Сад був старий, розкішний. Високі стовбурі дерева, рівні як кольяни, високо розкидали рясне гілля. Дерев було так повно, що сад здавав ся пишним кошиком, в якому було накладено букетів так тісно, що вони з усіх боків вилазили аж за край. Яблуні, груші, черешні купами гілля вилазили в чужі двори, стгались на чорну покрівлю вогонь і комор, схиляли ся над тротуаром, зачіпаючи прохожих за голови. Сад був старий, як був старий і його хазяїн Сидір Сухобрус.

Старий мурований будинок стояв не на вулицю, а серед двора проти воріт. Він був так збудований, як будували дома в старовину: з танком, із довгими сіннями через цілий дім, із другими дверима в сад. Сіни розділяли його на дві половини: з одного боку була пекарня і велика хата для челяді, з другого боку були хазяйські хати. Товсті на аршин стіни показували, що дім був давній. Вже Сидір Петрович сам попорубував більші вікна, повикидав

із вікон залізне перехрестя. Тільки в його кімнаті зосталося старе маленьке вікно з-верху трохи заокругляне, з залізним перехрестям, іще й гострими крючками на обидва боки. Здається, хазяїн думав не тільки сховати гроші від злодія, але ще мав злу думку покслоти злодієви руки й лице, щоб не квапився темної ночі на чуже добро.

Сухобрус мав дві дочки. Старша звалась Марта, а менча Степаніда. Сухобрус овдовів, і його дочки хазяйнували в господі.

Великий порядок і чистота в хаті і на дворі показували, що Сухобрусівни були добрі хазяйки. Дім був багацько красший в середині, ніж із на двору. Сьвітлиця була чиста, сьвітла, просторна; стіни були помальовані ясно - жовтою барвою; поміст був чистий, вималюваний; через сьвітлицю стлався вузьенький килим, витканий з чорних і білих ниток. На стінах висіли великі картини на папері, в чорних рамах. З однієї картини виглядало лице Павла І-ого, на другій картині був намальований Кутузов із грудьми так обвішаними стрічками й хрестами, що ніде було курці вклучити; з третіх рям виглядала якась цариця. На другій стіні висів патрет якогось давнього Сухобруса в кунтуші, з прорізними рукавами на одкид. Всю сьвітлицю дуже красила нова картина, вишита гарусом. На тій картині якийсь чорновусий Циган, в одежі ясно синій і червоній, вигравав на гітарі. Рядом із Циганом висіла дуже велика картина, де Ной, з бородою до пояса, благословив таких самих бородатих двох синів, а Хам, чорнявий і з короткою бородою, одвернув зле лице од батька. На одних дверях був намальований вусатий і чубатий Запо-

рожець, що танцював козака, держачи в руках пляшку і чарку — сцена може прямо перенесена маляром із Брацької площі, де колись гуляли Запорожці по дорозі до Межигорського монастиря і до чернечої рясн...

На стінах сьвітлиці можна було читати історію нещасного Києва, котрого шарпали й перекидали із рук на руки сусіди.

Обидві Сухобрусові дочки жили в кімнаті дуже чистій, сьвітлій. Сам Сухобрус жив у сусідній кімнаті з маленьким вікном. Його кімната була темна, обставлена двома великими скринями з давним добром.

Сухобрус умів малювати і став на ноги зі свого малярства. Він малював прості образи, що купують тисячі богомольців із усеї України. Жадний київський маляр не вмів так догодити образами сільським молодцям, як Сухобрус. Його образи дуже кидались у вічі своїми ясними червоними й синіми фарбами, і принаджували тисячі покупців. Ніхто не вмів намалювати такого баского білого коня під сьвятим Юрком, такого страшного змія під конем, розмальованого зеленою й червоною краскою, з ротом повним вогню й полум'я! І швидко Сухобрус мав уже свою крамницю з образами проти самого Лева, фонтана любимого й поважаного українськими селянами. Розбагатівши трохи, він почав держати й другу крамницю, поруч із першою, з усяким крамом. Під старість Сухобрус почав слабіти на очі і мусів навчити малярству двох челядників, котрі сповняли його крамницю.

Під хатою Сухобруса, під барканом у садку в холодеку можна було кожного дня бачити ве-

ликі мисники, заставляні образами, на яких протряхали сьвіжі фарби.

Сухобрусові дочки, Марта й Степаніда, були малими дуже гарні дівчатка: кароокі, чорняві, круглолиці, з ямочками на щоках. Вони кожного дня ходили до Борисо-Хлібського дяка з граматками і часловцями під пахвою. Марта була тільки годом старша від своєї сестри. Але маючи один зріст, зап'яті однаковими зеленими хусточками, завязаними під бородою по міщанський, в однакових котиках, критих яснозеленою матерією, вони були ніби однолітки близнята. Після дякової науки Сухобрус посилав їх до одного пансіона годів зо два, де вони вивчилися говорити по великоруській, вивчилися шити й вишивати, і грати на гітарі, як тоді була мода. На тому й скінчилася наука й просвіта Сухобрусівен. Сухобрус умів читати тільки церковні книжки, і часто заставляв дочок читати йому голосно „Житія святих“, а найбільше Печерських. Їх боротьба зі злими духами здавалась йому незвичайно цікавою! Нераз можна було бачити Сухобруса в саду на лавці, з великою книгою „Житій“ на колінах. Надівши сині окуляри, в одній сорочці і без шапки, він сидів у сьвята під гиллястою грушою, дуже рідко перекидаючи товсті й здорові листки Печерського Патерика.

Ще з малку Марта й Степаніда були дуже схожі вдачею. Обидві вони були дуже розумні, чепурні й веселі, обидві були дуже уперті. Коли вони самі хотіли що робити, то не треба було й загадувати, а коли чого не хотіли, то ні батько, ні мати не мали сили їх присилувати. Обидві вони були слухняні, але

трапляв ся час, що Марта або Степаніда не хотіла подати матері того, що лежало під рукою.

Ще змалку між Мартою й Степанідою не було прихильности й симпатії. Вони гуляли в купі, забавляли ся, але не було між ними щирої любови.

— Або з вас, дочки, будуть великі хазяйки, або великі злидні, — було жартує Сухобрус, гладячи по голові своїх дочок.

Сухобрус помилив ся: з його дочок вийшли розумні й хазяйновиті панни, з великою енергією, з великою охотою до праці, але за те палкі й сердиті. Вони так добре держали дім, так уміли дбати, як їх покійна мати. Але за те часто доставало ся від них і старому батькови. Він був у руках своїх дочок і часто не мав волі випити зайву чарку, як того не хотіло ся дочкам.

В городському пансіоні вони трохи вхопили романтизма разом із тодішними сентиментальними великоруськими романсами, які прибули на Україну з романтичною великоруською літературою. Забравши в руки гітари, вони любили співати жалібним голосом: *Стонетъ сизый голубочекъ! Стонетъ онъ и день и ночь!* І розказавши в піснї, як той „голубочекъ“ втерав милу, як він побивав ся і, попросту сказати, здох від печалї, вони задумувались, зітхали й довго дивились в одчиняне вікно, де в саду цвіли квітки, а на коморах купою сиділи „голубочки“, що й не думали здихати од любови. Любили вони співати Сквородину пісню: *Бідну птчку уловили і в кліточку посадили*, перевертаючи українські слова на великоруський лад. І вони справді жалкували за тією птчкою. І часом, вила-

явши добре в пекарні наймичок та прикащиків, покличавши на батька, вони виходили в сад місячної ночі, довго ходили під високим деревом, марили про *бідну птичку й сизого голубочка*. А марили вони, бо вже наближався час і пора думати про якого-небудь голубочка. І з-відкіль він прилине? і який він буде? чи чорнявий, чи русявий? чи купець, чи військовий, чи може вчений?

До Сухобруса почали вчащати молоді люде зі своїх таких купців. Усі знали, що Сухобрус мав гроші в банкові і що він мав їх доволі і в скрині. І панни були гарні. Але якось ні один не припадав їм до вподоби. Були між ними люде й багаті, й гарні, та за те були нерозумні, прості. Марта й Степаніда, розумні з роду, хотіли вибрати собі женихів не дуже темних купців, бо й самі були в пансіоні. Сухобрусівни убиралися багато: в шовкові сукні, оксамитові бурнуси

Пишно убравшись, вони приходили кожної неділі до Брацької церкви. Молоді люде ставали, при виході з церкви, в два ряди коло великих дверей, до самої дзвінниці і без церемонії оглядали кожду паню. Сухобрусівни шелестіли шовком і гордо проходили між тими лавами паничів. Паничі їх знали на лице. Їх примітили там Воздвиженський і Дашкович.

Студенти знали всіх паннів, що бували в Брацькій церкві і давали кожній прізвище або по одежі, або по лиці. Одних паннів звали чорненькими, других — біленькими, иньчих — гвоздичками або чорнобривцями. Сухобрусівни вони звали пальмами. Між усіма паннами на Подолі не було рівнійших, показнійших від них. Великі на зріст, пишні й горді ходю,

лицем щирі Українки, чорноброві і кароокі, вони справді здавались розкішними пальмами Індії посеред дрібними дівчатами.

Раз у неділю, літнього теплого вечора, була гулянка в царському саду. На первій аллеї, недалечко від теперішнього царського дворця, трудно було протиснутись, так було багато народа. Музики весело греміли. Цілі купи міщан снували по темних аллеях. Багато людей сиділо в горах по над Дніпром: вони дивились на пишну картину тихого Дніпра, закиданого барками, байдаками й плотями, дивились на зелені острівці, на темний задніпрянський бір. Марта й Степаніда, одягнені в легкі білі сукні, гуляли на первій аллеї. Вони помітили, що слідком за ними ходило три паничі. Чи повертали вони на бокові аллеї, чи спускались вони в долину, де тепер Шатоб, чи виходили на гору, паничі ходили за ними слідком і часто забігали на-зустріч. Вони примітили велику фігуру Воздвиженського, присадкуватого Калімері, чорнявого Дашковича, і зараз пізнали студентів. Сідали вони, сідали й паничі; вставали вони, вставали й паничі. Паннам те сподобалося, і вони почали з-умисне крутитись по аллеях, манячи слідком за собою паничів.

Сухобрусівни вернулись до дому на заході сонця, посідали коло вікон, одчиняних у сад, і напившись чаю, забрали гітари і почали грати та співати *Сизого голубочка* і *Бідної птички*. А співаючи тих пісень, вони не спускали з думки тих молодих студентів, котрі так довго бігали слідком за ними. „А може то моя доля знайшла мене сього дня в саду?“ так думала кожда з них. А чудовий тихий вечір, а синє небо, палаюче вогнем на заході, а зе-

лений сад із густою тінню, все те роздражнювало нерви, ворушило серце, котрому прийшла своя черга.

Постлала ся ніч над Київом, уже погас червоний одбляск на високих верхах Андрея й Михайловського монастиря, а Марта зі Степанідою все сиділи коло вікна. Резеда розливала тонкі пахощі і сповнила ними всю хату. Вони знов заграли й заспівали: *Звукъ унылый фортепіана*. І голоси їх були дуже гарні, і пісня як сама співала ся в чистім повітрі, але думи брали перевагу. Кожній хотілось марити мріями.

Обидві панни пішли гуляти по саду. В чорній тінї біліли їх ясні сукні, і між деревом вони й справді були як ті пальми, рівні і високі. Батько кликав їх вечеряти і не діждав ся; мусів сам вечеряти. Вже на дзвінницях прозвонило дванацять. На сходї почало ясніти й червоніти небо; сховався місяць. А панни все гуляли, неначе ждали своєї долї до себе в гості.

— Чи ждете кого в гості, чи кого виглядаєте? — спитав старий Сухобрус своїх дочок, вийшовши з хати в сад.

На дворі була така розкіш, така тиха радість, що старий нагнув ся і почав рвати резеду, левкої, барвінок: його старі пальці стулили букетик і, підкравшись до дочок, він кинув на них тими букетами. Живущий, цілющий вечір і його розохотив до гульнї.

Тільки що Сухобрус пішов до хати, як через баркан перевалило ся в садок щось дуже велике й довге, а перегода і друге перескочило слідком за ним. Марта й Степаніда наробили

крику і кинули ся бігти до хати. Батько вибіг їм на-зустріч.

— Що там таке? чи пожежа, чи що? — питав він дочок.

— Ой тату! щось перевалилось у наш садок та таке велике! — крикнули обидві дочки.

Спершу йому здало ся, що нечистий перекинув ся звіврюкою і плигнув у садок. Потім мигнула в його думка про злодіїв.

Він вибіг у садок. Дочки стояли коло хати. В саду двоє людей блукали між деревом і чогось стукали в мисник із образами, що стояв під барканом коло черешень. Сухобрус був спокійний за свій сьвященний крам і не приймав образів на ніч.

А діло було таке. Студенти з царського саду пішли в гості до знайомого купця, що жив далеко, аж на Орданському. Той купець мав багатько дочок і не дуже гарних. Він закликав до себе всяких студентів, годував, поїв їх, і чи мало дочок повидавав уже за-між за сьвіцьких і духовних. Студенти часто гуляли там до півночі і цілою юрбою перелазили потім через стіну Брацького монастиря. Двері в корпусі часом не запирались, а як були заперті, то студенти лазили через вікна.

Саме того вечора Воздвиженський й Дашкович вернули ся від того купця пізньої доби. В їх головах уже добре шуміло, хоч вони й не були зовсім п'яні. Але часом, як кажуть, неначе хто чоловіка обійде або обворожить. Ніч була темна, місяць іще гаразд не зійшов. Стіна Брацтва була біла, і Сухобрусів баркан на тій самій вулиці був так само білий. І за Брацькою стіною росло дерево, і за Сухобрусовим

барканом росло дерево. Замість соб — наші студенти повернули цабе тай перелїзли в Сухобрусівний садок, де до півночі гуляли і марили молоді Сухобрусівни.

Переплигнувши через баркан, Воздвиженський й Дашкович пішли, як їм здавалось, ніби по аллеї прямо до свого корпусу, але швидко почали стукати лобами об дерево і наткнулись на мисник із образами. Вважаючи на його білий цвіт, вони думали, що то корпус. Воздвиженський стукнув, ніби в двері, а образи посипались йому на голову.

— Ой братіку! Де се ми? Куди се ми зайшли? — питає Дашкович, підіймаючи з землі образа.

— Чи не потрапили ми замість корпусу в церкву! — говорив Воздвиженський, роздивившись на образи.

Притвор великої Брацької церкви не замикали літньої пори. Там спала сотня-друга богомольців. Студентам здалось, що вони доконешно застрягли в тім притворі.

— Ой стережись, брате, щоб часом не наступити якій бабі на лице! — промовляв Дашкович.

Крик Сухобрусівен навів його на думку, що він настоптає яку-небудь богомолку.

Вони почали озиратись і побачили над головами густе гилля. Хоч в їх головах й шуміло, однак вони примітили, що то не Брацькі аллеї і не академічний корпус.

— Чи не перескочили ми часом у ректорський сад? — промовив Дашкович.

— Може й так — додає Воздвиженський — треба якось вилазити з-відсіля. Але що се за

образи? де б вони набрались у ректорськiм саду?

— Може тут ректор у ночі Богу молить ся, як Степан Воздвиженський, — жартував Дашкович і з тим словом стукнув лобом у грушу.

— Ой хтось мене вдарив кулаком по лобі! — сказав Дашкович.

— Хто там ходить! — крикнув із усієї сили Сухобрус, стоячи під хатою.

— Ой ректор вийшов із хати! — промовив Дашкович так голосно, що як би то справді був ректор, то в його вуха влетіли б не дуже милі йому слова.

— Так що що ректор! Велике горе — ректор! — кричав басом Воздвиженський так голосно, що як би ректор гуляв навіть у своєму саду в той час, то почув би його баса через улицю.

— Хто то ходить у моїм саду? чого вам там треба? — кричав Сухобрус.

— А свої! — обізвались студенти.

— Хто таки — свої? — спитав Сухобрус.

— Не питай, бо старий будеш! — промовив Дашкович не дуже тверезим голосом.

Сухобрус по голосу догадав ся, що хтось ненароком заскочив в його сад, одначе була тоді неділя.

— Та виходьте, не бійтесь! я вас виведу на вулицю, — припрохував їх Сухобрус.

— Еге, так і вийдемо отсе! щоб ви нас посключали, отець ректор! — обізвав ся Дашкович.

— Та я не ректор! я Сухобрус! — говорив Сухобрус, сьміючись. Він догадав ся, що то були студенти. Марта й Степаніда повиходили з хати і сьміялись.

— Коли ви Сухобрус, то ми й вийдемо. —
І вони справді вийшли обидва і наблизились
до Сухобруса.

— Еге, паничі, мабуть не потрапили че-
рез Брацьку стіну, та зайшли до Сухобруса
в гості. Просимо-ж до господи! Будьте в мене
гістьми, коли зайшли до моєї оселі, хоч і про-
ти волі.

Дуже чудна й несподівана притичина про-
тверезила студентів. Вони почали прохати ви-
бачення, просили вважати на їх студенцьке
життя. Сухобрус втішав, просив не трівожитись.
Він казав, що сам бачив не раз, як студенти
цілою купою плигали через Брацьку стіну
і вважав те за звичайну річ.

Марта й Степаніда притаїлись за кущами
рожі в той час, як батько повів студентів до
світлиці. Вони пішли слідком за ними, дуже
цікаві подивитись, які то студенти: вони знали
на вид кожного.

Сухобрус звелів подати до світлиці сві-
тло й просив їх у хату. Студенти переступили
пориг незнайомого дома і побачили в ночі не-
знайомого чоловіка. Чиста велика світлиця
з поодчиняними вікнами, дуже добре освічена,
свіжа від повітря ночі, повна пахощів резеди,
зовсім вигнала їм хміль із голови. Їм стало
стидно й совісно; вони почали рекомендуватись.

— Нічого, нічого те! Бог із вами! Чи
я-ж кому розкажу, чи що? Ніхто в академії
не знати ме про те, — так утішав їх хазяїн. —
Прошу ж сідати в моїй господі. А от і мої
дочки! Се старша, Марта Сидоровна, а се менча,
Степаніда Сидоровна! Я вас добре знаю, бо
ви півці.

В світлицю ввійшли обидві дочки, високі, рівні, чорняві, в тих самих білих сукнях, в яких вони гуляли в царському саду. Студенти зараз їх упізнали, а вони студентів. Студенти почали рекомендуватись і червоніли, не вважаючи на хміль у голові.

— А ми сьогодні бачили вас у саду, — загремів басом Воздвиженський.

Панни хотіли сказати, що й ми, мов, вас бачили, але не сказали.

— О, ми сьогодні дуже довго гуляли в царському саду, а отсе й досі гуляли ще в своєму саду, — обізувалась Марта Сидоровна.

— Яка гарна погода сьогодні, — ледви промовив Дашкович.

— Дуже добра погода, — обізувалась Степаніда.

— З-рана було тихо, і серед дня тихо, — говорив Дашкович.

— І вечір був тихий. Ми й досі з сестрою гуляли в саду, — говорила Степаніда, спустивши очі в низ.

— А вас звуть у нас пальмами, — одрубав Воздвиженський басом.

— Якими пальмами? — спитала Марта.

— Пальмами! — одказав Воздвиженський. — Бо ви такі високі й гарні, як пальми.

— Далеко нам до пальм, — обізувалась Степаніда, — спасибі за комплімент!

Обидві панни сиділи, згорнувши руки й дивлячись до долу. Вони обидві почервоніли, як Воздвиженський назвав їх пальмами. Дашкович смикнув його за рукав, але так незручно, що було видно на всю хату. Панни з-тиха осьміхнулись.

Тим часом батько звелів поставити самовар і готувати закуску. Він був дуже радий тому випадкови і гостям. Між міщанами і купцями на Подолі студент академії має високу репутацію, як чоловік із великим розумом і з просвітою. Вони знали академістів по проповідях у Брацькому монастирі, а найбільше в п'ятницю великого посту, коли збирали ся на *пасію* сотні Кіян. Стара, давня репутація Могиллянської академії залишила велику силу вплива на Кіян і до нашого часу. Давши приказ у пекарні, Сухобрус увійшов до гостей. На йому був новий синій довгополий сїртук із великими ґузиками і ряба жилетка. Шия була завязана чорною блискучою шовковою хусткою, з-під якої розлягались широкі білі комірчики, неначе великі вуха.

— Дуже радий я, що ви заскочили до мене в гості, хоч і пізньої доби. Мабуть були у гостях? чи може в театрі? — казав Сухобрус.

— Були в гостях... та випили по одній, та по другій... промовив Воздвиженський.

— Молодим людям і молода річ. І ми колись були молоді, то й подвизали ся, а тепер, як старість налягла на плечі, то й не до подвигів.

Сухобрус пристосовував ся до вчених людей і старав ся говорити по вченому. Начитавшись Патерика й Житій, він закидав на церковний язик.

— Як ваш хор гарно співає, — несміливо промовила Марта.

— Ви мабуть співаєте? — запитав Сухобрус Воздвиженського.

— Співаю басом, як можете догадуватись по моїй розмові, — промовив Воздвиженський й гуркнув басом зумисне голоснійше, щоб доказати свій голос.

— Який концерт буде сїєї неділі: чи „Возведох“, чи „Гласом моим“? — спитав Сухобрус, як чоловік, розуміючий діло, і навіть закинув ногу на ногу, приймаючи академічну позу.

— Здається „Возлюблю тя Господи“ — обізвав ся Дашкович.

— Чи не будете коли співати двухорного концерта? Як я люблю такі концерти! — говорив Сухобрус. — От, як у семінарії на „Вербу“ крикнуть на два хори „Кто Бог велій!“ чудо, чудо! Один хор загремить „Кто!“ а другий знов підхопить „Кто!“ та ще й підправить. Ой, Господи, як гарно!

— Ми співаємо тихіші концерти, — промовив Дашкович, натякаючи проти двухорних, крикливих концертів.

— І я люблю тихі, мелодичні концерти, — промовила Степаніда, ледви підіймаючи вії, і знов спустивши їх на щоки.

Тим часом принесли самовар. Панни вийшли до другої кімнати наливати чай і незабаром принесли стакани для гостей. Сьвіжа ніч, міцний чай зовсім провітрили паничів. Вони навіть були раді, що так негадано прийшлося познайомитись із *пальмами*.

Всі посідали коло стола на канапі. В одчиняні вікна заглянув червоний, великий, як діжа, місяць, підіймаючись із Дніпра нїби прямо на Печерські гори. Сухобрусівни в хаті були далеко красчі нїж у церкві в своїх старомодних капелюхах, похожих на кошики. Сте-

І. Левицький. Хмари.

3

паніда мала лице щиро київське: більше кругле, ніж довге, з повними рум'яними щоками, з ямочками на щоках, маленьким ніжним підбородком, із невеличкими темними очима. Ніс її був чисто міщанський: дуже тонкий, рівний, але недовгий, з тонісінькими прозорчастими ніздрями. Брови були високі і на кінчиках дуже тоненькі, як шнурочки.

Старша, Марта, мала далеко грубійші пруги лица, нагадуючи сільську молодицю. В неї брови були товсті, очі великі. Таке лице буває дуже гарне на сцені, з-далека, при світлі ламп. В червоному намисті, зав'язана великою хусткою, Марта була б дуже гарною молодницею.

Розмова стала веселою, не вважаючи на пізню добу. Панни держали себе смирно, трохи пишалися, спускали очі до долу і, очевидно, хотіли вдати з себе дуже добрих і спокійних. Дуже цікавий чоловік зараз упізнав би той голос підсолоджений, ті очі зумисне спущені в-низ, пізнав би природжену вдачу і підробляну.

— Чи весело гуляли сьогодні в саду? — спитала Марта Воздвиженського і блиснула очима, як блискавицями, й так швидко спустила вії, як швидко блискавка ховається за чорними хмарами. Воздвиженський розтав від того блиску, як віск.

— Дуже було тісно на першій аллеї! так тісно, хоч людей розпихай, як у церкві, — одказав він. І йому дуже хотілось, щоб вона знов одслонила віка й блиснула очима.

— І чом би не гуляти всім на бокових аллеях! — промовив знов до неї. — Ні! лізуть усі на першу аллею, тай годі!

— Коли ж на бокових аллеях гуляють самі міщанки та наймички, — обізвала ся Степаніда. — Якось ніяково туди мішатись, бо всі сьміялись би.

— Нехай сьміють ся! — одрубав Воздвиженський. — Я, будши вами, гуляв би й на бокових аллеях.

— Коли ж вам не можна бути нами, — лукаво промовила Марта, і знов скося блиснула очима.

— Чи багацько наук читають у вас в академії? — спитав Сухобрус Дашковича, маючи його за розумнішого.

— О багацько! так що й полічити трудно! — І Дашкович почав перелічувати де які науки, конечно для звичайности,

— Ой, як багацько! і якої треба голови, щоб знести все те! А чи є в вас така наука „Печерський Патерик“? Я дуже люблю його читати! Та наука повинна бути у вас...

Сухобрусівни, побувши в школі, постерегли, що така наука навряд чи є на сьвітї, хоч Дашкович назвав їх багацько й дуже чудних. Їм стало ніяково.

— Є! — сьміливо одказав Дашкович, — тільки не наука, а книжка.

— Книжка! книжка! В мене вона є!

Сухобрус хотів іти й принести Патерика.

— Тату! нехай тим книжкам! Хиба ж їм ті книжки й так не обридли в академії, — говорила Марта. Сухобрус сїв й знов хотів почати розмову про Патерика. Студенти замяли його слова.

— Як багато квіток у вашім саду! — промовив Дашкович до Степаніди, заглядаючи в вікно на квітник.

— Ми зі сестрою дуже любимо квітки; так і копаємось тут у саду, — промовила Степаніда й стала коло вікна, розмовляючи з Дашковичом.

Вона йому сподобала ся. Місяць осьвітив її лице, й воно здало ся йому ще ніжнійшим, ще добрійшим. Брови чорніли, як шнурочки. Дашкович приглядався до неї, і якась радість усе більше та більше наливала його серце. Промінь місяця здався йому веселішим, і пахощі од резеди, од левкої запахли неначе вперше; йому здалось, що вони лились од тих очей!

— Яке в неї миле лице! — думав він, — які тонкі брови, який рівний, тоненький носик. Яка вона повинна бути добра, гадаючи по тонким чистим пругам лиця.

Місяць навів на її лице ідеальну блідноту, сховав гарячий румянець на щоках, замалював матом блиск гострих очей. Вона стояла, згорнувши руки, і розмавляла мельодичним голосом.

— Яка вона тиха, як голубка! — подумав Дашкович, — як вона згорнула руки і очі спустила, зовсім як сьвята! І він згадав свій сон давній, як його сужена у сні злинула із дерева голубкою, сіла йому на плече й потім стала тихою панною. Той давній сон, уже забутий, знов вплив в його з душі проти волі.

— Чи співаєте ви? — якось само вихопилось у його з рота. Зірвала те слово його давня думка.

— Співаю, тільки не дуже гарно, — одказала Степаніда. — Ми вивчились у пансіоні трохи грати на гітарі.

— Співаєте й граєте! — знов зірвалось у його з язика так не до ладу, що Степаніда одслонила віка й глянула на його. — Моя сужена, — ледви, ледви подумав Дашкович. Але та мисль так глибоко заворушилась в його серці, що він сам ледви постеріг її.

Тим часом подали на стіл закуску, а з закускою й напитки. Сухобрус попросив гостей до столу. Час був пізний, їсти схотілось добре. Паничі їли й випивали добре й стали веселійші й сьміливійші. Сухобрус перестав бадьоритись, приймати академічну позу й сьміливійше розмовляв зі студентами.

— Скажіть мені, паничі, — ви люде вчені — як то можна розумом збагнути так багацько наук? І все те позамічати на пам'ять, повиучувати! Я був у вас в академії на митрополичому екзамені і слухав усякі науки. Господи! І де в чоловіка стільки розуму набереться!

— Нічого нема дивного для того, хто з-малку вчить ся. Мало по малу воно все повлазить у голову, — говорив Дашкович.

— Що то за уми, що то за розуми! А ті професори! страх тай годі! — дивувався Сухобрус, випивши не мало. — Які ж то ті уми та розуми за границею, у тих Німців, що все повідумували!

— О, за границею ще далеко розумніші од нас! — говорив Дашкович.

— О, не вірте йому! Куди ж тій Німоті стати на рівні з нами! — заговорив Воздвиженський. — Ми первий народ у сьвітї! Ніде нема більшого царства од нашого, ніде нема красшої віри, чистійшої віри, як наша.

— А в Брусалимі? а на афонській горі? як пишеть ся в „Житіях“ — почав диспуту-

вати Сухобрус. — І там були великі сьвяті, такі як і в нашій Лаврі, і там сьвяті бороли ся зі злими духами, як і наші Печерські Київські.

Сухобрус поналивав чарки, і всі випили й стали ще веселійші.

— Ой ви, уми розуми! — промовив сьміливо Сухобрус, а мабуть не одгадаєте: *що після чаю?* А нуте! хто одгадає? Студенти дивились на його й почали одгадувати. Один говорив, що після чаю треба випити, другий говорив, що треба покурити, що треба подякувати.

— Ні! ні! — казав Сухобрус, тріпаючи головою.

— Треба до дому йти! — обізвав ся Дашкович.

— Ні! — тріпнув головою Сухобрус. — От тобі уми-розуми! Отже й не всьому ви навчились в академії. Після чаю — *слідув воскресенія мертвих і жизни будущаго віка, а-мінь!* — промовив Сухобрус, слова символа віри.

Всі засьміялись; навіть панни осьміхнулись і запишались.

— А *хто не родив ся й умре? хто родив ся й не умре?* — знов загадав загадку Сухобрус.

Ся загадка була не така трудна, як перша. Її швидко одгадали, що не родив ся й умер — Адам, родив ся й не вмер — Ідія й Енох, бо обидва були взяті живими на небо, як написано в Біблії.

— О, уми! ото розуми! одгадали! — хвалив їх Сухобрус.

Воздвиженський встав із-за стола, пройшов ся по хаті й запинив ся коло картини Ноя з синами.

— Що се в вас таке? чи попи, чи діакони, сліпі Велизарії? — промовив Воздвиженський і за тим голосно прочитав надпис: *Святий праотець наш Ное.*

— Е! в вас, бачу, гітара є! — промовив Воздвиженський і взяв із стіни гітару. — А заграйте, будьте ласкаві, або й заспівайте, — сказав Воздвиженський, сівши коло Марти.

— Я колись співала, та вже позабувала, — промовила кокетливо Марта. — Просіть сестру.

Воздвиженський взяв із стіни другу гітару й поніс Степаніді. Вона так само соромилась й одсилала до сестри.

— Коли ви не хочете, то ми будемо співати з Дашковичом. Ну, починай українською!

І Дашкович сміливо почав тенором „Вийди, дівчино! вийди, рибчино!“ Воздвиженський підтягав басом і так ламав українські слова, що панни не могли вдержатись од сміху. Одначе Марта почала акомпанювати на гітарі, а за нею й Степаніда на другій. Пісня вийшла дуже гарна, бо її співали вмілі голоси. Сухобрус аж умилился серцем.

Паничі скінчили й просили співати самих паннів. Вони мусіли заспівати „Сизого голубочка“. Голоси їх були добрі, але не дуже тверді й сміливі. Вони співали й пишали губи, а од того пісня виходила дуже сентиментальна.

— Годі вже того *голубочка*! Заспівайте лишень „Горлиці“! от пісня! — говорив Сухобрус, розвеселившись.

Дочки вдарили „Горлиці“ дрібно й голосно. До їх пристали паничі. Пісня була така весела, така жвава, що підіймала ноги до танців.

— Заспівайте ж іще нашої пісні, та жалібної, жалібної! — просив Сухобрус.

І всі разом заспівали: „Чи я в лузі не калина була, чи я в лузі не червона була?“

— Ой не співайте, бо буду плакати, — просив Сухобрус, переслухавши пісню. — Що мені згадала ся пісня? Яку давню давнину пригадала вона мені! І мою молодість, й мою покійницю, й мої літа давні, на віки минувші!

Вже на сході небо почервоніло, а гості все співали та співали та випивали. В кінець усього сам Сухобрус став серед хати й почав співати церковних пісень. До його пристали студенти, а за ними мусіли співати й панни. Вже на дворі стало розвиднятись, а вони всі співали *Взбранной воеводи* й *Многая літа*!

В Брацькому монастирі задзвонили на утренью. В той час одмикали монастирську браму.

— Дашковичу! чувш? — промовив Воздвиженський.

„Час до дому, час! забарила ся!“ — заягли всі, і паничі почали прощатись із хазяїном і дочками. Всі випровадили їх на двір і розпрощались із ними. Хазяїн і дочки просили студентів не забувати їх і одвідувати, як найчастійше, тільки не через огорожу, а просто через ворота.

Ранок сьвіжий і росяний саме розгоряв ся. На самих вершечках усіх золотих хрестів старого Києва, на високих горах, з'явилися червоні,

як жар, проміння, а Подол лежав сонний під горою в глибокій темній тіні.

Студенти ввійшли в монастирську браму, де встрілось їм кілька перекупок із кошиками на руках. Двері в корпусі були вже відчиняні. Вони благополучно пройшли до числа й повалились на ліжка, змучені днем і нічю так багатою притичинами.

А Сухобрус, вернувшись із дочками до хати, став серед хати, приклав палець до лоба, довго думав і сказав:

— Щось воно та не дурно! Щось та буде! І треба-ж було сим паничам потрапити перелізти конче в мій садок, зайти до моєї господи неждано-негадано в таку пізню добу! Це все не дурно! Щось та повинно бути!

Так говорив Сухобрус під впливом Печерського Патерика, начитавшись іскусів од злих духів. Йому і в голову не прийшло, що діло стало ся дуже просто й випадком.

— Щось буде! — все говорив Сухобрус сам до себе, стоячи серед хати з пальцем припуляним до лоба. — Дочки! готуйтеся до весілля! ось що буде! — промовив батько весело до своїх дочок, і пішов спати.

Вплив Печерського Патерика з батька перейшов і на дочок. Вони не лягали спати, пішли в садок стрічати схід сонця. Їм так ясно малювала ся вечірня сцена в саду!

Роса падала їм на коси, на лице, на одежу; великі краплі дощем падали із листя й обсіпали їх білі сукні. Сонце викотилось із-за Дніпра і освітіло їх зблідлі лиця й трохи червоні очі. А вони все ходили по саду і дивувались. В кожній в голові стояла батькова думка: щось буде! щось повинно бути!

В обіди батько прийшов із магазину до господи і за обідом розмова йшла про студентів.

— Якже вам показали ся вчорашні гості чи сподобали ся хоч трохи? Я дуже вподобав Дашковича! Такий тихий, спокійний і дуже розумний панич! — говорив Сухобрус. — А той другий щось дуже дикий та грубий! Чистий кацап!

— Одначе він із себе дуже показний, здоровий, має гарного баса, — сказала Марта, — а Дашкович уже геть-то розумний хоч і дуже гарний з лиця.

І батько все хвалив Дашковича, а дочкам чомусь більше сподобав ся Воздвиженський. І Марта й Степаніда знаходили Воздвиженського здоровшим, їм обом сподобав ся його бас, його сьміливість, хоч і дуже груба. Тільки одна другій не признавала ся в тім і таїла ту мисль про себе. Марта знала, що Воздвиженський більше звертав увагу на неї й була рада; Степаніда завидувала і почала цурати ся сестри. З того часу між ними почав ся ще більший нелад. Одна поглядала на другу косо.

Не так було між студентами. Воздвиженський вподобав Марту, а Дашкович Степаніду. Дашкович не хвалив Марти.

— Тямиш ти! Ти подивись тільки на Марту! Які в неї брови, які губи! Очі, як огонь! губи, як коралі! А твоя Степаніда... Ну що в неї гарного? Все тонке, дрібне: і брівки, і носик, і зубки.

— А в твої Марти брови, як у молодиці, очі, як сливи.

— Коли-б пак у неї брови ще товщі, очі ще більші, то вона була-б іще крисча! Марта

то краса полудня, щира Українка, показна, чорнява! В нас у Росії нічого такого не знайдеш! Вона щира пальма сходу! — говорив Воздвиженський.

Ніхто не знав, як вони познайомились із пальмами. Начальство навіть не дізнало ся, що вони тієї ночі не ночували дома. Тільки першої таки неділі всі студенти дуже здивувались, побачивши, що Воздвиженський і Дашкович йшли з церкви поруч із Сухобрусівнами і провели їх до дому. Воздвиженський щось розказував Марті, так розмахував руками, що зачепив якогось пана пятірнею по голові і скинув із його шапку. З того часу Воздвиженський і Дашкович почали часто навідуватись до Сухобруса, ходили з його дочками гуляти до Царського саду.

Старий купець був певний, що вони посватають його дочок і раз не втерпів, виговорив ся перед паничами, що в його „є і ще й буде, ще й до того роздобуде!“ — що для своїх дочок він залишить кожній по домови. Того-ж таки літа Сухобрус заклав новий муrowаний дім, на улицю вікнами й на два поверхи. Для другої дочки він купив ґрунт проти свого таки дому через улицю, в другому кварталі, й обіцяв ся збудувати такий же самий дім. Студенти дуже ясно постерегли, до чого воно йдеть ся, і кожний мав на умі заручитись, коли тільки настане тому час.

III.

Настав останній рік академічного курсу. Воздвиженський почав дуже часто записуватись у Лавру, до печер, щоб показати ректорови свою віру. Він ставав на молитвах остронь від других, сам один, і інспектор бачив, що він не пропускав ніколи молитов. На молитвах він хрестився, кланявся дуже низько, бив поклони і так лицемірно підіймав очі до Бога, що інспектор навіть подумав, чи не пострижеться часом він у ченці. Він ходив до церкви на ранню службу навіть у буденні дні і прикладав ся до чудовної ікони Брацької Богородиці, де ректор читав акахтист. В той час він уже став чиншим чоковіком, не молив ся Богу в ночі, але вважав лицемірство за дуже корисну річ для себе. Перед професорами гнув спину, кланявся низенько ченцям, бо знав, що вони те дуже люблять, та все тер ся коло тих професорів, котрі мали багацько дочок. Репутація про його пішла все в гору та в гору, дуже вигідно для його.

Студенти видержали вже екзамен у професорів. Настав день останнього екзамена для старшого курсу, в якому були Воздвиженський і Дашкович. Той екзамен робить митрополит, повіряючи екзамени по всіх науках разом. Приїзд митрополита оповістили в десятій

годині. Всі студенти, одягнувшись у свою вже професорську форму, зібрались у велику салю в старому корпусі. Салю та велика на два поверхи, з двома рядами вікон, із хорами. Вона вся розмальована в класичнім стилі. Великі стіни обвішані портретами всіх вчених старої Київської Академії і портретами нових руських імператорів. Проти самого митрополичого крісла висів великий, на цілий зріст, портрет Петра Могили, чорнявого, з гарним грецьким класичним лицем, хоч і трохи аскетичним, в архієрейській мантиї і з жезлом. З інших золотих великих рям у два ряди виглядали лиця і в клобуках, і в митрах, і простоволосі. Там виглядало не гарно широке лице Кониського, з веселим усміхом і зі здоровою бородавкою на носі. Там дивилось на салю повне, гарне, з червоними ситими губами лице Феофана Прокоповича, котрий неначе тільки що випив і в смак закусив. З другого боку дивився святий Дмитрій Туптало, митрополит ростовський, намальований святим, протоєрей Леванда з тонким орлиним носом, Гізель, Смотрицький, всякі київські митрополити. Тільки ніде там не було видно портрета ні одного українського гетьмана, навіть Богдана Хмельницького і благодотворителів монастиря й академії Конашевича-Сагайдачного і Мазепи!

В десятій годині ректор і всі професори в орденах вийшли до Брацької дзвінниці, стали на східцях під гарячим літнім сонцем і ждали митрополита. Вже минула година, а митрополита не було! У де кого з професорів заболіли ноги, а найбільше у старих. Сонце шкварило, як огонь. А митрополита не було! Коли аж через годину з Александровської улиці виле-

тіла митрополита карита, запряжена чотирма сірим жеребцями, блискучими і гладкими, як печі. Професори стріли митрополита, цілуючи його в руку. Два архімандрити взяли його по під руки й повели до конгрегаційної салі. Митрополит був здоровий, кремезний дід із червоним лицем, але йдучи на сходах він удавав такого вялого, такого старого, такого аскета безсильного, що здається, його архімандрити не вели, але мусіли нести.

Митрополит вступив у салю. Студенти й хор півчих проспівали „Царю небесний“. Митрополит поблагословив членів конференції й студентів, й потім сів на першому місці. Вся конференція, із скількох десятків духовних й світських осіб, довгенько стояла, поки митрополит кивнув їм рукою сісти. Архімандрити й протоєреї сіли кожен по чину, неначе хто їм порозписував місця, а світські професори, хоч далеко розумніші од їх, тулились по заду, як школярі. Секретар висипав на стіл купу білетів, митрополит почав викликати до стола студентів. Він так тихо промовляв ймення, так розтягував слова, неначе зовсім на віки спостився. Ректор мусів голосно промовляти ті ймення, обертаючись до студентів.

Студенти почали виходити, брати білети й говорити, що кому припадало. Всі ченці, і професори, і митрополит слухали, понагинавши голови. І на стінах давня Академія дивилась на все те своїми тіннями, поважними і сумними. Але мало по малу митрополитови все те опротивіло: він позіхнув і почав жартувати, перериваючи одвіти студентів і балакаючи про сторонні речі. Голос його був тоді

зовсім не слабій, не аскетичний, він реготав зовсім по людськи!

— Ану виходьте екзаменуватись, мої земляки! Гей Туляки! виходьте! — викликав митрополит уже не по списови. На середню салу вийшло чоловік п'ять студентів, і між ними як колюс родоський, Воздвиженський.

— О! — промовив митрополит до Воздвиженського, — одвічай поперед усіх.

Воздвиженський взяв білет. Йому випав Гегель. Він почав розказувати його систему дуже темну і почав збиватись.

— Годі! годі! — промовив митрополит. — А розкажи, як учив Гегель про Христа і християнство?

Воздвиженський почав розказувати, що Гегель мав філософію за найвищий ступінь абсолютної ідеї, і почав знов збиватись.

— Ну, чогож ти плутаєш ся? — сьміявся митрополит. — Адже-ж Гегель був єретик?

— Єретик, ваше високопреосвященство — потакав Воздвиженський, ще й великий єретик.

— Значить він був дурень!

— Був дурень, ваше високопреосвященство.

— От і добре! За се одно я тобі запишу найбільший бал! — і митрополит й справді записав йому найбільший бал.

— А молитву Христову знаєш? — питав далі митрополит.

— Знаю.

— От де найвища філософія! — А ваші Німці, Гегелі, Канти, Шеллінґи, все то єретики, все то легкодуми! — промовив митрополит, обертаючись до професора філософії.

— Гегель був останній філософ ідеального прямування, — знов почав одвічати Воздвиженський.

— Останній! — перервав його митрополит, — ну, слава-ж тобі Господи, що останній! Коли-б їх уже більше й не було. І чи вмер він уже?

— Вмер...

— Вічний покой його душі, коли вона того заслужить, — промовив митрополит, засьміявшись, і за ним засьміялась конференція, а за нею й студенти. І Кониський, моргаючи своєю бородавкою на носі, з золотих рям, здається, сьміяв ся своїм чудним лицем із тієї конференції. І Теофан Прокопович своїми ситими губами, неначе сьміяв ся разом із конференцією і студентами. А Петро Могила грізно і гнівно дивив ся на ту сцену, роблячи своїм аскетичним лицем векикий контраст із академічною конференцією. Його лице неначе аж зажурилось.

В той час ректор нагнув ся до митрополита і почав йому шептати. То він хвалив Воздвиженського за його набожність і розказував, що він дав обіцянку йти пішки на богомілля в Почаївську Лавру. Лице митрополита просіяло. Він дуже ласкаво поглянув на свого земляка.

— Буде з тебе! Добре, дуже добре! — промовив митрополит.

— А ну, хто там іще? прославляй ся по єврейськи.

Студент узяв єврейську книжку і розгорнув хто його зна й на ві-що. Він зовсім не вмів читати по єврейськи і держав книжку до горн ногами.

— Ану прочитай і переложи!

Студент почав. Професор єврейського язика приступив до його, заглянув у книжку і засьміяв ся.

— Він, ваше високопреосвященство, держить книжку до гори. Певне, так трудно читати.

— А переверніть йому книжку, може він і прочитає.

Книжку перевернули, одначе все таки він не прочитав. За його сьак-так прочитав його товариш.

— Що-ж із тебе такий поганий гебраїст? А поспробуй по грецький! — говорив митрополит — дайте й мені книжку! Професор грецького язика подав митрополитови грецьку книжку; ректор й собі взяв грецьку книжку і хотів слідити за читанням, але довго придивляв ся і не міг розібрати й слова. Коли зирне на листок, аж він держить книжку до гори ногами. Йому стидно було перевернути, і він так і держав її до кінця, ніби слідячи за словами, та все затуляв книжку широкою рясою. Краска виступила на його щоках і піт на лобі.

— Буде з тебе по грецький! Бери-ж білет по другій науці.

Студент витяг білет по церковній археології і почав розказувати про старинні будовання в Азії і Європі, назвав їх кельтицькими і циклопськими і собі на біду прикинувши ще кілька научних німецьких заграничних термінів.

— І яких ви Кельтів познаходили в древности, коли найстарійший нарід на сьвіті — євреї! На що вам брати ті вигадки німецькі! На що вам ті заграничні терміни!

І. Левицький. Хмари.

4

Студент мовчав і професори мовчали. Митрополит грізно окинув оком молодих професорів, як лібералів, надув ся і почав до чогось добиратись, чогось чіпляв ся, сердив ся. Він побачив, що старий класичний дух академії вже починає падати, що туди влазить дух європейський, одначе розбалакав ся, розвеселив ся і викликав першого студента. То був Дашкович. Він дуже добре і розумно розказував свій білет, а митрополит розхвалив і академію і професорів і студентів.

Вже довгий літній день наближав ся до вечера, а митрополит держав іще на екзамені, бо поснідав пізно і добре, а всі умирали з голоду. Всі потопились, були бліді, а екзамен усе тяг ся та тяг ся. Вже на вечірнім опрузі знялись усі з місця. Студенти і півчі проспівали молитву, і митрополита знов ледви поволокли по-під руки до ректора, де був готовий обід. Велика академічна саля опорожнилась. Тільки на стінах із золотих рам виглядала вся стара Київська Академія на опорожнені кресла, на стіл, де валялись на столі й під столом помяті білетики. Дуже сумно і грізно поглядав Петро Могила, закладач Академії. Його тїнь, прикована до полотна, ніби думала: І що то за люде прийшли і вийшли з моєї академії? і на яким язичі все те говорило, екзамінувалось, жартувало і виявляло научну темноту? Чи то Орда налетіла, чи то Литва набігла і запанувала над моїм ділом, моїм твором? І чорні очі Могили ще грізнійше, ще сумнійше поглядали на простору салю, куди вже вибігли миши і шелестіли між помятими папірцями. Широко одслонені очі сьв. Димитрія ніби дивувались, чи не грали всі люде якоїсь чудної містерії, чи ко-

медії? Всі тіни значних учених давньої Академії, всіх писателів, усіх оборонців українського народу, його віри й народности, цілими рядами смутно недоумівали, що то за люде тут говорили, жартували, держали книги до гори ногами й ніби й справді діло робили!

У ректора був розкішний обід для митрополита і конференції, куди пішла не одна копійка зі студентських сум. Вино лило ся річкою. В одчиняні вікна вже запахло вечером, засяли зірки на небі, а за столом все пили, їли, та ще пили. Вже пізно встав митрополит із-за стола, і всі заспівали йому: „Іс поллі еті деспота!“ При світлі ясних зірок виїхали гості з Брацтва. Пізній захід блищав на стінах церкви, на золотих верхах. Тополі й липи стояли тихо й мліли в благодатному теплі, не ворущаючи ані листочком. І Брацтво, і корпус Академії, і з його вікон грізні і сумні очі давних українських учених дивились на той чудний поїзд і чудувались, що там, де вони колись були свідками боротьби за віру і Україну, там тепер хтось чужий справляє сатурналії, справляє комедії на науку й просвіту. Тільки небо та земля були такі чудові, як і за давних часів, так само сяли зорі в небі, і в повітрі віяло теплом і пахло квітками і тополями... Тільки гори кийівські стояли так само, як у той давній козацький час; так само заглядали в широкий Дніпро, як за давних минулих часів...

Тим часом ректор справді пойняв віри Воздвиженському і, закликавши до себе, почав вговорювати його постригтись у ченці.

UNIVERSITY OF ILLINOIS
LIBRARY

— Не можу, — одказував ся Воздвиженський, — бо маю вже наречену. Вона дочка одного київського протоєрея.

Воздвиженський дунив ректора. Він, правда, був знайомий з дочками того протоєрея, але женитись там не думав, бо протоєрей був не багатий. За те-ж він був земляк і товариш ректорів по школах.

— Ви зробили вибір не поганий, хоч і не хочете своєю власною особою піддержувати руської церкви в стані ченця.

— Я сьмію просити, щоб мене залишили в Києві, — просив Воздвиженський.

— Добре! — промовив ректор, роздумуючи.

Воздвиженський вийшов од ректора зовсім спокійний.

Йому треба було тільки трохи пограти комедію, частійше ходити до ректорового товариша і вдавати з себе жениха його старшої дочки. Всі заговорили, що він із нею жениться. І він і справді посватав ся й заручив ся там. Сухобрус дуже стреповжив ся, зачувши про сватання Воздвиженського, а Марта трохи не зомліла. — Швидко Воздвиженський довідався, що його не тільки залишили в Києві, але навіть професором академії, разом із Дашковичом і ще з одним студентом. Як тільки його зовсім затвердили на тім місці, він і покинув увиватись коло дочки протоєрея.

А тим часом про сватання Воздвиженського на протоєреївні вже всі говорили. Протоєрей просив уже до себе родичів на весілля з Калужської губернії. Сама наречена, його дочка, вже налагодила все до вінця. Протоєрей закупив багацько вина й усяких напиків, по-

шив дочці виправу. Коли рознесла ся чутка, що Воздвиженський вже заручив ся, що він уже давно мав собі молоду. І протоєрей, його дочка, і ректор, і все начальство тільки пороздвляли роти з того дива, зачувши про заручини Воздвиженського з Сухобрусівною!

Воздвиженський, побачивши, що вже стало ся, як йому бажало ся, що дорога в життю постлала ся перед ним так, як його думка того хотіла, просто покинув протоєреївну і, не сказавши їй слова Дашковичови, побіг раз ранинько до Сухобруса.

Сухобрус пив чай зі своїми дочками й тільки що збирав ся йти до магазину. Несподіваний прихід Воздвиженського дуже вдивив батька й дочок: вони вже чули про його сватання.

— Добридень вам, Сидоре Петровичу! — промовив Воздвиженський, і кинув ся обнимати й цілувати старого.

— Доброго здоров'я вам, Степане Івановичу! — обізвав ся з-нехотя Сухобрус, ледви одвітуючи на його цілування.

Воздвиженський подав руку паннам. Марта й Степаніда сиділи мовчки, ледви привитались до його. Марта дивилась у свій чай; її чорні брови дуже насупились над стаканом, стали грізними, як чорні хмари. Степаніда ледви осміхалась і копилила свої тонкі губи.

— Давно я був у вас у гостях! — промовив Воздвиженський.

— Давно! — з-нехотя промовив Сухобрус і замовк, прийнявши академічну позу, і дивлячись на швидку пару, що вискакувала з під покривки самовара.

Марта колотила ложечкою чай, в якому вже давно не було й шматочка сахару, і який був холодний, як вода.

— Ваш чай, Марта Сидоровна, зовсім прохолоне, — зачіпав її паніч.

— Нічого те! я люблю холодний чай, тільки не люблю холодних людей.

Такий прямий і різкий одвіт дуже вдивив і засмутив Воздвиженського. Він бачив її завжди тиху, спокійну, добру. Він вгадував, що причиною того була обида. А Марта все колотила чай і ледви мочила ложечкою губи. Її великі очі були повні сліз. Вона була сердита і ледви здержувала себе. Не стільки гірка обида, як злість налила її очі сльозами.

— В мене було такого діла! так багато діла! Я скінчив благополучно екзамени, мене zostавили бакалавром при академії. Вибачайте мені, що я так не часто навідував ся до вас! — просив Воздвиженський, і в його голосі й справді почула ся мягкість і жалібність.

— До нас то й не було часу, а як до кого иньшого, то й час знайшов ся, — промовив Сухобрус, дивлячись у вікно проз Воздвиженського голову.

— От як Дашкович, то й діло робив і нас не забув, — промовила Степаніда.

Воздвиженський бачив, що хазяїн і дочки такі холодні, неначе їх хто пообкладав ледом. Одначе йому не стало совісно ані кришки! Його великі сірі очі так само дивились сьміливо. Він просто міркував, як купець у крамниці перед покупцями, з котрого боку пристати, і як почати річ, і так почати, щоб усе діло загарбати в свої руки з прибиллю, щоб нічого не втратити.

А Марта все сиділа нерушимо та коло-тила холодний чай. Здавалось, що вона хотіла його колотити, доки Воздвиженський не вийде з хати, або поки не переговорить об заручинах. Її лице було бліде, її брови й губи, трохи втягнуті, виявляли велику енергію. Вона не змогла, не вміла здержати злості, і сльози за-капали з очей.

— Треба починати діло, або втікати, — шепотіла Воздвиженському думка. Він хотів уже говорити, тільки якось не знаходив слова. Він побачив сльози на Мартиних щоках, і тільки подумав: „Яка вона добра! яке в неї м'яке серце! Вона буде доброю жінкою! треба приступати!“

І він приступив. Просто й ясно, голосно на всю хату, він оповістив, що його діла в академії скінчені, що йому час приступити до сватання, і він нікого більше не вибирав, ні об ким більше і не думав, окрім Марти Сидоровни.

— Тепер за вами черга, Марто Сидоровна! — промовив Воздвиженський.

Марта розридалась. У неї набралось сліз повнісінькі очі, вона була рада, що трапився випадок вилити їх, і більше не держала їх.

— Дайте мені хвилинку подумати, піти в сад! — промовила вона й вийшла в сад.

За нею вийшла сестра. Воздвиженський зістався з Сухобрусом. За-для його випав найкрасчий час поговорити з батьком про придання, і він почав говорити без жадної церемонії.

— Як же ви, Сидоре Петровичу, розпорядитесь зі своїми домами, з садом, із ґрунтом? — почав будущий зять.

— А так! В мене дві дочки, як ви знаєте. Більше роду й не маю. Марті дам новий дім, що стоїть на вулицю, а Степаніда тим часом жити-ме зо мною в сім крилі. А по моїй смерті Степанїді зіставляю крило...

— Чи ми-ж помиримось?

Треба миритись... Тільки ви знаєте, що я своїх дітей не зобижу. Що маю, то все їх. Для менчого зятя я купив через вулицю ґрунт, і на тім ґрунті збудую новий дім, а крило запишу по половині на двох. Схотять, продадуть, чи поділять ся — про мене!

— Розумні ваші слова, Сидоре Петровичу, гарно й слухати, — промовив Воздвиженський, видимо радий тому. — Чи не можна, Сидоре Петровичу, всі ваші слова записати на папері? Ваші слова — золото! Шкода буде, як вони так і полинуть у повітрі...

Сухобрусови очевидячки не сподобала ся така річ.

— Коли ви мені, старому батькови, не ймете віри, то я й запишу на папері. Не заберу-ж я всього на той сьвіт.

І тут же Сухобрус записав на старшу дочку новий дім, а решту — так як він говорив. Воздвиженський сховав той папір у кишеню і прожогом полетів у сад. Марта дала йому своє слово, як того ждав Воздвиженський, як знав об тім і старий батько.

Всі вернулись до хати. Всі неначе переродились, були веселі, жартували. Марта була рум'яна, все спускала очі в землю, як жених брав її за руку і ніби крадьком тільки осмілювалась глянуть на його. Одна Степаніда була невесела тим, що Дашкович не просив і досі

її руки, а може й тим, що не її сватав Воздвиженський.

— А ми чули, що ви засватались на протоєреївні? — питає Сухобрус.

— А де там! хто його там думав свататись! Так тільки туманив людей.

— На ві-що? Не добре! Їй Богу, не добре! — тихо промовляв Сухобрус, просячи всіх за стіл і сідаючи обідати.

Після обіда, веселий і щасливий, як купець, що дуже добре торгував того дня, Воздвиженський прибіг на квартиру до Дашковича.

— Чи ти чув новину? — крикнув Воздвиженський.

— Яку новину?

— Що я посватав твою Степанїду!

— А ти-ж женишся на протоєреївні?

— На якій протоєреївні? Схаменися ти?

Я сьогодні посватав твою Степанїду Сидоровну, Сухобрусову дочку! От-що!

— Не правда твоя!

— Бреши сам, коли не ймеш віри. Вже й моє весілля швидко буде, і той новий дім, що на улицю, буде мій. Ось подивись!

І Воздвиженський показав йому папір із підписом Сухобрусовим. Там Дашкович побачив ім'я Марти, і в його одлягло од серця.

— А що, налякав тебе, га? — промовив Воздвиженський. Йди-ж скорійше, заручайся, коли хоч, а то й справді втраєш свою пальму. Так і вхопить якийсь купчик! Ходімо таки сьогодні ввечері, то й весілля будемо справляти разом.

Дашковичови все те здавалося сном. Так усе те було несподівано, негадано. Він ждав сватання у протоєрея. Воздвиженський своїми

устами просив його навіть шафером. А тепер скоїлось зовсім иньше діло.

— Отже-ж ти й справді капосний!

То було перше слово Дашковичове, як він опам'ятував ся.

— Та чого ти стоїш, роздявивши рот! Вбйрай ся та ходімо на твої заручини, бо втра-тиш дівчину. Щоб мені завгорило й справді сьогодні посватати твою Степанїду?

— Ой капосний же, нехай тобі всячина! — шептав Дашкович, хапаючись убиратись. В його була думка, щоб хто й справді не одбив у його дівчини.

Того-ж таки вечора обидва вони пішли до Сухобруса. Тепер тільки Дашкович пересвід-чив ся в тім, що Воздвиженський засватав ся: його витали, як зятя. Не довго думаючи, Даш-кович пішов зі Степанїдою в сад на прогуляня й переговорив із нею. Він вернув ся з саду женихом.

Сухобрус не знав кінця своєму щастю. Сьвітлиця його осьвітилась сьвічками й лам-пами. В кухні палало велике полум'я; там го-тували вечерю. Самовари не загасали. Стіл був заставлений наїдками й напйтками. Сухо-брус надів новий синій сїртук і найрябїйшу шовкову жилетку. Його очі блищали од вина і щастя. Він обнимав та цілував дочок і зятїв.

— Ой, ви мої дочки, як голубочки! грали ви й співали „Сивого гулобочка“, поки не принадили до себе пару голубів, тай яких го-лубів! Ой ви зятї мої, уми-розуми! Чи я-ж думав та гадав мати зятїв таких розумних, іще й професорів? За те-ж я вас обзолочу, обсиплю золотом та сріблом. Дам вам обом по дому, по садку. А з маґазинами... як самі знаєте.

Певне ви будете писати книжки, а не образи малювати, як батько наш колись малював. Ой, ви мої уми-розуми!

І старий батько не міг натішитись своїми вченими зятями: все обнимав та цілував їх.

— Та буде вже цілуватись! — промовив Воздвиженський. — Давайте, ще будемо пити!

— Давай, зятю, й пити! Й пити — вмерти, і не пити — вмерти. Лучче-ж пити і вмерти! Ну дочки! випийте до мене, а я до вас!

Марта й Степаніда мусіли забрати в руки чарки з вином і випили до самого дна.

— Я думав, що ви вже мене покинули! А ви таки будете мої. Не дурно мені сеї ночі снів ся чудовий сон! Снилось мені, ніби я стою у себе серед двора. На дворі ні день, ні ніч, але якимось ясно й світло, ніби соняшний день злив ся з місячною ніччю. Коли се як зашумить повітря, як загремить грім! Дивлюсь я, на небі й хмар нема, а з Лаври, з Михайловського, з Брацтва летять янголи, та все по парі та по парі; такі ряди, що й полічити трудно, та все знімають ся з куполів та з золотих хрестів! Оглядаю ся я, а всі три ряди летять просто у мій двір. Кожний янгол держав по зеленій гильці всякого садового дерева. І котрий отсе прилетить, то й застромить гильку в мойому дворі. І ті гильки перед моїми очима росли, розпускали на всі боки зелене гилля; дерево підіймало ся в-гору та в-гору, цвило перед моїми очима. Я чув пахощі цвіту. На дереві спіли овочі, вкривали рясно дерево, аж гилля гнуло ся до долу, й обсипались перед моїми очима. Дивлю ся я, аж янголи засадили вже увесь мій двір, потім засадили садами ще й вулиці коло мого двору! Все так і зазеле-

віло перед моїми очима. Я набрав повну хустку пахучих яблук і груш тай думаю: понесу-ж я своїм дочкам. Тай на тім і прокинувся!

— Чи не читали ви того вечера Патерика Печерського або Житій? — спитав Дашкович.

— Е, уми-розуми! То не од Патерика! то од Бога і святих Печерських!

— Чом же ви, тату, не попоштували нас тими райськими яблуками? — питали дочки. — Ми були-б і гостям зіставили на сьогодні.

— Як би пак сподобив Господь, то чом би й не попоштувати? Та ми грішні люде, невгодні Богу, — промовив Сухобрус наставляючим тоном.

Тим часом надійшло два купці, близькі сусіди. Перед образами засьвітили лампадку й свічки. Дві парі молодих стало на килим і побили поклони. Батько й гості поздоровляли їх із заручинами.

Після заручин була багата вечеря. Після вечері обидві молоді грали на гітарах і співали. До їх пристали й паничі! До пізної ночі було в хатах Сухобрусових весело, до пізної ночі грали й співали.

Незабаром Сухобрус встиг обробити горішний поверх нового дома. Вже був назначений день двох весіллів разом. Воздвиженський і Дашкович вінчали ся разом у Гліба-Бориса. Серед церкви поставили високі підмостки, огорожені ґратками і застлані килимами. Марта й Степаніда були убрані в білі прозорчасті сукні і в білі гірлянди. Високі, чорняві, рум'яні, з розкішними чорними косами, вони були дуже показні й оригінальні своєю красою. Біле убрання було їм дуже до лица. Ніколи до їх

не приставало так прізвище східних пальм, як тепер під вінцем. Як шафери накрили голови вінцями, вони стали похожі на цариць Шехерезади, так багато було сценічного, східнього в їх зрості, в їх оригінальній полуденній красі. Навіть товсті брови, великі очі й губи Мартині здавались ніжнішими й тончими при світлі свічок, при свіжому фантастичному білому убранні.

Старий священник, вважаючи на вчених женихів, виніс із олтаря прездорову книжку проповідей і попоштував їх словом якогось св. отця церкви третього віку, де дуже часто промовлялось, що супруг повинен любити свою супружницю, і супружниця повинна боятись супруга. Женихи найняли митрополітанську цівчу. Хор гремів концерт. Якийсь бас мало не луснув, викрикуючи останні слова апостола: „жена да убоїть ся свого мужа“. Народу було в церкві так багато, що свічки в кінці вінчання почали гаснути. Все було як слід, торжественно й пишно. Сухобрус був аж на третьому небі.

Бучне весілля розвернулось у просторих хатах нового дома. Гостей було дуже багато, а найбільше вчених. Гості пили й їли, але поза очі звали Воздвиженського не добрим чоловіком за те, що він зрадив одну дівчину і женив ся на багатій купчисі. Старий батько не знав, де стати, де сісти: йому прийшло ся не тільки познайомитись із ученим миром, але навіть поріднитись!

Вже світом роз'їхались гості по домах та все тихенько говорили, як то на світі не до ладу буває, що одну ніби кохає, а другу бере за жінку. Всі тягли стару пісню про

зраду дівчатам, про материяльну жадобу при сватанні. Тільки Воздвиженському було бай-дуже про те, щоб там люде не говорили! Його плян так удав ся, його діла так йшли до ладу, що він був щасливий, вигравши право на дуже вигідне місце між людьми.

Після весілля Воздвиженські помістились жити на горішньому поверсі, а Дашковичам Сухобрус спорядив тим часом нижній поверх. І того-ж таки місяця проти дома Воздвиженського заклав новий дім для Дашковичів.

Молоді жили з початку мирно й щасливо. Сестри приходили одна до другої в гості. Гітари часто бреньчали то в низу, то на горі. Марті й Степаніді ще не зовсім минув романтичний період життя: часто можна було почути в їх домі співи. Тонкі жіноцькі голоси зливали ся складно й до ладу з чоловічими в піснях великоруських й українських. Старий батько часто навідувався до дітей, послухати веселих пісень. На противнім боці новий дім ріс у гору, а межі двома молодими хазяйками в однім домі росла незгода. Попереду почали лаятись наймички з гори й з низу, а за наймичками — хазяйки. Часто, повідчинявши вікна, вони голосно й дрібно перекидали ся словами про хазяйські речі... Сухобрус чув те і велів майстрам поспішати з новим домом.

— Дочки мої! не сваріть ся! В мене вас дві: не поле вами засіяно. Добра мого буде доволі для вас обох. А коли вмру, то все моє буде ваше по половині! Так вговорював Сухобрус своїх дочок, сидячи в старім крилі коло одчиняного вікна з великим Печерським Патериком у руках.

Сухобрус усе ходив до магазину, не кидаючи купецтва. Новий дім тим часом уже був готовий. Сам Сухобрус посадив своїми руками перві деревця в новому саду. Він більше любив менчого зятя й менчу дочку, мав їх за добрійших людей, а зятя — за розумнішого чоловіка. Старша пара догадувалась об тім і почала озиратись на всі боки і косо поглядати на батьківську прихильність до молодчої пари.

Тим часом як Сухобрус опоряджував нове хозяйство своїх зятів, Воздвиженський і Дашкович складали собі професорську репутацію. Дашкович швидко підняв ся між професорами своїми лекціями по історії філософії, і піддержав репутацію тієї науки, котра все стояла в академії дуже добре. З кожним роком його лекції були луччі й луччі, з кожним роком росла його репутація. Молоді студенти, приїхавши з усіх кінців Росії, вже чули про його, вже ждали чогось незвичайного. В старім академічнім корпусі з темними вікнами, з чорними партами, в його аудиторії було повнісінько студентів, котрі сиділи цілими лавами й купою стояли коло порога, прийшовши з інших курсів. Дашкович входив, сідав на катедрі і не дивив ся ні на кого: його очі десь ніби ховались, заходили десь глибоко, де ворухилась думка. В вічі слухачів видавав ся тільки чистий широкий лоб. Його лоб займав місце очей для слухачів; так на йому було багато думки! Кожний легенький і тоненький зморшок між бровами здавав ся тим місцем, де забгала ся думка і світила ся з-відтіля. Коли — неколи він підіймав одну руку і пальцем, ніби показуючи на абстрактну думку. Не можна забути

впливу його одної репутації на молодих студентів! Всі зібрали ся в-перве на лекцію й сиділи лавами кругом аудиторії, держачи голови рівно, як під шнурок. Дашкович промовив перве слово, і всі ряди голов неначе по електричному потоку разом схилились уперед, насторчившись слухати. І цілу лекцію так держались голови; коли-б хто поворошив ся хоч трошки! тільки карандаші скобзались швидко, швидко по папері! І його мисль лила ся чиста, як кришталь! Не було там ані одного слова зайвого, не до діла. Вся система якого-небудь філософа впливала з його уст, ніби з голови самого філософа; така вона була чиста, ясна, ціла, непервана.

Не в одну голову запала крапля світла й мисли од його лекцій, не одна голова стала світліша й яснійша.

Дашкович не довго й був в академії. Його репутація пішла скрізь і його попросили перейти в московський університет. Але скучаючи до дому й за Києвом він потім перейшов у київський університет.

Воздвиженський не любив науки, не поважав її, мав її тільки за спосіб прокласти собі дорогу в життю і як можна більше витягти з неї і через неї грошей, їжі, напиків і всякого добра. Де можна було все те дістати иньшим способом, він не розбирав доброго й недоброго способу, і досягав до ціли, кинувши на бік науку.

В аудиторії одчинялись двері і входив Воздвиженський. Тричі ступивши через аудиторію, він ставав на підмосток катедри, одну ногу держав якось на повітрі, і, повернувшись круто товстими плечми, блищав на аудиторію

товстою широкою потилицею й сїдав на катедрі. Потім він виймав старі листи своїх лекцій, і клав їх перед собою. Ті лекції були написані кілька років попереду, і він не зміняв у їх ні словечка! Листи були старі, з жовтими круглими плямами, ніби од якоїсь страви. Нитки, якими вони були позшивані, вже пообривались і телупались. З замолоду він просто читав лекції з тих листків. Не зміняючи їх ніколи, хоч наука і змінялась, він вивчив їх на память од дошки до дошки; але часом силкував ся імпровізувати. Розпустивши цілу річку фраз, красних, але пустих, він часами аж заплющував очі, як півень у час свого крику. Фрази лились, счіплювались, і він переливав із пустого та в порожнє, говорячи те-ж саме тільки иньшими словами.

Студенти, як звичайно буває, почали записувати його лекції, але швидко покинули, бо котрий не напише, то й побачить, що там нема мисли. Тільки один Туляк, земляк Воздвиженського, сидів коло самісінької катедри, щоб його роботу було видно, і записував ту нісенітницю, маючи надію піти стежкою свого красномовного земляка.

Аудиторія Воздвиженського спорожнялась. Студенти перестали ходити на його лекції, а щоб аудиторія не була зовсім порожня, вони ходили по черзі по п'ять душ. Воздвиженський не вважав на увагу чи неввагу своїх слухачів.

За те-ж він дуже вважав на ректорську ласку. Ніхто з професорів не запобігав так його ласки! Він умів підступити до кожного ректора, умів влізти в його душу, прислужитись, потакуючи кожному його слову, постерегаючи кожний його замір і виходило так, що

І. Левицький. Хмари.

б

ні один ректор не обходив ся без його. Тоді ще не було виборів ні на катедри, ні на побічну службу в академії. І Воздвиженський при кожному ректорови встигав зайняти скрізь перше місце і розпоряжав ся академічними сумами. І за все те доставав добрі гроші. При кількох ректорах Воздвиженський, з ордером на шиї, мав право сказати: „Академія — то я!“

IV.

Дашковичі жили в новому домі. Чистий і гарний був їх новий дім на два поверхи, з великими світлими вікнами. Він стояв прямо проти дома Воздвиженського, так що з вікон одного дома можна було дивитись у вікна другого, і не тільки дивитись, а навіть перекидатись словами. Степаніда Сидоровна обвішала вікна гарними завісами, обставила вазонами з квітками. Луччі картини з батькового крила дочки попереносили до себе ще попереду. У батьва зістав ся на стіні тільки праотець Ное з трьома бородатими синами.

Дашковичів кабінет був обставлений шафами з книжками. Дашкович зібрав писання всіх старих, нових і найновіших філософів і все, що тільки стосувало ся до його науки. Він любив науку для науки і все загірбав ся в філософію глибше та глибше. Більше й більше він засижував ся над книжками до пізної ночі. І не раз Степаніда пізною добою входила в кабінет, просила його кинути книжки, викинула навіть із рук і, розсердившись, гасила світло. Або часом вона входила з сестрою з гітарою в руках і давала йому несподівану

серенаду. Обидві сестри починали грати, співати, починали балакати, сьміятись. Дашкович з нехотя мусів одривати очі од книжки, сварився, але, забалакавшись із ними, вставав од стола, курив сигару, ходив по кабінеті і слухав музику.

— Та вийди бо в залю! — говорила до його жінка. — Дивись, яка у нас заля просторна, чисто опоряжена. Чи вже тобі нема де походити?

— Та одчепись собі! Хиба-ж ти не бачиш, що я маю діло.

— Не діло нам голова, а ми голова ділу!

І Степаніда без церемонії брала його за руку і витягала в залю. Марта помагала їй. Фільософ мусів виходити в залю, хоч через силу, і гуляти. Побалакавши, погравши на гітарах, сестри одпускали Дашковича до кабінета, а самі розходились до свого хозяйства.

— Коли б була знала, що то за чоловік фільософ, то була-б не йшла за тебе за-між — говорила Степаніда, сидючи з роботою в руках на софі в кабінеті свого мужа.

І часом до півночі вона сиділа в його кабінеті, вишиваючи що-небудь або плетучи. А він не звертав на неї жадної уваги. Степаніда тільки поглядала на його гладенький чистий лоб, нахиланий над папіром або над грецькою книжкою, на брови, що все були трохи стягнуті до середини лоба і насупляні над очима.

— Отже життя моє не дуже веселе з таким ученим чоловіком. Моя сестра щасливіша з Воздвиженським. Він, хоч і грубий, зателепуватий, але говорючий, веселий. З ним життя було-б трохи милійше. Він накричить повну

хату, пожартув з жінкою... — І вона знов позавидувала своїй сестрі, як позавидувала в той день, як вона заручалась із Воздвиженським.

— Розкажи мені, Василю Петровичу, що ти думаєш і пишеш? — спитала раз Степаніда, побачивши, що чоловік покинув перо, обпер ся об спинку стільця, і прийняв спокійну позу.

— Я думаю те, що тобі в голову не помістить ся, — одказав він, осьміхаючись.

— А може помістить ся! — промовила Степаніда, дивлячись на його думаючий лоб, обрямований густим чорним волоссям, на його спокійну фігуру.

Тихо осьміхаючись, Дашкович почав розказувати їй про філософа Канта. Жінка слухала, слухала, розкрила рот, позіхнула з усієї сили й зареготалась на всю хату.

— Ой, не говори! не гай на даремне часу! Коли-б тобі одно слово зрозуміла! Чи й твої студенти так тебе розуміють, як я?

— Мабуть трохи більше! Може тобі ще розказати що про Спінозу або Локка?

— Ой, не говори, а то засну оттут таки в тебе на софі. Чи в тебе голова не крутиться од тієї філософії?

— Ні, хвалити Бога.

— А в мене-б закрутилась, як би я послухала хоч ців години. Трівай! Я тебе таки витягну з твого кабінета!

Щоб витягти з кабінета свого мужа, Степаніда задумала зробити в себе вечір із музиками, танцями. Вона знала, що Дашкович колись танцював із замолоду, навіть любив танці, хоч усе те якось не гармонізувало з його фі-

льосфзькою мислю і поважним прямованем його розуму.

Тоді була вже пізня осінь. Степаніда найняла на цілий вечір чотирьох музикантів й напросила до себе гостей. Простора, світла зала блищала чистотою й огнем свічок і канделябрів. Знайомі професори, урядники й купці поприходили з жінками й дочками. Марта прибрала ся, як на весіля в гарну білу сукню. Сухобрус, сивий аж білий, розмовляв зі знайомими купцями. Молоді професорівни й купцівни не схотіли навіть пити чаю, та все ждали, щоб музики швидче заграли до танців. Дашкович мусів покинути свій кабінет, поховати своїх грецьких й німецьких філософів, вийшов до гостей і розмавляв із молодими дамами.

Степаніда намовила свою сестру взяти до кадріля Дашковича. Проти його став один купець із молодого купчихою. Музика весело й голосно вдарила сигнал; парні посідали скрізь по-під стінами просторої залі. Дашкович дуже одмагав ся, не хотів ставати, але Марта таки потягла його в танець.

Музики почали кадріль. Пари розворушились і розпочали танець. Дашкович просив свої дами показувати йому, говорив, що він за своїми книжками зовсім мабуть забув ся танцювати. Раз і другий він перейшов хату, як треба, але зараз таки почав збиватись. Дами почали подавати одна другій руки й переходити, а Дашкович тикнув і собі туди свою руку. Друга фігура пройшла гаразд, а на третій Дашкович знов збив ся. Всі розійшли ся на боки, а він сам зостав ся серед хати, не знав куди притулитись, чи на той, чи на другий бік, і вертів ся сюди й туди. Марта по-

кликала його до себе, а Дашкович, нахиливши голову трохи в-низ і піднявши в гору палець, зовсім як на катедрі, поплів ся до своєї дами і перекрутив ся з нею на щось. Далі в кінці всього, заплутавшись між довгими сукнями Марти і молодої купчихи, він так шарпнув ногами, що стяг із купчихи сляве половину тонкої сукні, одірвавши великий шмат од самої талії аж до долу. Побачивши таке лихо, Дашкович знов підійняв палець у гору, нахилив голову до долу. Купчиха з обірваним боком втікла в другу хату. В думці вона кляла Дашковича і всіх філософів, і зарікалась із того часу танцювати з філософами, хоч би вони були й європейські генії! З червоним, злим лицем вона вийшла з кімнати і цілий вечір ставала в танцях як найдалі од Дашковича.

На другу кадріль Степаніда поставила Дашковича танцювати з собою, правувала ним, показувала йому стежку і таки присилувала його знов вивчити забуті танці.

— Ой, як незько мусіла спуститись моя філософська думка — промовляв Дашкович, утираючи піт із лица. — Отже за найважчими філософами Німеччини я не втомлювався так, як за сими танцями, — говорив він ледви одсапуючи.

Вже готували на стіл вечерю, як Дашкович тільки згадав, що він не перепросив купчихи, якій обірвав цілий бік. Він нахилив голову, наморщив брови, підняв один палець у гору. Всі ждали од його якогось дуже цікавого слова. А він, постоявши трохи на однім місці, простяг ся до того кутка, де сиділа купчиха, і почав просити в неї пробачення. Купчиха осміхалась, говорила: „Нічого, нічого

те! то в танцях звичайна річ". Але в думці вона проклинала філософів. Сукня була дуже дорога й модна, її уста осьміхались ласкаво, а очі лаяли, аж горіли!

— Що се ти так пізно схаменув ся? — спитала в його жінка.

— Коли я тоді якось задумав ся! — промовив Дашкович. — Мені зовсім не в думці отсі танці! Більше я тобі не танцювати му! Нехай танцюють молодші од мене!

Одначе, не вважаючи на своє зарікання, він мусів після вечері знов танцювати, бо його силувала ласкою й проханням молода й гарна жінка, а перед такими чарами ледви чи встоїть яка найтвердїйша філософія. Степаніда таки так вганяла свого філософа, що піт лив дощем із його високого лоба, а чорні кучері аж попримлипали до висків.

Тим часом поважні гості, встаючи з-за карточного стола, сьміялись із Воздвиженського, що він страшно програв ся в карти. Марта почувала те, і її почало розбирати; вона знала, що Воздвиженський дуже погано грає в карти, одначе квапить ся грати. Марта підступила до Воздвиженського й шепнула йому на вухо: „А що, чи багато карбованців продув у карти?“

Її різкий, неспокійний голос, її насупляні густі брови дуже вразили Воздвиженського. Він давно вже постерегав твердий характер своєї жінки. Сьміливий, розпоряжаючий голос обидив його.

— А тобі на що? — тихо але грізно спитав він у Марти.

— Як на що? хіба я не маю права тебе спитати? — сказала вона тихо і одійшла од

його. Вона сіла невесела та все поглядала на той столик, де грав у карти Воздвиженський.

Як на те-ж Воздвиженському дуже не йшла карта. Він сердився, вгонився в газарт і тим іще більше програвав. Партнери почали сьміятись, що Воздвиженський знов награв на себе на карбованців десять. Марта не пропускала й слова з розмови коло того стола. Вона не видержала.

— Степане Івановичу! пора нам до дому! Мені чогось нездорово!

— То йди собі. а я трохи пограю.

— Не піду я сама, йди разом зі мною. Партнери твої вибачать за твою жінку.

Воздвиженський глянув на її лице. Її брови, очі, здавлені міцно губи показували, що вона хоче постановити на своєму.

— Нехай тебе, серце, батько проведе, попроси батька, а я прийду незабаром.

— Я прошу тебе йти зі мною, бо я не зовсім здорова! — промовила вона, і голос її проти волі став твердїший і звернув увагу гостей. Де-хто підступив ближче до стола і прислухувався.

— Чого ти пристала до мене! — промовив Воздвиженський до неї.

Лице Мартине спазнуло румянцем від тих слів мужа.

— Не піду я сама, й з місця не рушу, доки ти не підеш зі мною! — промовила вона й трохи крикнула.

Воздвиженський з пересердя встав, кинув карти й мусїв йти з нею до дому.

Дашкович бачив ту сцену і тільки думав: „Ну Марта! ну! характер!“ Слава тобі Господи, що моя жінка не така! Воздвиженський

тільки що переступив поріг свого дому, а Марта вже й накиннулась на його мокрим рядном.

— І скажи ти, на милість божу! і на що ти граєш у карти, коли ти більше програєш, ніж виграєш? — спитала вона так сьміливо й грізно, неначе судила його судом.

— А тобі яке діло, що я там у карти граю, чи що? — обізвав ся Воздвиженський.

— Як, яке діло! Як то так? то мені нема діла до того, що мій муж робить?

— А нема тобі діла! твоє діло он! дитина, колиска та кухня!

— Мені нема діла! — крикнула Марта, і її великі очі стали ще більші, а лице зблідло. — Ї мені діло! — промовила вона голосно і з тим словом так стукнула по столу рукою навідлі, що ніби тому не можна було ні кришки не вірити. Вона стояла серед залі, висока, рівна й грізна.

Воздвиженський вперве догадав ся, що його жінка має не тихенький голосок, на дівочий, медовий, а здоровий, енергічний голос і велику силу характера. Він хотів зломити її.

— Чого ти кричиш на мене? — гуркнув він басом.

— Кричу, бо ти винен! Де твоє жалування? Чи ти давав мені його до рук? Чи я знаю, що ти маєш, і скільки маєш?

— На що тобі моє жалування?

— На те, що я твоя жінка, а ти мій чоловік. Я й доси за твої гроші й одежини собі не справила, гостинця собі не купила! Я не бачила, й які твої гроші, а ми живемо на мої гроші, що наймаємо нижній поверх.

— Чого ти до мене привчепилась! Я тобі не буду ні в чім давати одвіту!

— Ба будеш! ба мусиш! — промовила вона так твердо, наступаючи до його, що він мусів оступитись назад. Він побачив, що не переможе її словами й криком.

— Ідя спаги! — промовив він спокійнійше. — Завтра буде доволі часу. Наговоримось, коли схочеш.

— Спати я піду, а ти в карти грошей не програвай, а коли програєш, то потроху. Свої гроші давай мені до схованки, бо я господарня в домі, я хозяйную; мені треба розміркувати, скільки стратити...

— Еге! то ти собі понашиваєш дорогих суконь, та сього, та того!...

— Не видумуй! Я маю розуму більш од тебе! Я знаю, що пошити, і без чого можна обійтись.

— Ну, Марто Сидоровно! візьми лучше гітару та заспівай мені „Сизого голубочка“ або „Соловейка“!

Сі слова допекли їй до живого серця. Вона вийшла з хати і пішла до своєї кімнати. А Воздвиженський довго ходив по хаті та все думав, як то трудно постерегти жіноцький характер. „А я думав, що вона добра, як ангел, що вона буде повірненька, богомольна, як купчиха, буде грати та романтичні пісні співати.

Вже перед сьвітом заснув Воздвиженський. Сон його був неспокійний, тривожний. Думка об тім, що він дуже помилився на характері своєї жінки, не виходила з його голови навіть у сні. Вперве тільки після вінчання вона так вимовилась прямо, виявила свій потайний характер. Він дуже був цікавий побачити, яка то вона буде завтра?

Воздвиженський встав рано. На дворі сїріло осїнне небо, закрите важкими темними хмарами, сїрів рідкий туман над мокрою землею. Наймичка принесла шипучий самовар і поставила на столі. Двері з Мартиної спальні одчинились і вона вийшла в широкій сукні і білій блюзі. Чорна густа коса обкручувала голову по сільський і була припиляна великими шпильками. Воздвиженський глянув на її лице: воно було спокійне, але грізне, як і вчора. Великі очі дивились сьміливо й неласкаво, великі брови не підіймались у гору і нависли на очі. Ямочка між бровами не розглажувалась. Вона сьміливо підступила до стола, налила стакан чаю й посунула, а не подала Воздвиженському. Краплі чаю перескочили через край і полились на мисочку. В руді не простигла вчорашня енергія. Воздвиженський заговорив до неї; він бояв ся, що вона не буде говорити. Але Марта була не з таківських: вона говорила й говорила багато, а як більше сердилась, то більше давала волі своєму языкови. Голос її був твердий, неласкавий, він усе переходив на нижчі ноти.

— Чи ти й доси на мене сердиш ся після вчорашнього?

— Нема мені часу сердитись, — промовила вона рівним, твердим голосом.

В другій кімнаті писнула дитина. Марта полетіла туди й забавила дитину. З-відтіля вона побігла до пекарні, переговорила з куховаркою, вислала її на Житній базар. З пекарні вернулась знов до столу і налила на лету чоловікови другий стакан чаю, не присідаючи до стола. Потім вона покликала горничну і веліла їй прибирати в покоях. Вона ходила по хатах

і командувала слугами, як той воевода військом. Під її оком, під рукою все приймало чистоту, все було в домі на своєму місці. Порядок ріс, де тільки ступала її нога. Вона не присідала до стола й не пила чаю.

Напоївши чаєм свого мужа, вона вскочила в його кабінет. Непорядок у кабінеті пригадував ту нечисть, яка колись була в студентському життю Воздвиженського, в числі. Все лежало не на своєму місці. Книжка валялась на постелі й на подушках, одна подушка валялась на землі. По столі, по вікнах валялись купами всякі книжки, розгорнуті й позакривані, всякі папері, лекції, студентські писання. Серед хати й під столом лежали великі листи газет. Марта й попереду бачила той непорядок, але змовчувала й мовчки прибирала. Тепер вона підняла руки, вступивши в кабінет.

— І де ти родив ся? і де ти хрестив ся?
— промовила вона, виглядаючи з дверей до Воздвиженського. — Глянь! що то за руїни в твоїм кабінеті!

— Не зачіпай там нічого! Я нераз просив тебе, щоб ти не перекидала моїх паперів.

— Як же не зачіпати, коли тут гидко глянути!

— Нехай буде гидко! що тобі до того? і не прибирай там, і не зачіпай!

— Ба зачеплю, бо ти зробив із хати незнати що! Як би тут сидів ти сам, то й тоді-б я поприбирала. А то сюди-ж люде заходять, і я захожу.

— Ото яка чепоруха! Вона заходить, то й треба прибирати.

Не вважаючи на його слова, вона почала стирати пил, збирати книжки, складати їх до купи на стіл. Воздвиженський вбіг до кабінета.

— Не зачіпай, кажу тобі! В мене все лежить на своєму місці. Ти мені помішавш папери!

Змахнувши ручником подекуди куряву, Марта вийшла з кабінета, примовляючи: „І де він родився, і де він хрестився!“

Упоравшись, вона сіла до стола і пила чай. Воздвиженський прибрався і йшов на лекцію, запихаючи в кишеню свої жовті лекції, од яких обсипалися шматочки потертого паперу. Марта окинула його оком, як і завжди вона робила, коли він куди виходив. В його на шиї не було краватки, а з під жилети виглядав шматок білої сорочки.

— Подивись на себе в дзеркало, та тоді вийдеш із дому, — сказала йому Марта.

Воздвиженський подивився у дзеркало, плюнув, поправив де-що і зав'язав шию.

Воздвиженський пішов на лекцію. На лекції з його думки не виходило гнівне й грізне жіночине лице.

— Так отсе та смиренна, богомольна купецька дочка! — вертілось у його на умі, — так отсе та Марта, що виросла під впливом Печерського Патерика й чудовної Брацької ікони Богородиці?

Того дня його лекція була така погана та поплутана, що студенти слухали, слухали тай трохи не поснули, а Туляк земляк записував таку нісенітницю, що сам аж за боки рвався од сміху, переписуючи її на чисто.

Воздвиженський вернувся до дому на обід не зовсім спокійний. Він усе назирив над

жінкою за обідом. Вона більш мовчала, ніж говорила, і обзивалась дуже з нехотя. Настав час вечірнього чаю, Марта знов посунула до мужа стакан чаю так здорово, що чай хлюпнув ся й ровлив ся трохи на стіл. Вона не сідала пiti з ним чаю та все чогось вешталась по хатах, ніби за ділом. Воздвиженський примічав, що не все вчорашнє скінчилось, і що жінка має собі щось на умі.

Того-ж вечора, розпорядившись у пекарні, заколихавши дитину, Марта вийшла в кабінет мужа. Нога її була тверда, очи сьміливі. Воздвиженський стрвожив ся.

— Степане Івановичу! дай мені грошей, та ще й чимало! Вчора на вечерниці у сестри я одна була у старомодному чипкови й старій сукні, як ти там таки програв не один може десяток карбованців.

— Е! вигадала! носити меш і по старій моді.

— Як би-ж пак було! Коли вже й старомодне батьківське поносила, що мала. Степане Івановичу! не видумуй кат-зна чого, та давай гроші, бо треба!

— А як я не дам! — сказав Воздвиженський сердито.

— А як мені треба! — одказала йому Марта ще сердитійше й голоснійше. — Я не дитина, зайвого не прохати-му. Ти знаєш, що в мене в хазяйстві зайва крихточка не пропадає.

— То добре робиш! Коли-б у тебе і на моди не пропадала зайва крихточка...

Марта зблідла. Очи її з блискучих стали матові. Вона випрямилась на цілий свій високий зріст.

— То ти хочеш, щоб я одягала ся на батьківські гроші? То ти хочеш, щоб твоя жінка ходила, як та обірвана Циганка! То ти хочеш, щоб я була сьміховищем для людей!...

Її голос перервав ся. Від великого гніву їй захоплювало дух у горлі. Матові очі знов стали блискучі й сипали іскрами, губи зблідли. В очах, у лиці сьвітила ся така енергія, проти якої осьмілив ся би йти тільки той, хто не зумів би того прочитати на її лиці.

У Воздвиженського самі ноги подали ся назад. За кожним словом вона підступала до його ближче, а він усе оступав ся назад до стола.

— Ти мені не віриш! — хіба я не хазяйка в домі? хіба я не маю права стратити на те, що мені треба!

Із тими словами вона вийшла з кабінета і полетіла в спальню. Мабуть у самім повітрі розійшла ся од неї сила й енергія, бо дитина без жадного шуму прокинула ся й закричала не своїм голосом.

Воздвиженський стояв і довго думав, потім одпер комод, витяг гроші й одніс жінці.

— На тобі на твої капелюхи — промовив він і оддав їй гроші.

— Ог і вибрав богомольку! — думав Воздвиженський, одходячи в свій кабінет.

Другого дня в ранці, наливши чай Воздвиженському, Марта не посунула до його по столі, а подала йому в руки. Чай не хлюпнув ся в стакані. За те-ж Воздвиженському не весело пив ся чай того ранку..

Упоравшись, Марта пішла до магазинів, набрала собі на нову сукню доброго шовку, купила гарну білу шляпку зроблену по моді,

з рожевими букетами; купила собі модний чипок із жовтими розкішними квітками, які дуже приставали до її чорних кіс і темних очей. Між тими рожами були прищипляні золоті колоски пшениці.

Вертаючись до дому, Марта не втерпіла; забігла до сестри похвалитись новомодним убранням. Обидві вони убирались перед дзеркалом, приміряли, оглядали і знаходили, що все те куплено й не дорого, і було дуже гарне, і до лиця їм обом. Степаніда так сподобався чипок із жовтими рожами і золотими колосками! Той чипок так пристав до її лиця, що вона в-двоє покрасчала. Вхопивши в одну руку шляпку, настроївши на палець другої руки чипок, Степаніда прожогом полетіла в кабінет до свого мужа. Вона так само докоряла йому, недавно після вечеринки, що всі купчихи були убрані по моді, і що вона одна мусіла червоніти перед ними в своїм допотопнім чипку.

Дашкович сидів коло стола і щось виписував із Канта, як Степаніда вбігла в кабінет. За нею увійшла Марта з лицем гетьмана, що тільки що взяв ворожий город і розбив вороже військо.

— А що! а бачиш, як у людей буває! — говорила Степаніда, тикаючи Дашковичови тою, то другою рукою з поначіплюваними квітками. — А бачиш? Тепер я вже мабуть найостатнійша між людьми! Дивись!

— Дивлюсь і бачу! — промовив Дашкович, не кедуючи з рук пера. Він зрозумів і на що вона принесла все те, і чого вона хотіла.

— Ти тільки подивись, які колоски, які рожі! — казала Степаніда і розгортувала пе-

І. Левицький. Хмари.

6

ред його очима золоті колоски, які аж шелестіли.

— Бачу, бачу колоски й рожі жовті й червоні.

— Тямиш ти! — і з тим словом Степаніда наділа перед дзеркалом той убір, який незвичайно гарно приставав їй до лица.

— А що? бачиш?

— Бачу! — обізвав ся Дашкович, нехотя задивлюючись на свою гарну жінку, що з золотими колосками на голові чогось нагадували йому Єрусалимлянку, невісту Пісні над Піснями.

— Ой ви дочки Єви! — сказав Дашкович, здихнувши й обертаючи очі на Канта. Не відомо, чи йому було шкода Канта, чи грошей.

— Щоб мені купив зараз такі золоті колоски! Чуєш! Давай гроші та ще й зараз, бо не видержу!

І філософ мусів кидати Канта; він довго й не сперечав ся: потер ся, помяв ся тай мусів достати гроші. Жінка побігла до магазина за золотими колосками, а Дашкович хотів читати Канта, але в його очах манячіли золоті колоски, а під тими колосками чорні коси, а під кісми чорні брови й очі жінчині. Він попробував писати лекції, і замість Канта, вліпив: Степаніда, засьміяв ся сам до себе тай покинув роботу.

Справившись у магазинах, Марта вернулась до дому і застала там мужа. Вона сховала всі свої покупки, не похвалившись навіть перед ним.

— Хоч покажи, чого накупила? — сказав до неї Воздвиженський.

— Нехай, иньшим часом. Як уберусь, то й побачиш! Ти не дуже квапишся показувати мені, що купуєш, розказувати мені, що робиш, — одказала йому Марта Сидоровна, вештаючись по хаті й не дивлячись на його.

Воздвиженський вгадав, що не задовольнив її, одначе все таки сподівався од неї ласки й сякої такої дяки.

— Марто Сидоровно! я думаю покликати до себе сьогодні ректора, інспектора, деяких архімандритів і професорів.

— Ти думаєш, а я не думаю, — тихо обізвалась Марта.

— Чом же ти не думаєш?

— Тим не думаю, що сьогодні й сама не маю часу, і слуги не гулящі. Нехай поперед упорають ся.

Воздвиженський постеріг, що не вблагав своєї жінки. Йому стало прикро й досадно. Злість підступила йому під саме горло.

— Марто Сидоровно! крикнув він, — я велю... я попрошу на сьогодні гостей!

— Степане Івановичу! я не велю! Не проси на сьогодні тих ченців, бо я не буду коло їх панькатись. Напють ся чаю, тай назад поїдуть! Марта промовила сі слова, дивлячись у бік, зумисне одвертаючи очі од мужа. Вона хотіла тим показати, що має його слова нї за що.

— Клопіт мені з тобою! Я не привик до такого тону! я не хочу слухати од тебе такого тону! я не хочу слухати од своєї жінки нічого такого!

— Коли не хоч слухати, то позатикай вуха! — сказала Марта, подивившись йому

бистро в вічн, і так задзигорила язиком, що він ледви встиг розібрати ті слова.

Воздвиженський побачив, що вести далі діло було-б і не добре і надаремне.

Марта довго терпіла, як Воздвиженський обходив ся з нею, вважав її за низчу од себе, ніколи не радив ся з нею ні об чім і робив своє діло, ніколи й слова не сказавши об тім своїй жінці. Горда, розумна й енергічна, як щира Українка, Марта зовсім не була зугарна по своїй природі покоригись деспотизмови мужа, а скорійш їй хотілось усім заправляти в домі і в хазяйстві. Воздвиженський вивіз із Тули зовсім иньший погляд на жінчину і жінку. Енергія й злість Мартина зовсім збила його з пантелику. Воздвиженському схотілось її зломити: він попросив до себе того-ж вечора ректора, інспектора і ще кілька архимандритів, які колись могли стати йому в пригоді.

Того-ж вечора підкотила під дім Воздвиженських одна й друга карита. З відтіль вилізли архимандрити і швидко ввійшли в залю з хрестами на шиях, у дорогих шовкових і оксамітових рясах. Вся зала сповнилась неначе ароматами Ливана й Аравії. Ректор і архимандрити посідали в фотелях на дивані й загомоніли. Деякі весело й дуже голосно реготались. Воздвиженський вертів ся коло їх, присідав коло ректора та все поглядав на двері. Марта не ввходила. Горнична внесла тільки чай і до чаю не дуже празниковий хліб.

Воздвиженський пішов у жінчину кімнату. Марта — бліда, як стіна, поралась коло самовара і бистро зирнула на його своїми великими очима.

— Та вийди, будь ласка, до гостей!...

— Не вийду! — тихо промовила вона, бо здержувала голос. Її лице од-разу налилось кровю. Великі очі блищали. Од неї аж пашило вогнем! Здається, ніби вона вся стояла в полум'ї з головою.

Воздвиженський почув те полум'я в кожному пружі її лица, в кожній фалді її одежі. Вся його енергія хто його зна', де й ділась; він побачив, що шкода й заходу, і мовчки вийшов із кімнати, куди долітав регіт товстих і веселих архімандритих голосів.

— Йди сам, регочись там із ними! — промовила Марта йому в слід.

Воздвиженський вийшов до гостей, як опарений. Він хотів розмовляти, і слова втікали з його пам'яті, десть зіслизали з язика.

Архімандрити випили чай, пореготались, потім заскучали. Guestів більше не приходило, бо Марта навіть не просила Дашковичів. Воздвиженський просив вибачення за свою не зовсім здорову жінку, і архімандрити встали мовчки і невесело попрощались із хазяїном.

Воздвиженському було соромно. Йому хотілось йти і виговорити жінці, та він тепер її постеріг... Він ходив по хаті, терся коло порога, та боявся переступити. Кільки разів він уже підіймав на поріг ногу, але все неначе з-під порога вискакувало полум'я й палило йому ногу.

Він таки переміг себе і вступив у жіночину кімнату. Од моральної втоми він не зміг стояти і спустився на стелець. Глянув він на Марту, кругом неї пашило таке саме полум'я, як і недавно перед тим.

— Наробила-ж ти мені сорому! — сказав Воздвиженський і в голосі його задзвеніла жа-

лість; його голос був якийсь прохаючий, далеко м'якший.

Марта зараз постерегла ту зміну і полум'я кругом неї зменшилось.

— Не бійся! попросимо иньшим часом, то й приїдуть, і напються й наїдяться.

— Як же я буду після сього дивитись у вічі?

— Прямісінько й простісінько; подивишся в вічі, тай годі.

— Добре тобі так говорити, отут сидючи в хаті. Але стань ти на моє місце!

— Хто його знає, яке там твоє місце! Живу з тобою в парі, а од тебе не чула про твоє місце...

Голос Мартин затремтів, але дуже, дуже легенько.

— Тільки живу з тобою, я не чула од тебе, яке ти місце займаєш, і кілька грошей дістаєш, і де їх д'єваєш. Я тільки од людей перечула, що ти там десь і економом і редактором.

В словах її почувся докір, але голос став тихий, звичайний. Вона почула, що вже зігнала злість, провчила чоловіка.

— Яка ти чудна! Хіба-ж тобі не все одно, чи я там редактор, чи економ.

— Ти чудний, а не я чудна! А як би ти завтра став старцем-прохачем? Чи скажеш, що мені було-б усе одно?

— А мені здається, що мої діла зовсім тобі непотрібні.

— А мені здається зовсім інакше! Як би ти був добрий, ти розказав би мені усе, ти попросив би у мене у всьому поради... Ти розказав би мені хоч для одної цікавості!... А то

ти ховаєш ся од мене, мовчиш, маєш мене за наймичку, чи що, не варту вваги й поради. Чи я знаю, що ти заробляєш? Чи я знаю, де ти все те діваєш? Чи ховаєш його дітям, чи пускаєш по вітру? Так не добре робити, хоч ти чоловік учений, а мене маєш за темну купчиху... Та тривай! І я не така темна, як тобі здаєть ся!

Сі останні слова вона знов вимовила зі злістю, і вогонь знов купиною схопив ся кругом неї. Завзяте знов бризнуло блиском із її темних очей.

Воздвиженський уже був роздявив рот, щоб оборонятись, але почувши те полум'я, знов стулив його. Язик сам прилип до зубів.

— Ой ти, Боже мій! — крикнув Воздвиженський і схопив ся з місця. — До свого часу жінка була, як жінка! Скажи ти мені, що з тобою стало ся? — спитав він у Марти, згорнувши руки й дивлячись їй в очі.

Марта навіть не глянула на його і поралась коло колиски.

— Скажи ти мені на милість божу, що з тобою стало ся? — спитав її Воздвиженський у-друге, ближе приступивши до неї.

— Йди спати! — одрубала вона йому, зирнувши на його.

— Але скажи-ж мені, чого ти од мене хочеш? що з тобою стало ся?

— Те стало ся, що й було! Йди попереду, винеси гроші на харч, бо вже тих, що ти дав, не стало!

Воздвиженський вийшов і промовив із великою досадою:

— Ти камінь, а не жінщина!

Він довго ходив по своєму кабінеті та все думав та думав... Він чув і бачив, що жінка не тільки що не покаряється йому, але командує ним, чинить свою, а не його волю. Він чув, що все низче і низче спускається й падає під черевик Мартин. Вважаючи на її характер, на енергію, він тратив усяку надію покорити її.

— Чи не вдів чого з нею батько! Піду, пожалуюсь старому, настренчу його... Може він своїм Патериком та патріархальним впливом вижене з неї той дух.

Воздвиженський пішов до крила крадькома, скаржитись на свою жінку.

Сухобрус, вислухавши його речі, підняв руки в-гору і трохи не заплакав. Він знав характер своїх дочок, але покладаючись на свій батьківський авторитет, він обіцяв ся піти другого дня до Марти й усовістити її!

До півночі Сухобрус молився Богу за свою Марту, щоб Господь зм'якчив її серце, й вибравши час, як Воздвиженський вийшов із дому, пішов до Марти.

Марта сиділа й шила. Сухобрус поздоровкався їй, знаючи свою Марту, ніяк не міг приступити до діла.

— Як сьогодні погано на дворі, — сказав він потираючи руки, ніби од холоду.

— Сідайте-ж, тату! чого ви стоїте?

Сухобрус не сів і знов терся та м'явся... Марта догадалась, що він за чимось прийшов, та не сміє говорити.

— Мабуть ви хочете мені виговорювати, що я вчора вас не покликала в гості? Але я й сама до гостей не виходила.

— То то й лихо, що ти не виходила... не послухала свого мужа...

Марта за все догадалась й осьміхнулась.

— Мабуть жалів ся вам на мене? Признавайтесь, тату — сказала Марта спокійно, навіть весело. Вона дуже була безпешна за свою перевагу, бо знала себе й знала свою правдивість.

— Як таки можна тобі не слухати свого мужа? Він же старший в домі, він голова в сім'ї.

— Нехай вибачає. Він старший, і я старша!

Сухобрус прийняв академічну позу і почав вговорювати по вченому.

— Марто! ти єси жена його! Ти повинна покорятись йому, бо сам Бог так велів: „Жена да убоїть ся свого мужа“, так глаголе святе письмо. В домі повинен бути один старший. Двом старшим разом не можна бути!...

Марта зараз пізнала ту мораль і перебила його річ:

— Я се, тату, давно знаю. А чи була-ж наша покійна мати у вас слугою? Чи не були ви рівні в домі?

— Ми люде простійші, а Воздвиженський чоловік учений, не нам рівня. Ти вважай на його розум, на науку. Покорись йому, серце! Ради мене, ради свого батька, не сперечай ся з ним. Люде почнуть зараз говорити, рознесуть по городу. Про нас і попереду йшла не зовсім добра чутка. Він, правда, трохи якийсь тугий. Але до всього можна привикнути.

— Тату! не гнівайтесь на те, що я маю казати. Ви мене знаєте з-малку; ви знаєте, що я й вам, і матері була покійна, бо ви до

мене були добрі. Але до всього... не можна привикнути. Чи можна-ж привикнути до лиха, до сварки?

— Отсе, вигадала не знати-що! Хиба-ж він таки підіймає на тебе руку...

— О! як би ще підняв на мене руку, то я-б його руку покусала, і добре таки покусала!

— О, Марто! ти таки з-роду палка, уперта! ти й малою така була, сказати тобі правду. Але будь же ти спокійніша... Знай, коли мовчати, коли й обізватись, а коли й перенести, — вговорював Сухобрус свою дочку.

— Ви, тату, говорите до мене, як до маленької, — сказала Марта, осьміхнувшись. — Він, тату, мене не поважає, має мене за просту, нічого мені не скаже, не порадить ся за мною, жалувє давати мені до рук гроші. Він од мене таїть ся, а я од його не таюсь.

— Який тепер сьвіт настав? І все те слідять, висліджують!... Чи поважає чи не поважає пак чоловік! А ми за тим не слідили, а про те прожили щасливо цілий вік. Ой, Господи! Що то далі буде на сім грішнім сьвіті!

— Добре, що ви так зразу зійшли ся й погодились. А от я, то не оступлюсь од свого слова анї на ступінь! Я його присилую мене поважати, мене про все питати, радитись зі мною або й попросити!

Голос її підіймав ся все в-гору. Остатні слова Марта крикнула.

— Та чого ти кричиш! Я-ж ні в чім тут не винен!

— Бо ви, тату, мішаєтесь, куди вам не слід! Де два бють ся, третій не мішаєть ся, бо й третьому дістанеть ся...

— Цить! цить! цить! — промовив Сухобрус, та за шапку, та з хати! Так і майнув через подвіря до своєї хати.

Йдучи з лекції Воздвиженський забіг до батька в магазин і розпитав про все. Похнюпивши голову, він пішов до господи, де стріла його Марта. Як не таїла ся вона, але її очі сьміялись, і на губах перебігав осьміх. Вона навіть весело дивилась йому в вічі, любенько говорила до його. Воздвиженський добре розумів, що вона торжествує, навіть трохи глузує з його. Його брала злість; його принцип дееспотизма в сім'ї й послухання жінки Марта потоптала ногами.

Воздвиженський зрозумів, що треба йти на мир, що Марта зробить те, що схоче, й буде коверзувати, глузувати з нього, поки її воля.

Смачно пообідавши, Воздвиженський заговорив до Марти дуже солодким голосом, так що вона й не зрозуміла, куди воно йде, та й до чого прямує. То була його прелюдія.

Побалакавши любенько то об сім, то об тім, Воздвиженський приступив до діла.

— І чого нам, Марто Сидоровно, воюватись? Я й сам не знаю, як воно в нас пішло на нелад! Ми люде, хвалити Бога, не вбогі, маємо всього до волі. Нам зовсім нічого лаятись.

— Отак і я, Степане Івановичу, думаю. Ми не вбогі, маємо всього доволі. Нам нічого сваритись. Чи прийде вечір, чи пемо чай, то сісти-б тай побалакати любенько, порадитись гарненько обо всім. В нас в вже сім'я...

— Ще й більше буде, — перебив її слова Воздвиженський.

— А конечно буде! Чом би нам пак не порадитись, як би лучче хазяйство своє пове-сти, як би якісь пляни построїти. В нас же є батько, а що батькове, то наше.

— Ти розумно говориш, Марто Сидоровно!

— Сухобрусів нерозумних ніколи й не було в Києві! Таких ніхто й не запам'ятає ніколи! І дядьки наші багаті й розумні, і наш батько, хоч і був бідний, та з нічого розвів де-що! І ми розведемо, як будемо розуму держатись та підемо Сухобрусівською стежкою. От із нашого дому маємо дохід... Пора-б де-що й до банку оддати, щоб проценти наростали для дочки...

— А ти, Марто, хиба де-що придбала?

— О! чом же й не придбати, то з сього, то з того. В контрактний ярмарок був за квартири заробіток добрий... А ти придбав хоч трохи зі свого редакторства та професорства?

— Є трохи зайвих грошень, — промовив Воздвиженський з нехітю.

— То оддаймо, що маємо зайве, до банку! — сказала Марта.

— Про мене, оддаймо!

І вони разом, неначе змовившись, пішли в свої кімнати і вернулись до залі, держачи в руках капшуки з грішми.

— О! тай ти чимало зібрала зі свого хазяйства! — сказав Воздвиженський, трясучи Мартиним скарбом.

— Ой! тай ти, бачу, не все програв у карти! — весело сказала Марта, підіймаючи рукою добрий капшук із грішми.

І вони посідали любенько в купці тай почали лічити гроші. Грошей було чимало. Вони обоє були дуже раді одно другому і, налічив-

ши чималу суму, зовсім помирилися того вечора.

— Завтра я сама сдвезу гроші до банку, — сказала Марта.

— Про мене, й одвези! — одказав їй Воздвиженський, оддавши їй до рук усю суму.

— Як шкода, що купецтво зовсім занедаєть ся в нашій фамілії, як помре наш старий батько, — сказала Марта.

— А справді велика шкода! Крамарство прибільнійше, ніж наша наука. Як я завидую, як побачу купчиків за прилавком у магазині! В мене так і руки сверблять розгортувати крам, міряти матерії аршином.

І Воздвиженський спер ся обома руками об стіл, як роблять купці за прилавком, і почав міряти аршином матерії на повітрі. Всі його манери, ввесь його хист був чисто купецький! неначе він стояв і справді в магазині та міряв аршином матерії.

— Правда, Марто Сидоровно, ми дурнісінько тільки сердилися.

— А правда, Степане Йвановичу! І чого нам сваритись! І на що нам те здало ся!

Самі руки Мартині налапали гітару. Вона взяла й почала натягати струни. Самі пальці почали брати веселі аккорди, і швидко гітара задзвеніла в Мартиних руках, аж стіл задрожав. Воздвиженський слухав із великою охотою й почав підтягувати голосом.

— Заспівай, жінко, якої небудь! Давай на radoщах згадаємо давнину!

Марта почала співати: „Катя в рощиці гуляла“. Її голос, високий і дзвінкий на високих нотах, уже трохи хрипів на низьких, неначе розбита посуда. Дуже радий миру, Воз-

двигенський ходив по хаті, позакладавши руки в кишені й співав чудовим, дзвінким басом. Піснею скінчилась між ними незгода і почався мир.

Може покличемо сеї неділі ректора й архимандритів, — сказала Марта, — до того часу слуги будуть вільні.

— А коли ти того хочеш, то й покличмо!

— Бо тоді якось зовсім не випадало! такий був час... зовсім недобрий...

— Еге! зовсім тоді не випадало! — сказав Воздвиженський тай замовк.

І довго вони балакали, грали й співали. Марта не втерпіла і того-ж таки вечора побігла до сестри.

— Сестро! чи ти знаєш, що мій Степан Іванович став зовсім иньший?

— І справді? — сказала Степаніда.

— Тепер зі мною вже й радить ся, й гроші дав мені до рук. Завтра одвезу до банку. А твій як?

— А мій такий, який був... Як почав раз ділитись зі мною мислями, як почав читати якогось філософа, то я трохи не заснула. Все сидить, і од стола трудно його одтягнути, а гроші десь ховає, і добре ховає од мене! Як же ти свого загнула? Порадь мене, як рідна мати!

— Ой сестрице! набралась я мороки, але таки на своєму постановила. Я йому виварила воду раз, в другий! Тепер мене слухати-ме й поважати-ме. Причепись і ти до свого, та причепись добре!

Марта розказала, як вона виварила воду Воздвиженському і як із ним погодилась.

— Треба й на свого філософа тупнути раз та другий! — сказала Степаніда, а то й мій вдався трохи скупий. — На філософські книжки то й гроші є, а як для мене, то й нема! Піду отсе таки зараз до його!

З тими словами вона пішла в кабінет Дашковича. Дашкович сидів над німецькою книжкою, наморщивши лоба. Степаніда прожогом убігла в кабінет.

— І скажи ти мені, на милість Бога! чи є в світі така нещасна жінчина, як я? — так почала Степаніда Сидоровна.

Дашкович підняв голову й дивився переляканими очима на свою жінку.

— Що з тобою сталося? — спитав він її.

— Що зі мною сталося... Я вже не говорю про те, що ти кинув мене за-для отсих книжок, що ти слова зі мною не промовиш та все човпиш, що ти зав'язав мені світ. Чи так же буває в других людей? Чи так же живуть Воздвиженські?

— А як же живуть Воздвиженські? — спитав він у жінки.

— Вони не марнують гроші на не знати які філософські книжки... Та в нас же сім'я! Чи вже-ж ти даси в приданне дочці отсей філософський хмиз? А Воздвиженські сьогодні одвезли вже гроші в банк... Сестра насправляла собі модної одежі. А ти про мене молоду не дбаєш; і сам не вбираєшся по людський, і мене водиш як Бог-зна' кого! І Бог-зна', де ти ті гроші діваєш? Хиба-ж я об тім знаю? га? Скажи! скажи!

Дашкович схопився, витяг зі стола шуфляду з асигнаціями й сунув у руки жінці.

— На, голубко, тобі гроші! Накупи, про мене, золотих колосків і рож, скільки хоч, та дай мені спокій, — сказав він і сів знов за стіл.

Степаніда побігла з кабінета до сестри лічити гроші.

— А бач! — сказала їй Марта.

— Бачу! — промовила до неї Степаніда.

І Дашкович згадав свій давній сон про голубку.

V.

Тим часом Сухобрус старів ся і впадав у містицизм. Він дуже часто почав їздити в Лавру, часто ходив у Пещері, кожного ранку ходив цілувати Брацьку чудовну ікону Богородиці і натщо-серце в неділі і в празники пив Почаївську сьвячену воду. Він мав багацько знайомих ченців у Лаврі і на Пещерах, заходив до їх у келії, сповідав ся, любив говорити з ними, сидячи в саду під деревом на Печерських горах. В його крило все частійше навідувались сиві ченці, русяві й чорняві молоді послушники. Дочки й зяті бачили те й трохи побоювались тих ченців, щоб вони не порозносили дечого з крила на монастирь... Сухобрус часто справляв у себе панахиди і все глибше та глибше зачитував ся в Житія Сьвятих.

Раз, начитавшись про скушення бісів, Сухобрус ліг спати і прокинув ся серед ночі дуже переляканий. Тільки-що він заплющив очі, а йому здалось, що хата осьвітилась, як блискавкою. Ударив страшний грім, і нараз одчинились двері і всі вікна, неначе якоюсь невидимою силою. В одчинені двері вступив якийсь сьвятий, а за ним ангели. Коли приди-

І. Левицький. Хмари.

7

вить ся він, аж у того сьвятого курячі лапи, а в ангелів крила, як у кажанків, ще й у всіх із-заду тягли ся довгі хвости. Оглянув ся він на вікна, аж туди заглядали престрашні голови: цапині, і курячі, й собачі! та всі з цапиними бородами і в німецьких ярмучках. Ще дужче загремів грім, і всі чорти поперекидались панками з хвостами й ріжками і почали танцювати кругом Сухобруса. Дідьки пищали, кричали, висолоплювали язика, вишкіряли зуби, кланцали зубами, як вовки, а послі кинулись на Сухобруса й почали його душити...

Прокинув ся він, блідий, як смерть. Піт лив ся з його лоба. Він був такий втомляний, ніби й справді гасав по хаті з тими дідьками. З-просоння він так голосно закричав, що побудив слуг. Наймички вбігли зі сьвічками і почали з переляку хреститись. Сухобрус трусив ся, неначе його трясла пропасниця. Йому принесли Почаївської води; він напив ся, помазав собі очі й груди і почав молитись, хрестити вікна й двері. Одна наймичка побігла й збудила Воздвиженського; він прибіг і почав заспокоювати Сухобруса.

З того часу Сухобрус бояв ся сам спати і клав у своїй хаті одного прикащика. Зяті й дочки, порадившись, задумали викрасти од Сухобруса всі книжки.

Тільки-що Сухобрус пішов до крамниць, Марта й Степаніда прийшли у крило, найшли прездорові книжки Житій і Патерика. Напнувши на плечі бурнуси, вони позабирали ті книжки під пахи і винесли з хати, так що й наймички навіть того не бачили. Вони ледви дотаскали їх до дому Воздвиженського і склали на купу в скриню на самісіньке дно.

Вже не швидко оглядів ся Сухобрус за книжками. Після того страшного сна він був стратив смак до їх, але якось зоглядів ся, і не знайшов книжок. Він почав питати наймишок, прикащиків; ті одмахувались руками: говорили, що ті книжки їм зовсім ні до чого не потрібні. На зятів, на ченців він не міг і подумати, і поклав, що хтось чи в день, чи в ночі уліз у вікно і покрав усі книжки.

Сухобрус усе ходив та бідкав ся, аж дочкам було його жалко. Воздвиженський постеріг, яку вартість мали ті книжки для Сухобруса; він здумав прислужитись за-для своєї користі, щоб пригорнути його до себе. Взявши одну книжку Житій, він пішов до Сухобруса в крило.

— Тату! чи ви бачите, що я дістав? — сказав Воздвиженський, показуючи йому книжку двома руками.

— Голубчику! Степане Йвановичу! і де се ви її дістали? До смерти буду молитись за вас Богу!

— Купив на точку! Знать її продав той, хто вкрав у вас.

— Буду ж я кожного ранку забігати на точок, може й другі книжки набачу.

— Не бігайте, тату! Нехай уже я сам бігати-му молодчими ногами.

— Спасибі' вам, дай вам Боже здоров'ячка! — говорив Сухобрус, обнимаючи його й цілуючи.

Добре діло йде! — подумав Воздвиженський. — Може старий одпише крило мені одному...

— Степане Йвановичу! найму за вас охатист Брацькій Богородиці.

— Про мене, тату, найміть, тільки не дуже читайте сі книжки, бо знов снити-муть ся ангели з пазурями.

— Еге! сьмійтесь, сьмійтесь! Ви добре знаєте, що не до кожного дідьки пристають... Бо не всякого Бог благословить... Хто недобре робить, до того певне вже й дідькам не треба приставати...

Сухобрус свої сни вважав за милість божу і думав, що то він уже присьвятив ся. Він почав іще частійше їздити в Лавру, ще більше ченців і послушників приходило до його в гості.

Тим часом Воздвиженський радив ся з Мартою, що було-б дуже добре, як би батько одписав на їх самих крило. Марта почала прислужуватись до батька, дуже часто бігала до крила, і таки не втерпіла, попросила одписати крило їм самим. Батько вволив її волю: одписав Воздвиженському крило, а все, що було в крилі, і всі гроші, які мав, він велів розділити рівно по половині.

Вже Сухобрус часто думав про свою смерть. Трохи не кожного місяця він готувавсь, говорив, сповідав ся, наймав окахтисти, посилав на часточку, роздавав милостиню старцям і часто годував і напував ченців і послушників. Він так вірив у своє добро, в свою чистоту, що як заслаб то спокійно дожидав смерти. Всі його мисли давно покинули землю. Остатніх часів він літав думкою вже на тім сьвіті, де у безкрайому небі. В неясних у розлитих формах йому являв ся той сьвіт, ніби безкрає глибоке синє небо, де плавали цілі полки прозорих ангелів у легеньких, ясно-рожевих золотих і зелених одежах, де на чорних хмарах стояли дідьки на митарствах. Митарства зда-

вались йому якимись поліцейськими конторами, повними рогатих і хвостатих істот. В незвичайній красі з'являв ся йому рай з якимись ворітьми з чистого золота і срібла, обсіпаними дорогим камінням, а за тими ворітьми він неначе бачив якийсь пишний сад із незвичайним деревом і овочами, з райськими птицями, з зеленими левадами, де текли ріки з кришталю в золотих і срібних берегах. Він неначе вже бачив огневий престол на хмарах над тим чарівничим садом, а од того престола, ніби од сонця, лило ся світло як од тисячі сонців. Як той пишний сон, що часом зоставляє в душі реальне чуття навіть після того, як чоловік прокинеть ся, той чарівничий рай мав його до себе якимись незвичайно солодкими пахощами, незвичайною гармонією музики, святих пісень, шуму кришталевих рік. Сухобрус заслаб, а те давнє диво втишало його муки, не виходило в його з голови, з серця. Почались передсмертні муки, і дума його стривожилась. Він усе брав за руки то дочок, то зятів, неначе бояв ся випустити чужу руку, неначе шукав чийсь помічі. Він усе просив завісити вікна... Його голова все одверталась до стіни. Зяті й дочки не одступали од його, поки він і не вмер...

Поховали діти батька тай недовго журились. Дочки трохи поплакали, але швидко обтерли очі й забули про його. Зяті зовсім не тужили. А тим часом діти заспівали зовсім иньшої пісні, як прийшлося ділитись батьківськими спадками.

В салі Воздвиженського зібрали ся зяті й дочки і прочитали батьківську духовну. Все було гаразд, доки не дочитались до крила.

Тільки-що Воздвиженський прочитав, що крило оддасть ся одним Воздвиженським, як Степаніда зблідла, змінилась на лиці!

— То так, сестро? — промовила Степаніда до Марти, — то се така твоя добрість? То се ти так настрєнчила покійного батька, царство йому небесне, вічний спокій! Я не знала, що так буде...

— Сестро! чим же я тут винна? Така була воля нашого покійного батька, вічний спокій його душі! Я тут і сном, і духом не винна.

— Не знаю, хто й винен... Хиба стіни та вікна винні... Воно пак добре ближче жити, частійше до батька ходити, піддобрюватись, підлещуватись, — говорила Степаніда Сидорівна, похиливши голову.

— Може хто піддобрювався і підлещувався, тільки не я. Чим я винна, коли Бог навів нашого батька, царство йому небесне, на таку думку?

— Навів Бог на таку думку, якої треба було Воздвиженським, а не на думку Дашковичів. Я не знаю, як воно буде. Я не пристаю на те. Все по половині, тай годі! І крило нехай буде по половині! — сказала Степаніда, махнувши рукою і піднявши голос із останньою фразою.

— Так, сестро, буде, як хотів наш покійник, легко йому лежати і землю держати! Крило буде наше, бо й стоїть на нашому подвірі.

— А я кажу, що не ваше!

— А я кажу, що наше!

— А я бо кажу, що не ваше! — крикнула з запалом Степаніда, неначе од тих слів так би й стало ся, як вона скаже.

— То даремна річ! В духовній не так написано. А рештою поділимось, як у духовній написано. Я на те пристаю.

— Ще й на те, сестро, не приставай!

— Ба пристаю! Що правда, то не гріх.

— Була колись правда, та заіржавіла.

— Годі тобі вхожувати, бо нічого не можете ся, коли в духовній так написано, — обізвав ся Дашкович, — що-ж маємо діяти, коли так розпорядив ся покійник?

— Розпорядились живі, а не покійники, — сказала Степаніда і вийшла з хати. За нею вийшов і Дашкович.

Як не сердилась Степаніда на Воздвиженських, одначе треба було миритись із ними, бо ще не було розділене між ними батьківське добро.

Колись ясне, чисте, веселе Сухобрусове крило було тепер закидане всякою всячиною. Все добро, яке було поховане в скрині, в кімнаті, в пекарні, в хижці, в коморі, навіть на горищі — все те було знесене в салю й кімнату, все те взяло ся куцями на помості, по столах, по вікнах. В однім кутку лежали пухові подушки й перина, на столах і на вікнах стояли купи тарілок і всякої посуду. Де колись на вікнах стояли вазони з квітками, там тепер стояли горшки, кострулі, лежали сковороди. На стінах стирчали цівяхи, де колись висіли картини й образи. Павуки встигли вже позасновувати всі кутки, перекидаючи павутиння на цівяхи, навіть на розкидану посуду. Не стало хазяїна в господі, і почала панувати за

його слѣдом пустиня. Миші бігали по помості, а мухи покинули хати і своїм гудінням не ворухили мертвої тиші. Все говорило про смерть, скрізь повилітав дух життя. Тільки велика картина Ноя з синами стояла на перині і своїм стародавнім сюжетом ще більше натякала про смерть і спустошення.

На те кладовище, в ту комору, що так недавно була сьвітлим і спокійним домом, ввійшли Сухобрусові зяті й дочки. Воздвиженський держав у руці цілий лист паперу навкруги списаний; там були записані всі покійникові річи. Зяті й дочки почали ділитись. Найбільше енергії показувала Марта. Дашкович примостився на скринці, згорнув руки й довго дивився на дам, що бігали по хатах, підіймали де-що з помосту, говорили, кричали й махали руками.

Вже сонце високо піднялося над київськими горами, а вона все ділилась та ділилась. Воздвиженський попереду вхожував до всього, але втопився й собі сів на скринці поруч із Дашковичом. Дашкович думав думав та під шум і лепетіння жіноче зовсім задумався і перелетів думкою в трансцендентальний мир філософії. Вже сонце пішло за київські гори на захід, а нестомляні сестри все гомоніли, сперечались та все ділились.

— Киньмо та ходім обідати! нехай йому всячина! — крикнув Воздвиженський і вже хотів вийти з хати.

— Потривай трошки! ще й зісталось тільки, що подушки та перина, — промовила Марта.

— Діліть ся вже до кінця, діліть ся, та кінчайте сьогодні, бо завтра я сюди вже не

прийду, так обридло, — сказав Воздвиженський і знов сів на скринці.

Марта й Степаніда приступили до подушок і почали їх ворухити. По хаті пішла страшна суха курява, як густий дим, клубами підіймаючись проти сонця.

Всі закашляли й затулили носи.

— Як же ми тепер поділимо постіль? — спитала Марта.

— А так поділимо! — відказала Степаніда, — ти, сестро, візьмеш перину, а я візьму три подушки.

— Е, ні! потривай! так, сестро, буде недобре! — сказаза Марта, — коли мені припадає перина, то нехай же буде моя й одна подушка.

— Е, ні, сестро! для тебе вже буде занадто, а для мене буде обидно! — сказала Степаніда.

Подушки й перина були дуже гарні й великі, ще й до того з чистого, м'якого пуху. А обидві сестри дуже любили гарну постіль і м'які подушки.

— То як же се воно буде? — спитала знов Марта.

— А так буде, як я кажу, промовила Степаніда, — ти, сестро, бери дві подушки, а я візьму одну подушку й перину.

— Нехай не так буде! краще ти, сестро, візьми дві подушки, а я візьму одну подушку й перину, — сказала Марта.

— Сестро! гріх тобі Бога гнівити і мене обижати. Ти взяла крило, ще й перину хочеш узяти! — сказала з гнівом Степаніда.

— Сестро! сама ти гнівиш Бога й тревожиш батьківські кістки! Чи я-ж узяла крило?

хиба-ж не батько покійничок, царство йому небесне, одписав мені його? — сказала Марта.

— Годі тобі, Марто, все на батька звертати! Може скажеш, що й перину одписав тобі батько? — промовила з запалом Степаніда.

— То як же воно отсе буде? — сказала Марта, — або ти бери дві подушки, а я візьму перину з подушкою, або я візьму перину з подушкою, а ти бери дві подушки, — промовила Марта, не постерегаючи помилки свого язика.

Дашкович підвів голову, зачувши такий незвичайний рогатий силльоїзм, якого навіть не вигадала древня Греція. Його дуже вразило те, й він почав гадати, по якій то формі склала Марта таку штуку.

— Або ти, тату, їдь у ліс, а я зістанусь дома, або я, тату, зістанусь дома, а ти їдь у ліс, — сказала Степаніда. — Та чого ти сидиш та думаєш? — крикнула вона на Дашковича, — ми самі морочимось, а тобі й гадки нема! — і Степаніда потягла Дашковича до перини: — Дивись! що се? — спитала вона його.

— Перина — промовив він спокійно, піднявши один палець у гору.

— Перина, передражнила його жінка, — сам ти перина! Поділи між нами оту перину, тоді скажеш: перина!...

Дашкович задумався, і потім промовив:

— Нехай буде вам обом по півтора подушки і по одній половині перини.

— Хиба-ж подушки цифри? хиба-ж їх можна ділити так? — промовила Степаніда.

— А чом же й не можна? Хиба-ж перина і подушка, хоч і реальні самі по собі

річи, не можуть буги ідеями, яких можна мислити, ділити й до купи складати...

— Бог-зна що верзеш ти язиком!

— Яке Бог-зна що? Хиба-ж не ви в-двох недавно склали з подушок і перин дуже цікавий силльоїзм?

— Кидайте ви ваші перини й подушки, та ходімо обідати, бо вже вечір близько, — сказав Воздвиженський і вийшов із хати. За ним вийшов і Дашкович, а за ними мусіли вийти й їх жінки.

І знов стало тихо в хатах Сухобруса. Знов смерть запанувала там, де недавно був гармідер і колотнеча. Курява, останній знак життя й руху, уляглась; сонце осьвітило червоним промінням руїни Сухобрусового добра, а павуки забігали знов на помості. І смутно дивився праотець Ное з синами з картини на людську суєту і корисність, на руїни недавно замершого на віки життя.

На другий день після снідання знов одчинились двері у крилї, знов ввійшли дочка й зятї. Воздвиженський так само держав у руці великий лист, списаний навкруги, і писав значки оловцем над тими словами, які назначали розділяні річи. Дашкович так само припустився на скринці, не стерши пилу. Сестри знов приступили до постелї. Перина, як на злість, лежала як та гора, здорова, повна дорогого пуху, а подушки були роздуті й такі повні, неначе в середині були напхані не пухом, а набиті питльованим борошном. Марта підняла одну подушку; подушка була легка, як піряна! Степаніда підняла другу подушку; подушка сама аж підскочила в гору, як мяч.

— Як же ми, сестро, поділимося постілю? — спитала Марта.

— Не знаю, сестро! треба якось ділитись, — одказала Степаніда.

— Треба якось ділитись, — машинально промовила Марта ті самі слова. — Бери, сестро, дві подушки, а я візьму перину й подушку! — аж просила Марта.

— Нехай уже, сестро, буде мені перина й подушка! — просила Степаніда.

Воздвиженський слухав і бачив, що тому змаганню кінця не буде і сказав:

— Коли вже вам обом так трудно розділитись пуховиками, то ви зробіть так, як радив Василь Петрович. Бо що філософія скаже, то против того нема чого казати.

І вони розбили всю постіль по половині; перетягли шнурками перину й одну подушку і сокирою розрубали як-раз по половині.

Розділивши батьківське добро, обидві сестри посердилися. Кожна з їх постерегла, що багато де чого з батьківського добра не прийшло до рук, що його нишком переполосвинено. Сестри косо дивились одна на другу і перестали ходити в гості одна до другої. За те Дашкович і Воздвиженський не вважали на своїх жінок і жили так само, як і попередю.

Дашкович усе глибше й глибше закопував ся в книжки. Для своїх університетських лекцій йому треба було дуже добре познайомитись із наукою. Він був цікавий не до одної філософії. І другі науки звертали на себе його увагу. В його шафах і столах лежали товсті купи паперу, списані його рукою.

Раз була чудова тепла погода! Вечір був такий пишний, сонце стояло на заході таке

червоне та ясне, повітря було таке тихе й тепле, що ввесь Київ, усе мале й велике, бідне й багате, висипало з хати на двір. Царський сад, шосе над Дніпром, гори, все те було засипано народом, що гуляв, балакав, веселив ся, роєм вив ся по алеях саду, де грав оркестр музик. Воздвиженський ходив у сад, на гори і, вернувшись із гулянки, зайшов до Дашковича. Дашкович сидів над німецькою книжкою і випишував деякі місця. Вікна його кабінета були позачиняні. В хаті тхнуло папером і книжками. Вся краса вечора, сонця, неба і Дніпра неначе була десь захована для його під землею.

— Чи вже ж ти отсе сидиш у кабінеті? — крикнув Воздвиженський і плеснув у долоні, вступаючи в хату.

— Адже бачиш! сижу! — обізвав ся Дашкович і засміяв ся. Воздвиженський, не розуміючи його, здавав ся йому зовсім сьмішним чоловіком.

— Ти сьмієш ся з мене, а я з тебе! — сказав Воздвиженський. — І я не романтик, не поклоняюсь квіточкам та пташечкам, але глянь, як здорово, як гарно на дворі!

І Воздвиженський пхнув рукою одно вікно й друге. Повітря сьвіже, як ліс, здорове, як степ, так полило ся по кабінеті. В мертву хату влетів шум, гам, розмова живих людей, рух живого життя. Сонце падало на межигорський бік і заглянуло червоним, кров'яним промінням в кабінет, облило рожками твори старих померших філософів Греції й Германії. Бліде й схудле лице Дашковича помолодчало під тим дитячим сьвіжим промінням, навіть повеселішало. Веселе сонце змило тяжку тінь дум із його поважного чола.

Дашкович заглянув у вікно і промовив:

— І справді на дворі гарно!

— Чом би тобі не піти, не проходитись? І чого ти надсиджуєш ся? І на що ти мучиш себе? Чи тобі не доволі того, що ти знаєш? Чи од тебе хто потребує, щоб ти сьвіт удивив своїми мислями?

— Мені мало того, що я знаю... Мені треба більше, — сказав смутно Дашкович.

— І на бісового батька все те тобі здало ся? Бач пообкладав себе усякими книжками! Чого тут нема! — і Воздвиженський почав переглядати порозгортвані на столах книжки. Там було багато всяких книжок; філософських і славянофільських, — московських, і всяких.

— І се, й те! і філософія, і релігія, і народні пісні, і московські писання, і українські збірники! І що-ж отсе за збірники! І на що вони тобі? Чи ти з його хліб їсти-меш?

— Я, бач, задумав писати де-що своє... а тим часом складаю собі свої пересьвідчення, — промовив Дашкович несміло.

— На що тобі ті пересьвідчення? Чи ти з їх чоботи пошивеш, чи ти їх на гроші переведеш, чи ти їх з'їси або випєш? — питав його Воздвиженський.

Дашкович мав його за легкодума, але на такі слова вважав як на жарти.

— Степане Йвановичу! ти жартуєш. І ти-ж належиш ся до категорії людей вчених. Ти-ж професор!

— Я професор божою милостю і волею начальства, але як би мене хто прив'язав віривками до свого стола в такий вечір, як отсе

сьогодня, то я-б зубами перегриз вірівки, а та-
ки-б не сидів!

— Кому об чім ходить ся. Як до лю-
дини! А я сиджу, як бачиш, і складаю собі
свої власні пересвідчення. І я, і ти, і всі ми
живемо чужим розумом, жуємо чужі мисли.
Я хочу мати свій погляд на все, свою фільо-
софію, свій світогляд.

— Ого-го! оттак наші! Вдивляй мир!
Боже тобі поможи! Честь і слава Київу й Дні-
прови, коли обявить ся там новий філософ!
А мені здасть ся, на віщо тобі крячкою сидіти,
мучити себе? Адже-ж батько твій прожив вік
без пересвідчень, і я живу так само, і всі
живуть так само. Одначе живемо хвалити Бога,
і земля нас держить!

— Що-ж маємо робити! коли мені так
забажалось.

— Знаєш що, Василю Петровичу! Чи не
вчитав ти чого в філософії проти жінок? Чи
пам'ятаєш, як ми колись романтизували про
наших будущих жінок у Брацькім саду, ще
як учились у школі? Чи такі-ж вийшли го-
лубки — наші жінки?

— Що не такі, то не такі! Але мабуть
така вже доля філософів, бо й Сократова
жінка не раз наминала йому чуба.

— Нехай так! ти філософ, але я! На
що-ж уже мені судила ся така доля?

— Ти жартуєш і мене не розумієш. Я
навіть і не гадав про такі нікчемні річи. Я
гадаю про висший погляд на висші ідеї. Я хо-
чу виробити власний філософський світогляд.

— Так жінки наші вискочать із-під того
високого погляду? — сказав Воздвиженський,

сьміючись. — Коли так, то шкода й заходу; ходімо лучче гуляти!

— Тобі все жарти. Я хочу вгадати ті ідеї, які колись обявлять ся в нашім плем'ї, і попереду в твоїм великоруськім, коли ваші давні царі встигли збудувати міцне царство, а потім у нашому українському плем'ї, а потім, ідеї мира славянського... Яка то філософія засьвітить на берегах Нєви, Москви, Дунаю, а там може й на берегах Дніпра й Чорного моря.

— Ой, ой, ой! На що-ж тобі вже ті Славяне? Чудні ви люде вдали ся! Тут, голубчику, руські солдати іменно ті філософи! Тут москалики більш варті, ніж усі ваші філософи од Фалеса й до Дашковича! Чи вже-ж не лучче за мільоном списів сидіти нишком та хлїб жувати! А прийде час, то ми тих Німчиків пхиць у Атлантиду! А Славяне... Е! що й говорити! З їх у три дні можна поробити таких філософів, як і я, як і ти! Коли тебе мучать такі ідеї, то їй Богу йди гуляти, — лучче зробиш!

Дашкович сьміявсь, що Воздвиженський так химерно розвязав його ідеї, які так довго неспокоїли його думку.

— От такого філософа, як ти, я не знаходив іще ні в якій книжці!

— І які то ідеї колись впливуть із голов твоїх Черкасців? — сьміяв ся Воздвиженський.

— А може й впливуть. Ось подивись, які чудові пісні українського народа, позаписувані отсе недавно? Ось прочитай, коли ти зугарний! Яка висока поезія!

Воздвиженський узяв у руки Збірник українських пісень і почав читати голосно, дуже

страшно й сьмішно перевертаючи слова на руський лад. Його лоб зморщився. Було видно, що йому українське слово в книжках, у літературі дуже й дуже не сподобалося! Він читав далі, і його брала злість.

— І пишуть же чорт-зна що! І записують те, що треба-б зовсім скасувати, вигубити з корінням і насінням! — промовив Воздвиженський.

Його широке й плісковате лице почервоніло. Він схопився з місця, налапав цілу коробочку сірничків, тернув цілою коробочкою об дверці груби, другою рукою ухопив Збірник і вкинув у грубу, розгорнувши книжку й посипавши її листи огневим дощем. Листки зашкварчали й жахнули полум'ям. Дашкович не втерпів, одняв од його книжку.

— Що се з тобою сталося! — крикнув він.

— Повибивай собі, брате, отсі ідеї з голови!

Дашкович не сердився і тільки сьміявся; він знав Воздвиженського, як профана, як чоловіка зовсім не поважаючого науки й ідеї.

— Постій! розкажу я твоїй жінці, що ти тут робиш якісь чари, що ти хочеш спротивитись самому Богу!

З сими словами Воздвиженський вийшов з кабінета і втрів Степанїду.

— Степанїдо Сидоровно! чи ви не знаєте, що там діється в тому кабінеті? — сказав їй на вухо Воздвиженський.

— А що? — сказала вона, розтягнувши лице й розкривши широко очі.

— Та то ваш муж у себе, в кабінеті, мабуть робить якісь чари. Таке, таке отсе мені

І. Левицький. Хмари.

8

плів, що я аж злякав ся! Каже, що й того нема на світі, й того ніколи не було. Перехрестіть ви йому лоба та повезіть його в Лавру та в Пещері.

Воздвиженський хутенько вибіг із хати, а Степаніда прожогом побігла в кабінет до Дашковича.

— Василю Петровичу! що тут у тебе дієть ся? Що ти тут робиш, запершись із сими книжками?

— Адже бачиш, читаю!

— А се що? — промовила вона, кинувшись до обсмаленої книжки.

— Книжка! Хиба не бачиш?

— А чого-ж вона обсмалена?

— А тим, що Степан Йванович обсмалив її, жартуючи.

— Щось воно та не так... Чого-ж се в тебе в хаті смердить смалятиною?

— Бо навіжений Воздвиженський смалив книжку.

— Та на що-ж ви тут її смалили?

— Отсе, ва що, та на що? На те, що треба було! — сказав Дашкович, аби одчепитись од неї.

— Гляди лишень! Чи се в тебе в хаті й образа нема? — сказала Степаніда, оглядаючи стіни.

— Нема, бо ти не повісила.

— Бо ти не сказав! Мабуть тобі не дуже його й треба! Василю! ти з великого розуму та в голову заходиш! Ті філософські книжки не доведуть тебе до путя. Чи молиш ся пак ти Богу? скажи мені пак по правді!

— Молюсь; а тобі на що?

— Так собі спитала... Завтра я поїду в Лавру і в Пещері. Їдь і ти зо мною, прошу тебе.

— Їдь сама; чого я поїду? Хиба на Подолі нема церков та чудовної ікони?

— Бач! я й кажу, що так! Я не буду спокійна, доки не побачу, що ти молишся Богу.

— То ходімо завтра до Брацтва. Про мене подивись, як я буду молитись.

І другого дня Дашкович мусів проводити її на ранню службу до Брацтва, де була повнісінька церква богомолів із сіл. Він привклався до Брацької ікони і тим заспокоїв свою жінку. Вона на свої очі бачила, як філософ хрестився, молився, цілував чудовну ікону Богородиці.

— Се тобі наговорив на мене Воздвиженський! правда? так! — казав Дашкович. — А сказати правду, сам Воздвиженський навряд чи вірує в Бога, хоч колись і молився Богу серед ночі. Ти присікайся до його!

Степаніда Сидоровна почала боліти серцем і за родичом. Як вона не сердилася на сестру, однак діло здалось для неї таким великим, що вона не втерпіла й побігла до сестри, бажаючи спасти од вічного вогню Воздвиженського душу.

— Здорова була, сестро! — сказала вона, вбігаючи до сестри.

— Здорова була, сестро! — обізвалась до неї Марта, роблячи якесь діло й ледви повертаючи до неї голову.

— Вже чи сердься, чи не сердься, а я мусіла прийти до тебе, бо наші вчені чоловіки з великого розуму та в голову заходять.

— Та мій не дуже вчений! Йому нікуди там заходити. Може то твій великовчений заходить за розум! — сказала Марта з злістю.

— І мій, і твій! Обох я застала в кабінеті... Чогось змагались, порозкидали книжки, на ві-щось палили якусь книжку... Щось у тій книжці та недобре написане, коли вони наважили її спалити в грубі...

Марта насторчила вуха й почала ласкавійше слухати сестрину мову.

— Може вони що погане задумали... що не добре писали... Бо ті вчені люде тепер часом і справді за розум заходять, — сказала Марта й попросила сестру сісти. — Борони Боже чого! Часом воно виявиться! Чи не знаєш, сестро, що вони там писали і палили? Може що проти губернатора, або...

— Як би проти когось! а то проти Бога! — тихо сказала Степаніда, озираючись до дверей.

— Ох мені лихо! — аж плеснула в долоні Марта Сидоровна.

— Чи молить ся пак Богу твій чоловік? чи ходить до церкви? — питала Степаніда Сидоровна.

— Щось не бачила, щоб він коли молив ся... а молитовника в його... й заводу нема! Хиба на пам'ять...

— Еге! на пам'ять! Я свого на силу через силу помолила, водила до чудовної ікони... Тільки, сестро, нікому не кажи! Повези лишень, сестро, свого в Лавру, в Пещері!

Сестри розпрощались і ніби навіть помирились, перелякані страшним лібералізмом своїх чоловіків.

Тільки що Воздвиженський переступив через поріг, як Марта глянула на його невеселими очима.

Він так і почув кругом неї страшне полум'я, вже йому знайоме.

— Скажи мені, на милість божу, що ви там із Дашковичом пишете таке страшне, що аж треба було палити в грубі? Чи ви молоденькі, чи вам і досі в голові грає? Та в вас жінки, та в вас купа дітей! Борони Боже якої напасти! Та тодіж ми пропащі з дітьми...

Воздвиженський стояв і дивився на неї.

— Де це ти нагляділа таких пропавших людей? Слава Богу, всі сидимо дома й хліб жуємо. Що се ти верзеш?

— Ти сам верзеш! Що ви палили в грубі з Дашковичом? — присікалась до його жінка.

— Українські пісні.

— Та не дури мене, бо я ще не зовсім дурна! Сухобрусів не було дурних ні в Києві, ні по-за Києвом.

— Кажу тобі, що палили пісні! Дашкович щось собі забрав у голову...

— О! бач! він забрав щось у голову, а ти й ні!

— А я ні!

— А перехрести свого лоба! — промовила Марта.

— А то на ві-що? Дідьків не бачу кругом себе, нема од чого одхрещуватись.

Воздвиженський бачив, що його-ж оружжя проти Дашковича повернуто на його-ж, та не знав, з-відкіль воно повернуто. Хоч він сам і встоював дуже за патріархальність, одначе вже далеко одійшов од неї і хотів її накинути на шию комусь иньшому.

— Чого тобі такі думки прийшли в голову? — спитав він у жінки.

— А того, що я завтра їду в Лавру і в Пещері і хочу, щоб ти їхав зі мною та помолився.

— То й поїду, коли тобі того хочеться, бо самій тобі їхати ніяково.

Другого дня Воздвиженський мусів їхати з жінкою до Лаври, йти з нею в Пещері. Він прикладав ся до всіх мощей, хрестив ся, бив поклони, підіймав очі в гору до Бога, найняв кільком сьвятим молебні, подав на часточку.

Марта приїхала до дому весела, добра, спокійна. То поїздка до Лаври дуже розм'ягчила її серце. А Воздвиженський, поїхавши до Лаври без снідання і дуже виголодавшись, уплітав на всі застави печеню та все говорив про сьвятих печерських, як-раз так, як колись любив говорити Сухобрус, начитавшись Патерика і Житій.

— От хто був чоловік набожний! наш покійник батько — говорила ласкаво Марта Сидоровна, пючі чай з пухкою лаврською проскурою. — Скільки він виходив до Лаври, до Пещер! Скільки раз їздив він і в Почаївську Лавру! Як він молив ся, як він постив! На цілий Київ не було набожнійших людей, як Сухобрус!

— О! що не було, то не було! Покійний наш батько був просто сьвятий! Я твердо вірю, що він у раю! — промовив Воздвиженський ніби щиро, й щиріше уплітав печеню, запиваючи чаєм.

VI.

Закопавшись у книжки в своєму кабінеті, працюючи для професорської катедри, Дашкович давно не був у свого батька, в своїй рідній Черкащині. Жінка, діти, книжки — все те не пускало його, не давало йому вирватись на село. Тепер йому дуже схотілось поїхати на село, подивитись на життя свого народу оком ученого чоловіка, прислухатись до його мови, пісні... Прийшли вакації, і він поїхав на село до батька, в свої рідні Сегединці.

Того року Петрівка була дощова. Люде спізнали ся косити сіно, дожидаючи сухої погоди. Черкаські степи зеленіли, як море. Дашкович виїхав на степ, і його обвіяло сьвіже степове життя. Після тісного кабінета, після запаху од цьвілі, од книжок, обгризених шашлями, після міської душної куряви, степи здали ся йому земним раєм. Повітря було таке чисте й легке, що, здаєть ся, груди не втягали його, а само воно лило ся в груди. Здавалось, ніби само життя напувало тіло, як вода напуває губку, приймало всього чоловіка до самої душі. Дорога стелила ся по зеленому степу широким килимом між двома окопами, на яких росло

високе бадилля петрових батогів, обсіпаних синіми зірками, молочаю, сизих миколайків, круглоголових будяків. Широколистий подорожник й оксамітовий шпорш хотіли вертити всю дорогу, хотіли одвоювати її од тяжких коліс сільських возів. Уся зелена степова скатерть, скільки можна було скинути оком, була заткана квітками: червоними купами смілки, синіми дзвониками, жовтими степовими тульпанами, фіолетовим соном й чепчиком. В траві ворухився й тріщав цілий мир коників і всяких кузок. Над степом у синьому небі вилися, співали птиці. Край дороги бігали проворі хаврашки і, побачивши людей, втікали в нори і сьміливо виглядали з-відтіля, піднявши вушка в гору. Ввесь зелений степ і синє кругле небо заливало проміння гарячого золотого сонця. Прозорий воздух розширяв кругогляд далеко, далеко на всі боки, скільки можна було скинути оком.

Давно бачив Дашкович свій рідний степ. Йому здалось, що він побачив його в-перше. Він не міг одірвати очей од трави, од неба, встав із воза і пішов пішки. Самі ноги несли його все далі й далі. Він звернув із дороги на траву і, забувши свою філософію, почав рвати квітки. Побачивши себе на самоті, серед такого простору, Дашкович почав філософувати, але через хвилю нічого вже не знайшов в своїй голові. Він знов силкувався думати, і знов почув, що думка десь вислизнула з його голови. Він тільки знав, що бачить зелений степ, синє небо, дорогу, птиць у небі, чує сотню голосів кругом себе. І знов хотів він перемогти себе, а думки все таки не йшли на ум. Йому хотілось тільки дивитись і милуватись

красою розкішної степової природи. В йому розбуркалось чуття природи, заглушене міським життям, наукою, абстрактною філософією.

Далеко, далеко на полудень засиніли смугою гори, вкриті лісом. Та смужка здавалась на краю неба сизою хмарою, яка ледвидви висовувалась із краю над степом. Там, у тих горах стояло велике село, Сегединці.

Дашкович ближче під'їхав до тієї синьої смуги. Гори виступали з туману. Вже можна було бачити яри й долини між горами, ліси й села, розкидані на шпилях і попід горами. Хрести на церквах і вікна блищали в тумані проти сонця, як дороге каміння з-під тонкої матерії. Ліси виступали все грізнійше та яснійше. Темні й не високі гори здавались висчими й грізними серед гладенького рівного степу, роблячи чудовий контраст із зеленою широкою скатертю. Здавалось, вїби якийсь величезний звір лежав на степу, підняв спину й насторобурчив на спині темну сизу шерсть. Вже сонце скотилося ік заходу, вже степова трава лисніла червоним відблиском. Дашкович наближався до тих гір. Степ кінчався. Балагула ледви примітно піднімалась на пригорки, то знов спускалась у неглибокі долини. Вже на горах можна було бачити дуже виразно і ліси, й села, й церкви в селах. З-відтіля потяг вітерець свіжіший і мокрійший од степового. Можна було навіть лицем почути, що десь недалечко в вода, ліс, дерево, тїнь; в долини, яри з ставами й садками.

— Поганяй лишень швидче! — сказав Дашкович Жидови.

— На що вам швидче? доїдемо ще сьогодні до Сегединець, — обізвався Жид, не

обертаючись до Дашковича, і хвисьнув батою по конях сухих як тріски.

Коні підтюпцем побігли з пригорка на долину, а з долини знов на пригорок. Гори з лісами й селами то вирпнали, то знов ховались за пригорки, і часом із за горки було тільки видно верхи та хрести близкого села. Перед очима разом відкрило ся село під горою, над великим ставом. Коні збігли дуже прудко на греблю, і балагула засіла в грязь по самісінькі маточини. Жид затріпав руками й віжками, закричав, засвистав. Коники розтягли свої сухі ребра, мов хорти, й винесли балагулу з багна, наче на руках.

Зі ставка повіяло холодком. Коні побігли по-під густими садками. Незабаром балагула знов підняла ся на висчу гору й сховала ся в густий старий ліс. Який знайомий був той ліс Дашковичови! Дорога йшла по самій спині довгої гори, а по обидва боки лежали глибокі долини. Ліс застилав гору й долини густою старою дубиною та грабиною. По-над шляхом росла ліщина, де так часто Дашкович малим хлопцем любив рвати горіхи. Ще висче виїхала балагула на гору, і з тієї гори стало видно всі Сегединці, що розсипались на двох шпильях і на долині по-над двома великими ставками. Дашкович почув, що в його немолодому серці заворушилась радість школяра, який вертаєть ся зі школи до рідного дому. Те чуття обвіяло його нїби пахощами ранньої весни, пахощами білого цвіту вишень, черешень, рясту та молодой першої травиці.

Довго котила ся балагула з гори і збігла на широку греблю. В кінці греблі під вербами стояв знайомий млин, чорний од негоди. Ко-

леса й тепер крутились так само, як і за часу Дашковичових молодих літ, навіть так само на чорних колесах блищало кілька нових білих дощечок. На високому шпилі проти самої греблі стояла церква з п'ятьма банями. Один став, великий аж на дві верстви, огортав той шпиль навкруги, а другий, ще більший, по другий бік, розливав ся круглим озером серед чималих зелених гір. Коло самого ставу, край левади на горбочку стояла друга церква з одною банею й високою дзвіницею. Коні повернули вулицею до тієї церкви і заїхали у двір сьвященника. Старий сивий сьвященник вийшов на ганок і спершу не пізнав свого сина.

— Чи се ти, Василю? — спитав старий батько, придивляючись до сина і трохи не докторкуючись до його лиця.

— Добрий вечір вам, батюшко! се я! Чи я так постарів ся, що ви мене не пізнали? — сказав Дашкович, цілуючи батька в руку, а потім цілуючись із ним у губи. Батько тричі поблагословив свого сина та все придивляв ся до його.

— Чого ти, сину, став такий блідий та худий? Й очі тобі якось позатягало. Чи тобі яка нужда, чи недостача в чому? Чи мабуть тобі та наука позатягала очі?

— Старість приходить, батюшко! Така вже людська доля.

Син придивляв ся до батька, який уже стояв одною ногою в могилі. Очі його дивились якось дуже спокійно, а лице вже припало землею між глибокими морщинами; його голова й борода була біла, як вишневий цвіт.

Вони ввійшли в хату. Покої були дуже старі: в їх тхнуло трухлятиною. Син побачив,

що в хатах нічого не змінилось од часу його дитячих літ. Сьвітлиця зі сводами, з образами була така сама, як і кілька десятків літ попереду. В кімнаті стояла та сама зелена велика скриня, скляна шафа, була та сама довга лежанка, груба з зелених вахлів, те саме ліжко. Оглядівши хату й сїни, Дашкович потім вийшов у сад. І тут природа панувала всею своєю силою. Де колись Дашкович поробив своїми руками квітники, де він колись сїв астри й левкої, там тепер росли калачики та лопух. Чорнобиль доріс уже до самої хати й заглядав у вікна. Яблуні й черешні росли й посихали, пускали молодняки, як хотїли, між густими бурянами. Дереза набїгла, як татарська орда, аж до середини садка. Все заростало, як заростало й помирало само людське життя в господї.

Дашкович пішов глянути на хазяйство старого батька, і та (він побачив, що все падало, все рушило ся. Клуна була обдерта. На купах соломи, де колись стояли великі скирти й ожереди, вже росла кропива. Дашкович бачив, що природа була вже готова поглинути самий слїд того гнізда, з-відкіль він вилинув на сьвіт. Для неї ще треба було ступити кілька ступенїв і він не пізнав би й слїду рідної оселї. Йому стало тяжко й сумно на душі.

Син побалакав із батьком і побачив, що старому вже байдуже про сей сьвіт. Розмова навіть стомила старого чоловіка.

Над вечір Дашкович пішов знайомою вулицею подивитись на село. Там кипїло життя не глибоке й не широке, але живе, живе життя села в робочий гарячий лїтній час! Женці весело вертали ся з поля; дївчата йшли цїлою

юрбою і співали свіжими голосами пісню. Заними йшли парубки і зачіпали їх жартами. Сміх і жарти, веселі слова й сумні пісні лили ся річкою, текли морем, неначе люде не працювали, а деь гуляли цілий день. Деь недалеко жінки кричали та лаялись через город, стоячи за тином. Косарі затагли пісню так голосно, що аж повітря трясло ся й луна пішла понад ставом. От і череда пустила ся з поля до села й заглушила пісні, й сміх і жарти, навіть дзвінку, як дзвони на дзвінниці, жіночу лайку. Село закричало, заклекотало тисячою усяких голосів зашуміло, як ліс у великий вітер.

Дашковича вразило таке кипуче, палке життя українського села. Після города, після кабінета, після філософії все те здало ся йому таким новим, таким оригінальним, таким живучим, що він сам собі здавав ся мерцем серед тисячі пульсів сільського життя. Йому прийшла на думку велика вулиця в великому місті, де кипить, хоч висше й иньше, але так само кипить життя.

Дашкович йшов серед улиці, задумавшись: коли се зразу в ту вулицю полила ся череда! Попереду бігли хапаючись свині, потім вівці, а потім поважно йшли круторогі бики й корови. Череда бігла просто на його і не думала звертати філософови. Він оступив ся під тин, але важкі рогаті істоти, не звикші поважати вчених людей, прямо йшли на його. Улиця була вузька, і Дашкович мусів вилізти на тин і зовсім не по філософськи стрибнути в садок. Висока кропива достала до ушей і пожала його лице. Він через тин дивив ся на вулицю, де дівчата й молодіці займали до-

дому скот і вівці, тягаючи за шиї неслухняних овечок до дворів. Густа курява лягла на садок, і його здавило в грудях. Дашкович хотів перелізти через перелаз у другий садок, а тут напала на його зла собака, які бувають на селах. Собака скакала на перелаз і досягала його за полу. Фільософ сидів на перелазі, поки прибіг чоловік із ломакою та прогнав собаку.

Через сад, через невеличку пасіку Дашкович перейшов на левади, що простягалися до самого ставка. Роскішна зелень на городах вбрала в себе очі під косим червоним промінем захода сонця. Дашкович пішов через левади на довгу косу, що клином вганяла ся далеко в ставок. Уся коса була вкрита садами, а понад водою густими вербами. Під тими вербами не було очерету ні комишу. Вода була чиста. Пісковате дно світило ся і жовтіло. Те місце було дуже добре для купанки. Дівчата з відрами бігли в берег по воду і співали пісень, перебігаючи Дашковичови дорогу.

— Добрий вечір, дівчино! що ти несеш? — спитав Дашкович, жартуючи, у одної чорнявої дівчини.

— Доброго здоров'я! — ледви обізвалась дівчина, і її лице так і спалнуло соромливим полум'ям. Вона пішла далі й слова не промовила.

— А ти, дівчино, що несеш? — спитав він у другої ще красчої дівчини з довгою чорною косою і карими очима, що бігла з відрами на коромислі.

— А хіба не бачите! моркву! — сказала сміливо дівчина, і неначе срібло посипалось й задзвеніло об кришталь, так задзвенів її чудовий голос.

— А де-ж ти набрала тої моркви?

— В криниці нарвала! — сказала дівчина й засьміялась так, неначе соловейко защебетав. Вона одступила може на два ступені й почала веселої пісні таким голосом, якого мають перворядні оперні артистки. Дашкович став і слухав, слухав, доки дівчина не зайшла за верби, а її голос усе лив ся та дзвенів. Його потягло слідком за тим голосом: така була в йому чаруюча сила, така була чудова та пісня! Він пішов попід вишнями, поза вербами, і побачив, як через рідкі гілки вишника зачорніла розкішна коса, зачервоніло добре намисто на шиї. Дашкович впізнав чорнобриву сьміливу дівчину. Вона замовкла, стояла з відрами і тихо розмовляла з парубком. Парубок був молодий і гарний. Дашкович бачив тільки його чорні рівні брови, що дуже виразно чорніли на лиці серед зеленого листу. Дівчина стояла й голову схилила, а правою рукою все на щось перебирала на шиї разки намиста. Її щоки горіли вогнем і вона все спускала очі до долу. Вечірнє сонце обливало тихим сьвітлом молоду щасливу пару, що балакала про кохання. Лице дівчини червоніло проти сонця, як півонія, а парубок усе щось говорив тихим, але сьміливим голосом, та не зводив очей з її лица. Привяле серце Дашковича якось радісно заворушилось; він милував ся тою парою, тими пахощами сільського кохання, що нагадували йому пахощі зеленого степу й степових квіток. Він легко здихнув і пішов до ставка, перескочивши через перелаз. На самому кінці коси, що ніби плавала на ставу з хатами й садочками, він скупав ся. Погожа вода була чиста й здорова! в воді білів пісочок. Над його

головою висїло зелене гілля верб і кидало тїнь на воду. Сьвіжий і веселий, набравши життя й сьвіжости з самого жерела натури, Дашкович вертав ся назад, а перед його очима все манячила щаслива румяна дівчина і чорнобривий хлопець.

От іде він проз одну хату. Коли чує він, аж у тій хаті щось дуже кричить. То був крик жіночий. Жінчина кричала так страшно, наче її катували. Дашкович дуже злякав ся. Його взяв жаль, і він ввійшов у ту хату.

Серед хати стояв здоровий, таки знайомий йому чоловік Остап Дубовій, і бив налігачем свою жінку. Жінка кричала, кляла його й тільки шулилась у кутку та оборонялась голими руками. На руках було видко синї й червоні смуги од верівки. Її очіпок валяв ся на землі, коса розсипалась на плечах. Вона кричала не своїм голосом, а чоловік бив її, по чому тільки влучав. Чималі діти юрбою збили ся в другому кутку аж на полу, пищали й голосили. Чоловік як зьвір, махнув налігачем по дітях, тупнув на їх обома ногами й прокляв, щоб їх живими земля поглинула. Жінка кинулась боронити дітей, вхопила чоловіка з-заду за чуприну двома руками.

Дашкович почав вговорювати Дубовія, а чоловік почав його лаяти. „Не мішай ся, пане, коли не твоє дїло! А то я й тобі дам такої-ж прочуханки! Я не подивлюсь тобі в зуби!“ І професор побачив, що лучче швиденько утікати з хати. Вийшовши на двір, він бачив, як жінка й діти, вигдавши собі час, прожогом кинулись із хати і поховались по бурянах, як курята ховають ся од шуліки.

Вже Дашкович минув Дубовієву хату, перейшов через два садки, через дві левади, а та страшна картина не сходила з його думки. Йому так схотіло ся ще раз подивитись на щасливу пару, що стояла під вербою, намилюватись щастям кохання молодої дівчини і хоч трохи зігнати з душі смуток!

Тільки що він став під тою самою вербою, і вглядів ту саму дівчину з парубком, коли дивить ся, аж там стоїть якийсь іще другий парубок, та все поглядає на молоду дівчину й молодого хлопця. Той парубок усе крутив свій довгий вус та все дивив ся злими блискучими очима на дівчину. Його синя спідня губа одвисла й дрожала; лице було смутне й грізне. А молода дівчина все перебирала разки наміста, все спускала очі до долу та стиха промовляла до чорнявого хлопця; чорнявий хлопець поклав на її плече руку і не зводив очей з її червоного лица. Дашкович побачив, що він тут зовсім зайвий, зрозумів до чого воно йдеть ся та швиденько пішов через сади й городи до села.

Не далечко од батьківської оселі його перестрів знайомий сусід Топилка. Дашкович зараз впізнав його.

— Чи пізнаєте мене, Топилко? — спитав він у чоловіка. Топилка довго придивляв ся, а потім крикнув: чи вже-ж се ви, Василю?

— Як бачите, я!

— Які-ж ви стали худі та бліді — промовив Топилка од щирого серця.

— Може вам погано жити в Києві то переходьте до нас сьвященником на панотцеве місце, — сказала Топилчиха.

— І вже годї, Топилчихо.

І. Левицький. Хмари.

9

Топилка попросив Дашковича зайти до його в хату і він зайшов. Топилчиха й собі дуже здивувалась, що він став такий худий та блідий. Чоловік був дуже радий, зараз поставив на стіл пляшку горівки; жінка кинулась до комори, принесла щільник сьвіжого меду, достала хліба й соли, покришила сала, покряяла цїлий хліб, поставила на стіл сметану. І Топилка, й Топилчиха кидались по хаті, ставили на стіл що тільки можна було знайти в їх не багатій господі.

Жінка кинулась до печі і не вважаючи на те, що втомилась на полі, хотїла розпалювати вогонь і смажити яєшню. Топилка налив чарку горівки, випив сам і почав частувати Дашковича.

— Та випийте бо хоч чарочку! та вишуйте бо всю до дна! та закусїть, будьте ласкаві! Оце, Господи! нема чим вас і приймати і витати. Ми вже оце й повечеряли.

— Не турбуйте ся! Бога бійте ся! Що це ви! — заспокоював Дашкович добрих людей і мусїв сам вирвати вогонь із рук Топилчихи, що хотїла вже підпалювати в печі дрова й тріски.

— Та випийте бо ще хоч чарочку! Оце, Боже мій! Коли-б пак було знатя, що такого гостя мати-мемо! — знов бідкав ся Топилка: а ми-ж вас знаємо змалечку! а ми-ж малими колись гуляли з вами і в хрещика, і в жельмана, і веснянок співали, Та ти-б таки, жінко, зарізала курця! Де-ж пак, не бачили вас стільки лїт! — Так споминав Топилка давню давнину, та все припрошував.

Топилчиха принесла сира й масла, поставила солоних огірків, та все бідкалась, що нема чим приймати гостя.

Дашкович почав розказувати про Дубовія, як він недавно бив жінку і дітей і считав :

— Скажіть мені, за що Дубовій так катує свою нещасну жінку?

— О! Хиба-ж ви не памятаєте? Та вони так бють ся з того часу, як побрались. І він закатований та упертий, і вона така сама. І він хоче верховодити в господі, і вона хоче верховодити, ніколи не змовчить йому, тай воюють ся цілий вік. Чи ви знаєте, що в неї кістки мабуть нема цілої! Вона вже раз кидала його, але швидко вернулась, і тепер оце нахвалялась, що знов покине, — промовив Топилка.

— І Господи! скільки раз вона переховувалась по чужих хатах, по клунях, поки в йому було не простигне той пекельний вогонь! — промовила Топилчиха, здихнувши.

Ще вони всі троє сиділи за столом, як у сінешні двері ввійшла дівчина з відрами і почала виливати воду в діжу. Дашкович зараз впізнав ту гарну співучу дівчину, що стояла недавно з хлопцем під вербами.

— А бач, дівчино, я тебе й випередив, хоч я й старіший від тебе! — промовив Дашкович.

Дівчина почервоніла, як маківка, затулилась рукавом і не знала, де дітись.

— Се наша дочка, Настя! Чого се ти так опізнала ся? — промовила Топилчиха.

— Оце! побалакала трохи з дівчатами. Хиба не можна постояти й поговорити! —

сьміливо промовила Настя, і скоса, й гарно, й лукаво кинула очима на Дашковича.

Її чудовий голос так і задзвенів по всій хаті, а лице так і пашіло червоним соромливим вогнем, хоч у хаті було вже не дуже видко. Вона прожогом вискочила на двір і заспівала веселої пісні.

— Як виросла ваша дочка! я-б із роду не впізнав її! — сказав Дашкович, пригадуючи, яка була Настя мізерна, та миршава, як була маленькою дівчинкою.

Вже темніло на дворі, як Дашкович вертав ся до батька. Топилка з жінкою випроводили його за ворота та все дуже дякували, що він не погордував ними, простими людьми, й не забув давних своїх сусід. Дашкович не міг надивуватись, які були добрі, ласкаві ті прості люде, котрі були душею раді витати свого гостя.

Дашкович ввійшов у батьківський двір і побачив довгий ряд косарів, що вечеряли під хатою й весело балакали про всяку всячину. Старий батько сидів у ганку і перекидав ся словами з косарями, дожидаючи сина. Швидко потім наймичка винесла на ганок столик і подала вечерю. Вечір був такий теплий та тихий, що їм обом не хотілось йти в хату вечеряти. Косарі все балакали та їли з таким смаком, якого Дашкович давно не зазнав. Повечерявши, косарі перехрестились до церкви, подякували за вечерю, позабирали коси й пішли гуртом із двора.

Дашкович довго ще сидів на ганку, вже як старий стомлений батько пішов одпочивати. Над Сегединцями постлала ся ніч темна, тиха й зоряна. На селі затиш уже гомін і шум,

тільки дівчата й хлопці не втихали навіть після важкої польової роботи та все співали на вулиці. Скрізь на селі співало разом кілька вулиць. Парубочі голоси обзивались піснею десь далеко за ставком та все наближались до того місця, звідкіль лили ся свіжі дівочі голоси десь під вербами. За голосом кожного парубка можна було вухом вислідити, куди прямувала сьмілива парубоча нога, де була чия мила, на яким кутку обзивалась вона піснею. Хори вулиць змішувались, перехрещувались, часом зливались в один тон, часом різнили в дисонанс. Співуче українське село співало до півночі, і до півночі сидів під зорями Дашкович на ганку та все думав свою думу. Його чарувало сільське життя, не глибоке, але свіже, співуче й живуче; його очарувала рідна мова, рідна пісня, чисте повітря рідного краю, й синє небо, і погожа вода і тиха зоряна ніч...

Вже Дашкович устав і хотів йти спати, як коло самісїнького двору дівчина заспівала пісню. Дашкович зараз впізнав той голос: то співала Настя Топилківна. Голос був такий чудовий, що його зразу можна було впізнати, хто його раз чув. Пісня весела, з щасливого серця, дзвеніла, як срібло, серед тихої ночі, неначе під самим його вухом. Настя верталась із вулиці до дому і певне була щаслива, що постояла, й наговорила, й намиливалась із милим. Голос замовк коло самого Топилчиного двору, і Дашкович пішов у хату.

Другого дня старий батько просив сина вивести косарям обід.

Дашкович поїхав на луки в ранні обіди. Косарі косили толовою; вони стояли дуже

довгими рядами. На луках під гарячим сонцем дуже пахло свіжою травою і польовими квітками. Не вважаючи на жару, косарі співали косарських пісень: їх голоси змішувались із пtiчим співом, з диким тріщанням трав'яних коників. Гаряче повітря аж кипіло хвилями всякої гармонії. Наймит розпалив багаття, повісив на вагани казанок і почав варити куліш. Сонце стало серед неба, і косарі зійшлися полуднувати, посідавши кругом мисок. Дашкович сів поруч із косарями до кулішу. Затовчений свіжим салом із зеленою цибулею і кропом, куліш той здався філософови смачнішим од усякої страви. Між косарями так і переливались жарти, приказки. І пісні, і приказки, й прислів'я все те вразило Дашковича незвичайним багатством поезії, жарту, гумору, практичного розуму. Він вибрав книжечку й позачищував пісні й приказки.

Над вечером наймити взяли волок і пішли до ставка ловити рибу. Дашкович пішов із ними носити відро. Наймити забрели по під берегом і витягли повний волок баговиння, карасів, линів, раків і жаб. Підводне царство, опутане нитками кидалось, ворухилось, лазило на зеленому березі. Сам Дашкович, забувши свою філософію, обома руками вибирав раки й рибу з жабурина і куширу. Риба тріпалася, підскакувала на траві; раки плазували й ляскали шийками; жаби тікали з усієї сили до води раді, що не звернули на себе людської уваги. На березі запахло гарячою сирістю, баговинням. Дашкович так розходився, що підняв палець у гору, подумав, потім розібрався і сам поліз у воду ловити рибу волоком. Швидко потім вони знов витягли волок повний деякої трави.

— А зайдімо ще волоком на ваше щастя, пане! — промовив наймит.

— Про мене й зайдімо! — сказав Дашкович.

Вони закинули волок і витягли черепаху, що з переляку підгорнула під черепки лапи й голову і лежала, наче мертва. Всі засьміялись із такого талану Дашковича.

— А закиньмо ще на щастя вашої пані! — сказав знов наймит охочий до жартів.

— То й закиньмо! Тільки не ловім знов черепаху, — сказав Дашкович і швиденько поліз у воду.

Щастя професорки було, знать, не велике, бо на той раз вони витягли дуже багацько раків та жаб і не піймали анї однієї рибини.

Не багато вони заходили волоком, а вже риби було повне відро. Раків було так багацько, що не було куди їх брати. Над вечір косарі почали підвечіркувати, а Дашкович усе записував пісні, що розказували йому чоловіки. Вже луки почервоніли під промінням заходу; скошена трава ще дужче запахла. Тихий західний вітер обливав лице неначе лїтеплом, лящився до лица, поки зовсім не вмер, як червоне сонце сіло за лісом. Дашкович вертався до села й чув, що його груди дуже, дуже легко дихали пахучим сьвіжим повітрям рідного села.

Настала неділя. Дашкович був у церкві старій, деревляній та темній. Після обіда йому було невесело сидіти дома, і він пішов по селу.

На великому вигоні стояла коршма, а коло неї була велика купа людей. Там грали музики. Професорови схотїлось зайти подивитись,

як тїшить ся простий нарід. У коршмі сидїли чоловіки й молодиці і пили горілочку; вони всі говорили разом та так голосно, що од того клекоту не було чути ні одного слова. Розмова клекотїла, як вода в казанї. Під коршмою танцювали хлопці й дївчата. Дашкович знехотя задивив ся на танці селян.

Між дївчатами він зараз примітив Настю Топилківну. Вона вийшла у танець із тим молодим хлопцем, з яким Дашкович бачив її під вербами. Дашкович ненароком був сьвідком їх женихання і знав про їх кохання; він дивив ся і милував ся молодю гарною парою. Настя виробляла дрібушки, спустивши очі долу. Рум'яна й щаслива, вона вся дихала щастям. Добре намисто легенько брязчало на її шиї. Коли це з гурту кинув ся до неї один парубок, вхопив за намисто, і рванув із усеї сили. Намисто так і посипалось по землї. Всі перестали танцювати; музики перестали грати. Настя залилась слїзми, а вся громада загомонїла. Дашкович впізнав того негарного парубка, що підглядав із-за верби, як Настя стояла з милим. Дашковичови стало аж жаль бідної дївчини.

Всі дївчата кинулись збирати розсипане намисто, а обидва парубки вхопили один другого за барки і почали страшно лаятись, а потім битись. Волося з голов летїло, як піря; з порозбиваних носів лила ся кров на білі сорочки. Вони порвали на собі сорочки, бились кулаками, потім міцно зчепились і почали кидати один одного об землю. Потім один надушив другого, сїв на грудях, набрав пилу з дороги в жменю і почав забивати пилом рот, ніс, очі. Другі парубки кинулись розбороняти

і ледви їх розтягли. На обох було страшно глянути! Такі вони були покрівавлені, обірвані! Настю ледви повели до дому. Вона за сльозами й світа не бачила. Дашкович сам трохи не заплакав, так йому було важко дивитись на ту страшну картину. Вертаючись до дому, Дашкович вступив ся з Топилчихою.

— А що, Топилчихо! правда, не добре мати гарних дочок, — промовив Дашкович.

— А що-ж тут винна дочка, що якийсь пройдисвіт порвав намисто!

— Ви-б скоріше видали її заміж, а то ще не один хлопець обірве чуба другому.

— Ото й я так казала своєму старому. Та мабуть таки прийдець ся в жнива весілля справляти. Але чого це ви такі худі та білі? Йй же Богу, аж страшно на вас глянути, так позатягало вам очи. От умивайтесь та обливайтесь до схід сонця непочатою водою, та втирайтесь сорочкою, тільки, борони Боже, не пазухою, а спиною! Побачите, як усе пропаде й піде на очерета, та на болота, та на недобрих людей. Я вам принесу зілля... — вже тихійше промовила сільська лікарка; — од його, як рукою зди́ме!

— Спасибі вам, Топилчихо! Я буду лічитись дома, як тільки прибуду до Київa, — сказав Дашкович, аби одчепитись від сільської знахурки.

Дашкович зайшов по дорозі подивитись на церковно-приходську школу, що колись його батько за молоду завів у селі. В тій школі він учив ся в дяка з кількома хлопцями. Він ледви впізнав ту хату, бо тепер дяк зробив із неї хлів і заганяв туди свої гуси та качки.

Як навмисне орендареєа коза виглядала з вікна, виставивши свою рогату голову.

Дашкович посидів у батька ще з тиждень і почав скучати за книжками. Він обшукав усі кутки і не знайшов нічого, окрім молитовників, житій святих та метрик. Не маючи чого читати, він усе ходив по селу, по садах, по левадах, прислухував ся до пісень, записував усе те і навіть їздив по ярмарках слухати сліпців та лїрників.

Раз у суботу над вечір Дашкович почув, що в дворі співають дружки весільної пісні. Він виглянув у вікно і побачив, що то Настя Топилківна йшла з дружками. Кругом неї вило ся з двадцять дружок. Всі дружки були гарно прибрані в білих сорочках, в їорсетах, в стрічках та квітках, але найкрасша між усіма дівчатами була Настя. Вона ввійшла в покої, як та зозуля вплигнула! вся так і цвила квітками, так і дихала щастям! Її молоде рум'яне лице з чорними бровами, з карими очима змагало ся красою з квітками та стрічками. Вся голова була обтикана квітками; з голови на плечі падали жмутами стрічки; в руках вона держала білий вишиваний орлами рушник. Коло правого вуха були пришиті два віночки. Весела й щаслива, вона сьміливо тричі поклонилась низенько Дашковичови, просила на весілля і тричі поцілувалась із ним. А послї сьміливо повернувшись до великого зеркала, почала нїби поправляти на голові квітки, розкидати по плечах стрічки, не вважаючи на Дашковича. Те велике зеркало так і притягло до себе других дівчат. Вони кинулись до молодї нїби поправляти на нїй стрічки, а самі все дивились у зеркало та все

пишались. Дашкович не міг одірвати очей од тої картини, котра одбивалась у зеркалі, де була ніби намальована група гарних дівочих завітчаних голов, а між ними, як та зоря, гарна Настина голова.

Рипнули двері з другої комнати, і всі дівчата шарахнули до порога од зеркала. Ввійшов старий сьвященник. Молода поклонилась йому низенько тричі, поцілувала в руку і поклала на стіл шишку, а потім пішла з друзками до церкви.

Зараз таки прийшов і молодий. Дашкович впізнав того гарного парубка, що стояв із Настею під вербами.

— Як тебе звуть? — зумисне спитав Дашкович.

— Лукян Павличок, — сьміливо сказав молодий.

Другого дня Настя повінчала ся з Павличком.

Зараз таки після того Дашкович почув, що Дубовія покинула жінка... покинула і на сей день. Попереду пішла чутка, ніби хтось бачив, що в лісі на дереві повісилась якась молодиця. Дубовій обходив усі ліси навкруги і не найшов нічого. Дубовієві діти плакали за матірю що дня, як за мертвою. Незабаром приїхали до Сегединець чумаки і розказали, що бачили Дубовіїху аж під Одесою, говорили з нею і розпрощались. Дубовіїха переказала своєму чоловікови, щоб ждав її в гості, як виросте в його трава на помості. Вона проклинала чоловіка, що завязав їй сьвіт, знівечив її, так що в неї кістки не було цілої в тілі. Тільки за дітьми, казали чумаки, так плакала, що аж об землю побивалась.

Час минав та минав і Дашкович збирався вже до Київа. Старий батько наклав йому харчі повен віз, надавав кавунів, динь на гостинець жінці й дітям. Прощаючись, батько промовив:

— Коли ти, сину, швидко не приїдеш до мене, то мабуть ти мене бачиш в останній раз. Пора мені до Бога.

Батько промовив ті слова так спокійно, неначе мова мовилась про когось иньшого, а не про його.

Виїхав Дашкович за село, глянув на поле. По обидва боки дороги стояло так багато полукіпків, що як глянути, то й поля було невидко! Поля жовтіли, як золото, до самого ліса то копами, то стернею, то незжатиим хлібом. Женці рядами стояли до самого ліса.

— Чие жнете? — спитав Дашкович женців.

— Панське! — одказали йому люде, і Дашкович трохи не вдарився об землю, як Дубовіха за своїми дітьми. Невесело було йому, як виїхав він за село. Ідучи степами, він усе думав про свої Сегединці, про пишний край, родючі поля, про народ добрий, поетичний, гордий, багатий своїм власним національним життям, своєю поезією і оригінальними музичними глибокими мелодіями. І ті думи не виходили з голови, не випадали десь у траву, а зливалися із гармонією степових голосів, із синім небом, з теплим вітром, із пахощами степових квіток, бо ті думи самі були поезією, чуттям, добром, першим чуттям за народ, за Україну...

Дашкович приїхав до дому і застав усіх своїх живих і здорових. Жінка навіть не впізнала його, так він поздоровшав, загорів, повеселійшав. Він навіть перестав на який час засиживатись у кабінеті, бо його обвіяла свіжість та вогкість степів та лісів, розважила сільська пісня, сільське життя, краса природи.

— Чого-ж доброго навіз ти з своїх Сегединець, зі своєї Черкащини? — питає його Воздвиженський.

— Дуже де-чого доброго я навіз! Я оглядав народ оком ученого, переслухав його пісні, його мелодії, бачив його звичаї... Поетичне й естетичне його життя дуже багате! Воно може розвинути у самостійну літературу, поезію... Я навіть назаписував багато пісень і де-чого иньшого...

— Ото-б варто було послухати, як київські та черкаські філософи заспівають лїричних пісень! І треба було за тим їхати на село, шкваритись на сонці, швендяти по мужичих хатах! Чудний ти чоловік!

— Я навіть думаю таки справді до-ладу вивчити життя свого народу, і його язик, і його пісні, і навіть думаю де-що написати про свій народ.

— І хочеться тобі марно час гаяти, здоров'я псувати. Сидів би нишком та хліб жував! А пересвідчення-ж ти стулив уже там на селі? Чи помагала-ж тобі там яка баба Сопунка, або дід Сторчогляд? — сьміявся Воздвиженський.

— З посьміха люде бувають, — сказав Дашкович і замкнув замком зібрані пісні, знаючи погану руку Воздвиженського, що

все шпуляла в огонь, що не припало йому до смаку.

— Саме лучче, що ти привіз із села, то кавуни та динї. Я-б не проміняв їх ні на яку філософію баби Соцунки й діда Сторчогляда, — промовив Воздвиженський.

VII.

І Воздвиженський, і Дашкович мали доволі дітей та все дочок.

Старша Дашковичова дочка звалась Ольга, а старша дочка Воздвиженського звалась Катерина. Обидві вони були перевесниці, тільки Дашковичова Ольга родилась кілька місяців по переду, і Марта Сидоровна ніколи не пропускала прикинути слівце, що її Катерина менча од Ольги. Ольга й Катерина вже не ходили до Глібо-Бориського дяка вчити граматики та часловця: їм найняли гувернанток, що вивчили їх руській грамоті, вивчили читати й навіть трохи говорити по французькій. Батьки постановили віддати дочок в „Інститут благородних дівиць“, переговорили, з ким було треба, й одного дня з-ранку Марта й Степаніда, забравши дочок, поїхали з ними в інститут.

Вони під'їхали під височезну залізну браму. Брама була замкнута. Довго вони дожидали, поки їм одчинили, і вони в'їхали на інститутське подвір'я. Високий швайцар із позолоченою булавою, весь обшитий золотом, загородив їм дорогу. Він сказав, що генераль-

ша так рано нікого не приймав. Марта й Степаніда мусіли сісти в екіпаж і проїздитись без діла по городу. Через півтора години вони знов вернулись в інститут. Та сама залізна брама, той самий швейцар, потім іще якась дама, запиняли їм дорогу, доки не повели їх через довгий коридор у залю, де вони знов просиділи дуже довго, доходяючи начальниці.

В залю вийшла якась дама і попросила їх до начальниці. Тому що Дашкович читав кілька лекцій в інституті, то генеральша Турман, урожена маркіза Де-Пурверсе, заглаговолила своєю особою побачитись із ними і познайомитись.

Незнайома дама повела їх через ряд покоїв, розкішно убраних. Скрізь блищали зеркала, бронзи, дорога мебіль, скрізь були розстеляні дорогі килими. Степаніді й Марті, і малим дівчаткам було трохи якось не до ладу. Всі вони поправляли на собі одержу, оглядали своє убрання, що, хоч і добре було само по собі, але не гармонізувало з розкішною обстановою. Незнайома дама привела їх у просторну гостиню. На софі сиділа начальниця Турман і очевидячки їх дожидала. Вже вони підступали до мраморного стола, за яким сиділа Турман, а вона все сиділа й не ворухилася. Вони побачили стару жєнщину, убрану в дорогу шовкову сукню; на її плечі була накинута дорога велика турецька шаль. Її лице з легенькою оливковою тінню показувало провансальське полуденне породіння. На руїнах того лица ще було видко сліди колишньої великої краси, як по руїнах Колізея можна догадуватись об його давній славі. Чорні брови, рівні, од кінця до кінця не товщі й не тончі,

ледви згинались над чорними великими очима. Тонкий, рівний, як у грецьких статуй, ніс був дуже у пропорції з довгеньким лицем. Решта кругом носа і брів уже обвалилась, позападала, полиняла, а ніжна біла кожа вже припала зеленню. Турман, урожена Де-Пурверсе, кахикала сухим кашлем, як тільки стрічала ся з людьми. На самоті й при слугах вона ніколи не кашляла тим модним петербурським кашлем, котрий ніби показував велике горе, великі перебуті тревоги життя, тоді як таких тревог і такого горя ніколи з-роду й не було.

Її батько, маркіз Де-Пурверсе приїхав до Петербурга із Прованса з двома дочками. Старша дочка була чудом полуденної краси! Через знайомих чужоземців він увійшов у значні дома петербурської аристократії і навіть був вхожий до двору.

Одна висока особа видала за-між старшу маркізу за генерала Німця, Турмана, який дістав пишні руїни. Генерал прожив не довго, і вмер, зіставивши маркізу вдовою. Та-ж сама висока особа з Петербурга через своїх знайомих вислала генеральшу Турман виховувати молодих паннів аристократії полуденної Росії, на місце начальниці інститута благородних дівиць. Її менша сестра зіставшись на завше маркізою Де-Пурверсе, за рекомендацією другої високої петербурської особи, дістала місце клясної дами в тім самім інституті, і так само повинна була виховувати благородних дівиць полуденної Росії.

Марта й Степаніда наближались до софи, де сиділа начальниця. Коло їх шулились перелякані діти. Тоді тільки Турман встала так помаленьку, неначе її підводили пухкі пружини софи, що й справді підіймалась і росла під

І. Левицький. Хмари.

10

нею, як наймякша подушка. Турман устала на цілий зріст свій, високий, рівний. Дорога шаль падала кругом її сухого стану широкими фалдами. Вона хотіла дати своїй поставі щось начальниче, генеральське. Марта й Степаніда були убрані в чорні шовкові сукні і в червоні рожі з золотими колосками на голові. Вони обидві були рівні на зріст із Турман, яка окинула їх сьміливим оком од ніг до голови і зараз спустила очи до-долу. То було знаком насьміхання: Турман сьміяла ся з їх головних уборів, що дуже різали очи червоними рожами й золотими колосками.

Марта й Степаніда зарекомендувались до Турман...

— Ah, ah, charmée de faire votre connaissance... prenez places mes-dames; essayez vous mes-enfants — промовила Турман. Марта й Степаніда почервоніли, як мак! Вони не вміли говорити по французьки. Турман знов спустила очи до-долу... Марта й Степаніда заговорили об своєму ділі, рекомендували начальниці своїх маленьких дочок.

— О, я вже знаю про ваших дітей! Я дуже рада, що буду їх виховувати в нашім інституті — промовила Турман і почала кашкати сухим кашлем, неначе вона от-от хотіла Богу душу віддати. — Я дуже дякую вашому мужови, що він наділив нас читанням своїх лекцій в нашім інституті, — говорила вона далі, обертаючись до Степаніди.

— А ми маємо за найбільше щастя, що наші діти будуть учитись в інституті, під такою високою рукою, під таким благородним оком, як ваше, — сказала Марта і справді рада, що діти попадуть в інститут.

— О, заспокійте ся, заспокійте ся! Ваші діти будуть так поведені, як слід благородним фаміліям. Вони будуть мати добрий догляд, вони будуть говорити по французьки як Французи, вони знати-муть науки й мати-муть благородний смак у всьому, вони мати-муть благородні манери і будуть сьміливі й звичайні з людьми. Про те нічого й казати!

— О, певне! Ми чули тільки одно добре про ваш інститут, і найбільше з того часу, як ви приїхали сюди з Петербурга, — сказала Степаніда.

— Chez nous a Petersbourg... мій близький приятель, один міністр дуже просив мене зістатись начальницею в петербурьськiм інституті, але міністр просьвіти просив, щоб я їхала сюди, щоб, бачите, розносити з центра на далеку країну просьвіту й цивілізацію, бо тут... кахі-кахі-кахі! — знов закашляла Турман й затулила рот хусточкою, вдаючи, ніби вона од того й достала сухоти, що розсипала цивілізацію з центра на країну.

— Яке велике щастя задля наших степів! — промовила Марта. — Нам треба би ще більше таких діячів зі столиці! Наша провінція така глуха, така темна!

— О, quelle rude tâche qu'est celle de propager la civilisation! кхі-кхі-кхі!... Часом і ночі не доспиш, і не доїси... кахі-кахі-кахі!.. Я вже давно не зазнаю, що то — спокійний сон! Ще з самого Петербурга не зазнаю...

— Як ми будемо дякувати вам за всі труди, що ви приймаєте за-для наших дітей! — сказала Степаніда трохи з боязким лицем перед такою особою, що знаєть ся з міністрами.

— Мій брат у перших, маркіз Де-Пруверсе, посол при одному дворі, писав мені, щоб я їхала за границю на води, але я, вважаючи на діло просвіти країн, не думаю й з місця рушитись. У сїм Києві такі чуда творять ся, громада така дика, люди такі, що не вміють навіть говорити по руськи, не то що по французьки. — При тих словах Турман знов спустила очи, зачувши дуже великий український акцент у розмові Киявок. — Я не поїду, бо мушу розносити сьвітло на далекі країни... кахі-кахі-кахі! Яке важке задання бути діячем на далекій стороні!

— О, певно! для того, хто зріс у великому сьвітї, така жертва повинна здаватись іще важчою! — промовила Марта.

Турман не мала ніяких родичів послами і навіть не знала ся з міністрами, а розводилась при Мартї й Степанїдї тим, що знала про той чималий вчений круг, в яким були їх чоловіки. В той час одчинились бокові двері, і в залю ввійшов іще один діяч на країні. То була дуже немолода клясна дама; по лицї й по зросту не трудно було пізнати рідну сестру начальниці, Петербурську дївственицю, мадмуазель Де-Пруверсе. Гості встали. Начальниця порекомендувала їм свою сестру. У старої дївки брови були вже не такі гарні, очи були не такі блискучі, як колись у начальниці: тим-то вона й генерала не дістала за мужа і виїхала на провінцію меншим діячем, ніж її сестра.

— Quelle charmante élève que nous aurons!
— промовила мадмуазель Де-Пруверсе, дивлячись на Дашковичову Ольгу. — Ходи, душко, до мене!

Ольга, вся червона, спустила очі й не рушалась із місця.

— Ходи-ж до мене. О, яка ти дикарочка! — промовила клясна дама. Ольга підійшла до неї і присіла. Клясна дама взяла її за підборіддя і за руку. Ольжині голі руки були налиті, як огірочки; її очка блищали, як у матери, чорні кучері були розкішні зовсім не по її зросту. Ольга віщувала й теперечки велику красуню.

— Ой яка-ж ти гарна дівчинка! які в неї очка, брівки, руки! — промовила клясна дама, перебираючи руки й кучері, неначе то була лялька, а не дівчина.

А Воздвиженських Катерина сиділа й головку похилила. Вона була дуже негарна зі своїм широким лицем, із широким ротом, із кісми, похожими на конопляні пачоси, з ясними очима. Клясна дама й начальниця, милуючись Ольгою, поглядали на Катерину і ніби говорили очима: „Яка-ж ти погана!“ Катерина ждала, що, оглядівши Ольгу, потім покличуть і її на смотр. Одначе її не покликали, і в її маленькім серці заворушилось недобре чуття.

— Vous souvenez vous des enfants de l'ambassadeur de Naples! Son ainée c'est comme deux gouttes d'eau la petite Дашкович! — промовила маркіза Де-Пурверсе.

— Еге! — сказала Турман.

Вони говорили чистою французькою мовою, як Парижанки.

— Будьте-ж ласкаві! просимо вас як найпокорнійше, доглядайте наших дітей, щоб вони вчились і не пустували, бо вони дома любили такі пустувати, — сказала Марта, обертаючись до обох маркіз.

— O, comment donc; soyez tranquille! — сказала Турман тоном трохи зобиженням — у нас усі діти не пустують і вчать ся, бо на те ми й живемо в інституті. Наш інститут найвища женська школа... все одно, що університет... так... інститут то женський університет, бо в нас і програма сливе університетська, і багато маємо вчителів із професорів університета. Як побачите колись своїх дітей, то й не впізнаєте! — сказала Турман, — ціляючи просто в вічі провінціональним жінкам.

— В нас є такі інститутки, що навіть уміють писати вірші, і не руські тільки, а навіть французькі, — додала маркіза Де-Пурверсе. .

— Скажіть! ото диво! — промовила Степаніда, і так хитнула головою з такого дива, що аж золоті волоски і огневі рожі зашуміли й затрусились на голові. Обидві маркізи знов спустили очі до-долу. А Степаніда подивилась на свою Ольгу і материнському серцю на щось схотілось, щоб дочка вивчилась в інституті писати вірші не тільки руські, але й французькі.

Начальниці той візит здав ся довгим аж надто! Щоб показати провінціональним дамам їх незвичайність, вона почала закутуватись у шаль і тихісінько підійматись, неначе хто підкручував пружини під софою. Ті пружини підіймали її в гору, як ляльку. Марта й Степаніда посхоплювались із місця і почали прощатись.

— Будьте ласкаві, доглядайте наших дітей! Ми надіємось на вас, як на себе, надіємось, що наші діти будуть ситі, неголодні й

нехолодні, не забудуть молитись Богу, — промовила Марта.

— Чи можна буде нам брати своїх дітей на празники, часом у неділю і на святаки? — питали дами в начальниці.

Турман подумала, глянула на сестру і сказала:

— Вибачайте, будьте ласкаві! По нашим законам нам не можна пускати дітей до батьків... І вам, і дітям треба буде поскучати. Pour le reste n'ayez pas d'inquiétude. Quoique d'origine française, de religion je suis orthodoxe...

З тим словом дами вийшли од начальниці, зіставивши своїх дітей. Вступаючи в прийомну залю, вони зустріли ще зо трьох діячів, що прибігли подивитись на нових інституток. То були клясні дами. Одна була дівуля сорока літ, друга була так само дівуля сорока п'яти літ, а третю, розведену з чоловіком, одна висока особа зробила доглядачкою коло аристократичної молодіжи.

— En voilà des dragons! — промовила Турман, зіставшись одна з сестрою.

— Des veritables ogresses, Dieu me pardonne! — обізвала ся маркіза Де-Пурверсе.

— Et les coiffures, grand Dieu!

— В їх на головах цілі снопи пшениці!

— Де там снопи! Ціле поле пшениці!

Ще й колоски шуміли, неначе на вітрі!

— Які в їх талії! Чи ти, сестро, примітила? Їй Богу, як куполи на Софійському соборі. А які нотації вони встигли прочитати нам! І щоб діти були неголодні, й нехолодні... Неначе в нас тюрма, а я начальниця тюрми.

— А самі, як дзвінниці... Чи ти, сестро, бачила, які на їх рябі убори на шиї? І по

французьки коли б тобі слово! Так мене засоромили, що я думала, от-от провалюся під землю! А знаєш, сестро, що вони сиділи з візитом трохи не од самого ранку! Ну, дракони! А ще просять, щоб я пускала до їх дітей на празники...

— Поки то викоплюємо їх дітей!... Які манери! яке дикарство! ой, Боже, Боже!

Тим часом як Степаніда з Мартою виходили, за ними скрізь зачинялися двері. Вони минули позолочену булаву швейцара і виїхали з двору за залізну браму. Брама слідком за ними зачинилася.

Аристократична обстава інститута, аристократичні маркізи, розмова їх про міністрів, послів, в кінець усього швейцарова булава, все те обвіяло Марту й Степанїду якимось віянням аристократії. Ідучи проз інститут, вони все думали про аристократичну обставу, і їм здавалося, що з одного інститутського вікна виглядає константинопольський посол, із другого — британський посол, із третього міністр, із четвертого маркіза Де Пурверсе... Приїхавши до дому, Степаніда навіть почала наслідувати маркіз. Дашкович увійшов у хату, як вона сиділа на софі, і йому кинулось у вічі, що жінка вставала з софи зовсім якось иньше, ніж було поперед; неначе її з-низу підводило пружинами, і послі випрямилася на цілий зріст. І Воздвиженський, прийшовши до дому, примітив, що й його Марта встала з софи помаленьку, неначе її хто підводив пружинами, і послі витяглася, ще й голову підняла. Йому так і здалось, що коло неї от-от схопить ся полум'я купини, дуже йому звісне!

Ольга й Катерина, зіставшись в інституті, почули й на собі аристократичний вплив маркіз і иньших діячів. А найбільше Ольга підпала під той вплив. Дуже гарна своєю вродою, ще й до того нагадуючи дочку італійського посла в Петербурзі, вона стала любимою ученицею начальниці, її сестри, і всіх класних дам. Як суха губка, вона всасала в себе той дух, що був розлитий діячами в стінах інститутських. Класною дамою в тій класі, де вчилась Ольга, була маркіза Де-Пурверсе. Ольга бігала за нею слідком. Де-Пурверсе мазала її й пестила перед очима цілої класи. Товаришки Ольжині знали, хто найлюбійший маркізі й Турманши і обожали Ольгу. Вони чули, як класні дами хвалили Ольгу за красу, і собі хвалили її в вічі, звали її красунею, бігали за нею слідком, служили їй, щоб прислужитись до маркізи. Тоді як Ольга сідала за рояль, її подружки, пустуючи, ставали перед нею навколішки і складали руки, звали її ангелом, сьвятою й иньшими інститутськими, ласкавими словами. Ольга знала, що вона гарна, що перед її красою все схиляється, і думала, що все мусить схилятись перед нею.

— Яка велика, яка блискуча роль у сьвітї жде нашу Ольгу! — часто говорила Турман до дам так, що ті слова долітали до Ольжиних вух, і Ольга вже звикла думати, що її жде велика, блискуча роль у сьвітї. Той сьвіт вона постерегала вже по інститутськи: той сьвіт здавав ся їй великим балем, із музиками, з танцями, з кавалерами в золотих еполетах, із послами турецькими й британськими, котрі здавались їй молодесенькими, незвичайної краси паничами, з русявими кучерями, як у ангелів.

А скільки раз вона, крадькома од самої Турман, читала про такий світ у французьких романах! І часто Ольга, виглядаючи з вікна високого інститута, бачила думкою в городських домах, під залізною покрівлею, за завісами вікон, конче такий світ! Про иньшій світ вона й не гадала, і не хотіла знати. У маркіз тільки й розмови було, що про міністрів, генералів, та про двір, як звичайно буває у Петербурзі. Ольга чула ту розмову і якимось думкою поріднилась із тією сферою, про яку тільки й торчали маркізи. Італійський посол здавав ся їй рідним дядьком, якийсь старий князь виріс у її фантазії за діда. Русявий британський посол здавав ся їй будучим тестем, якого син, гарний як сонце, молодий, як місяць-молодик, багатий, як подобає льордови, буде її женихом. Сама Турман уже давно заступила в її фантазії місце матері, а придворних дам вона мала за своїх тіток.

Ольга чула дуже часто, що інститут усе одно, що університет, і вона звикла ставити себе в рівні зі студентами університета. Вона мала себе просто за вчену, й думала, що кругом неї *в світі* буде все низше од неї розумом і просвітою, окрім послів і придворних дам.

Ольга й Катерина зросли в-заперті між стінами інститута. Їх рідко возили по городу на гулянку, тай то в закритих екіпажах, кругом яких скакали на конях жандарми!

Раз Ольга побачила з вікна карети сільських українських богомолук у білих намітках, і українських селян у чорних смушевих шапках.

— Що се за люди? Що то в їх на головах? Ой Боже! Що то вони несуть на плечах

у мішках? — питали цікаві дівчата у маркізи Де-Пурверсе.

— Не знаю, не знаю, не знаю, — обзивалась до їх маркіза, задивляючись на гарного панка в високім капелюсі. І вона справді не знала, що то за народ і по якому він говорить, і що то баби несуть у мішках на плечах.

В закритих стінах інститута в Ольги почала рано розвиватись фантазія. Вона почала інститутським звичаєм *обожати*: обожала попереду Турман і свою клясну даму, потім пробувала обожати вчителів, але їх старі і жовті лиця швидко одбили в неї охоту до обожання. Інституток ніколи не водили гуляти по улицах і в царський сад. Як птиці з залізної клітки виглядали вони на вулицю крізь залізні ґратки. Раз Ольга нагледіла через ґратки молодого, чорнявого панича і з довгими кучерями. Його лице так вразило її, що вона цілий рік обожала його. І після того часто її тягло до залізних ґраток.

Турман і клясні дами не звертали уваги на Катерину Воздвиженську, хоч вона вчила ся навіть лучше од Ольги, лучше грала й мала лучший голос. Катерина рано постерегла, що вона не гарна, ще в перший свій прихід до інститута, як Турман і Де-Пурверсе хвалили Ольгу й забули про неї. Тоді як інститутки обожали Ольгу, Катерини ніхто не обожав. Тим то вона зросла душею лучше од Ольги. Вона була добрійша, ласкавійша. Фантазія не заносила її так далеко, в невідомий аристократичний мір; вона навіть не марила про послів і придворних дам, бо менше про їх чула.

Прийшов час виходу Ольги й Катерини з інститута. Турман, Де-Пурверсе, клясна дама

розведена з мужем, і всі діячі голосно жалкували за Ольгою, ходили за нею, пестили, цілували. Турман жаліла, що вона повинна вернутись до матери.

— Наша Ольга зробила б честь навіть при дворі — часто говорила Турман.

— Яка шкода, що вона вернеться до своєї страшної мами! — казала Де-Пруверсе. — Я боюсь, що ми через рік, через два не впізнаємо нашої Ольги!

Степаніда й Марта приїхали в інститут і, подякувавши Турманші й її сестрі за науку й працю, забрали до дому своїх дочок. Ольга плакала, неначе її розлучали на віки з рідною мамою та з рідними сестрами. Вона обійшла з Катериною і зі всіма клясними дамами весь інститут, заглянула у всі закутки, перецілувала все і всіх, і ридючи впала на руки Турман. Сама Турман все кахикала модним кашлем, то затуляла рот хусточкою. Навіть Катерина трошки заплакала, покидаючи на віки інститут. Ольгу вивели до екіпажа по-під руки і в слюзах посадили коло матери. Турман просила її навідуватись до інститута і навіть писати до неї.

Степаніда й Марта привезли своїх дочок до дому. Батьки зустріли їх на порозі і поблагословили. Ольга ввійшла в залю, де вже красував ся куплений для неї гарний фортеп'ян. Вона обійшла всі батьківські хати з очима, червоними од сліз. Батьківські хати, просторні й гарні самі по собі, здавались їй, після дуже високих і світлих інститутських покоїв, дуже низькими й тісними. Ольга приїхала до дому з-рана в буденний день.

Дашкович зараз поїхав на лекцію, а й Степаніда пішла до малих дітей, а потім госпо-

дарювала в пекарні. Ольга зосталась сама в залі. Вона довго сиділа й думала. Заплакані очі трохи обсохли. Вона пробувала грати, але музика не йшла на її стрівожену душу. Ольга пішла в батьків кабінет і почала переглядати книжки: взяла в руки філософську книжку, розгорнула, читала, читала, слова не розкусила й поклала; потім дістала другу книжку з червоним корінням, із золотим надписом. Вона думала, що то якийсь цікавий французький роман, а то був Декарт. Ольга розгорнула його, читала, читала, нічогісінько не розібрала і знов поклала на полицю. Потім їй попала ся в руки історія і так само не прийшла ся їй до смаку. В кінець усього їй влізли в руки українські пісні. Вона розгорнула, подивилась, і їй здалось, що то писано по церковно-славянськи.

— Які все чудні книжки в бібліотеці мого батька, та все на якихось чудних языках! — подумала Ольга, передивляючись надписи на корінцях книжок.

Швидко їй наскучило те, вона вернулась до другої кімнати і почала гратись із маленькими сестрами, але й те для неї швидко обридло. Ольга вскочила в пекарню, де кухарка сїкла мясо на стільниці, а її мати, скинувши празникову одержу, в простенькій буденній сукні вешталась коло якихось тісточок.

— Може, дочко, допоможеш нам? — спитала мати, жартуючи, у дочки.

— А ви думаєте, що нас в інституті не вчили куховарити? Ми дежурили в пекарні всі по черзі, — сказала Ольга.

— Одначе кухарська справа й обстава пекарні з димом, із жарою, з високою кухаркою, в якій позакачувані рукави одсланняли здо-

рові товеті руки, зовсім не сподобала ся Ользі. Вона постояла, постояла, швиденько вискочила з-відтіля і побігла в садок. В садочку було багато квіток. Кущі бузку й рожі розросли ся по-під барканами і закривали його навкруги до очей. Доріжки чисті й посипані піском. Ольга довго ходила по саду, нарвала букет квіток. На свіжій повітрі обсохли її інститутські слюзи. Сонце почало припікати її в голову. Вона почала нудитись, привикши в школі до товариства молодих подруг, і вийшла з саду на подвір'я. Там погонич вичищав стайню.

— Фе! — приснула Ольга, подивившись на таку прозу, і побігла до дому, трохи не наткнувшись на корову. Вона увійшла в хату, і знов її обхопило прозаїчне, буденне життя. Ольга почала нудитись і побігла через улицу до Катерини.

Катерина сиділа з матір'ю і шила сорочки для маленьких сестер. Ольга прожогом влетіла до хати з червоними очима.

— Чи ти, Ольго, й доси ридаєш за інститутом? — спитала її Катерина.

— Чи вже-ж ти так швидко забула його? — спитала в свою чергу Ольга, — яка-ж ти прозаїчна!

— Забула, бо нема об чім і пам'ятати, а плакати й зовсім ні об чім.

— А мадам Турман! а маркиза Де-Пурверсе? — спитала Ольга.

— Нехай вони собі здорові будуть, — промовила Катерина так спокійно, ніби то все було давно минуше.

— Чи вже-ж тобі не жаль за такими добрими людьми?

— Може вони й добрі, тільки не за-для мене, — сказала Катерина. — Сказати правду, я зовсім не *обожувала* їх, вони мені аж обридли своїм чваньством, своєю брехнею про по-слів і про свою небувалу аристократичну рідню.

— Але ж їх обожав увесь інститут!

— Може і ввесь, тільки не я, — тихо сказала Катерина, приміряючи сорочечку на маленьку сестру.

— Отже-ж я ніколи не погоджусь із тобою! — сказала з досадою Ольга. — Як швидко ти впала в прозу! Яка ти стала черства!

— О, я швидко хочу вибити з голови інститутський романтизм, — сказала Катерина.

— Ходімо, хоч пограємо в чотири руки! бо мені так важко, так тяжко на серці! — сказала Ольга, важко зітхнувши.

Сестри посідали за рояль і почали розби-рати нову песу, часто запинялись, видічували такт, морочились, морочились тай сказали годі! Одна звертала провину на другу і швидко побачили, що обидві не винесли з інститута путнього розуміння музики! Вони потомились і покинули грати.

— Годі з нас тої поезії! давай братись знов до прози! — сказала Катерина, сідаючи знов до шитя.

— Що-ж ми теперечки будемо робити? — спитала Ольга.

— Будемо обідати, а по обіді будемо гу-ляти в царськім саду, і вже не в інститутських сукнях...

— А в якій одежі ми підемо в царський сад? — спитала Ольга, дуже цікава убратись

у довге платя, в яке вона ще з роду не вбирала ся.

— Для мене все одно, в яке б одягтись! — сказала Катерина.

— Серце! душко! сестричко! прийди до нас, та будемо убиратись разом, — просила Ольга, і її думка розвеселилась тим, як вона буде одягатись у довгу сукню.

Після обіда Ольга й Катерина почали вбиратись у довгі сукні, довго вертілись перед дзеркалом і над вечір вийшли з своїми матерями гуляти. Їм було дуже незручно йти в довгих сукнях, од яких трени плутались і запиняли їх на ході. Обидві вони говорили по французьки. Їм чудно було, що вони ходять попросту на улицях між усякими людьми, які снували поруч із ними і часом не звертали їм з дороги. Один міщанин ненароком штовхнув Ольгу в лікоть, поспішаючи проз неї на тротуарі.

— Ой лишко мені! яке мужицтво! які Кіргізи! — пищала Ольга, обертаючись до матери, що йшла зараз за нею.

Жадобними очима оглядали молоді дівчата прохожих, неначе вони їх бачили у-перше. Вони повернули на гору до пам'ятника князя Володимира, де в вечері гуляло дуже багато людей. Вийшовши на високу гору, вони стали проти самого пам'ятника, щоб перевести трохи дух. Над самісіньким краєм гори стояли рядами гулящі люди і дивились на широку картину, що полотном розстеляла ся під самісінькими ногами. В-низу був спуск із Хрещатика на Поділ, по якому валкою їхали екіпажі, рядками йшли і під гору і з гори прохожі. Ще низше лежало шосе над самим Дніпровим берегом,

ховаючись за високою горою ік полудню. І там тягли ся екіпажі і прості волові вози. Ще низше протікав широкий синій Новий Дніпро, по-під самим Подолом. На Дніпрі стояли і плавали барки, байдаки, плоти. Плисковаті широкі острівці, поділяні рукавами й рукавцями, зеленіли лозами й сінокосами. На їх цілими купами жовтіли, синіли й червоніли лугові квітки. За Дніпром, за білою смугою піску, на всі боки темніли соснові бори до самого краю горизонту, скільки можна було засягти оком, ледви підіймаючись у далеку Черниговщину. Близша полоса ліса була зелена, дальша полоса була синя, а ще далі синів і чорнів ліс, неначе накритий тонким синім покривалом, і зливав ся з синім небом... На північ од Володимірового пам'ятника глибоко в-низу лежав Поділ із церквами й золотоверхими монастирями, вганяючись далеко плисковатим клином у Дніпро. Ік полудню од пам'ятника підіймались гори, де був розкинутий царський сад, а під горою, в глибокім яру, коло самого шоссе, стояла висока кольонна старого пам'ятника Володимира. Сонце ховалось за Межигорський бір, що од того став іще чорнійший, а далекі озера на оболоні під тим бором і річка Почайна — горіли, як розтоплене золото... На тій картині блищали фарби, якими тільки можна було закрасити її: там було і синє небо, і синій Дніпро, і біла смуга піску, чорні бори, і зелена оболонь, і зелені букети острівців, і червоне небо на заході, і червона, як жар, вода під чорними Межигорськими борами. Судна на Дніпрі, екіпажі й прохожі на шоссе, на спускови, на Подольських улицах, усе те давало життя тій великій картині і зганяло з неї мертвий спокій природи.

І. Левицький. Хмари.

11

Вечір був тихий і ясний. На тротуарі, яким були обв'яті самі крайки гір, обсажених тополями, стояли рядами гулящі люди й милувались розкішним видом. Степаніда й Марта і собі стали з дочками проти самого пам'ятника. Хто тільки виходив на гору, то дивився на молодих паннів, а найбільше на Ольгу. Ольга вже хотіла обернутись, щоб глянути на свій Інститут, на те вікно, де пройшли її дитячі літа, але не встигла вона знайти того вікна, як її вразила дуже оригінальна картина коло пам'ятника.

На широких і високих східцях педестала сиділи рядами молоді панні. То були студенти університета. По їх блідих лицях і очах дуже щасливих, по їх веселій розмові й жартах не трудно було вгадати, що та компанія тільки що скінчила екзамени, і мабуть щасливо скінчила. Постава їх фігур на східцях була дуже вольна і тим дуже граціозна. Де-хто трохи не лежав, де-хто сидів, підобгавши ноги, де-хто простягнув їх на всю довжину. Деякі поскидали картузи й порозкидали по східцях. Більша половина з їх курила, лузала насіння, кусала горіхи, обсіпаючи лушпинням чавунні східці й траву.

Ольга обернулась, нагляділа ту групу і повернулась до матері, промовивши:

— Фе! як вольно держать себе студенти!

— Фе! — сказала й Катерина.

— Фе! неначе інститутки низшої класи!

— додала Ольга.

— Нема на їх нашої маркізи! — крикнула Катерина.

— Наша молодіж так розпустила ся, що й ходити на улицях страшно! — промовила Марта Сидоровна.

— Ще й насіння лузають! неначе сільські парубки! — прикинула Степаніда.

— Мамо! який то бриль на одному студентови? Чи провансальський, чи тирольський? — аж крикнула Ольга.

— Де там! то український бриль, мужичий! — сказала їй мати.

— Фе! мужичий! Я думала, що тирольський! — промовила Ольга.

— Як би пак тирольський, то ще б нічого! — знов прикинула Степаніда з філософською міною.

— Мамо! що то на одному студентови? Така одежа, як на мужиках! — крикнула Ольга — і такі широченні...

Ольга не осмїлилась назвати тих широченних — шараварів і запинилась.

— То мужиче українське убрання, — промовила Марта Сидоровна. — Бог зна', що буде далі! Швидко не можна буде по улицях ходити! — сказала вона, важко зітхнувши, неначе їй на улиці ждала смерть од сеї української свити й бриля.

— Але вони їдять на дворі! -- крикнули обидві інститутки. — Ой, mon Dieu! ото, як би побачила наша маркіза! Поїдьмо в інститут та розкажім усе чисто! Ото буде сьміху!

Жахаючись трохи демократичної групи молодих панчиків, обидві панни одначе в душі милувались нею, і милувались щасливими й веселими молодими лицями. Вони самі так недавно скінчили екзамен, скінчили інститут, так недавно гуляли по вольному сьвітї, що та ве-

селість, приставала до їх, переливалась в їх душі. Їм обом хотіло ся пристати до тієї групи, весело побалакати, пожартувати, але інститутська наука маркіз параліжувала їх душі, придавлювала молоду потребу молодого серця і все наводила на їх думку інститутську дисципліну.

Ольга запинила ся на одному лиці, перевела очі на друге, на третє. Для неї миле було кожне молоде лице. Вона минула одно повне, щокате лице з веселими очима і з широким ротом, із безпечним сьміхом на губах. Те лице нїби говорило: „І на що мені та краса картини, що розстелила ся в-низу, то небо, та земля, ті люди! Хоч би вони й крізь землю пішли, мені було б байдуже! Я б їх виміняв на одну добру сигару!“

Ольга минула й те лице і запинилась очима ще на одному: се лице було молоде, рум'яне, чорняве. Його рямами обхоплювали чорні кучері. Ольга тільки що глянула на ті високі чорні брови, тільки що придивилась до чорних очей, і зараз піймала самим серцем, самою душею їх промінь! Її молода голова закрутилась.. Вона ледви встояла на ногах і тільки соромилась сїсти на обтесані каміння, що були розкидані коло тротуара.

Молоді паничі зі східців сьміливо оглядали дам, що проходили проз їх. Вони не пропустили і інституток. Усїм їм кинула ся в вічі Ольга своєю красою, своїми чорними льоконами й блискучими очима. Кільки з їх встало і побігло на-вперед по-за пам'ятником. Між ними був і той панич із широким, безпечним лицем. Вони раз пройшли коло їх, потім, як дами рушили з місця, вони знов забігли в-перед і пішли

Їм назустріч. Ольга й Катерина бачили ті маневри, але не бачили між паничами тих високих брів і чорних кучерів...

Весела група молодих студентів знялась із педестала пам'ятника, як стадо птиць, і полетіла з гори по кручених стежках, виложених цеглою. Студенти перебігли через спуск і полетіли ще нижше до старого пам'ятника так швидко, що на їх брилі і картузи тільки маячили. Вони збігли на шосе, і більша половина сіла на човни. Гребці одчалили од берега, і три човни, повні молодих хлопців, полинули по воді, доганяючи й переганяючи один одного. Виїхавши на середину Дніпра, студенти заспівали хором української пісні. Їх молоді, свіжі голоси долітали дуже ясно й виразно до гулявших на горі. Студенти, переїхавши Дніпро, кинулись на зелені сінокоси: деякі полізли на гімнастичні драбини й стовпи, деякі почали гойдатись на гойдалках. Інституткам дуже сподобала ся така вільність, така веселість, про яку вони й не чули в інституті. Вони й самі почували, що їм хотілось і побігати, і поспівати.

Друга половина студентів вернула ся од Дніпра і пішла до царського саду. Ольга й Катерина слідком за ними водили очима; вони хотіли впізнати ті чорні кучері й високі брови, та не могли впізнати. То їм здавало ся, що ті кучері поїхали на острів, і що найкрасший голос у пісні, високий дзвінкий тенор, виходив од чорних кучерів: то їм здавало ся, що голова з тими кучерями повернула в царський сад.

Ольга й Катерина з матерями пішли на Хрещатик і простували до царського саду, де в Шато вже грав оркестр, а по широкій долині

ворушились групи публки. Ольга й Катерина йшли несміливо; їм здавало ся, що їх не минає жадне око.

В Шато була велика гулянка. На афішах було прописано, що того вечера співати-муть у саду Тирольці, потім пускати муть бальон, а в кінці всього будуть запалені беігальські огні й фаєрверк. Народа зібралось видимо-невидимо! Все Шато на долинї було залите масою публки. Безплатна публка так сердешно лїзла в Шато через огорожу, що поліцейські москалі ледви встигали стягувати її за ноги. Вже смеркло на дворі, а Ольга все озиралась, все оглядала всіх панів і панчів, які тільки на зустріч, шукаючи очима знайомого милого лица, та все таки не нагляділа його. На терасі, деревляна платформа, де мали співати Тирольці, вже горіла огнями. Звоник дав сигнал, й публка почала збиратись під платформу і розсажувалась на лавках, хто встигав зайняти місце; решта стояла цілими купами. Вийшли Тирольці й почали співати більше чудно, ніж гарно, нагадуючи своїми трелями неестетичне ревіння альпійських коров або перекликання людей, що заблудились у горах. Публка давала браво, а студенти сьміялись і свистали. Тирольці зійшли з підмосток; там з'явив ся якийсь Німець і почав лагодити свій бальон із помічниками. Бальон привязали вірьовками, як слід і почали сповняти його газом. Вже надув ся і почав блищати в темноті; публка ждала, що він от-от здійметь ся і полетить, але бальон почав сплющуватись так, що його боки позападали, як у самого Німця. Бальон тріснув із одного боку. Публка почала сьміятись. Принесли зараз причадали й заліпили дїрки. На сей раз діло

пішло красше: бальон надув ся, тихо зняв ся з місця і почав підійматись у гору... Публика зашуміла, закласкала в долоні, закричала. Бальон підійняв ся в гору і почав осідати до долу, як-раз над самісїнькими лавками, де сиділа маса людей, де сиділа Степаніда й Марта з дочками. Вони підвели очі до неба і з великим страхом побачили, що прямо на їх летить бальон. Публика по боках реготалась, аж за боки бралась, але на чію голову летіла біда, тому було не до сьміху! Молоді інститутки шарахнули як птиці. Підняв ся галас, крик, навіть чути було плач. Дами позскакували і стрибали через лавки.

Бальон сів на лавки як-раз на тому самому місці, де сиділи Дашковичка й Воздвиженська з дочками. Ольга й Катерина доскакали до краю і стрибнули прямо на гурт; то була група студентів, яких вони вже бачили коло Володимірового пам'ятника. Не вважаючи на переполох, Ольга й Катерина побачили між студентами те саме веселе, велике лице, з широким ротом і безпечними очима. Ольга спотання скочила, сама не знаючи куди, і просто перед собою побачила те гарне чорняве й рум'яне лице, що так вразило її серце! Вона впізнала його по кучерях, по блискучих очах, і хоч була перелякана, але примітила, що на тому чудовому лиці був рівний з легким горбиком ніс, чудові повні губи так виразно обведені кругом, неначе хто обвів їх пензлем. Вона догляділась, що губи були повні, що по середині на спідній губі була легесенька ямочка. Ольга додивилась, що на тому молодому лиці не видно було й сліду сьміху, але навіть була написана якась жалість, яку показували кінці верхньої губи,

трошечки підняті в гору... Молодий панач побіг їй на зустріч, подав руку і легесенько всадив її до-долу. Ольга подякувала йому і почувала його чудовий голос, свіжий, чистий, який довго після того вона все чула в своєму серці.

Публика знов загомонила, потім стихла й заворушилась, розходячись на всі боки. Оркестр загремів і покрив шум і гам народа і переляк дам. Молода група знать впізнала інститутів, бо потягла ся за ними слідком і забігала, й переймала їх. Інститутки добре бачили того реготуна, що кричав браво просто їм у лице, як вони втікали по лавках, але чорні кучері знов десь згинули, і їх не стало видно.

Прямо проти Шато на темнім зорянім небі чорнів інститут, підіймаючись на горі, як темні стіни кріпости.

— Чи бачиш, Ольго, наш інститут? — спитала Катерина.

Задумана Ольга підвела голову і глянула на інститут, чорний і темний, з темними рядами вікон, темніший од самої ночі.

— Які ми щасливі, що не виглядаємо з тієї тюрми, а вже вільно тут гуляємо, як усі люди! — сказала Катерина і справді повна щастям волі межи вільними людьми. — Подумай собі, Ольго, як би ми отсе сиділи за тими чорними вікнами і темними стінами!

Ольга підняла голову і справді подумала об тім, але та думка обвіяла її таким холодом, неначе на неї повіяв вітер із півночі. Натомість її всю освітила й обігріла чудова мрія про молодого чорнявого хлопця з темними очима, зі свіжими малиновими губами.

„І хто він? і якого він роду? і хто його батько-мати? — такі думки вертіли ся в молодій голові. — „Чи побачу я його коли, чи познайомлюсь? Чи любить він мене, як я його?“ Так думала Ольга, йдучи по-під густими липами, втягуючи в себе пахощі квіток, які росли в кльомбах гірляндами.

Тихісінький західний вітерець, пахощі літа й ночі, сьвітло од зірок, і веселі музики, веселі люди навкруги — все те підіймало мрії в молодій фантазії, будило щастя першої любови в молодому серці. Ольга вже дала думкою романтичне ймення незнайомому, думкою зробила його сином багатого й славного князя, зробила його розумним і знатним, веселим і щасливим. Вона вже не слухала Катерини, забула вже інститут, його темні стіни, й темні вікна, забула на сей раз Турман і маркізу, та все бачила ті кучері, ті очі ясні, як зорі, той носик тонкий і рівний, неначе виточений.

Дзвінок задзвонив до літнього театра, що стояв у Шато, під горою. Дашковичка й Воздвиженська зайняли, ради молодих дочок, льожу. Молоді панни були щасливі, оглядали увесь театр. Вже підняла ся завіса, вже почали грати на сцені водевіль. Але Ользі було байдуже про сцену; її очі блукали по льожках, по партері, та все по перших рядах. Їй здавалось, що він повинен сидіти на найдорожчій льожі або у першому ряду в партері, але його там не було. В кінець усього вона ледви змогла задерти голову, щоб подивитись на галерію і райок. На тій високості вона зараз впізнала цілий довжений ряд веселих, щасливих студентських голов. Між ними була та весела фізіономія з широким ротом і великими зубами, а коло

неї як сонце, сьвітив ся знайомий красунь.... Ольга не йняла віри очам, щоб її мрія, її ідеал сидів так високо в театрі! Вона хотіла б на сей раз помилитись, та серце їй підказало, що вона не помилила ся. Ще раз вона осьмілилась задерти голову, аж шия в неї защеміла, і, ой лишечко! її ідеал кусав горіхи малиновими устами перед усім театром! Вона ясно бачила, як веселий студент насипав йому у жменю горіхів! Ольга почула, що її ідеал трохи стемнів, як темнє скло, коли на його впаде мокра пара. Вона наморщила брови і тихо промовила: фі!

Завіса падала й знов підіймалась. Один актор грав дуже погано, так що в партері почали сьміятись. Галерія почала свистати, шипіти і так здорово тупотіла ногами, що Ользі й Катерині стало трохи страшно. Настукавшись у волю, у галерії почали сьміятись і кричати: паскудно! невірнo! Де-які голоси кричали: браво! біс! браво! Ольга підвела очі в гору і побачила, що крик, свистіння й тупотіння лило ся таки з того краю, де сиділа валка молодих студентів, де сидів той красунь!

— Фе! — промовила Катерина.

— Фе! який сором! — сказала Ольга.

— І сорому нема їм! — голосно сказала Степаніда, гордо одвертаючи очі.

— Вони театр завалять і нас побють! — голосно сказала Марта.

Одначе-ж усі вони вийшли з театра живі й здорові. На останку в Шато почали палити фаерверки й сьвітити бенгальськими огнями. Вся долина з публікою, горами, лісом і купами людей на горах блищала то червоно-пекельним вогнем, то синім, то снігово-білим. Вогні за-

палювали зумисне на пригорку за купами дубів і лип, що сьвітились наскрізь, неначе були вирізані з тонкого паперу, або були вилиті з прозорчастого скла. Купи людей зверху здавались ірусами духів на високих хмарах покращених усякими фарбами. Картина була невимовно ефектовна й чаруюча, неначе взята з арабських казок „Тисячі й одної ночі“. Обидві панни стояли близько од того місця, де палили вогні і коло самісїнького вогню побачили знов ту саму купу веселих студентів. Ольга знов упізнала між ними свій ідеал, облитий чудовим сьвітлом, і не зводила з його очий. Вже вона дивилась не на дерево, не на гори, а на тому лиці слїдила цікавим оком усітїни фантастичного сьвітла.

Вже пізно почали розходитись люди. Молоді панни вернули ся до дому такі щасливі, такі веселі, якими ніколи не зазнали себе в інституті.

Старі батьки ждали їх і не лягали спати. Дашкович почав розпитувати Ольгу про інститут, про науки, а вона все розказувала йому про Шато, про театр та бенгальські вогні.

— Що-ж тобі говорила начальниця на розпущанні? — питав батько в Ольги

— Не памятаю, папо! — сказала Ольга.

— Чи дуже плакала ти, як розпущувалась із подругами, з клясними дамами? — питав цікавий батько.

— Не памятаю, папо! — промовила Ольга, а думка її все вертіла ся коло Шато і чорних кучерів.

— Чи весело-ж гуляла сьогодні? — спитав батько.

— О, так весело, що я й з-роду так не гуляла! Коли б ви, папо, побачили, якими вогнями горіли гори, ліс! які були феєрверки! які були музики! якого було людей в Шато! Мабуть увесь Київ зійшов ся слухати Тирольців? Якого я бачи...

Ольжина мрія про її чорнобривий ідеал трохи не зірвала ся словами з язичка. Вона ледви схаменулась і почервоніла... І потім довго вона розказувала разом із матір'ю, як їм було весело, як Німець пускав бальон, як той бальон трохи не спалив їх, падаючи на голови. Всі випадки з початку того дня, прощання з інститутом, і сльози, і подружки, і маркіза, — все те одійшло в минулість на кілька років, бо його заглушили музики, театр, залили бенгальські вогні, бо його потопили на дно моря мрії про чорні кучері, чорні високі брови й малинові уста. Ольга спала і все те бачила у сні, неначе вона все гуляла й бавилась, доки світло нового дня не розігнало її мрій.

Того-ж таки дня Степаніда Сидоровна, порадившись із Дашковичом, задумала зробити в себе вечір, щоб познайомити свою дочку із кружком своїх ближших знайомих. Їй хотілось і дочку людям показати, і дочці людей показати. Дашкович запрошував гостей, а Степаніда Сидоровна розпочала пекти й варити де-що на вечерю. Під впливом вчорашнього веселого вечера, під впливом молодих надій молодого серця, Ользі здавало ся, що той вечір буде якийсь не простий, буде такий веселий, яким його малювала її молода фантазія. Їй здало ся, що на вечері повинно бути багато гостей, та все молодих і гарних; їй чогось здавалось, що конче буде й той гарний студент, якого вона вчора

нагляділа у царському саду. Зоставшись сама в хаті, вона частенько заглядала у дзеркало, і трохи засмутилась, що її лице зблідло од не зовсім спокійної ночі. Ольга двічі бігала до Катерини, щоб порадитись об костюмі. Вони в-двох пробували перед дзеркалом, як би краще й моднійше причесати голову. А незручні до того руки погано служили їм обом. Довго й довго вони морочились і скінчили на тому, щоб розпустити коси льоконами по плечах.

Настав вечір. До Дашковича почали збиратись гості. То були професори, та все не дуже молоді, та все з блідими засиженими лицами. З ними поприходили їх жінки й дочки. Ольга й Катерина привитались до вченого кружка і почали слухати розмову. Розмова та суха, дуже вчена для молодих дівчат, не зачіпила їх цікавості. Вони слухали, слухали й трохи не поспались, пригадуючи собі інститутські лекції. Перейшли вони до дамського стола, але й жіноча розмова була не цікавіша для їх. Жінки судили якихось незнайомих для їх людей і говорили про господарські речі. Ольга й Катерина почали дуже нудитись та все ждали, що далі буде щось цікавіше й інтересніше. Вони ходили по залі, побравшись по-під руки, і їм здавалось, що от-от одчиняться двері, і туди ввійдуть молоді й гарні паничі, туди ввілеться гук якоїсь чудової музики, що там заблищать ті чудові очі й високі брови, які вони недавно бачили. А двері не одчинялись, туди й не думало влітати те щастя, та радість, якої так бажали молоді душі.

Вже після чаю почали приходити молоді паничі: прийшов один чорнявий і негарний урядник, прийшло кілька купчиків, із товстими

червоними щоками, потім увійшли в хату зі три Серби студенти. Пізнійше прийшли ще три молоді студенти.

По приході молодих людей в хатах стало веселійше: почали ся жарти, сьміх, весела розмова. Швидко потім старші посідали грати в карти. Одна немолода дама сіла за рояль й заграла кадріля. Студенти попросили паннів до танців. Ользі й Катерині стало веселійше. Але все таки вони ждали чогось більше од того вечера, ждали більше розваги, веселости, і молодих людей красивих, і значнійших, і веселійших. Ольга розходила ся в танцях; інститутські мрії заговорили в її фантазії. Вона згадала розмову Турман про аристократичні балї десь у далекій столиці, про ту розкіш, і її думка понесла ся десь далеко в якийсь фантастичний мир.

Вже було пізно; у хатах стало душно й димно од сигар. Ольга й Катерина, взявшись по під руки, перейшли всі хати й зайшли в Дашковичів кабінет. Там не було й душі. Ольга одчинила вікно; в кабінет полив ся сьвіжий північний вітерець. Обидві сестри, держачи одна другу за сухорляву дитячу талію, сперлись на вікно і виставили голови за вікно.

— Але й кавалери, сказати правду! — сказала Ольга.

— Уже й кавалери! — додала Катерина.

— Як вони танцюють! Не вміють гаразд навіть протанцювати рондо! Плутають ся, як на точку міщанки! — сказала Ольга.

— Мені отой Болгарище порвав плаття, і знаєш де? На плечи! — сказала Катерина, й показала маленьку розпірку на плечи, роздерту гузиком од сїртука.

— Вони нас покалічать у танцях! Мені один настоптав на ногу! — аж крикнула Ольга, — я не хочу з ними танцювати!

— Фе! — сказала Катерина, закопилівши спідню губу.

— Ото, як би побачила Турман і Де-Пурверсе нашу компанію! Завтра поїду в інститут і все чисто розкажу! Ото буде сьміху! — сказала Ольга.

— Ото буде лементу! — додала Катерина.

— А професори, а урядники! а жінки їх! що вони говорять! як вони повбирані! які в їх манери! Ота товстуля як поклонилась, то аж присіла, ще й перехилилась на один бік! Ой сьміх, тай годі! — сказала Ольга й засьміялась. — Поїду завтра в інститут і все чисто розкажу!

— І мені не сподобала ся їх компанія! — сказала Катерина.

— Ти тільки придивись, чого вони поначіплювали на себе! Які їх грубі квітки, які рябі сукні! А чого в їх нема на шиях! і шнурочки якісь, і стрічечки, й намиста! На наших інститутських із-роду не побачиш нічого такого! Поїду завтра, усе до чиста розкажу! Ото насьміємо ся в-смак! — сказала Ольга.

— Що хоч, сестро, кажи, а ті дві купчихи з синами, то їй Богу, неначе їх годували до різниць! Такі товсті та червоні! Мабуть вони їдять дуже багацько!

— А вже ж їдять багацько, бо в їх талії!... Чи то-ж талії? Ти тільки придивись, що то за талії! Я аж злякалась, як одна купчиха скинула мантиль. Як би ми в-двох обняли її руками, то наші руки не зішли ся б! — сказала

Ольга, взявши для прикладу за руки Катерину й показуючи, яка то там страшна талія.

— Я зовсім не того ждала! А ти? — спитала Ольга.

— І я так, хоч і думала знайти де-що непохоже на наше інститутське. Але вважай, що вони не були в інституті!

— Як і наші матері, що й досі не вміють говорити по французьки.

— Я сама вивчу свою матір, — сказала Катерина.

— І де вже! трохи опізнилась! — сказала Ольга, — так тільки трохи може їх обполіруємо.

— Ой! треба йти туди! — сказала Ольга, показуючи очима просто до дверей.

— А треба... ще трохи потанцюємо.

— І хочеться таки тобі, — додала Ольга тоном трохи докірливим.

І обидві вони, побравшись за тонкі талії, пішли через хати, де грали в карти, де було душно й димно, де ходили по залі кавалери, що так не прийшлись до смаку молодим інституткам. Той вечір знов облив холодною прозою життя обох інституток. Вечір здавав ся їм іще простійшим і біднійшим після недавньої гулянки в Шато.

VШ.

Той гарний молодий студент, що так сподобався Ользі, звався Павло Антонович Радюк.

Він родився в Полтавщині в селі Журбанях. Його батько й мати були не дуже багаті полтавські поміщики й жили в селі Журбанях, що були розкидані по степу і по невеличких ярках. Невеличкі хати, між якими було багато мазанок, скрізь розбіглися, як овечки, і одрізнялися од зеленого степу чистими й білими стінами. На хатах покрівля була з татарського зілля й високої осоки, якою були вшиті крокви на пів аршина в товщину. Між білими хатами й зеленими вишниками високо в гору підіймалися колодязні журавлі. Кругом Журбанів цілими рядами стояли невисокі вітряки та все з шістьома й вісьма крилами, що виразно малювалися кружалами на синьому степовому небі. Зелений сад коло панського двору, вітряки й біла церква запиняли собою очі серед рівного степу. Кругом Журбанів на всі боки стлалося степове безкрає море, а над степом розстелялося синє безкрає небо. Очі тонули на всі боки

І. Левицький. Хмари.

12

в синій та зеленій далечи, якій, здасть ся, й кінця нїде не було.

Панський будинок стояв край села, в саду недалечко од церкви коло вигона. Будинок був невеличкий і невисокий. Навкруги його була галерія по-під стріхами, а в сад виступав круглий ганок чи тераса, густо оплетяна виноградом. Кругом тераси були повироблювані кльомби для квіток. Між кльомбами і скрізь по саду вили ся чисті доріжки, посипані піском. Перед домом був широкий двір такий широкий, що вози ледви встигли протерти кругом його вузку дорогу. Серед самого двора росла трава й степові квітки. Косарі косили там сіно, як на сінокосії. На тому дворі далеко з другого боку стояли хати для челяди й стайня, за хатами були довгі кошари для овець, широкі загороди й повітки для товару. Все те добро Радюків батько взяв за свою жінкою, Надією Степанівною, колись Іскрою.

Старий Радюк, Антін Антонович, вийшов із людей небагатих. Він був син козака, і по смерті батька й матери йому дістав ся батьківський хутір недалечко од Журбанів. Він служив у війську в гусарах, покинув службу і спочивав у своєму хуторі.

Вернувшись у свій хутір, Антін Антонович не думав женитись, бо й не було з ким женитись у цілій околиці. Кругом у хуторах і селах було дуже багатько паннів, але хуторянки не подобали ся йому. Він дуже багатько на своєму віку бачив усяких людей і не міг вподобати собі хоч і гарних, але трохи простих полтавських хуторянок. За те ж він сам був ідолом для всіх сусідських паннів.

Радюк був колись дуже гарний з себе! Високий на зріст, рівний станом, із чорними кучерями, чорними бровами, блискучими веселими очима й повним лицем, він був гарний, як чорнобривець і мав силу приворожувати до себе серце кожної молодої жінки. Сьмільний, як козак-запорожець, трохи прьчепливий, як москаль, він мав незвичайний дар розмови й оповідання. Він усе розказував українські народні анекдоти, сьмішні, повні жарту й гумору, знав їх без лїку, міг розказувати цілий вечір, другий вечір, тиждень і все десь їх набирив неначе витрушував із якогось безоднього мішка. Пробиваючи на Україні по селах і хуторах, він наслухався їх од народу, між панами, духовенством, між селянами й городянами і знав їх більше, ніж Шехерезада знала казок. Він розказував їх чудовою українською мовою, плавкою блискучою од квіток поезії, якої позавидував би найлучший оповідач і вмів так сьмішно розказати, що всі реготались, аж за боки брались.

Вернувшись у хутір, він став душою околиці, розворушив її, зайняв і розвеселив. На хуторянських вечорах, де було по кілька десятків паннів і ні одного панича, його ждали, як Бог-зна' кого! Всі сїдали кругом його, роззявляли роти, сьміялись і слухали його оповідання, доки він не договорював ся до анекдотів трохи скромних. Тоді панни червонїли, втікали, а Радюк починав розказувати пресьмішні оповідання про жінок та чоловіків, про Циган, про москалів. На хуторянських вечорах, Радюк поводив ся трохи по-сїльський, як на вечорницях, любив часом ущипнути яку-небудь панну за палець або здавити за руку,

часом грав ся з ними горіхами в чіт та лишку, кидав ся насінням і кульками з хліба. Панни не сердилися на його, бо всі любили його, і кожна мала надію вийти за його заміж. Де на вечорі не було Радюка, там було сумно й невесело. Тільки-ж його вороний кінь влітав у ворота і його чорнобриве лице з'являло ся перед вікнами, всі гості ворушились, веселішали, а панни червоніли побачивши його чорний гусарський вус і чудові полуденні блискучі очі.

Радюк любив сусід таких, як сам: веселих і сьміливих і страх не любив пічкурів і мовчунів! Він своїм цікавим язиком подавав прізвіща усім сусідам: одного продражнив посьмітюхою, другого печеною морквою, одну паню називав макухою. Такі прізвіща й зістались за ними в околиці. І не вважаючи на те, сусіди не сердилися на його, як чоловіка доброго, хоч і цікавого на язик.

Саме тоді скінчила харківський інститут Надія Степанівна Іскра й приїхала в Журбані. Кілька років минуло, як до неї присвадувалось багатько женихів, всі вони потягли гарбуза. Іскра була гарна, хоч трохи бліда. Лице її було щиро клясичне, очі темні. Вона трохи вередувала, вибираючи женихів. Про неї почали говорити в хуторах і судили її таки добре.

— Що там за цяця приїхала в Журбані з харківського інститута? — говорили Радюкови хуторяне. — Чи вже-ж отсе ви не посьмієте приступити до неї?

— А давай, попробую приступити! — крикнув Радюк і причепурившись і вбравшись

в воєнний мундїр, він поїхав у Журбані подивитись на те інститутське диво.

Приїхав Радюк і... зараз заповнив серце харківської інститутки! Забряжчав підківками, наговорив, наказав, насмішив старих своїми веселими анекдотами і причарував серце молоді чорними очима й веселою розмовою.

Молода Іскра, вихована по французький і по московський, слухала й не могла наслухатись українських гумористичних оповідань, розказаних червоними устами, приправлених жартами й сьміхом, і блискавкою орлиних очей. Гарна з лиця, з чудовими очима вона сподобала ся Радюкови, а Радюк їй, і швидко потім вона вийшла за його на великий смуток усім хуторянським паннам. Радюк покинув свій хутір і оселив ся в жіночому домі, в Журбаних. В їх родив ся старший син Павло.

Старі Іскри любили свого зятя, як сина, обнимали, цілували його, нудились за ним, як його не було в господі. Він розвеселяв їх на старости літ, сьмішив своїми оповіданнями до самої їх смерті. Його жінка трохи аж сердилась, що всі так липли до чоловіка. Породивши кілька дітей, вона стала нервозна, часом сердилась без жадної причини, ні з сього ні з того починала гримати на Радюка. На її білих висках через тонку кожу почали сьвітитись тонісївські сині жилки; лице її стало бліде, а ніс став іще тонший та рівніший. Невеличка недогода часом дуже сердила її. Радюк ніколи не вважав на те і зараз починав розказувати їй анекдоти. Вона тоді підіймала очі, прислухувалась і зараз же починала осьміхатись. Цілий вік Радюк мав її такими жартами і наводив на неї добрий гумор.

Радюк дуже любив свого сина Павлика ! До дочок якось не так горнуло ся його серце. Він не спускав його з колін, няньчив його, як найпильнїйша нянька. Павлик скуб його за волося, смикав за вуса, а батько ще підбивав його, підставляючи голову й лице.

— Ну, сину ! пустуй по хаті ! — говорив Радюк синові, і син пустував, бігав, а батько тїшив ся, любив цілі години дивитись на його пустування, садив його собі на шию, бігав із ним по хатах. Син почав переймати од батька деякі анекдоти.

— Боже мій ! що ти витворяєш ? Ти зовсім зіпсуєш дитину ! — починала гримати Радючка.

— Не бій ся ! Я твоїх інституток не зачіпаю і ти мого гусарина ! Правда так, гусарин ! — казав Радюк, щипаючи за щоку свого Павлика.

— Правда так, гусарин ! — казав хлопець, щипаючи так само батька за щоку.

— Чи ти малий, що не розумієш, як треба обходитись із дітьми ? — говорила жалібним голосом Радючка і починала сердитись.

— Ось слухай сюди ! Ото була собі така жінка, що ніколи доброго слова не сказала чоловікови. Що чоловік не скаже, то вона все робить навиворіт. Чоловік каже — образи, жінка каже — лубя ! він каже — ячмінь, вона каже — гречка. От сама жінка сидить дома, а його все шле в поле та дає йому сухарі та цибулю, сухарі та цибулю. Раз чоловік примітив, що жінка напекла сьвіжого хліба, спекла собі на обід курку й налила пляшку горілки. Бачить він те, тай каже : — Гляди-ж,

жінко, хоч сьогодні не кидай мені у мішок свіжого хліба! — Ба вкину, трясця твоїй матері! — Та не кидай же хоч тієї печеної курки! — А тобі що до того? Вкину, вражий сину, тобі на злість! — Та хоч не кидай же пляшки з горілкою! — Ба вкину! таки вкину! сім болячок тобі на печінки! — сказала жінка, ще кулак об кулак ударила, і все те вкинула чоловікови в міх. — Та хоч не піддавай же на плечі! — А тобі що до того! Як схочу, то й піддам! таки піддам тобі на злість! — і вона вхопила мішок, піддала чоловікови на плечі й випхнула його з хати.

Радючка потрохи прислухалась до того оповідання і потім забувала про свій гнів і починала сьміятись.

Тим часом Павло підростав. Сама мати почала доглядати дітей, і виховання дочок вдалося для неї. Вони держали себе зовсім ненатурально, як звичайно буває, вміли говорити по-французький і по-руський і не вміли й слова сказати по-український. Не так було легко для матері глядіти свого сина. Вона побачила, що мусить вести війну за виховання сина з наймитами, пастухами і мужичими хлопцями. Синочок ніяк не хотів знести тих форм, в які хотіла вкласти його мати, пручався з їх, викручувався, втікав тихенько з світлиці до наймитів. Наймити казали йому казок, співали пісень. Він навчився од їх українських пісень, вивчився говорити по український, на диво й на жаль матері, і часом цілий день сидів коло парубків, дивився, як один рубав дрова, другий стругав стругом або довбав долотом на дривітні. Мати веліла привести його до хати, прибирала його, зачісу-

вала, а Павлик вибравши годину, знов утікав до наймитів, бігав по степу, гуляв там у гилки, в цурки, дер горобців у повітках, їв козельки, щавель і раз прибіг до батька і приніс пучок козельків і повне гніздо горобиних голоцюцьків.

— Тату! я тобі гостинця приніс! — говорив хлопець до батька.

— Понеси, сину, того гостинця своїй матері.

— Коли я, тату, тобі приніс!

І Радюк узяв сина на руки разом із горобиним гніздом і козельками, цілував його замурзані щоки, не вважаючи на його волосся, де було повно соломи, на штанці, зелені на колінцях, на оксамітову куртку, замазану смолою. Саме тоді увійшла в кімнату Надія Степанівна.

— Боже мій! що то вийде з того хлопця! — казала вона, здіймаючи руки і оглядаючи сина. — Боже мій! Що се в його руках?

— Пташки! — казав син.

І ті пташки повипадали з гнізда на поміст і цвирінькали, роззявляючи червоні роти з жовтими заїдами.

— А се що в тебе?

— Козельки! Їх можна їсти! От нате, мамо, покуштуйте!

— Борони тебе Господи їсти! — кричала мати, вириваючи козельки з його рук.

— Не бери руками, бо руки помажеш! Надійнь рукавички! — говорив Радюк, подаючи їй і справді рукавички.

— І що вийде з того хлопця?

— Гусарин вийде, як його батько! — говорив Радюк.

— А я, тату, знаю казку про півника й котика! Мене Панько вивчив. Був собі котик та півник. Вони жили собі в лісі у хатці, як рідні брати. Ото раз котик пішов у ліс тай каже півникови...

Мати прислухалась і перелякалась. Хлопець розказував українською мовою мужичу казку.

— Розкажуй, сину, далі! Ну! що він казав півникови?

— Чи є в тебе хоч крапля розуму? Ти зовсім зіпсуєш дитину! — кричала жінка на Радюка, — дай його сюда!

І вона брала Павлика, веліла надіти на його чисті штанці, обмити, причесати. Але Павлик знов давав гарту тому убранню, втікав до хлопців, у надвірню хату, переймав пісні й казки і ганяв із пастушками. Село, сільське народне життя втягувало в себе молоду дитину, бо те життя було дужче од Радючки. Не дуже великі достатки не давали їй обставити сина гувернерами і зовсім одлучити од народа, як то буває в наших багатших панів.

Павлик підріс і його одвезли в київську гімназію. Там уже не було ні Журбанів, ні журбанівських наймитів, ні пастухів. Там була иньша сфера, иньший вплив. Великоруська мова панувала в школі. Павлик вернув ся до дому на вакації, стративши і самий слід Журбанів, слід української національності й мови.

— Хтось дуже добрий вигадав оту школу! — говорила Надія Степанівна, витаючи сника. — Тепер любо подивитись на хлопця! І говорить, як слід, і до пастухів не горнеть ся.

— Ти-б одвезла його в інститут! — говорив Радюк.

— А ти-б хотів, щоб інститутки горобців дерли та вчилися мужичих казок?

— Та хоч би й горобців лякали на городі, все-б таки була користь! Чи не чула ти, як одна попівна, вернувшись із київського пансіона, пішла на тік, побачила там граблі тай питаєть ся в молотників: „Що се таке чудне та сьмішне? Я й з-роду такого дива не бачила“. — „От наступіть, панно, на зубці, то воно само скаже, як його звуть“, каже молотник. Вона й наступила, а граблі як підведуть ся, та лусь її в лоб! — „А прокляті граблі! Як мене здорово вдарили!“ крикнула вона. — „А бачте, само сказало!“ казав молотник. Потім вона заглянула в пекарню. Дивить ся, аж на стінї висить сито. От вона й питаєть ся в наймички: „Що се в вас таке чудне? я в-перве з-роду бачу таке диво! що ви ним робите? Чи рибу ловите, чи що?“ говорить вона та все повертає його на двох пальчиках. А сито лусь її по носі! — „Ой каторжне сито! як же мене здорово вдарило!“ Чи не хочеш ти і з нашого Павлика зробити такого митця, як була та попівна?

— Я тобі скажу от що: чи не знести-б нам оту хату для челяди з двора? Може-б діти не бігали до слуг?

— Як не маємо чого робити, то й знесімо! Чи не чула ти казки, як було собі три брати: два розумних, а третій дурень. От і поділились вони батьківським добром. Старші й кажуть меньшому: ми ж візьмемо воли, корови й хату, на що вони тобі здались? а ти собі візьми ступу. Дурень думає: і на що мені й справді ті воли й корови, той клопіт? візьму лучше ступу, одначе вона не їсть і не пє. От

і взяв він ступу тай поніс, та все носить ся з нею та носить ся, не знає куди її приткнути...

— Бог-зна-що ти верзеш! — казала жінка, осьміхаючись. — На що й хату переносити, коли ти й сам гаразд навчиш сина у-п'ятому. Ну, ну! та що зробив той дурень зі ступою? — казала вона, цікава знати кінець тої казки.

— Що зробив? Носив ся, носив ся цілий день і зайшов із нею аж у ліс. Коли настала ніч, а він і думав: А що, як я засну, а хтось прийде та вкраде ступу? Полізу я на дуба тай ступу потягну з собою. А що? чи хороша моя казочка?

— Хороша, хороша! — сказала жінка сьміючись.

— І ти кажеш — хороша, і я кажу — хороша. Був собі чоловік нетяжка, а на йому синя семряжка, на голові шапочка, а на спині латочка. Чи хороша моя казочка?

— Хороша, тільки кажи далі.

— І ти кажеш — кажи далі, і я кажу — кажи далі... Був собі чоловік-нетяжка... знов починав Радюк, жартуючи, поки жінка не забула про ту хату, і про челядь, і про мужичий вплив на свого сінка.

Павло скінчив гімназію дуже добре і пішов в університет. В університеті почало ся для його нове життя. Європейські ідеї почали вже заходити з наукою і все більше та більше ширились між молодими людьми. Молодий Радюк у-перве озирнув ся на сьвіт божий своїм власним розумом, у-перве почав думати своєю головою і почув, що він переродив ся.

Радюк наймав собі невеличку квартиру на Старому Києві. Він мав одну невеличку хату

і жив собі сам не багато, але й не бідно по своїм середнім достаткам. Все життя, всі думи, всю голову молодого Радюка можна було прочитати на обставі його хатини. На софі, на етажерці, на столі і на вікнах були розкидані книжки й ноти. Кільки книжок лежало купою під софою. На всяких місцях лежало пять розгорнутих книжок і журналів, які Радюк читав разом. Там були книжки українські й руські, французькі й німецькі. Європейська просвіта, європейські ідеї, все те разом наплило в його голову, зачепило всі його думи. Він разом хотів усе те прикласти до життя свого народу й України. На другому столі лежали збірники українських пісень, лежали розгорнуті нотні листи паперу, де були початі українські пісні. Радюк заводив їх у ноти, бо вмів грати на скрипці, що висіла на стіні над столом. Він думав і про національну музику, і мав думку видати збірник українських пісень, навіть марив про українську оперу. Він думав і про просвіту народу, бо на столі валяло ся кілька книжечок для народу й народніх шкіл. В той час у Києві завели недільні школи. Радюк ходив у ті школи читати лекції української історії.

Багато дум тревожило молоду Радюкову голову в тій хатині! І він чув у собі силу розкинути свої думи між людьми, поділитись ними зі своїми товаришами. Товариші часто сходились до його. За стаканом пива або чаю вони багато дечого переговорювали між собою. Часто дуже пізньою добою розходились товариші од Радюка до дому, і не один молодий хлопець виносив із собою гуманну ідею, повну любови до людей, до народу, України. Моло-

дий, говорючий Радюк був передовиком між своїми близькими товаришами, бо його всі любили за розум, добрість і щирість. Його знали й професори, і Дашкович запросив навіть до себе, до свого кружка. Проворний, веселий, говорючий, Радюк скрізь встигав побувати й поговорити. Він чув у собі велику силу й енергію. Він здавав ся тією силою вітра в природі, що має призначіння розносити собою насіння всяких рослин і на степи, і на піски, і за моря, і на високі гори!

Сидячи у себе в хаті з молодими товаришами, Радюк часто міряв свою Україну мірою європейських ідей, і на його находив і страх, находила й злість... Молоді Радюкові товариші з незвичайною сміливістю перетрушували весь уклад життя, перебирали, як по пальцях, усі свої попередні, старі погляди, позичені у батьків, у дідів, у школі у вчителів. І їм не було спини в чотирьох стінах, серед темної ночі, між душами й серцями однаково молодими й сміливими. Там Радюк складав свої пересвідчення.

Було літо, і настали вакації. Радюка ждали в Журбанях кожного дня. Мати понапікала й понаварювала. Наближав ся вечір і вся сім'я Радюкова збиралась на терасу пити чай і виглядати Павла.

Багато минуло часу, і велика зміна стала ся з Радюком і його жінкою. Радюк сидів коло стола, сивий аж білий, але його лице було й тепер гарне й свіже. Здаєть ся, за для його лица не було старости: такі швидкі були його очі, такі червоні уста, такі рум'яні повні щокви! І тоді, як старість присипала снігом його волосся на голові, вона не посьміла дотор-

кнутись своєю рукою до чорних великих вусів, що робили великий контраст із сивою головою. Радюк анї кришки не стратив веселости, охоти до оповідання й анекдотів. А його жінка дуже подала ся, змізерніла, зблїдла; її щоки позападали, і колись клясичний ніс тепер аж надто видавав ся з лица, загострив ся по-старечий.

Сонце спускалось. На дворі було тихо й тепло, як буває в жнива. Після довгого, як море, лїтнього дня все на сьвітї нїби потемнїло. І сонце нїби з-нехотя йшло на одпочинок. І дерево стояло нерушимо. На полі на пригорку важкі волотки проса, повні спілі колоски пшениці понахиляли ся до долу і нїби вже дрімали. Птицї мовчали. Було якось тихо й мертво на сьвітї, нїби само небо вже дрімало. Прямо з тераси було видко на шлях, що вибігав із зеленого степу і ледви примітно спускав ся в село з маленького пригорка. Вже й череда перейшла, тільки шляхом ледви плуганились дві корови, одірвавшись од череди.

Радюк почав говорити з жінкою про хазяйство, але розмова його все рвала ся. Його думка давно полинула в степ шляхом виглядати сина. Він пив чай і очей не зводив із того битого шляху. І його жінка держала стакан чаю в руках, а задумані, втомляні очі десь далеко пішли в степ, поверх степу в синє небо, туди, де стояв Київ. Навіть малі дївчата не пустували й притихли, неначе й їх думка злила ся з думкою батька й матери.

Наливаючи чай, Надїя Степанівна кожного вечера ставила на стіл зайвий стакан. І тепер вона налила всім по стаканови й по-

ставила один порожній стакан, навіть вкинула туди грудочку сахару.

Радюк подивився й промовив.

— Для гостя наготвила?

Радючка навіть не обізвалась, тільки її очі знов потягло в степ, туди, де ховався битий шлях, де стояв Київ. Вона тихісінько зітхнула.

Замість жарту, Радюк і собі легенько зітхнув. В їх була одна думка, одно чуття. Мати думала, гадала про долю сина, яка то колись буде його жінка, і де він її візьме, і які в неї колись будуть онучата, і чи буде він щасливий в парі з молодого жінкою. А батько думав, як то там синові вдалися екзамени, і як він скінчив курс, і яку собі службу дістане, і як йому вдасться на тій службі: чи осміхнеться до його доля, чи може недоля буде слідком ходити за ним на довгій ниві життя. І всі ті думи вони обоє ніби читали на далекому небі, на сизому степу, де він зливав сь туманом із синім небом. Туди тягло й поривало їх очі.

Коли се з степу неначе виплила жидівська балагула, напнута білим полотном. В балагулі стреміло з десять голів, натканих по всьому возу. Балагула скотилася в яр і наробила своїми брязкалами багацько шуму серед тихого села. Серце в батька й матери швидко заскутотіло. Однак балагула загула проз панський двір і швидко не стало чути ні гудіння, ні брязкання.

— Мабуть Жиди поїхали в Полтаву на ярмарок, — тихо промовив Радюк.

— Мабуть, — ще тихійше обізвалась Радючка й зітхнула.

Вже сонце стало над самим степом. Коротке гостре проміння обгортало його навкруги, неначе кругом його стирчали натикані ножі, розпечені в вогні. Тихе світло лило ся по степу. Ввесь степ червонів проти сонця, ніби вкритий червоним газом, і той газ неначе широкими завісами спадав із сонця й розтягував ся все ширше та ширше по степу без кінця. А сонце блищало на вечірньому небі огневим чудовим вінком, якому нема нічого рівного в світі!

З гори знов почало з'їжджати дві повозки, запряжені добрими кінями. Підманяне серце батьків якось не вірило й не ждало нічого. Вони думали, що й ті вози минуть Журбані і не привезуть коханого сина. Вози стали на подвірі, і до Радюків на терасу ввійшло кілька сусід, поміщиків, добрих приятелів Радюкових. Вони знали, що в Журбанях ждали молодого Радюка, і приїхали навідатись, розпитати про Київ, про новинки. Вони привитались до хазяїна й хазяйки і почали розмовляти, але розмова якось не йшла на душу Радюкам, їм обом так хотілось думати й ждати!...

— Чи нема й досі сина з Києва? — спитав один сусід.

— Нема... ждемо й не діждемось... Дай Боже, щоб ви були добрі на почин сього вечора, — промовив Радюк якось смутно...

Тим часом як гості розмовляли й пили чай, молодий Радюк приїхав у двір і, розпитавши, що вся сім'я п'є чай на терасі, пішов туди просто через сад. Вся сім'я Радюків і всі гості побачили, що через сад до тераси сміливо йшов сільський парубок, але такий гарний, так гарно убраний, як на театральній сцені. На молодому парубкові була, правда,

проста чорна свита, але пошита не сільським кравцем. За те-ж сорочка була вишита шовком. Усі груди й комір були залиті червоними квітками. Червона стяжка в застїжці була оксамітова, а на голові бриль був солом'яний, але не простий. Сині шаравари були широкі як Чорне козацьке море. Чудовий парубок із такою красою лиця, про яку розказують у казках, йшов просто й сміливо до тераси, як чоловік дуже близький до хазяїнів.

— Який гарний парубок! — сказав один гість.

— Який він схожий на нашого Павла! — промовила Радюківна.

Радюк і Радючка дивились на того парубка і своїм очам не йняли віри. То був їх син, молодий студент Павло. Він кинувся поперед усіх батькови на шию і тричі поцілувався з ним, потім привитався до матері й сестер, а потім до гостей. Його одяг так вразила усіх, що батько зараз спитав його про одяг, а не про здоров'я.

— Що се на тобі за одяг? — спитав батько.

— Одяг! Хиба-ж не бачите? Український народний костюм, — промовив син чистим українським язиком і тим іще більше здивував свою матір і сестер. Материне лице так і розтяглося вдовж. Вона тільки руки згорнула і нерушимо поставила очі на синові.

— На що-ж ти так убрався? — спитала мати.

— Бо тепер так ходять наші студенти.

— Мабуть тепер така мода, чи що? — питає батько.

І. Левицький. Хмари.

13

— Яка чудна ваша мода! Зовсім мужича!
— казала мати.

— Тай ваша мода часом буває не красша,
— промовив Радюк до жінки. — Одне ваша студентська мода непогана, сказати правду! Та як тобі, Павле, вона пристала до лиця! Ти тут поводиш із ума усіх наших хуторянок.

І батько задивився на свого сина, якому й справді дуже приставала до лиця вишита сорочка, а до брів, до кучерів приставала червона стяжка. Він поклав свою міцну руку на синові плечі і придивлявся до його.

— А признайся, сину, хто тобі вигантував отсю морезану сорочку, га? А ну, признавайся!

Всі засьміялись.

— З чого-ж отсе в тебе ся свита? — питала мати, лапаючи своєю ніжною рукою грубу й шерстку свиту.

— З простого мужичого сукна.

— Боже мій! Я собі руки поколола об твою свиту! Скинь її зараз, скинь! Боже мій! Ти собі шию поріжеш, ти себе покалічиш...

— А селяни носять, тай не калічать же себе, — сказав син.

— То то-ж мужики! А ти не привик до такої товстої, шерсткої одежі!

— То треба привикати. Мало чого, що не звик! — сказав син.

— Та на віщо-ж тобі привикати? — крикнула Надія Степанівна, — чи тобі нема в чому ходити, чи що?

— Добре, що мені є в чому ходити! А в такі студенти, яким і справді ні в чому ходити. А окрім того нам треба у всьому ділити

долю із своїм народом, починаючи хоч-би од свити...

При тих словах у деяких гостей лица розтягли ся вдовж, а в деяких у поперек, як кому подобало ся.

— О, багацько, сину, поможеш їм, як будеш носити свиту! — сказав батько, осьміхаючись.

Батьківський жарт зачепив сина за серце.

— Ми, тату, носимо народню свиту, бо ми народовці, стаємо на бік народа, ми націонали! Ми протестуємо нашою свитою проти деспотизма, який насів на нашу літературу, на наше життя. Ми тим протестуємо проти усякого деспотизма і стаємо на бік нашого народа, обороняючи його од панства, та ще й чужого, од впливу чужих мов, чужої віри, од впливу усіх чортів і бісів, які тільки посьміли покласти свою ворожу руку на наше добро, на наш народ.

Павло Радюк говорив чистою українською мовою. Надії Степанівні так і здалось, що він знов попав під вплив наймитів, пастухів і всеї журбанської челяди. Та свита, та українська розмова, те завзяття й наважливість, із якою говорив молодий студент і договорив ся так швидко до чортів, усе те не тільки здивувало матір, але й злякало. Гості ще більше порозтягали фізіономії й руки попускали.

— Боже! Що з тобою стало ся! Як ти говориш! Чого ти так багацько говориш! — говорила мати, здержуючи сина. Вона давно налила йому стакан чаю, поставила перед ним масло, паляницю, сухарці, молоко. А син нечаче не бачив нічого, та все говорив, доки й чай не проховів.

— Ми носимо народню одежу, бо чим же ми викинемо знак про свої ідеї? Чим же ми дамо знак, коли нам рот замкнений, коли нам звязали руки й ноги! Чим же ми будемо протестувати, поки народить ся наша наука, поки виробить ся наша мова? Чим будемо протестувати? — говорив Павло, набираючись вогню й обертаючись до матери.

— Та пий чай, голубчику! мій дорогий! Пий чай, бо вихолоне зовсім! — казала мати, присовуючи до його стакан, — та не кричи, бо ти собі горло пірвеш. Їхав так довго, приїхав так здалека, втомив ся, припав пилом, а тут треба конче говорити й кричати!

— Спасибі, мамо! Встигну ще напитись і наїстись, — сказав молодий студент, хлиснувши трохи чаю і вкинувши у рот шматочок паляниці.

Він так швидко вливав чай у рот і так швидко їв паляницю, неначе хапав ся кудись йти, щось робити. Після університетського товариства, після палких недавніх диспутів у Києві йому й тепер здавалось, що він розмовляє з молодими товаришами й хоче перемогти когось у диспуті. Нові ідеї муляли йому в голові і дуже займали його, гарячили його кров.

— Не пий, сину, так швидко! Часу буде доволі, — здержувала його мати, на що син не звернув ніякої уваги.

— І багацько вас там носить такий костюм? — спитав батько. Син кинув пити й їсти і підвів голову.

— О! нас є чимало! Ми кланяєм ся новим гуманним ідеям, які давно розійшли ся по Європі й ледви отсе добирають ся до нас. Чи ви знаєте, що ми всі терпимо, і самі того не

добачаємо? Бо ми були сліпі, глухі й німі. І народ терпить, і ми всі терпимо, куди не глянь. У нас що дуже й підле, те панує і жме, а що слабе й добре, те мусить терпіти і не сьміє голосу подати. Ще наше велике щастя, що народ наш визволений з кріпацтва, вирваний з рук польської шляхти, яка держала його в своїх руках у неволі.

— Та що-ж маємо робити? З ким маємо битись і воюватись, і за що? — спитав один гість, але Павло не дав йому й скінчити.

— З темною силою треба воюватись! Нам не треба ні землі, ні води. Нашою водою можна увесь сьвіт потопити, нашою землею можна засипати волю усіх людей на цілому сьвіті! Нам не треба салдатчини!...

— Не кричи, сину, бо ми чуємо! Пожальй себе! — гдержував його батько, а сам знехотя милував ся сином. Його енергія, жар, розум розвятий наукою, все те тїшило батька так, що він задивляв ся на блисчучі синові очі, на палаючі щоки. Він гордив ся ним перед сусідами.

— Наша земля на Україні, як золото, а народ наш часто голодає. В нас нема промислу й крамарства, з нас висисають кров Євреї, а про народ ніхто й не дбає, ніхто його не вчить, не навчає на розум. Наша пісня народня велика й чудова як твір першорядних геніїв, наша поезія, наша мова багата, як щире золото, а все те марно пропадає, лежить непоцате. І доки воно лежати-ме? Нам не треба війни, а треба мира. Нам треба просьвіти народа і реальної науки. А нас не знати чим годують і не дають нам нічого лучшего, держать нас і народ наш у темноті, не дають на-

родови навіть сьв. письма в його мові, що вже мають дикарі, не дають нам нашого хліба, не дають нам нашої мови, не дають нам нашої волі, науки, школи, просьвіти!...

Павло встав і почав махати руками. Його червоне лице палало як в огні, очі блищали енергією і незвичайною красою сьміливости. Він чув у собі таку любов до молоді ідеї, що старий батько своїм серцем, проти волі, почувив, що в синових словах є щось нове й правдиве. А син усе говорив та говорив. Його язик, такий легкий і багатий, як і в батька, ледви встигав вигортати й виявляти усю силу думок, усю силу гарячого почування, що кипіло й клекотіло в його серці.

Мати одсунула од його холодний не допитий чай і присунула другий гарячий стакан. Син не доторкнув ся до його і не переставав говорити. Новий костюм, нова мова, якісь ідеї, яких вона добре не розуміла, хоч трохи й постерігала, незвичайний жар і навіть злість, із якою злітали слова й думки з синового язика, все те дуже здивувало матір. Вона бачила, що чинить ся щось нечуване, і поперед усього злякалась. Інстинкт материнський поперед усього заговорив у її серці. А гості все сиділи мовчки, та тільки дивились.

— Де наша минувшість? — говорив Павло — де вона ділась? Де наша козацька воля і рівність? Нам не треба Туркестана, не треба салдатчини, не треба панів!

— Чого-ж нам треба? — спитав батько несьміло й тихо.

— Та чого нам не треба, коли ми нічого не маємо! — Ось чого нам треба!

І Павло витяг із кишені жмуть паперу, писаного й літографованого, і твердою рукою кинув на стіл. Мати й батько, сестри й гості всі жажнулись й одхилились од стола. Велика енергія, й гаряче слово, і жар серця, і темний вечір — все те вплило на слухачів так, що їм здалось, ніби він кинув на стіл якісь чари, а не пучок паперу.

Між тими паперами було багацько писаних і літографованих перекладів нових європейських авторів і деякі заборонені цензурою твори Шевченка.

— Нехай же се все полежить до завтра, бо тепер не буде часу читати. Ти все говориш — сказав батько, — а я мовчу. Мені обридло вже мовчати. Мовчи ще ти, а я говорити-му! Я тобі тим часом розкажу, як було собі дві молодіці, та обидві такі цокотухи, такі говори, як ти та я, що одна другої ніяк не переговорюють! Одна другій щось розказує. Обидві разом своє говорять, і одна другої не слухає. Ото раз вони заклались, хто кого переговорює...

— Е, тату! Нам не треба анекдотів! нам не треба балакання, не треба слів, а треба діла! — крикнув син, перебиваючи батька.

— Отуди ж бісовому батькові! Я говорив цілий рік, а отсе при тобі довелось мовчати! То я вже й не знаю, чого тобі треба! Як ми вчили ся, нам і в голову не приходило, чого треба, а чого не треба!

— То-то й горе! А нам от і у голову прийшло! Ми хочемо все перетрусити, передивитись. Ми не хочемо жити наманя, йти напощаки, говорити, думати й робити по чийо-

мусь там розумови, чи по бабячих давних переказах.

— Боже мій! Що з тобою стало ся? Що там у вас дієть ся у тих школах, коли ти так змінив ся, зовсім не той став! — бідкалась мати і ніяк не могла зрозуміти, тільки догадувалась, що з ним стала ся якась зміна, яка дуже не припадала їй до серця. — Не пє чаю, не їсть, говорить, сердить ся, кричить! Ти собі груди пірвеш! Що там у вас дієть ся у тих школах? Я не спати-му ночі спокійно!

— Про мене, мамо, й не спить, а зі мною стало ся те, що бачите!

— Бач, жінко, було його малим не пускати горобців дерти з мужичими дітьми! — промовив батько, — а все тому винні горобчики!

Той жарт розсмішив усіх. Усі засьміялись, навіть молодий студент осьміхнув ся, а гості не знали, що думати, що й казати. Одначе усі вони кинулись до заборонених творів Шевченка і почали їх зараз голосно читати. Всі слухали з великою охотою і цікавістю.

Павло тим часом замовк і пив чай. Його пульс кидав ся дуже швидко, лице горіло. Він утомив ся і мовчав. А із-за углів і кущів виглядали дівчата й молодиці. По двору цішла чутка, що приїхав панич із Києва і привіз із собою якогось парубка, та такого гарного, що й пером не списати і не змалювати. Усі дівчата й молодиці, одна за одною, побігли дивитись на того парубка, що десь пішов за паничем слідком у панський ґанок. Одначе вони зараз впізнали у тому парубкови свого панича і не могли одірвати од його очий.

— Та й гарний же наш панич у парубочому уборі! — говорила одна наймичка.

— А яка на йому сорочка! неначе золотом шита... а яка застїжка! Ой гарний же, як сонце, як місяць! — говорила друга дївчина, підіймаючись навшпиньки з-за плечей молодиці.

Тим часом почали лагодити на столї вечерю.

— Отсе прошу тебе, сину, про одну річ! попереду наїж ся, напий ся, а потім будеш говорити, про мене, й до сьвіта, — просила мати сина.

Син так і зробив. Закачавши трохи рукави свити, він почав уплїтати печене й варене, та так швидко, неначе йому треба було от-от бігти на лекцію, щоб не спізнитись. Батько тим часом розказував йому про хуторянських паннів, про одну сусїду, панї Макуху.

— Як приїде до нас завтра панї Макуха, то ти, сину, поговориш із нею і про волю, і про долю. От хто зговорить із тобою! — сказав Радюк, і всі гостї зареготались разом.

— І таких треба навчати, як ваша Макуха, і таких треба просьвічати сьогочасними європейськими ідеями. Бо з-відкіль вони наберуть ся тих ідей? Газети до їх не заходять, людей просьвічених вони не бачать. Ростуть собі, як лопух на городї, як той степовий бурян...

— О, вибачай! Панї Макуха зовсім не хуторянський лопух! Вона часом і філософує. Раз менї казала: „Що то пак Бог дав! Як от курка, то й птиця, і навіть несесть ся, а як кітка, то вже й зьвір, і навіть не несесть ся, а котить ся. Так уже дав Господь мило-

серний мабуть.“ Ти, сину, таки просьвіти її! Вона тебе зрозумів.

Після вечері Павло таки не втерпів і знов розпочав розмову про нові ідеї з батьком та гістьми. Мати вже давно пішла спати, а вони все балакали та балакали. Син був дуже радий, що батько й гості починали його трохи розуміти, де з чим почали згожуватись, хоч де в чому перечили йому,

— Ти часом то ніби правду видумуєш, — казав батько, — а часом, то вже й не знаю... чи ти дуже розумний, а я вже дуже старий, чи ти брешеш, а я з-дуру йму тобі віри.

І батько поцілував ся з сином на добраніч. Гості виїхали з двору, запрошені на другий день, на іменини. Але й батько довго не спав. Його стревожили нові ідеї, привезені сином, його заглушила палка розмова сина, пересипана злістю й щирістю. Вже не час було йому ламати свою сиву голову, переіначувати те, що лежало в голові кілька десятків літ, що влягло ся, як снопи в старому стіжку.

А син не міг спати.. Подушка пекла йому голову й лице, неначе вона була насипана жаром; його тіло горіло, а молода думка, в-перве розпутивши каскад сьвіжих ідей за стїнами школи, розтревожилась, розгоїлась. Мисли, образи, все те опало його зі всіх боків, сїпало, смикало його. Він сїв на ліжку, обмахував ся, обороняв ся руками, потім встав, убрав ся й вийшов у сад.

Ніч була гаряча, жнив'яна. Духота стояла, сливе як у день. Сьвіжість і вогкість півночі не встигла здмухнути вогню з гарячого лица степу. Павло пішов по алеї, і йому здавалось, що гилля густого дерева пригнічує

його з верху до землі. Він перебіг сад, перескочив через тин і вийшов через вигін у степ. Од заходу потягло тихісіньким, сьвіжійшим вітрецем. Він пішов у степ на зустріч тій прохолоді. Зорі пишно сяли на чистому небі, мигали й бризкали сьвітлом у сухому прозорому повітрі. Метеори раз-у-раз спадали з неба на степ, то ніби хто кропив по небу огневою водою, то ніби огневий палець велитня розпорював усе небо од верху до самого долу. Зорі так ясно сяли, що увесь степ, навіть не освічений місяцем, мрів од краю до краю. Сад і церква, верби й вітряки мали якийсь фантастичний образ палат, зубчастих стін. Чорнобиль, бузина коло тину здавались цілим лісом, а нарізно стоячі будяки серед степу здавались гиллястими дубами.

Павло пішов у степ, і степ почав перед його очима оживати під впливом недавньої науки в школі й гарячих дум. По степу, неначе перед його очима, перелітали на конях, як ті птиці, орди давних народів, пересунулись важкі орди Татар із чередою, з верблюдами, гарбами й кіньми. І все те полетіло, полізло на Київ, на Україну, застлавши українським трупом степи, поливши їх українською кровю. Він неначе бачив потім, як розлетілись по степу соколами й орлами козаки, він так очевидно роздивляв ся на їх коней, баских як змії, на їх довгі чуби, що одставали од голов і маяли за вітром, на їх лиця гарні й сьміливі, на їх кунтуші ясноцьвітні, що неначе все те й справді діялось тепер перед його очима на широкому степу. От перед його очима басували гетьманські коні, а на конях сиділи гетьмани-герої, а за ними вигравали козаки на

конях, як те море, манячили червоноверхими шапками, і перед ними оступались дикі орди, падали необережні польсько-шляхетські голови. Все поле крилось трупом. Потім заворушило ся по степу велике, як самий степ, військо московське, посипав ся крупами московський салдат, поліз степовими мишами й сараною. Ще яснійше заблищали зорі, частійше замиготіли метеори, розпорювали небо блискавкою зверху до низу, й осьвічували ясно весь степ. І перед його очима розістлав ся степ, весь облитий людською кровю, весь червоний, весь засипаний українськими кістками, засипаний попелом пожежі, весь укритий диким вороном. Вся степова трава, всі степові квітки були неначе обмочені в кров, вирости політі тією кровю, пускали коріння в кістки й попіл, розносили по-під небом пахощі, витягнуті з українських душ, то великих козачих, то ніжних дівочих, замучених за те, що вони родились на тих степах, що вдихнули в себе повітря українського неба, української землі... Мрія так ясно малювала перед ним страшні картини української історії, що він подивив ся собі під ноги, чи не хлюпочеть ся кров під його ногами?

То була не кров, а роса, що падала з холодного неба на гарячу землю. Повітря стало сьвіжійше. Край неба почав червоніти і степ коло того краю стало зовсім видно. Роса вкрила траву й біліла проти схода, неначе хто присипав її ізумрудами й прикрив павутиною. На степу було так тихо, неначе вся земля з небом і селом, хатами й садами замерла на той час у міцному сні. Тільки червоний край неба натякав на життя, давав надію, що неза-

баром усе знов оживе й почне вічну незмінну роботу. На селі заспівали півні. Радюк почув, що його голова прохолола, що його пульс кидав ся рівно. Він вернув ся до дому, впав на ліжку і заснув сном щасливого студента, що добре здав екзамен і приїхав до дому на вакації.

Другого дня високо підбило ся в-гору сонце, а Павло спав. Батько й мати ходили тихесенько по хатах, не гуркали дверима, щоб не збудити дорогого гостя.

Того-ж таки дня трапились іменини самої Радючки, і Радюк був навіть радий тому, що приїдуть де-які сусіди. Йому дуже хотілось похвалитись перед ними своїм сином.

На вечірньому пружі почали з'їжджатись ближчі сусіди, що знали про ті іменини. Деякі попривозили своїх дочок, почувши, що приїхав молодий Радюк. Вечір був погожий, в хатах було душно; всі вийшли пити чай на терасу. Хазяйка сиділа коло самовара й наливала чай; вкругом стола й на лавках сиділи хуторянки й хуторяне. Тераса була без покрівлі, вся обвита виноградом. Виноградний лист закривав гостей од косого проміння сонця. Над терасою синіло вечірнє небо. Старий Радюк балакав із сусідами, а дами сиділи коло стола поруч із хазяйкою.

Між дамами кидала ся в вічі одна не молода вдова капітанша. То була Лікерія Петрівна Висока, яку старий Радюк продражнив Макухою. Пані Висока й справді була похожа на макуху, бо була присадкувата, кругленька, з круглим повним лицем, яке од духоти почервоніло і блищало од поту. Пані Макуха ледви встигала обтирати його білою

хусточкою та все жаліла ся на духоту. Не вважаючи на свою дохожалість, вона любила молодитись, була вбрана в ясну сукню і мала на голові рожі, які були-б до лиця для молоденької панни. Хоч не просвічена, проста, але любила вдавати з себе світову паню і була з претенсіями.

Між гостями було чимало панив, але одна між ними була найкрасша, хоч і дуже молоденька. Вона була вбрана в вишивану українську сорочку, бо недавно в Полтаві нагляділа там нову моду. Почувши од знайомих сусід, що молодий Радюк приїхав із Києва в українському костюмі, вона зумисне вбралась і собі в національний костюм. Та хуторяночка звалась Галею, а прозивалась Масюківною. Вона була не багатого роду, але гарна, як степова квітка весною. На фоні зеленого листу її чистий профіль був ніби намальований на картині. Вона була ще дуже молода. Довгеньке Масюківнине молоде личко, з чорними бровами, з румянцями на щоках, із великими карими очима пригадувало цвіт зірки між зеленим бадиллям.

Павло Антонович довгенько не виходив до гостей і вийшов на ганок тоді, як його вже обіляв гості навкруги. Він вийшов знов в українському костюмі, тільки замість важкої свити на йому був легенький літній сіртучок. Червоний пояс дуже гарно обгортав його тонкий стан. Він привитав ся до гостей по український. Пани очевидячки якось змішались, а пані Макуха осміхнулась, закрутила головою, та ще гірше почервоніла і частійше обтирала хусточкою лице.

— Як ви, Павле Антоновичу, убрали ся по сільський! — сказала пані Висока тоном, в якому була думка на двоє.

— Отак, як бачите! — сказав молодий Радюк і сів на східцях тераси, як-раз спиною до пані Високої, так що його потилиця припадала проти її очей. А для неї дуже хотілось надивитись на його очі!

— Просто неба на землі сїли, Павле Антоновичу? — зачіпала його пані Висока.

— Просто неба на східцях! — сказав він, повернувши на час лице до неї і знов одвернувши очі до молоді Масюківни, що по червонїла, як мережки її рукавів.

— Прошу покїрно сїсти на стільці, — знов сказала пані Висока, показуючи на порожний столець, що стояв саме проти неї.

Молодий Радюк послунав її, але сїв на стільці до неї боком, а лицем просто до Масюківни і почав до неї говорити по-український.

— Як ви до нас говорите по модньому! — промовила нані Висока й собі по-український.

— Ото в нас така мода настала! — одказав їй Радюк.

— Може ви й насїннячко лузати-мете? Шкода, що не взяла з собою! — сказала йому пані Висока жартовливо, але сьміливо, як людина дуже знайома.

— Шкода, що ви забули!

Всі засьміялись, а Радючка осьміхнулась якось гірко і лице її зажурилось.

— Яка теперечки пішла чудна мода! все сільська та сільська... і костюм носять сільський, і говорять по сільський, — говорила пані Макуха, нїби сама до себе.

— І пісень співаємо сільських, і пишемо книжки сільською мовою... Бо ми, пані Висока, демократи. Не знаю, як ви?

Пані Висока не зрозуміла того слова, не зрозуміла, чи то добре, чи щось погане, і щоб не вшелепатись, затерла, замяла розмову, попрохавши у хазяйки чаю. Молодий Радюк посунув до неї молошничок із молоком.

— Дякую вам! я понеділкую! — промовила трохи гордо пані Макуха, — сьогодні понеділок!

— Вибачайте, коли так. І ви цілий рік понеділкуєте?

— От і цілий рік! У вас мода сільська, а не знаєте, як на селі робить ся де-що... Од Великодня до сьв. Духа ніхто не понеділкує...

— Чи не доволї-ж вам тих серед та п'ятиниць?

— Що се ви говорите про середи та п'ятиницї, неначе про вівці та кози? — промовила пані Висока.

— А мені здаєть ся, як би ви сьогодні оскоромились, то не великий був би гріх. Скільки скорому, стільки й гріха, кажуть у приказцї.

— О, паню Високу не соблазниш, сину! — обізвав ся старий Радюк. — Чи ви знаєте, як раз сповідала ся молодиця? Питає піп у неї на духу: Чим ти грішна, молодице? А вона каже: Ой, батюшко! великий маю гріх на душі. Раз у сьвяту п'ятницю годувала дитину молоком, та забула, що п'ятниця, тай облизала ложку. А піп кажи: Лиж-ж ти сухого мако-гона що п'ятиницї до самого Великодня!

Всі засьміялись, а пані Висока промовила:

— Сьмійтесь, сьмійтесь, та глядіть, щоб послі не плакали!

Радючка не держала постів, але їй зда-лось не до ладу, що син із батьком неначе змо-вились кепкувати над постами перед її гістьми, які поважали пости.

— Знаємо й ми вас, постниць! — додав старий Радюк, — у вас у піст і грибки, й о-пеньки, і рибка, й варення, й оззар, і кутя, й пиріжки всякого роду. Давай тільки, Боже, апетиту!

— От я хоч і держу ся сільської моди, а вже не дуже люблю сільське понеділкування і всякі сільські забобони, — промовив молодий Радюк.

— Забобони забобонами, але між тими забобонами є багацько де-чого, що й вам уче-ним не по голові! Не дуже лишень потріпуйте село, коли любите сільську моду, Павле Анто-новичу! Говоріть та не проговорюйтесь! — сказала пані Макуха. — Що ви мені кажете, коли я де-що на свої очі бачила.

— Чи не бачили ви часом, як баба ви-тягла під сакою щуку, а вона стала телям та й побігла в ліс? — сказав старий Радюк.

— Не те я бачила, а де-що мудрійше од того.

— А що-ж? як відьми доять молоко, під-ставивши дійницю під стріху, або одіткнувши в дверях кілочок? — обізвав ся старий Радюк.

— А хоч би й те!

— Є багато в світі такого, чого ви, вчені люде, ще не постерегли. Що ви говорите, коли я сама можу вилічити од препасниці симпа-тією, — промовила пані Радючка і дуже зди-увала свого молодого сина.

І. Левицький. Хмари.

14

— Як же ви, мамо, її лічите? — спитав син, не ймучи віри своїм ухам, щоб його мати, вчившись в інституті, вірила в такі способи ліків.

— А так, напишу кілька таких слів на склі, потім змію водою й дам ту воду випити слабому, то він і одужає.

— Хто-ж вам переказав ту містерію?

— Наша начальниця в інституті, одна графиня з Петербурга, — сказала мати дуже поважно, вважаючи на такий авторитет.

— Мабуť вона була спирітка або масонка, незгірше наших сільських спирітів, що літають на днвцях на Лису гору, — промовив молодий Радюк. Молода кров ударила йому в голову. — Отсе, як голова в мене заболіла! — вихопилось у його слово.

— Як у вас часто болить голова, то я вам пришлю шапочку з голови сьв. Івана многострадального, що в Пещерах. Тільки ви — народ молодий... Ой, лихо з вами, тай годі! — бідкалась пані Макуха, важко зітхнувши.

— Носіть уже ви шапочки, а я не буду, — промовив Радюк аж сердито. Його дуже вразила темнота тієї громади, серед якої він хотів проповідувати свої молоді ідеї, і він засмутився.

Вже смеркло. На дворі було так тихо, що як принесли сьвітло, то сьвічки горіли, не наче в хаті. Всім не хотілось йти в хату, всім було тепло, гарно й весело. Розмова про страхіття навіяла трохи страху на молодих паннів і дам; вони втихли й сиділи мовчки. Пані Високій здавалось, що от-от якесь страхіття з рогами просуне руку через виноград і вхопить її за шию. Вона навіть оступилась аж одско-

чила і сїла серед танку, ближе до Павла, який тим часом одсунув ся од неї і пішов до паннів. Батько хотїв почванитись перед сусїдами сином і почав його зачіпати.

— Так що, сину! Панї Висока вірить у сїльські чуда? — спитав він сина.

— Як би пак тільки панї вірили, а то часом і пани вірять!

— Що вже що, сину, а й я не люблю де-чого того, що тобі не подобаєть ся. І менї давненько почала спадати з очей полуда. Робіть і думайте вже ви молоді за нас старих!

— Коли-б ви пак сидїли нишком та не перебаранчали, — промовив син трохи сердито, глянувши на одного понурого сусїда, що колись служив у Полтаві в поліції.

З тими словами молодий Радюк пішов і сїв коло Масюківни. Її великі карі очі блищали як зорі. Одні її очі осьвітили й пригрїли його серед темряви того товариства. Йому так було гарно й тепло при тих ясних очах, що пісня сама наверталась йому на думку. Місяць ясний глянув через терасу з неба на гостей, і поезія повіяла крилом над молодими людьми. Радюк почав української піснї чистим молодим басом. Панї Макуха зараз таки пристала до його, бо співала дуже й дуже не погано! Мелодія заразила гостей. Старий Радюк зараз зотяг і собі, а за ним деякі гостї. Павло почув, що Масюківна, вся червона як мак, почала співати тонким чистим чудовим голосом...

Тим часом високо на небі підняв ся місяць. Після вечері близькі сусїди почали прощатись, щоб заранї вернути ся до господи. Панї Висока дуже просила молодого Радюка

не забувати її й завертати частійше до її двору.

— А як ви, пані, мене причаруете? що я тоді на світі божому робити-му? — казав молодий Радюк.

Пані Висока засьміялась, бо його слова дуже були підлестиві за-для неї.

— О, я двір свій обсную, і дорогу вам зїллям переллю. Тільки приїдьте та вступіть у мою оселю, то з-проста вже й не виїдете. Коли хочете, то й не їдьте, бо напою вас таким зїллям до любовців, що всі наші сусідні панни помруть од кохання!

— Ви мабуть така чарівниця, про яку співають, що вона чарів не знала, а Гриця причарувала, бо була чорнобрива, тим і чарівниця справедлива, — сказав старий Радюк.

Той комплімент дуже сподобався Високій, бо вона почервоніла як молоденька дівчина. Всі хуторські панни сьміялись із неї в вічі. Молодий студент щирійше й привітнійше попрощався з Галею Масюківною. Пані Висока запримітила те і якимось цілим лицем моргнула на молодого Радюка.

Вакаціями молодий студент їздив у гості до сусід, був навіть у Лікерії Петрівни Високої, і скрізь проповідував свої ідеї, які не давали йому спокою, муляли йому в голові, доки він не порозносив їх по сусідах. Всі заговорили про молодого Радюка. Радюк зумисне дражнився з Високою й иньшими провінціялками, і розказував їм страшні речі про вчених Німців безбожних. Раз він так наговорив Високій про тих Німців, що вона й справді стреможилась. Їй здалося, що швидко буде кінець світа, що на землі починається щось

страшне. І їй раз приснив ся страшний сон, не-
наче ті Німці поперекидали ся всякими зві-
рами і дідьками рогатими й хвостатими, та
все дражнили ся з нею. Такий страшний сон
снив ся їй цілу ніч до самого сьвіта!

Випочивши добре на волі, молодий Радюк
почав думи думати молодою головою. Найми-
лійшим місцем його молодих дум був старий
сад. На-низ од дому колись давно була поса-
джена аллея з лип та дубів, але природа давно
попсувала діло людських рук. Старі липи та
дуби росли вже давно по своїй волі, деякі ви-
ступали за аллею й широко розкидали своє
гилля на всі боки. Два дуби вигнались висше
лип серед самої аллеї. Колишня аллея стала
уже лабіринтом старого дерева, під яким
росла зелена трава, рівна й гладенька, як ки-
лим, а за аллеєю на низині блищала яснозелена
осока, така зелена й ясна, що в саму темну
негоду здавалось, неначе на неї сьвітило сонце.
Молодий Радюк любив ходити поміж тим ста-
рим деревом, між липами та дубами, любив
саму гущавину, де серед соняшного дня був
темний вечір.

Радюк побув рік в університеті і вже
скинув із себе той космополітизм або велико-
русьчину, якою надаряє нашу молодіж велико-
руська гімназія. Європейські ідеї, наука і то-
вариство показали йому новий сьвіт, нове життя.
Його давнє дїтство в Журбанях, із українською
мовою й піснею, між челядю й селянами, тепер
вертало ся до його знов, неначе з далекої
дороги.

Чудове пишне українське село серед літ-
ньої пори, все зелене й пахуче, все в квітках!
Чудовий Богом благословенний і Богом забутий

край! Хто бачив його не очима тільки, а бачив серцем і душею, той по вік його не забуде!

Журбані в вечері оголошувались десятима вулицями, де до півночі співали хлопці й дівчата. Радюк до півночі ходив в аллеї, по саду, доки не стихала остання пісня на селі, доки не засипали дівчата й хлопці разом зі співучими птицями. На чистому повітрі до його долітали виразно самі слова пісень, повні високої поезії, простої й пахучої, як квітки зеленого степу. Обвіяний духом поезії пісень, неба, тепла, квіток, він неначе бачив душею свою Україну, свою дорогу Україну майбутнього часу. Вона вся встала перед ним, багата як рай, чудова як дівчина першої пори своєї краси, вся обсажена садами, виноградом і лісами, вся облита ріками й каналами, з багатими городами й селами. Україна вставала перед ним зі своїм гордим, поетичним і добрим народом, багатим і просвіченим, із вольним народом, без усякого ярма на шії, зі своєю мовою і літературою, зі своєю наукою і поезією... І він неначе бачив душею, як та поезія розвивається, мов рожда в саду, в розкішну, багату й вільну літературу. І перед його очима, неначе розгортувала ся театральна сцена, де він бачив усе те очима. Як той чудовий сон, бачив він таку Україну!

І молодий Радюк почував душею, що все те мусить сходити й рости само по собі, не полите водою й росою, без усякої помочи, під гарячим камінням і піском, зумисне накиданим із-верху... Молодий хлопець чув, що під його серце підступають усе невеселі, смутні думи. І як він більше думав про свій нарід і Україну, то його душа ніби тонула в якусь темну

безодню, де не було ні дна, ні верху, де не було за віщо вхопитись, хиба за одно повітря...

Думи, як осінні хмари, наполягали на молоде чоло... Поперед його стояла ціль, ясна й проста — нарід і Україна, але на скільки доріжок розбігався великий шлях до тієї цілі! І з чого почати? і за віщо взятись? Та дума знов кидала його в якусь страшну безодню, де не було ні дна, ні верху, де було треба хапатись хиба за проміння сонця.

А зорі так пишно сяли на синьому небі! А земля й небо мліли так солодко в теплом повітрі, що навівали якесь щастя, якийсь спокій на всяку тривожну душу і здається були ладні загоїти смертні рани всякої душі, а тим більше — душі молоді.

Не вважаючи на все, Радюк був дуже щасливий в ті університетські вакації. Він добре здав екзамени, одпочив на селі. І в свої молоді літа він чув у собі стільки сили й волі! Його життя здавалось йому таким довгим, довгим без кінця, що всі темні думи почали зсுவуватись, і ховались десь далеко. Його не лякала жадна перепона, йому ніби не перепиняла дороги жадна претичина! Йому здавалось, що він усе переможе й перебуде, усе візьме і всього добуде, чого тільки його душа забажає!

Щаслива, тричі щаслива пора життя й молоді мисли! Щасливі літа! Щаслива пора, повна надіями! Вона двічі не буває в життю, бо чоловік не цвіте двічі!...

Молодий Радюк часто вертався стати з такими сьмілими мріями, що весела пісня й пісня козацька сама намагалася до його.

І часто його пісня зливалась із піснею якого-небудь парубка, що дуже пізно вертав ся огородами з вулиці од милої. В таку щасливу годину на його думку спадав образ молоденької хуторяночки, з гарним, щиро українським личком, із чорними бровами, яка не розуміла ні добра, ні зла, і спадав, як роса на квітки, як поезія, як пісня, що повеселить серце тай пурхне метеликом на повітря.

Раз якось на тижні трафилось свято. На вигоні, на улицях ворухив ся нарід, убраний по празниковому. На приспах сиділи жінки й чоловіки. Дівчата й хлопці стояли купами під вербами, балакали, жартували, лузали насіння. Молодого Радюка взяла охота піти по селу, подивитись на людей. Накинувши на плечі свиту, вбравшись зовсім по сільський, він пішов довгою улицею через село.

Дивить ся він, аж на одній хаті стирчить застромлена в стріху висока хворостина. На хворостині з верху стриміла чорна дощечка, а на дощечці була намальована біла фляшка й чарка. Його закортіло заглянути в той шинк, бо таких шинків попереду не було в Журбанях. Він увійшов у шинк і побачив там жидівську сімю. В Журбанях він не памятав Жидів, опріч орендаря в корчмі. В тім шинку було повно людей.

Перейшов він на другий куток, і там побачив такий самий шинк, на якому в стрісі стирчала на палиці дощечка з намальованою фляшкою й чаркою. Заглянув він і в той шинк, і там побачив жидівську сімю. Людей було повнісенько.

Радюк вийшов на вигін і побачив сільську школу. То була невеличка хата, не біль-

ша од шинків. Вона стояла на вигоні осторонь. Коло школи було пусто, бо вона була не огорожена. Стіни були не опоряжені, около було оббите дощем, облупляне. Скот і свині чухались об стіни, об угли. На углах були сліди свинячих спин, замазаних у грязь. З обсемиканих стріх висіла солома. В побиті шибки були позаправлювані лубки. В деяких вікнах зовсім не було тахоль у шибках.

„Дай зайду, подивлюсь! хоч тепер час робучий і школярів нема в школі“ — подумав Радюк і зайшов.

Одчинивши двері, він увійшов у сіни і заглянув у класу, малу, тісну, з обідраними стінами. На долі були вибої, як серед шляху. На лавках лежала курява, як на вигоні. Радюк думав, що в школі нема й живої душі і одхилив двері з сіней в кімнату. В хаті на ліжку спав москаль у червоній випущеній сорочці, в крамній чемерці з жовтими блискучими тузиками. На голові волося було розкудлане, в вусі теліпалась срібна сережка. То був учитель журбанської школи, захожий одставний москаль. Він задер одну ногу на ліжку і хріп на всю хату, роздявивши рота. Мухи так і вкрили його очі, ніздрі, рот. В хаті так смерділо мархоткою, цибулею, квасом, що Радюк мусів затулити носа.

Як рипнули двері, москаль раптом прокинувся, схопився й сів на ліжку, вирячивши заспані очі. Рій мух схопився з його лица й загав під стелею.

— Чого тобі треба? *ей ти, хахол!* Чого ти сюди лізеш? — крикнув москаль ще й загнув дуже погано по московський. Радюк ледви

вдержався і прикусив язика, згадавши, що він у свиті.

— Та я хотів подивитись на школу! — промовив Радюк.

Москаль схопився, гуркнув дверима і заціпнув заціпкою. Радюк пішов далі по селу.

Минувши кілька хат, він знов побачив на одній стрісі на високій палиці чорну дощечку. Під шинком стояли Жиди й селяне.

— Чи в ще й четвертий шинк у Журбанях? — спитав Радюк у людей.

— Є ще один, от там за вербами! Мабуть ти, хлопче, не журбанський?

— Ні, не журбанський! — обізвався Радюк і пішов до тих верб, де він і справді побачив четвертий шинк із тичкою на самому гребіні, бо шинк стояв на городі, далеченько од ulиці.

— А дай, загляну! — подумав Радюк і пішов у шинк.

Шинк був перероблений з простої хати. В одній половині сиділи люде й пили горілку, в другій жила жидівська сім'я. Через одчинені двері Радюк побачив високе жидівське ліжко з перинами й подушками, закрите білим простиралом із зубцями навкруги. В жидівській кімнаті було доволі чисто, як на Жидів. Піч і припічок були чисто побіляні, навіть підведені червоною глиною. Червоною глиною були обведені вікна в хаті і з-надвору. Жиди вже позичили в народа трохи смаку до чистоти.

З кімнати вийшов Жид. Він був рудий, аж червоний. Шерстке, як дротяне, волосся на голові позакручувалось густими кучерями. Чорна ярмулка ледви держалась на кучерях, як на пружинах. Чорні хитрі очі горіли як

огонь, бігали, вертілись, як вертів ся і сам Дувид. Рудий Дувид був в'їдливий як оса, чепляв ся до всіх, як оса. Він говорив по український не шепеляючи, говорив чистою народною мовою, навіть із народнім жартом, з сіллю народньої мови. Дувид неначе грав ролю мужика, зачіпаючи селян.

Вийшовши на двір, Дувид вглядів купку чоловіків.

— Та зайдіть же в мою хату! Не цурайтесь бо мого хліба-соли! — сказав Дувид і штовхнув жартовливо плечем одного чоловіка.

— Геть, псявіро! не пхай ся! — одказав чоловік.

— Отсе недоторканий дядько, неначе молодиця! Та зайдіть бо, та побалакаємо! — сказав Дувид і пхнув того дядька з-заду в спину обома руками прямо в шинк. Чоловік торсунув плечима Дувид.

— Ще й граєть ся чортів Дувид! — сказав дядько і пішов у шинк.

— Пеймо горілку, поки живі, бо помremo, то вже не будемо пити! — говорив Дувид, соваючись до людей, як оса. — З мого шинку беруть і до пана, і до попа, і до голови. І вчитель тут халить. Проти Дувидової горілки нема тут ні в одному шинку. Нуте бо дядьки, я вас почастую! Які бо ви прохані! Чи наливати?

— Та наливай, та тільки одчепись ік бісовому батькови! та не пхай ся бо!

— Дай же Боже нам здоровячка на многа літа, а помершим душам легко лежать, землю держать! — приказував Дувид, наливаючи горілки чоловікам. — Який то урожай дасть нам Господь милосерний на те літо? — бідкав ся Дувид.

Радюк сидів за столом спершись і дивився. Дувид углядив Радюка і його чорні як терен очі закруtilись.

— Мабуть не з Журбанів? — спитав Дувид Радюка.

— Не з Журбанів, — з нехітю обізвався Радюк.

— Мабуть із нової школи, з школярів? чи може з двірських? — спитав Дувид і насунив на голову ярмулку, яку все підіймало в-гору волосся.

— А вже-ж із нової школи — ледви обізвався Радюк.

Дувид не зачіпав Радюка, не пхався й не жартував. Він обминав *ти* й *ви*, бо догадувався, що може помилитись. Дувидові очі бігали, бігали і не знали, де дітись.

— Чи почастувати? — якомсь несміло спитав Дувид Радюка.

— Нехай потім, трохи одпочину.

Дувид перестав пхатись із людьми, та все скося та скося поглядав на Радюка, ще й жінці щось шепнув на вухо в кімнаті. Рухля виглянула з кімнати, завязана під бороду шовковою білою хусточкою, гарна, біла, з тонким носом, із чорними рівними бровами, блиснула карими очима і знов одхилилась за двері аж золоті сережки загойдались.

Чоловіки й молодіці входили й виходили з шинку, балакали, пили, навіть не глянувши на Радюка. Коли се в шинк ввійшов молодий парубчак у крамній сїренькій козачині, в чоботах на колодочках. Чорне густе волосся на голові було примазане, аж лисніло. Проділ був розділяний на бік, шия була завязана червоною в квітки хусткою під викладчастий комір. Ко-

зачина була застебнута на грудях жовтим блискучим витертим тузиком. З-під козачини виглядала на грудях ситцева жилетка. З темного смуглявого лиця темні очі поглядали з горда на селян. Парубчак ввійшов у шинк, скинув картуз і подав Дувидови руку.

Парубчак був такою загадкою для Радюка, як Радюк був загадкою для Дувіда. Вся фігура парубчака пригадала трошки Радюкови вчителя в школі.

— *Шулемехом*, пане Дувиде! — промовив парубчак до Дувіда й ляпнув його по долоні, здавивши за руку.

— *Шулемехом*, пане Терешку! — обізвався Дувид і зирнув косо на Радюка.

— Як ся маєте, пане Дувиде? — промовив парубчак.

— Так собі... живемо до котрого часу.

— *Моє поштеніє!* — крикнув парубчак до Радюка, піднявши в гору долоню.

Радюк простяг до його руку. Парубчак зирнув на білу руку, глянув Радюкови в вічі й зараз схаменув ся.

— А мені здалось, що се наш *Аксентій!* — промовив парубчак якоюсь покаліченою мовою, бо він силкувався говорити по великоруський, хоч говорити до ладу не вмів.

— Чи ви тутешні, журбанські? — спитав Радюк.

— Ми тутешніі, *здесьніі*, — промовив парубчак, хитаючи головою. *Те ви* він почув у-перве на віку. Воно його так і підняло під саму стелю, бо він думав, що вже давно за-слуговував *те ви*.

— Чи не з міщан ви часом, або чи не з однодвірців?

— Може з міщан, а може й з кращих од міщан.

— Та бреше він! Не слухай його, хлопче, бо він сірий мужик! його в селі дражнять Бубкою, — гукнув один чоловік до Радюка.

Парубчак почервонів, насупився і промовив:

— Може мого батька й дражнили Бубкою, а мене вже то й не будуть!

— Ба будуть, бо ти таки Бубка і Бубчиного заводу й хову! — промовив чоловік.

— Бо мій батько *жахол*, то й Бубкою дражнили, а наш вчитель Фадей Терентьович казав, що я вже Бубков, а не Бубка. Та що з ними й говорити! — промовив Бубка до Дувиди, як чоловіка, що один міг зрозуміти Бубчині слова.

— А ти вражий сину! Брешеш усе язиком, як та собака! — крикнув дядько.

— Бреши, дядьку, сам! Та що й говорити з такими глечиками, з такими мудями! Чи ти-ж, мазнице, вчився в школі? чи ти-ж тямиш далі од свого носа?

— А ти, паскудо! Думаєш, як начепив хустку на шию та почепив гудзя на груди, то вже маєш право глузувати з нас, дражнити нас *мазницями*!

— А вже-ж я вам не рівня, я з вами свиней не пас...

— А ти сопливий! та ти з-роду не пас товару красчого од свиней! Слухай ти, вражого сина, Бубко! Та я тобі так чуприну наскубу, як скуб твій вчитель!

Той дядько, жартуючи, простяг руку до Бубчиної чуприни.

— Не зачіпай, дядьку, бо в морду дам!
— крикнув Бубка.

— Ти мені... в морду... мені... хазяїнови!
Та в тебе на губах молоко не обсохло! Як я
женив ся, то ти на припічку й каші не їв! То
ти сьмієш мені таке говорити! — кричав дядь-
ко, наближаючись до Бубки.

Всі селяне загули в шинку, як бджоли.

Рипнули двері і в шинк ввійшов низень-
кий, невеличкий, сухенький чоловік. То був
старий Бубка, батько того парубка, такий сму-
глявий, як і син. Старий Бубка був низший
од сина, мав кругленький невеличкий вид, кир-
патий як картоплина ніс, маленькі чорні очка.
На сухому підборідді стирчало зо три пучечки
чорного короткого волося, що позакручува-
лсь у гору, як кучері в качура на хвості.
Бубка говорив тоненьким сипким голосом. Вид-
ко було, що його не дурно подразнили Бубкою:
в йому й сліду не було характера й енергії.
Старий сивуватий Бубка був у постолах, в од-
ній сорочці і держав на плечі старенький
кожух.

Тільки-що Бубка ввійшов у шинк, всі чо-
ловіки так і загомовіли на його:

— На що ти, Олексо, так розпустив свого
Терешка? Таже-ж він, блазень, сїкаєть ся
в вічи старим людям, неначе він найстарший
в селі!

— А що-ж я маю робити? А хиба-ж він
мене слухає? От сидить у шинку та горівку
пє, а діла не хоче робити: сидить дома, згор-
нувши руки, або шукає легкої нечорної ро-
боти. Кажіть уже, панове громада, ви йому
будлі-що. Я жалїюсь на сина громадї. Чого
тобі тут треба? Йди до дому, не гуляй та

завтра раненько свиняці хлів загородиш! Одну льоху маємо, тай ту вовки витягнуть із двору!

Терешко сидів коло стола, насупившись, як та хмара, і навіть не обізвав ся до батька й словом.

— Йди до дому, кажу тобі! Дивись, ось приніс Дувидови в заставу кожух, бо нема грошей навіть на сіль. Йди до роботи, бо з голоду попухнемо!

— Про мене, а я вам городити свинюшників не буду! Хіба я на те вчив ся в школі? Мені треба роботи по мені. Стану десь за писаря або за лякея, та хліб і їсти-му. Робіть уже ви, тату, свинюшники!

Всі люде в шинку зареготались. Старий Бубка стояв із кожухом ні в сих, ні в тих.

— Йди, кажу тобі, до дому! — осмілившись батько наблизитись до сина.

— Одчепіть ся! — крикнув син і раптом схопив ся з місця. Батько одскочив назад.

— Йди, бо я тебе отсією палицею!

— Тату! в палиці два кінці: один по мені, другий по тобі!

— То се він на батька тикає! Хіба-ж батько пас із тобою свині! Бери його, бра! вяжи його, вражого сина, та в холодну! — крикнули люде й кинулись до Терешка. — В некрути поздаваймо їх, отсих вражих школярів, замість хазяйських синів! В москалі їх, отсих ледарів! Бач, уже й салдатського гузика прикував на грудях!

Терешко оступив ся за стіл і став із Радюком.

— Коли ви громадян звеге хахлами, то хто-ж ви такий? — спитав Радюк Бубку.

Бубка тільки очима закліпав і нічого не сказав, бо й сам не знав, що він за людина.

По - за столом, по-за людьми Терешко Бубка посунув ся до дверей і втік, покинувши на столі горілку.

— Ба, вражий син і горілку покинув! Випий же сам, Олексю, синову горілку! — загомоніли люде на старого Бубку.

Бубка почав жалітись на сина, що він, як вийшов зі школи, то з того часу не хоче робити чорної роботи, шукає легкого хліба, пнеть ся в паничі, прилизуєть ся, маже голову з каганця та курить люльку.

— Оддай його в москалі, коли він такий! В москалі його, коли він не поважає батька, кепкує з громади! — гукнули чоловіки.

Тим часом старий Бубка обернув ся до Дувиди.

— Будь ласкав, Дувиде, візьми кожух у заставу та позич хоч два карбованці, бо нема за що й соли купити. Так вижив ся, що вже не знаю й як! До зими далеко. Може спроможусь та викуплю.

— Хиба-ж у вас, дядьку, поля нема? Чи може нема де заробити? — не втерпів і спитав Бубку Радюк.

— Було поле та загуло! Позичив у нашого голови десять карбованців ще позаторік, тай оре голова моє поле отсе вже другий рік. А як не оддам грошей, то й третій рік орати - ме.

— А мені здаєть ся, Олексю, як уже клепати язиком на голову, то лучче-б свою голову на плечах трохи красшу мати. Голова наш, як голова, що вже й говорити! — сказав несміливо Дувид.

І. Левицький. Хмари.

15

— Голова, бач, як голова, а все таки пора-б нам другого голову вибрати, бо сей вже дуже з шинкарями накладає і сам розпив ся, й жінка його розпилась, і діти розпились! Бо де-ж пак! шинкарі поять і гроші дають, і громадяне пють! — крикнули люде.

— Та нехай мене грім побє, коли я маю з головою яке діло! Нехай мене живого земля поглине! Коли-б менї можна хреститись, я-б вам отут перехрестив ся й землі з'їв би, що в мене з головою нема жадної спілки! — бо-жив ся й кляв ся Дувид.

— Не бреши бо, Дувиде! Хиба-ж ми не знаємо, що й ти і всі журбанські шинкарі, ви всі даєте голові сто карбованців тай торгуєте горілкою на громадській землі. Скиньмо голову, люде добрі! В його вже мабуть і людської душі не стало! — гукнув один чоловік.

— Слухайте бо! ось послухайте мене дурного, мене, старого Дувиди! Я чоловік бідний, в мене не те, що сотні карбованців нема, в мене ледви зайва гривня знайдесть ся. А то щоб я давав сто карбованців! Про иньших шинкарів не скажу. Чого не знаю, про те не скажу. А я хиба не чоловік? Хиба-ж я не шаную громади, дай їй, Боже, здоров'ячка!

— Та про мене! Але будь ласкав, Дувиде, позич два карбованці й візьми в заставу кожуха тільки до Покрови, — прохав Бубка.

— Як тревога, то й до Бога, а як по тревозі, то й по Бозі. Будь ласкав, Дувиде! А як на Дувиди, то й вигадуете таке, що й купи не держить ся.

— А де-ж я в світі божому дістану? В кого-ж я позичу? — бідкав ся Бубка.

— Я тобі, Олексю, скажу от що: їж борщ із грибами, держи язик за зубами. А то другий раз і шага не позичу. Як оддаси до Покрови три карбованці, то позичу.

— Та оддам і три, тільки дай!

І пішов Бубка з шинку без кожуха і без поля.

Тим часом Радюк побіг із шинку навздогінці за Терешком Бубкою. Новий тип із народа дуже його заінтересував. Він пішов улицею по-під густими вербами. Там у густій тінї стояла чимала купка хлопців. Деякі поспирались на тин і лузали насіння, деякі стояли купками, понакидавши свити на плечі. Один парубок виліз і сів на тину. Терешко Бубка минув парубків, дивлячись на бік, і навіть не поздоровкав ся. Парубки почали його зачіпати.

— Хоч і вбрав ся Бубка в козачину, а все таки од Варки гарбуза потягне! — крикнув той парубок, що сидів на тину. — Терешку! кланялась тобі Варка і казала, щоб ти сьогодні вийшов на вулицю! А гарбуза не хочеш? га? Знаєш, вражий сину, де раки зимують, а гарбуза все таки потягнеш! — крикнули хлопці.

Бубка пішов помалу й гордо і не оглянув ся. Він справді топтав стежку до Варки Онойківни. Онойко був перший багатир на селі.

Радюк догадав ся, що в Бубки є роман: йому дуже схотілось вислідити його. Те місце під вербами було місцем за-для уличі. Там найбільше збиралось хлопців і дівчат у-вечері. Онойкова хата стояла недалеко од того місця.

Пізної доби того таки вечора Радюк одяг ся зовсім по парубоцький, надів наймитову

шапку і пішов під верби. Улиця вже збиралась. Дівчата сиділи на горбку під вербами і співали пісень. Парубки посипались до їх з обох боків: йшли улицею, городами лізли через тини. Деякі вже стояли кругом дівчат і жартували. Радюк минув улицю: його ніхто не впізнав.

Дійшовши до Онойкової хати, Радюк вгляدів Варку. Вона стояла коло перелаза й лузала насіння. Варка була висока, рівна як тополя, чорнобрива й рум'яна. Гарний довгий горсет, тонка вишивана сорочка, товсте як палець добре намисто, срібні й позолочені дукачі, червоні сап'янці на ногах, все те показувало, що вона й справді була багатого батька дочка. Вся її голова була в квітках. Варка держала в лівій руці хусточку.

З другого боку улиці йшов Терешко Бубка. Поруч із ним ішов парубчак у картузі, в кравчій сирій козащині, підперезаний червоним поясом: то був приятель Бубчин, що вчився в школі разом із ним. Вони вгляділи Онойківну і пішли до неї.

— *Моє поштеніє!* — промовив Бубка, здійнявши картуз, і простяг до неї руку.

Варка руки не подала, лузала мовчки насіння й голову одвернула. Зараз можна було впізнати, що Бубка топче стежку до Варки надаремне.

— Чом же не подаєте мені руки, Варваро Омельковно?

— Хиба-ж я сьвята, щоб Варварою звалась? Мене звуть Варкою.

— Про мене, нехай ви будете й Варка...

— Отсе *ви* та *ви*! неначе я тїтка! твоя або що! — промовила Варка.

Бубка взяв ся в боки, і його товариш взяв ся в боки. Вони позадирали голови, як москалі на муштрі. Варка й не глянула на їх та все дивилась на ворота.

— Та хоч подивіть ся бо на мене! — зачіпав Бубка.

— Хиба я тебе з-роду не бачила? Вже паничі! хоч і подивлюсь, то тебе не побачу на лице.

— *Извольте* вам насіння або горіхів.

— Не треба мені твого насіння або горіхів!

— Так отже я вам, Варваро Омельковно, купив цукорків. Я знаю, з ким маю діло, — промовив Бубка.

— Не треба мені цукорків! Як схочу, то й сама куплю.

Бубка дістав із кисета тютюну, оддер шматочок простого товстого паперу і зробив папіросу. В повітрі засмерділо смалатиною й мархоткою.

— Чи позволите-ж із вами трохи постояти?

— Про мене стій тут і до сьвіта!

— Чи позволите-ж побалакати?

— Говорила покійна до самої смерти, та все чорт-зна-що! Але вже пізно. Мати вийдуть із хати, то будуть сердитись.

— Сердитись, то вже материнське діло. А ви-ж на мене не сердитесь?

— Чого ж мені сердитись? я не лиха. Йдіть лишень ви обидва на вулицю. Там багато гарних дівчат, там ваше місце.

— О, не там наше місце! Чи тож можна, щоб ми по парубоцький гуляли на улиці з *жахлами*?

— Шукайте собі красивих дівчат та не топчіть стежки до нашого двору!

— Чи в-ж де дівчата красиві вас?

— Ет, вигадав! Я дуже висока, а ти проти мене дуже низький. Я Бубці не рівня! — промовила Варка й повернула до двору.

Бубка й справді був низший од Варки. В рівні з нею він здавав ся недорослим хлопцем. Бубка розсердив ся і почервонів, побачивши, що шкода й заходу.

— Чого-ж ви отсе такі неласкаві сьогодні?

— Бо й ніколи до тебе не була ласкава й не буду. Геть, одчепись! Йди до дому, бо он мій батько йдуть! — крикнула Варка з двору.

Онойко і справді вертав ся до дому і застукав Бубку. Оглянувшись Бубка вглядів коло себе Онойка і стояв ні в сих, ні в тих.

То се Бубка розмовляє з моєю дочкою? Чи не думаєш ти, вражий сину, до мене за зятя?

Бубка думав змовчати, але не змовчав.

— А хоч би й думав..

— А ти, гаспедський сину! Чи вже ти думаєш, що моя дочка тобі рівня? Та ти-ж нікчемний пічкур! Та ти-ж доброго слова не вартий! З тебе доброго москаля не буде, не то що хазяїна! Чуєш ти, Бубко! — промовив Онойко, показуючи пальцею на улицу, — оттуди тобі дорога! Як я тільки ще раз впіймаю тебе отут коло мого двору, то обчухраю тобі отсією пальцею боки так, що не потрапиш, куди втікати! Ти думаєш, як начепив козачину та зав'язав шию хусткою, то й до Онойка можна лізти з старостами?

Онойко лаяв та все кивав палицею на Бубку. Бубка з товаришом мовчки потягли, повісивши вуха, в шинк до Дувида.

Радюк стояв до півночи, спершись на тин, дивлячись на хлопців, на дівчат, слухаючи пісні. Сьміх і жарти, женихання й милування, все те причарувало молодого хлопця. Сине небо, засіяне зорями, тепло літньої ночі, пахощі з городів, все те одганяло сон од очей, розворушувало в серці кохання, тревожило мрії.....

ІХ.

Раз молодий Радюк дуже довго думав про карі Масюківнині очі, ходячи в-вечері по садку. Другого дня в ранці він просив у батька коней ніби навідатись до сусід, до пані Високої. Але його думка прямувала проз двір пані Високої до Масюкового хутора.

Одного ранку Павло Антонович звелів запрягти пару коней в легенький возик і полетів із двору. Ранок був чудовий, ясний, теплий. Тихий вітер із степу прохолоджував повітря й обвівав лице молодого Радюка. Коні весело несли легенький візок битим шляхом, перебігли село й полетіли степом. Радюкови так було легко на серці, так радісно серед зеленого степу, в чистому повітрі, під ясным небом, що він розстебнув одержу, скинув картуз і почав співати пісню.

Край невеличкого селяця появил ся хутір пані Високої, обсажений тополями та вербами. Радюк зараз углядів на дворі паню Високу, що стояла між соняшниками, накривши голову білою хусточкою.

— Не ставай же коло двору Високої! Борони тебе Боже! Жени коні, як тільки можна швидко, — промовив Радюк до погонича.

Коні зміями підлетіли під тополі. Радюк скинув картуз і кланяв ся до панї Високої. Висока щось кричала до його, аж її роток манячів із-далеки. Потім вона почала махати до його рукою, далі зняла з голови білу хусточку і почала махати хусточкою. Коні понесли візок проз огород. Висока, побачивши, що її зовсім закривають соняшники, вирвала здорову листату лободу й почала нею махати, показуючи на свою хату. Коні повернули в бік, і високі соняшники та буряни зовсім закрили од Радюкових очей паню Високу. Радюк сьміяв ся й парубок сьміяв ся, поглядаючи на панича.

Коні вбігли в яроч. На тім ярочку вже видко було Масюків хутір. Візок покотив ся по-над самою річечкою; одно колесо обмочило ся в воду й зашелестіло в осоці. Коні нахилили голови до сьвіжого струмочка. Кучер смикнув віжками, і коні в одну мить прилетіли до хутора. Радюк устав із воза і пішов на впростець через сад, звелівши парубкови їхати на подвіря.

Старий густий сад розріс ся на ярку трохи не до самої річечки. Через гущавину не було видко ні хати, ні загород. Сад ріс собі на волі дико й буйно. Гилля переплуталось між собою так, що здавалось ніби груші ростуть на вишні, а вишні червоніють на яблуні, а яблука висять на бузині.

Радюк перескочив через тин, ледви проліз через кущі бузини, трохи не застряг у густому бузку, де кури крадькома несли ся й виводили курчат. Густі вишні скинули з його картуз, били його тонкими гиллячками по лиці. Він мусів розводити руками гилля й затуляти лице й очі.

В саду якась дівчина співала пісні. Чудовий голос, чудові поетичні слова пісні так і потягли до себе молодого хлопця

Радюк почав тихісінько закрадатись, бояв ся зашелестіти листом, ледви ступав по траві, та все йшов туди, з-відкіль розливав ся дівочий голос між густим листом, неначе голос соловейка. Йому здало ся, що співала якась сільська дівчина, бо голос, мотив, слова — все було щиро сільське. Маючи звичай записувати пісні, Радюк притулив ся за товстою грушою, витяг книжечку і почав ловити на ноти мелодію.

Записавши пісню, Радюк побачив, що недалеко од його на вишневій гиллячці висіла лубяна коробочка, почепляна за гиллячку ключкою, привязаною до дужки. Через густе зелене листя все просовувалась рука й кидала вишні в коробочку. Рукав був засуканий по лікоть, але ручка була біла, маленька, мало не дитяча. На пальці блищав золотий перстень. Радюк поклав книжечку в кишеню й почав милуватись знехотя тією ручкою. Він виглянув знов і побачив, що на зеленій траві стояла пара маленьких черевичків із ніжками, а на ніжках білїли панчішки. Черевички все спинались на самісінькі кінчики, неначе танець танцювали.

Радюк догадав ся, що то молода Масюківна рвала вишні. Його серце дуже-дуже затріпотало ся в грудях, жар ударив йому в щок. А пишний, звінкий голос лав ся на його через лист так недалеко, що він неначе лицем чув трелі, таки неначе очима бачив той голос, тремкий, як тонке срібло, як найтонший криштал. Він іще раз виглянув із-за груші, і через

вишневий лист забіліло личко, зачервонів ротик, сьвіжий, як спіла вишня. Голос на час замовк, бо біла рука вкинула в рот вишню, але знов пісня почала ся, гиллячка нагнула ся, і Радюк побачив усе Галине лице з чорними тонкими бровами, з тонким, як виточеним, носиком. Темні великі очі блиснули через лист, як блискавка.

— Ой! ой! ой! — крикнула Галя, несподівано побачивши якогось панича за грушою. Коробочка з вишнями полетіла на траву. Вишні розсипались, як рій бджіл. Гиллячка порснула в-гору. Галя з переляку прожогом побігла через сад і сховалась у гущавині.

„От тобі й на! сполохав пташку в вишневому садочку!“ — промовив сам до себе Радюк і почав збирати в коробочку вишні. Спілі вишні злипались китяхами, як бджоли кругом матки. Радюк назбирав повну коробочку з верхом і пішов через сад до двору.

Виходячи з вишника, Радюк заглядів через молоді вишні і через тин дві кінські голови; коли дивить ся, аж погонич повів уже коні до стайні, візок стояв під коморою в тіни, спустивши дишель, неначе на одпочинок, а Іван Корнієвич Масюк поніс упряж до комори, кинув за двері тай запер двері замком.

— Іване Корнієвичу! добридень вам! З тим днем поздоровляю, що сьогодні! Але на ві що ви звеліли випрягти коні, ще й упряж замкнули!

— На те, щоб ви зістались у нас на обід, бо ви народ молодий, непосидящий! — гукнув Іван Корнієвич, стукнувши дверима й брязнувши ключами.

Радюк увійшов через ворота у двір. Двір був просторний, чистий, зарослий низесеньким зеленим шпоршом. Чималий, але не новий уже дім із ганком привітно білів проти сонця. Кущі рожі, орґінії зеленіли під самими вікнами, дуже виразно малюючись проти чистих білих стін, як на папері.

Висока небіляна рублена комора з чотирма кольонками з фронту, штучно вирізаними, кидала од себе густу тінь на зелений двір. Повітки, загорода, кошари, клуня — були добре вшиті, добре збудовані. Скрізь було чисто, скрізь був порядок, скрізь було по хазяйський. Навіть вулики в сінцях під коморою були складені за кольонками рівно, гладко, як по шнурку.

На зустріч Радюкови йшов Масюк. На йому був солом'яний бриль із широкими крилами і легкий халат. Поли халата ніяк не слухали рук, усе одкидались, а з-під їх було видно білі, чисті, дуже просторі сорочки.

Ще раз вони поздоровкались серед двору й поцілувались. Замість того, щоб просити гостя до хати, Масюк повів його подивитись на хазяйство. Він любив хліборобство, любив воли, вівці, як любить усе те простий Українець. Радюкови дуже хотілось піти в хату, побачитись із Масюківною, однак він мусів йти слідком за хазяїном і нести з собою коробочку з вишнями.

— Де се ви набрали вишень? Чи од зайця одняли? — спитав Масюк.

— Може й одняв, — промовив Радюк, — тільки не од зайця.

Хазяїн повів гостя через ворота на тік, показав здорову клуню, так гарно вшиту, неначе обстрижену ножицями, показав засто-

ронки, повні пшениці-арнаутки, доброї як золотого. Потім вони пішли поміж стіжками, поміж скиртами жита торішнього й сьогорішнього. Возії возили пшеницю і закладали стіжок. Масюк не втерпів, хопив вила і почав подавати снопи на стіжок, ніби показуючи парубкови; потім узяв важку лопату й почав припліскувати боки нового стіжка. Сонце вже добре припікало. З Масюка лив ся піт, а він усе заглядав на всі боки, та поправляв, та гомонів на робітників. А Радюкови не було все те в думці, хоч він і привик до хазяйства на селі.

— От пшениця вродила! що вродила, так вродила! — гукав Масюк, узявши важкий сніп і поставивши його на тік.

Важкі колоски так і нагнулись на всі боки. Масюк узяв колосок, розтер його, дмухнув на долоню і показав Радюкови великі зерна, блискучі як золото. Радюк узяв на віщось зерно в рот і розкусив, потім виплюнув і закусив вишнями.

— А яких я волів маю! коли-б ви знали, Павле Антоновичу! В вашого батька таких нема! Чи повірите — оттакелецькі роги.

І Масюк розіпняв руки, піднявши в-гору. Обидві поли халата так і роз'їхались на обидва боки. Широкі білі штани глянули на сонце і забіліли, мов біла хмара. Масюк хотів вести гостя до стайні, до возовень, до повіток. Коли се з-за стіжка вийшла Масючка, убрана по буденному, в чорному торсеті, в хустці на шії, завязана шовковою, але не новою хусткою.

— Добридень вам! Чи живенькі, чи здоровенькі? А ваш пан-отець, а пані-матка? Чи живі, чи здорові?

— Спасибі' вам, Олександро Остапівно! Як бачите, я аж надто здоровий, та ще й приїхав на село набиратись здоровля, — промовив Радюк.

— Чи довго ти старий будеш водитись отут поміж стіжками? Добре приймаєш гостя! Йй Богу, добре! Не просить до хати, та в клуню! Прошу покорно до хати! — промовила Масючка до Радюка. — А де се ви нарвали вишень? чи не в нашому садку? — сказала вона, углядівши коробочку з вишнями.

— Нарвав хтось, та не я! — одказав Радюк, осьміхаючись. І вони всі пішли через тік до хати.

— А моя Галя прибігла з садка тай каже, що до нас гість приїхав. Я до вікна, тай бачу віз, а гостя нема тай нема! Ледви найшла вас між стіжками. Мійому старому все на думці хазяйство! — промовила Масючка до гостя.

Саме на стежці стояв віз. Пара волів, звязаних до купи налігачем, пасла ся коло воза та аж сопла, хапаючись і разом соваючи мордами по траві. Здорові роги чумацьких волів аж черкались кінцями. Масюк не втерпів: торсонув вола за роги, потім узяв ся рукою за полудрабок воза й торсонув із усеї сили, потім піднявши трохи воза, став ногою на міцний обвід і поворушив колесо.

— Що за добрячі колеса, Павле Антоновичу! Чи ви бачите? Шпиці як залізо!

Павло Антонович тільки глянув на шпиці, ради хазяйського слова, і пішов мерщій з Масючкою до хати. „Не дай Боже, як іще хазяїн адумає потягти мене по возовнях та по ко-

морах!" подумав він тай побіг скорійше слідком за хазяйкою.

Перед хатою з обох боків ганка був квітничок, де панські квітки перемішувались із зеленим зіллям, любимим сільськими дівчатами. Коло лелії й оргії слався зелений барвінок, застеляла грядки рута, мята. Рядом із фіялками й левкомом ріс любисток, цвила проста рожа і своїми великими червоними квітками дуже красила горідчик і веселі стіни будинка. Молодого хлопця так і тягло у той горідчик, до молодой панни.

Через легеньку хвірточку вони ввійшли в горідчик. Грядочки були чисто викопані, кущики квіток були так чепурно прибрані, привязані, що Радюк ізразу догадався, чия рука дбала в горідчику. Гаряче пахуче повітря злилося для його з чудовим голосом за вишнями, з пишними очима, з чорними бровами, які він бачив недавно в садочку. Він знехотя глянув на вікна сьвітлиці. В ясному вікні, як на картині, він угляدів Галю. Цікава Масюківна назирала гостя з вікна, не вважаючи, що їй було видко всю з-надвору так ясно, як вона бачила все зі сьвітлиці.

Радюк углядів її великі темні очі, довгеньке сьвіже личко, тонкі, ще дитячі брови й добре намисто на шиї. І її гарний вид так і впав йому на серце серед пахучого гарячого повітря, серед ясного блискучого дня, серед зеленого зілля й квіток. Душа його аж умліла, аж опаніла. Але Галин образ так швидко щез, як із'явивсь на склі, і він за хазяїнами пішов у сьвітлицю.

Масюків дім був збудований по старинному: з сіней на одній бік були двері в пе-

карню, на другий бік у світлицю. Треті двері, прямо, були новіші й показували, що з довгих сіней не дуже давно переробили кімнату для молоді дочки.

— Ще раз добридень у вашу хату! — в-друге привитався Радюк до хазяїна й хазяйки. Він озирнувся на всі боки, думав привитатися до дочки, але її не було в світлиці.

— Сідайте-ж у нас, щоб старости сідали, тай будьте в нас гостем, — промовив Масюк до Радюка, а ти, пані-матко, по старинному звичаю, винесла-б нам по чарці. Пора-б уже й червяка заморити!

— Добре, але вибачайте, будьте ласкаві, бо ще мої паляниці й пироги певне не випеклись, — промовила Масючка якось хлопотливо до Радюка.

Тим часом Радюк усе поглядав на двері в кімнату, все ждав, що от-от виліне з-відтіля та пташка, яку він сполохав у садочку, — а пташка не вилітала. Натомісць вбігла прожогом наймичка, дуже негарно підтикана. Вона держала на долоні здорову паляницю, піднявши її на руці в рівні з головою, але, побачивши гостя — тиць! тай подалась за двері.

— От і паляниці готові! Давай, небого, не ховайся за двері! — крикнув Масюк.

Масючка пішла до дверей, взяла паляницю, постукала щиколотками під спід, потім поклала собі на ліву долоню, простягла руку, а правою почала з-легка торкати по лівій руці. Паляниця підскочила на долоні.

— О, вже випеклись! вибирай з печі! — промовила вона й хотіла вийти з світлиці.

— Е, пані-матко, Олександро Остапівно! про мене йди, а паляницю зістав нам на закуску!

— Та піду, наріжу на тарілку, чи що, та принесу пирогів! Де се моя Галя! хоч би паляниці накраяла. Галю! Галю! Де се ти ховаєш ся? — з-тиха гукнула Масючка, заглядаючи в кімнату.

В кімнаті щось зашелестіло, але Галя не вийшла в світлицю. Десь далеченько забрязкали тарілки й ножі, по світлиці пішов запах од свіжої гарячої паляниці з доброго простого борошна.

— Ой паляниці пахнуть! Давайте мерщій горілки та закуску, бо не видержу! Я таки нагуляв ся на току та по двору, — промовив Масюк. — Галю! де се ти? Помагай бо матери, бо час або снідати, а про мене й обідати!

Знов щось за стіною легенько зашелестіло й подибало, як кішечка, через кімнату, але Галя не вийшла.

„Чи не сердить ся отсе вона на мене? — подумав Радюк, — чи не злякав я часом її в садку?“

Масючка тим часом сама накрила стіл, винесла горілку, наливку, поставила свіжі гарячі пироги, накраяла паляниці, поставила масло і сіла поруч із гостем. Хазяїн налив чарку горілки і подав Радюкови, але тільки-що той простяг руку за чаркою, Масюк влив чарку собі в рот. Всі засьміялись.

— Вибачайте! забув, що хазяїн повинен перший випити до гостя.

— О, ти вже багато чого видумаєш! — сказала Масючка, — але сів отсе снідати, а вбратись не вбрав ся хоч до гостя.

— Гість наш добрий, вибачить. Коли-б тільки не навідалась наша мила сусіда, Лі-

І. Левицький. Хмари.

16

керка. Отсієї я боюсь! — промовив Масюк, натякаючи на паню Високу, — отся рознесе по всій губернії, що застала мене в білих штанах, та ще й широких.

Не голені кілька днів щоким підборіддя, халат, прості чоботи, все те показувало, що Масюк не ждав у жнива що-години гостей. Навіть його довгі вже сивуваті вуси були не закручені й не розчесані і якомсь косо стирчали на оброслих щоках.

— Павле Антоновичу! кусайте, будьте ласкаві, піріжки! Чи вже-ж мої пироги та недобрі?

— А може й недобрі! — промовив Масюк, кидаючи в рот як-раз по пів пирога, — тільки як будеш другий раз пекти пироги, то роби трохи більші, не на панянські роти, а на козацькі.

— Де вже не добрі! — обізвав ся Радюк, поглядаючи на пироги і на масло жовте, чисте, свіже, ту есенцію з степових квіток. Він попробував пирогів.

— Викушайте-ж наливочки хоч чарочку! — припрохувала хазяйка, наливаючи пахучої наливки, чистої й смачної як вино.

— А! аж губи злипають ся! Ото смачна! — промовив Масюк, випивши чарку й прицмокуючи. Ож випийте, Павле Антоновичу! Будете веселійші! Спасибі' вашому батькови, було як заїде до мене зимою або в восени, їдучи з Полтави, то ні з ким було не випію у смак, як із ним; і прикаже, й приговорить, і засьмієть ся, і розважить, і випе до мене, аж любо подивитись. Е! молоді люде вже не такі, я вже бачу, що не такі. От ви мені вже й не до компанії.

Щоб бути до компанії — Радюк випив чарку наливки.

Масюкова світлиця й кімната давно була знайома Радюкови. Не раз і не два він заїздив із батьком до Масюка, сидів і слухав до півночі їх братерську розмову. Йому давно була знайома трохи європейська і трохи сільська, старинна обстава Масюкової світлиці й кімнати: ті дві канапи в світлиці, укриті гарними килимами, великий образ у шаті в кутку, на якому висів дорогий вишиваний рушник, скляна шафа коло порога, з-відкіль виглядала маслянка, зроблена круторогим бараном, з-відкіль колись лякав його великий скляний синій ведмідь, повний настійки; старий годинник коло груби, з великим циферблятом, на якому були намальовані рожі, червоні пташки.

Але більш усього він любив малим кімнату й памятав, як там було тепло, гарно, спокійно, привітно, зимної темної ночі. Було на дворі гуде вітер, порошить у вікна метелиця, стукає віконницями, гуркає десь у загороді недобре причиняними ворітьми, а в кімнаті тихо й тепло, в лежанці горить весело огонь, обливає двері в світлицю червоним світлом, бігає хвилями на помості, на стінах; на лежанці стоїть самовар, а кругом лежанки сидить Масюк, Масючка і його батько, та все балакають, все балакають. Радюк пригадав собі, як на білих клубках, на півмітках та якихось торбинках на жерточці грало червоне світло од груби, як він придивлявся до круглих пасом, до чудних торбинок, грався світлом та все слухав та слухав балакання старих, доки не засипав, сидячи на одному місці.

Якимсь теплом, якимсь домовим щастям повіяло на його з тієї кімнатки, де тепер легесенько, крадькома ходила по хаті Галя й марила його своєю ходю.

— Та вийди бо! Чом ти не йдеш до світлиці! — промовила за стінкою Маслючка до Галі з-тиха, але так, що Радюк чув кожне її слово.

Знов щось заворушилось за дверима і почало тихісінько шептати. І зараз за тим ввійшла в світлицю Маслючка, а за нею слідком Галя. Галя почервоніла, як рожа, лице аж горіло румянцями. Вона соромилась. Трошечки надуті губки й очі, повернуті до дверей показували, що вона трохи сердилась.

Радюк устав і побіг їй назустріч. Галя вийшла, як зоря зійшла в пишний літній ранок. І сором, і гнів, і червоні губи, і рум'яні щоки, й добре намисто, і рожа з ясно-пунсовими гвоздичками в косі — все те разом так очарувало молодого хлопця, що він почув себе винним перед нею, був готовий упасти перед нею на коліна і перепросити її.

— Вибачайте, будьте ласкаві, що я нехотя... ненавмисне... розсипав ваші вишні, — промовив Радюк, заїкуючись перед старими. Йому хотілось перепросити її, що він ненавмисне підглядів, як вона рвала вишні, та при старих якось було ніяково.

— За те-ж я позбирав усі вишні до однієї! От подивіть ся! — знов промовив Радюк, показуючи на коробочку, що стояла на помості коло шафи в куточку.

— А може не визбирали таки до однієї, — ледви осмілилась вимовити Галя, і з тими словами її гнів так і злинув із очей, з лица,

очи прямо глянули на Радюка мило й ласкаво, губи осміхнулись, і Галя почервоніла ще більше. Її щоки так і палили.

Галя сіла на стільці, а Радюк присів поруч із нею й почав до неї говорити. Молодій дівчині стало так сором, так сором перед батьком і матір'ю, що вона одсунулась на самий кінчик стільця, соромливо одвернула од панича лице до дверей. Вся її постава, все її лице так і показувало, що вона налагодилась знятись із місця й побігти. Вона була похожа на маленьку пташку, що вся насторожилась злетіти з гильки, почувши небезпечний шелест між листом.

— Чи вже-ж ви думаєте, що я навмисне схотів би підглядати, підстерегати або підслухувати? — промовив Радюк трохи тихійше.

Галя повернула до його трошечки лице, тай знов одхилилась до дверей... Вона тільки й шукала причини, щоб знятись із місця.

— Ой, чи нема рушничка, втерти губи! — промовив Масюк, скінчивши снідання.

Галя так і схопилась, так і полинула в кімнату і довгенько не виносила рушничка. Масюк мусів сидіти, піднявши в-гору замазані пальці правої руки.

Галя винесла рушничок і була вже спокійніша.

— Дай же, Боже, дочко, щоб я діждав, як ти будеш виносити сюди рушники! — само якось прийшлося до слова старому Масюкови.

На Галю знов неначе сипнуло полум'ям. Вона вибігла з сьвітлиці з рушником.

Радюк не зводив із неї очей. Вся її невеличка молоденька фігурка була чудово рівна, пропорціональна, з тонким станом, із дрібними

ніжками, з тонкою шийкою. Горсет, такий самий, як носять сільські дівчата, стягував тісенько стан і без того тоненький і круглий. Не дуже довгий національний убір зменшав її зріст, так що вона здавалась якоюсь дитиною. Тільки товсті коси, не дрібно заплетені, двічі обвивали голову і складали ся в корону на молоденькій голові. В косах була одна рожка і два гвоздички. Ті чудові гвоздички робили чудо з її лиця, з її очей! Так вони приставали до лиця своїм ясно-червоним цвѣтом і жовтаво-гарячими осередками!

„Яка-ж вона ще молоденька і яка вона вже гарна! Як я її люблю!“ — подумав Радюк, дивлячись у-слід за тонким станом і дрібними ніжками.

Довгенько балакали старі, випиваючи по чарці, довгенько не виходила Галя. Їй хотіло ся вийти, подивитись на Радюка, бо вона його полюбила з того часу, як побачила в Журбаних, але вона сама соромилась свого кохання, соромилась Радюка. Одначе вона таки вийшла й сіла коло матери близенько. Мати окинула її всю оком і почала нїби пригладжувати її голову, і так гладенько прибрану. При людях вона не сьміла поцілувати й приголубити свою кохану доню.

— Чи ви знаєте, Павле Антоновичу, що в мене є вже стиглі яблука! — промовив Масюк.

— Певне якісь дуже рані, коли поспіли разом із вишнями, — одказав Радюк.

— Сьогодні сам пообривав, набрав цілий кошик.

Масюк вийшов і зараз вернув ся зі здоровим кошиком невеличких, але зовсім стиглих

жовтих яблук. Він поставив кошик серед світилиці. Яблука посипались через верх і розкотились по хаті. Нагинаючись, Масюк одслонив обидві поли халата, з-під яких блиснули білі сорочки. Матери й дочці стало сором.

— Треба було-б подати на тарілці, — несміливо промовила дочка і почала набирати яблук на тарілку.

— Та піди бо та приберись хоч трохи! — крикнула на Масюка жінка, — чи вже-ж таки можна так ходити при людях!

— А мабуть можна, коли-б тільки Лікерка не навідалась...

Чи він у таку годину сказав ті слова, чи що, як у дворі загуркотіло. Собаки забрежали. Всі в хаті кинулись до вікон. Під ганок підїжджала пані Висока, та сама Лікерія Петрівна, якої так бояв ся Масюк. Простенький візок був застланий жовтим здоровим килимом із червоними лапатими квітками. Килим спустив ся аж на задні колеса, що немилосерно його терли. Лікерія Петрівна обмотала голову білою вуалю якомсь по турецький. Вона гордо сиділа на візку і, надівши окуляри, дуже задирає голову в-гору. Цікава пані Висока, побачивши, куди прямував молодий Радюк по-під її городом, таки не втерпіла: веліла запрягти коні й поїхала до Масюків.

— Йй же Богу, Лікерка прикотила в гості, ще й у синіх окулярах! Дивись, жінко, як вона гордо позирає через окуляри аж на наші виводи, аж через нашу хату! — промовив Масюк, заглядаючи в вікно.

Тим часом пані Висока миттю одкинула вуаль із лица на голову і, не вважаючи на свої дуже немолоді літа, легесенько скікнула з віз-

ка, не ставаючи на вісь, аж погонич оглянув ся й засьміяв ся. Червона сукня Лікерина так і блиснула на сонці на весь двір.

В Масюковій світлиці всі зашуміли, забігали.

— Та йди, та причепурись! Я-ж тобі казала, що гості будуть! — крикнула Масючка на чоловіка, що стояв серед світлиці і очей не зводив із червоної сукні пані Високої.

Масюк кинув ся прожогом у кімнату, аж поли летіли за ним слідком. Масючка з дочкою кинулась разом до стола, щоб трохи поприбрати, потім разом побігли до кошика з яблуками й не добігли. Двері рипнули, і пані Висока, гордо дивлячись через окуляри на стелю, ввійшла в світлицю. На ній була довга з хвостом сукня ясно-вишневого цвіта, що так і пашіла полум'ям на всю світлицю. Товсто намотаний на голові білий вуаль прикривав чипок із ясними квітками. В такому оригінальному уборі була трохи схожа на Туркиню. Побувавши зі своїм капітаном у Басарабії, на Дунаї і навіть за Дунаєм, пані Висока надивилась на Волохів, на Турків, і позичила в їх трохи східного смаку до дуже ясних кольорів в убранні.

Висока йшла по світлиці тихо й пишно, розпустивши хвіст як та пава. В малих хуторах вона вважала себе за досить велику паню і часто хвалилась своїм чином. Її не дуже за те любили й сьміялись із неї.

— Добридень вам, Олександро Остапівна! От несподіваний гість! Чи не правда? — промовила Висока та все чогось поглядала на стелю, а не під ноги, тай спіткнулась на кошик із яблуками...

— Доброго здоровля, Лікерію Петрівна!
— промовила Масючка разом із дочкою й Радюком.

— Чи се в вас їдять яблука до Спаса? — промовила Висока, докоряючи й не дивлячись ні на кого.

Масючка трохи насупила брови і нічого не одказала.

— О, їдять у нас яблука й до Спаса, так само як і після Спаса! — весело промовив Радюк і з тими словами нахилив ся до кошика, взяв троє яблук: одно почав сам їсти, друге подав Галі, а третє положив на тарілку і підніс Лікерії Петрівні. Вона обидилась.

— Що се ви, Павле Антоновичу! чи маєте мене за малу дитину, чи що? Чи то ж можна, щоб я до Спаса їла яблука? Ще й молодих панянок спокушаєте...

Галя засьміялась і якось навмисне почала їсти яблуко, потім узяла й друге... Панї Високій та річ зовсім не подобалась. Вона сіла на канапі і почала розвірчувати голову з вуалю.

— Прошу покійно до снідання! — промовила хазяйка до Високої.

— Дякую вам дуже, я вже снідала, — промовила Висока та все розвірчувалась та чепурилась.

Ввійшла наймичка, прийняла кошик із яблуками, вишні і поприбирала зі стола. Масюк довго чепурился, вбирав ся та причісував ся, й вийшов до сьвітлиці.

— Де се ви, Іване Корнієвичу, так довго були?

— Та се, правду сказати, все прибирав ся до вас, — промовив жартуючи Масюк.

— От і до мене! — кокетливо обізвалась Висока.

— Тільки вибачайте, що не обголив ся, бо тепер гаряча пора, саме жнива.

Панї Висока трохи прижмурила очи й глянула на Масюкове лице. Вуси були зовсім непозакручувані й висїли, як у якого-небудь діда пасічника.

— Негарно, не до ладу, — неначе до себе промовила Висока та все прижмурювала очи і скося все дивилась на Радюка.

Радюк був дуже радий приїзду Високої. В світлиці з'явив ся чужий чоловік, стало трохи люднїйше. Йому так хотїлось на самотї хоч трохи поговорити з Галею щиро, сердечно, як говорить молодий хлопець, що вже кохає молоду дївчину. Він сїв коло Галї і почав тихо балакати з нею.

— А я записав ту гарну пісню, що ви співали в садочку, — промовив Радюк, — і вже вмію її. Я тїєї пісні ніколи не забуду.

— Чи вже-ж умієте? — спитала Галя несмїливо, одначе в неї вже не було охоти знятись із місця й побігти.

— Умію, бо вона в мене записана тут у книжечцї, — промовив Радюк і аж двічі показав пальцем на лїву кишеню в сїртуцї, що як-раз припадала проти серця.

Галине лице так і засїяло, так і зацвїло. Вона поведла очима слідком за пальцем і потім глянула йому прямо в вічи своїми чудовими карими очима і стрїла його очи. Вона л-перве так прямо дивилась йому в вічи, в лице. Його краса, така краса, якої вона ще й не бачила на хуторах, так і запалила її серце... і жаль, і сьміх, і сльози, й пісня так і залила її душу.

А Радюк тихісінько почав співати, і не так співати, як промовляти ту пісню, що вона співала в вишнях :

Ой сама-ж бо я, сама,
Як билинонька в полі!
Не дав мені Господь
Ні щастя, ні долі!

— От уже й пісні співають! Їй Богу співають! — промовила пані Висока, не слухаючи Масюка і моргаючи своїм веселим лицем у той куток, де сиділи молоді.

— Приставайте й ви до нас, — промовив до неї Радюк дуже весело.

— Куди вже мені тепер співати! Як була я з моїм покійничком капітаном на Дунаї, от коли я співала! Було як стану на одному боці Дунаю та заспіваю пісні, то Турки по другім боці було збігають ся та слухають, таки так прокляті аж у воду одні другого спихають та слухають! А моя пісня так було й лить ся по-над Дунаєм, аж мій покійничок капітан було мене спиняє.

Всі осьміхнулись, бо не дуже йняли віри тому, хоч усі знали, що Висока й справді мала колись дуже гарний голос і тепер часом співала з молодими з великою охотою.

— То ви, Лікерію Петрівно, бачу, були й за границею? — спитав Радюк.

— О, була й за границею і таки надивилась на своєму віку на всяких людей. Яких тільки людей я не бачила за Дунаєм! Бо на світі бувати не те, що в хуторі цілий вік сидіти, — промовила Лікерія Петрівна і якось надулась і закинула гордо голову, аж у неї на шиї показалось воло.

— Як же ви говорили з Турками?
спитав Масюк, жартуючи.

— А цур їм! Хто там із ними став би розмовляти, та ще й по турецький? Мій покійничок капітан таки навчився по турецький і було як почне з ними булькотати, то я аж вуха затуляю, аж сержусь. По молдаванський я вміла колись, та вже забула тепер; а поки жив мій капітан, то я часом було і побалакаю з ним. А як умер, то тільки зіставив свою кавалерію та капітанські документи, що тепер лежать за... в комоді...

— Та за образами, — промовив сьміючись Масюк. — Хиба-ж за образами їм не можна лежати?

— От і за образами! Бог-зна чого наговорите ви, Іване Корнієвичу! Хиба-ж я таки сьвіта не бачила, щоб не знала, куди сховати свої капітанські документи й хрести мого покійника?

Панї Висока хотіла піддержати свою репутацію капітанші і часто любила нагадувати сусідам, ні в селу, ні в городі, про чин, капітанські документи свого покійного чоловіка. З тієї кавалерії і з тих документів сьміялися таки при їй.

— От коли-б ви, Павле Антоновичу, послухали, як Лікерія Петрівна почнуть розказувати про ті далекі краї за границею, так є що послухати, — промовила Галя до Радюка.

Радюк попросив Високу розказати про Дунайські краї, почав її розпитувати, і Висока почала розказувати, почала описувати Басарабію, Молдавію, Дунайський край так гарно, так до ладу, такою плавкою мовою, що заінтересувала всіх. І старі і молоді слухали її

неначе вона казку казала. Галя слухала її й очей з неї не зводила. Не маючи книжок для читання, Галя, слухаючи її, неначе цікаву книжку читала.

— Одначе слово по слову, а день пливе, а час минає. Чи не пора нам, жінко, обідати? — промовив Масюк.

— Про мене, в мене обід готовий, ще й пироги́в сьвіжих наготувала конечне за-для Лікерії Петрівни, бо я знаю, що ви любите пироги і вмієте їх готувати.

— І... де вже вмію? Колись може вміла, а тепер може й забула.

— Хоч може й забуди, а ваші пироги перші на цілий повіт, — промовила Масючка.

— Перші на цілу губернію! — додав Масюк.

Лікерія Петрівна аж засоромилась і чогось запишалась, бо знала, що її пироги видержать сьміливо конкуренцію.

Всі заворушилися по хаті. Лікерія Петрівна встала і, піднявши голову, хотіла проходитись по сьвітлиці. Але вона зирнула через двері в кімнату і набачила там на жерточці клубки, півмітки й основу. Вибіляні пасма ниток, як шовкове руно, аж гнули всю жертку.

— Ой, яка-ж ваша чудова основа, яке піткання! — аж крикнула пані Висока до Масючки. Вона скинула окуляри, прожогом побігла до клунків, до основи, аж довгий хвіст од її сукні підобгав ся. Роздивляючись на нитки, на основу, вона сховала окуляри в кешеню і вже більше їх не виймала. З тими окулярами сховалась і пиха пані Високої, і вона вийшла до сьвітлиці якось натураль-

нїйше: весело, привітно, і трохи кокетливо, якою вона була завжди в себе дома.

Тим часом хазяйка з дочкою готували стіл. На столї з'явилися пироги, пухкі, пахучі, прямо з печі.

— А що, чи напечете таких? — спитав Масюк паню Високу.

— Може й не напечу, — тихо промовила вона, розломивши пиріг і оглядаючи його з усіх боків. Вона трохи завидувала, що сусідї вдалися пироги.

Всі сіли за стіл. Масючка вже постерегла, що молодому паничеві сподобала ся Галя, не дозволила їй прислужувати і присилувала сісти за стіл. Радюк сїв коло Галї. Галя трохи засоромилась, одначе вже не одхилялась од його не дивилась на бік, на двері, а сьміливо підіймала до Радюка очи, як він почав до неї промовляти. Радюк почав розпитувати її про хуторянське життя, про сусід.

— Чи не скучно вам жити на хуторі? — спитав він Галю.

— Ні, я зросла на хуторі й привикла до села. Як була я малою, то й зовсім не скучала. А тепер часом в осени та зимою, як настануть короткі дні, а вечорі такі довгі, такі довгі, як море, то часом сумую за роботою. Книжок у нас нема де достати. Я-б читала книжки, бо люблю читати, та нема де достати. От я вас попрошу, привезти менї книжок. Може ви понавозили з Київа чогось такого дуже гарного, — промовила Галя, все дивлячись на стіл, і з останніми словами ледви підвівши очи на Радюка.

— Добре, привезу, доконче привезу! Я таки й думав про вас, щоб наділити вас най-

новійшими книжками. Треба розкидати по хуторах книжки, бо книжки дуже добра річ.

— Ой, як би я вам подякувала за те! Але ви швидко поїдете до Київа! я не встигну може й прочитати...

В Галиному голосі задзвенів легесенький смуток. Молоді заїжні паничі з городів дуже розважали молодих хуторянок і часто були причиною сліз і кохання не для однієї хуторянки після свого виїзду.

— В мене є такі книжки, що я можу зіставити вам і на зиму, аж доки не приїду з Київа в-друге.

Галині груди легесенько підняли ся в-гору, вона ледви встигла задусити в собі зітхання.

— От літом я ніколи не скучаю, — додала Галя, — то коло хазяйства, то в саду, а найбільше коло квіток у горідчику... й не стямив ся, як той час пливе.

— В садочку та ще й з піснею, — промовив Радюк, лукаво подивившись на Галю.

Галя якось пишно осьміхнулась і видко було, що вона мала щось на думці, вона вже вгадала, що Радюк її любить.

— А чому се ви нічого не їсьте? — раптово спитала їх, аж крикнула, пані Висока, — а ще й за стіл сіли! Ви покуштуйте, який чудовий борщ із курятиною! Павле Антоновичу! чи мабуть вам не до борщу?

Павло Антонович і Галя набрали трохи борщу в тарілки, одначе їли мало. Галя тільки спробувала тай ложку поклала.

— О, погано, коли вам їсти не хочеть ся, — знов промовила пані Висока, не зводячи своїх маленьких сірих швидких очий з молодой пари.

— Коли я недавно снідала, — обізначалась Галя.

— Тай я снідала, одначе, Богу — при-
йому, як бачите.

— Бо вам, Лікерію Петрівно, вже ніщо не заважає мати добрий апетит, а молодим людям часом буває зовсім иньше в думці, — промовив Масюк.

— Отсе, хіба-ж я вже така стара? Що се ви, Іване Корнієвичу! Хоч покійний капітан і давненько вмер, одначе я ще...

— О, ви-б іще й за-між пішли, як би хто добрий трафив ся, — сказав Масюк.

— Пішла-б, не пішла-б... То ще трудно вгадати.

— Але як би хто добре причепив ся, та ще, щоб і кишені були не порожні, тай брови чорні, й голова не сива, не така, як от у мене, — промовив Масюк.

— А певне, за сиву голову не пішла-б, і за такі незакручені вуси, як ваші, не пішла-б, — промовила Лікерія Петрівна і зареготалась дрібненько. — Я й сама не чую, що мої літа вже не аби-які. В мені такий ще молодий хист, що я неначе-б іще й танцювала, — промовила Висока сама до себе, випивши чарку наливки.

Масючці, як жінчині поважній і набожній, та річ Високої зовсім не сподобалась. Вона все сиділа мовчки і бояла ся за недобрий вплив Лікерії Петрівни на свою Галю.

— Викушайте-ж наливочки за здоровя наших добрих сусід і знайомих, — припрохувала хазяйка, наливаючи всім по чарці наливки, навіть своїй дочці, котра осьміхнулась і одсунула од себе чарку.

— На що ви одсовуєте чарку! Тепер така мода, що й дами пють, — промовила Лікерія Петрівна. Вона любила випити, бо привчилась у походах випивати в веселій компанії офіцерів. — Випемо за здорове хазяїнів! — голосно, на всю хату крикнула Лікерія Петрівна й цокнулась своєю чаркою об чарки всіх. Галя ледви вмочила губи, осьміхаючись. Лікерія Петрівна так і вихилила чарку за одним махом до дна, ще й лікоть підняла в гору по воєнному.

За першою чаркою пішла друга, а там й третя. Пані Висока цокалась чаркою з усіма і хилила таки добре чарку за чаркою, аж її лице стало червоне. Зморшки на лиці трохи поховались, вона стала наче молодча й почала голосно розмовляти та розказувати.

— Отсе мені так і здається, що я на Басарабії або над Дунаєм, межі веселими товаришами мого капітана. От було житя, так житя! Хоч дотерпіла лиха в походах, але-ж весело тоді жило ся мені. Було, коло мене офіцери, як ті бджоли коло меду! Так і припадають, так і липнуть, аж було мій капітан сердить ся.

— От і признались у гріхах! — засьміяв ся Масюк.

— Трохи сердив ся покійник, сказати правду. Але-ж яка була компанія! які були там молодці! Ой, ой, ой! Було збереть ся їх двайцять душ, усі кров із молоком, а я одна між ними верчу ся, як та ластівочка щебечу. А вони всі до мене: Лікеріє Петрівно! Лікеріє Петрівно! Ви душа нашого товариства! ви янгол, ви богиня! Без вас ми пропали-б отут на степах! За здоровя Лікерії Петрівни! То

І. Левицький. Хмари.

17

се так і обступлять мене з шампанями навкруги. Я туди верть, сюди верть! — і з тим словом Лікерія Петрівна вкинула в рот чарку наливки і разом ковтнула.

Хазяйка насупилась та все скося поглядала на Лікерію Петрівну, а Масюк сьміяв ся та потрохи підбивав її, та все наливав наливки в її чарку.

— О, годі вже, Іване Корнієвичу! Що годі, то годі, бо душа міру знає. Я й забула, що я вже не на Басарабії і що вже полинули десь на синій Дунай ті давні веселі літа! О, дякую вам, Іване Корнієвичу! Їй Богу, буде!

— Та випийте бо, будьте ласкаві! — просили всі.

— Хиба за здоров'я отсєї молодой пари, — промовила пані Висока, показуючи на Радюка й Галю, і випила ще чарочку, але помаленьку, обмочуючи швидкі губи.

Всі встали з за стола і почали хреститись до образів. Висока все озиралась на Радюка, що стояв аж по-зад усіх і не перехрестив ся.

— А чом ви отсе не дякуєте Богу, Павле Антоновичу? Перехрестіть ся бо, а то Бог не дасть вам щастя-долі.

— То й перехрещусь, — сказав Радюк.

Подякувавши хазяїнам за обід, Лікерія промовила:

— Але таки ще подивлюсь на ваші клубки та півмітки! — і вона швиденько побігла в кімнату, а за нею пішла хазяйка з Галею.

Висока наділа окуляри і все роздивлялась та розпитувала: на скільки локот і чи двадцятка буде, чи ще й тонче полотно.

— Та скиньте вже окуляри, бо нитки здадуться вам товщі й поганчі! — жартував Масюк, гукаючи з сьвітлиці.

Лікерія Петрівна вийшла до сьвітлиці.

— Чи не покурите? — спитав її Радюк, підносячи папіроса.

— Чом і не покурити? — промовила вона обмахуючи лице й обтираючи піт із лоба, з щік, із підбородя, — як була я на Басарабії, то й сигари курила, не то що. Ой, як же гаряче! — сказала вона й одчинила причілкове вікно. Тоненький синій димок потягло стружечками в вікно, з-відкіль тхнуло сьвіже повітря.

Сонце вже стало понад-вечори! Од дома лягла широка тінь на грядки з квітками, на зелену траву, достягла аж до вишень і до високої груші. Та тінь заманила до себе з хати всіх. Всі пішли на причілок і посідали в тіні на килимі, на зеленій траві під грушею. Масюк усе позіхав після важкого обіда та курив тютюн, а молодим людям і невянущій капітанші було весело. Лікерія Петрівна сіла на килимі, ще й ноги підобгала під себе. З круглою головою на круглій і куценькій фігурі вона вся була кругла, неначе клубок ниток лежав на килимі. Радюк сів і собі, а Галя довго церемонилась, поки й сама не припала на килимі.

— Хазяйко! Олександро Остапівно! вишли нам сюди яблучок та вишеньок, або варення, й наливочки!...

— Отсеїї буде! цур їй, пек їй! Що Масюківка, то не Дунай. Олександро Остапівно! не висилайте тієї, що наливкою звуть! — гукнула Висока, аж луна пішла по саду.

Вийшла й хазяйка і винесла свіжого варення з вишень. За нею наймичка несла на одній тарілці яблука, на другій вишні. Всі кинулись до яблук, тільки пані Висока цуралась їх, як трафного.

— Попробуйте бо, Лікеріє Петрівно, яблучок! Таких ви не їли й в Басарабії, — дразнив ся з нею Радюк.

— Таких може й не їла, а їла красші, їла виноград, пила вино, тільки схотіла, а до Спаси таки не буду їсти яблук. Їжте вже ви!

Тим часом на дворі вечоріло, жара спадала. З саду, з-під груш і яблунь потягло прохолодою, що навівала якусь розкіш на гарячі лиця. Квітки в кльомбах, привялені на гарячому сонці, підіймали головки, підіймали лист, зачувши вечірній холодок. Недалечко од Радюка ріс на грядці на самім краю розкішний кущ гвоздиків. Перші квіточки на кущи блищали, як огонь, червоно-оранжевим свіжим цвітом і неначе очима, блищали жовто-гарячими осередками. Радюк глянув на той кущ гвоздиків, і на Галю, і на ті два гвоздички в її косі, що придавали несказану красу її карим очам і пунсовим губкам, і промовив:

— Ви найбільше любіть отсі квітки, отсей огневий кущ гвоздиків. Ніякі квітки не пристають вам так до лиця, як оті гвоздички.

Галя осміхнулась. Легенький румянець налетів і зараз злетів із її лиця. Вона доторкнулась пальцями до двох гвоздиків, про які вона й забула.

— А я ніколи й не поливала гвоздиків! — промовила вона вже сьміливо до Радюка.

— Отже-ж поливайте їх рано й вечір, — промовив Радюк.

„Буду поливати рано й вечір та тебе споминати!“ — подумала Галя й легесенько зітхнула, згадавши, що Радюк недовго буде в Журбанях, і на довго поїде до Київа.

— На що-ж ми будемо їсти несвіжі вишні, коли в саду ростуть свіжі? Дивіть ся, як червоніють, аж листя не видко! аж гилля гнуть! — крикнула Висока, підскочила разом, неначе мяч, ще й у боки взялась. Вона побігла в вишник, а за нею слідком побігла Галя, а за Галею Радюк. Масюк і Масючка зістались у двох. Масюк ліг, простяг ноги на килимі, а далі й сам увесь простяг ся, потягнув ся й позіхнув на весь сад, аж собака за тином гавкнула.

Вишнева Лікерина сукня червоніла поміж вишнями й миготіла так швидко, неначе літала. Радюк почав рвати ягоди з однієї вишні з Галею. Їм обом так хотілось подивитись на ту вишню, коло якої вони стрілись у ранці так несподівано, а пані Висока все тягла їх та кликала зовсім не туди, на другий кут садка. Радюкови так хотілось поговорити з Галею на самоті, а Висока все неначе з землі вискакувала, все виглядала з-за вишень на їх, все терла ся коло їх.

Одначе сад був прегустий. Високої не стало видко. Радюк почав промовляти до Галі.

— Чи не забудете ви про мене, як я поїду з дому, може й на довгий час? — промовив Радюк, — бо я вас ніколи не забуду, хоч і поїду на довго з дому. Як тільки я побачив вас у нас у Журбанях, як тільки почув ваш голос, вашу пісню, я почув душею, що вже вас ніколи не забуду!

Галя рвала вишні, але їх не їла і все пускала ягоди на траву. Вона мовчала, але дві сльози виступили на її чудових очах і покотились по щоках. Радюкови стало так жаль молодій дівчини, неначе рідної сестри, рідної матери.

— Чи забудете мене, чи не забудете? — знов спитав він, узявши Галю за руку.

— Не забуду, — одказала вона тихо-тихо як мала дитина, і трохи не розридалась, як мала дитина.

Коли се за вишнею шелеснула пані Висока і зігнала якусь птицю з дерева. Її сукня запалала в зеленому листі. Радюк пустив Галину руку.

— Хавав! — крикнула вона з-за листу і таки справді злякала молодих людей. — А що? злякала вас, садових пташок?

— Не тільки нас, і ту птицю злякали, що ондечки полетіла, — промовив Радюк.

Галя мусіла заспокоїтись при сторонній людині, навіть була рада приходу Високої. Нове чуття кохання на самоті з милим, в зеленім садочку, перший раз на такому молодому віку трохи злякало її і дуже строжило.

Незабаром усі вони трое виринули з зеленого густого вишника й посідали хто на килимі, а хто просто на траві. Пані Висока напелехала повну тарілку свіжих вишень.

— А де-ж ваші вишеньки, паничу й панно? — промовила вона до молодих.

— А ось! — сказала Галя, показуючи гиллячку вишнини, всю обсіяну й облїплану вишнями, на якій зеленіли тільки три листочки.

Вона гралась тією гиллячкою, нарвала гвоздичків й зеленого листя, і обмотала ними гиллячку. Вийшов дуже оригінальний букетик.

— Кому то буде букет? — спитала Лікерія Петрівна, на ві-щось сховавши губи в рот.

— Комусь буде, та не скажу, — промовила Галя й подала Високій той букетик.

Висока не взяла і затріпала маленькими ручками.

— Не мені, не мені, а комусь иньшому! І мені колись дарували букети на Басарабії, та ще які букети! Такі букети, що було несуть у-двох чорнобриві товариші мого капітана! Було несуть мені цілу гору квіток, та ще й зверху на пів аршина китях, сплетяний з дорогих французьких заграничних квіток та стрічок. От які букети колись мені дарували!

Всі засьміялись, а Масючка аж голову одвернула на бік.

Тим часом наймичка винесла під грушу самовар. Галя побігла за посудом, за чаєм, і почала готувати чай. Сонце вже обійшло Масюкову хату і почало виглядати з-за угла. Настав чудовий вечір половини літа. Сонце обзолотило промінням груші й вишні, і квітки в горідчику, облило золотом Галю всю: лице, білу вишивану сорочку, розкішні коси на голові і білі ручки, що готували чай; обзолотило навіть паню Високу й Масюкове необголене лице, і поважне лице Масючки; обзолотило і без того золоті Радюкові кучері, м'які як шовк, і його виразні як пензлем обведені губи, і румянці на здорових молодих щоках. Галя наливала чай та все скося поглядала на його чудове лице, та все легенько зітхала,

згадуючи едену під вишнею і ті незабуті слова: „Чи забудете мене, чи не забудете, як я вас ніколи не забуду“.

Наливши чай, Галя вийшла з-під груші, щоб роздати усім стакани. Сонце освітіло її всю. Радюк глянув на неї, всю облиту рожевим світлом сонця, глянув на синє глибоке небо над нею, так само залите світлом до самого далекого краю безодні. І йому здалось, що такі гарні, такі безвинні, такі добрі істоти повинні-б жити не на землі, а в тому високому синьому небі. Так гармонізувала краса натури, краса неба, з небесною високою красою молоді дівчини. В його молодій душі чогось з'явилась думка впасти на коліна і поклонитись великій красі людини разом із великою красою неба й землі...

Всі почали пити чай і весело балакати. Пані Висока всіх перемагала і всіх забавляла.

— Ой як же тут гарно! тут у садочку, між квітками, між вишнями, між добрими людьми, та ще й молодими, та ще й гарними! — аж крикнула поетична Лікерія Петрівна, обвівши усе і всіх очима, — так тепер тут гарно, як було колись на Басарабії. Ото коли-б іще сюди двацять тих молодих товаришів мого капітана, та ще я сама була молоденька! Ой, ой, ой! як би то було гарно!

— Та ще й ті шампани басарабські, що ви колись випивали з тими офіцерами, — промовив Масюк.

— Еге пак! І де то вони тепер, мої дорогі, мої голубчики, наші товариші! Чи живі, чи вже померли, як мій капітан? А які були гарні, чорнобріві, веселі! А як любили мене всі!

— Чи вже-ж таки, Лікеріє Петрівно, всі двадцять? — спитав Масюк.

— Їй же Богу, всі двадцять! Один запобігав моєї ласки перед другим. Колись мене так упоштували шампанами, що мені цілісіньку ніч снилось, ніби я все їду з гори; на горі ніби Басарабія, а в низу Дунай, а коні поганяє бородатий Турок і так пре кіньми, що мені весь світ закрутився, та все мені здається, що от-от шубовену з крутої гори в Дунай!

Всі сьміялись, а сама Висока аж заливалася.

— Ой співати хочу! Давайте, молоді й старі, будемо співати! — крикнула Лікерія Петрівна.

— Я до того торгу й пішки! — промовив Радюк, — правда, й ви з нами! — промовив він до Галі.

— І я до того торгу пішки! — голосно промовила Галя, і її альтовий дзвінкий голос аж задзвенів. Їй давно вже хотілось співати, як пташці все хочеться щебетати гарного вечора в зеленому садочку.

Вийди, дівчино!
Вийди, рибчино!
У гай по корови —
Нехай же я
Подивлюся
На ті чорні брови!

Так почали співати Радюк, Галя, пані Висока й сам старий Масюк. Одна Масючка схилила голову на руку і задумалась дуже-дуже, дивлячись на чудові тоненькі брівки своєї однієї дитини.

По тім боці огонь горить,
По сім боці жарко, —
Як поїду з Масюківки,
Комусь буде жалко!

Заспівали всі, і всі вкинули в слова пісні Масюківку, неначе змовились. А Галя довгим, жалібним поглядом подивилась на Радюка і дуже виразно вимовляла: „Комусь буде жалко, комусь буде жалко!“

По тім боці огонь горить,
По сім боці душно, —
Як поїду з Масюківки,
Комусь буде скучно!

Співали вони далі, і пані Висока, обернувшись до Галі, прямо в вічі їй промовляла: „Комусь буде скучно, комусь буде скучно!“

— Ой, спасибі' вам за все, мої добрі, мої дорогі сусіди! — промовила пані Висока, встаючи з килима. — Ой, загуляла ся-ж я, а в мене дома робота, як і у всіх людей. Час мені до дому, забарила ся я.

— Та в вас же діти дома не просять їсти, не плачуть, — промовила Масючка.

— Єсть такі, що й їсти просять уже мабуть давно, бо й я господиня в себе дома! Вставайте, Павле Антоновичу! та разком, холодком і побіжимо до господи, бо ви, здається, цілий день загаялись тут у Масюковім хуторі.

— Як їхати, то й їхати, — сказав Радюк, встаючи, — тільки я попрошу Івана Корнієвича видати мої хомути з комори, бо вже пора!

— То й видам, бо може й пора! — промовив Масюк.

— О, бачте! як моїх хомутів, то й не замкнули в комору, — промовила Лікерія Петрівна і почала обвірчувати білою вуалю свій квітчастий чипок.

Тим часом повозки під'їхали під ганок. Гості почали прощатись.

— Привезіть же мені книжок, як найшвидче, хоч би й завтра, просила Галя Радюка, бо я вчилась у городі всього тільки рік, — тихенько промовила вона до Радюка смутним голосом.

— Тай мені привезіть оті о Шевченкові поеми, що ви знаєте! Хоч я давно не читаю, а ті поеми може ще втну, — просив Масюк.

— Добре, привезу, як не завтра, то після завтра, — сказав Радюк, прощаючись зі всіма.

— Сяду я з вами, Павле Антоновичу, бо ваші коні баскі. Підвезіть мене до дому. Буде веселійше мені в дорозі, будемо пісень співати.

— Прошу покірно! — просив її Радюк і подав руку.

Гості виїхали з двору, а хазяїни ще довгенько стояли на ганку. Гали здалося так пусто, так пусто і в хаті, і в садочку, і навіть у квітнику. Вже й сонце сїло за вербами, вже й череда прийшла в хутір, вже й зорі заблищали на темному небі, а вона все ходила між вишнями, між кльомбами, та все тихенько співала:

Ой сама ж бо я, сама,
Як билинонька в полі!

Потім вона взяла коновку і полила всі кущики гвоздичків, а ввійшовши в хату, вийняла з коси два гвоздички, загорнула їх у папір і сховала на пам'ятку про той день.

На дворі вже стемніло, як Радюк із Високою вертали ся з гостей. Небо чудово заблищало, все засіяне зорями незвичайно ясними. Вечір догорював на заході червоним потухаючим жаром. Радюк співав пісні та все думав про Галю. Чи дивив ся він на ясні зорі, чи на червоний дотліваючий вечір, то все думав про неї. Висока додавала йому охоти до пісні, жартувала, сьміялась Галею. Вже було видно дім пані Високої, з вікна видно було полум'я в пекарні. А в хатах селян уже було темно. Робочої пори люде рано лягли спати і вже спали міцним сном робочого чоловіка. Коні під'їхали під село і схарапудились у царині. Коло царини щось страшно стогнало, неначе хтось або вмирав, або був прибитий. Пані Висока перелякалась на віки. Радюк стрвожив ся і скочив із повозки. А коло крайньої хати все щось стогнало, а потім почало плакати.

— Боже мій! Що се так страшно стогне! Підіть лиш подивіть ся кругом хати, або в тім рову, — промовила Висока до кучерів.

Всі почали наближатись до хати і зараз довідались, що стогне хтось у хаті, а не на дворі. Радюк одчинив двері, бо вони були не заперті, і ввійшов у хату. За ним ввійшла Висока.

— Добри-вечір вам! Хто то так стогне?
— спитав Радюк.

— Та се я! — обізвала ся молодиця.

Радюк дістав із кишені сірнички і засьвітив каганець. Слабий блиск пішов по убогій хаті. Вони побачили на полу слабу молодицю, що лежала розкидавшись, стогнала і плакала. В ногах у неї спав, як убитий, малий

хлопчик. Висока впізнала молодицю і почала розпитувати.

— Що се з тобою, Параско!

— Ой слаба я, пані! Покарав мене мабуть Господь! Тепер жнива, пшеничка моя стоїть недожата, а я вдова, одним-одна, і нема кому дожати, бо найняти нема за віщо.

— Коли-ж се ти, Параско, занедужала?

— Та ще позавчора! Так мені недобре стало, а я все жала, аж на снопи падала, доки зовсім не звалила ся сьогодні, вже й до дому не дійшла, привезли мене на волах добрі сусіди. Ой, пшеничка моя висиплеть ся! Що-ж я бідна маю робити?

І нещасна жінщина знов застогнала й заридала на всю хату. Радюк побачив, як горює, як бідує простий чоловік, і сльози підступили йому до очей. Висока вже плакала. Радюк приклав руку до слабої, лоб пашів як огонь.

— Простудила ся ти, молодице, — промовив він.

— Пам'ятаю, що я жала та напилася дуже холодної води з криниці. Люде добрі! допоможіть мені нещасній, бо я або згину, або хліба шматка не матиму!

— Лікеріє Петрівно! Чи немає в вас липового цвіту, малини? — спитав Радюк, — будьте ласкаві! напіймо її на ніч, щоб вона спотїла.

— То заїдьмо до мене, може й поможемо бідній жінчині, — і вони заїхали до Високої, заварили трави, принесли слабій жінчині, напоїли її, вкрили. Пані Висока все плакала, все бідкалась, так їй було жаль нещасної сусіди.

Жінщина напилася й заспокоїлась. Їй стало легше. Радюк просив паню Високу, не

пускати на поле принаймні того дня, а сам почав із нею прощатись.

— Отже вам, Павле Антоновичу, буде якась притчина в тому ділі, — сказала йому на прощання Висока, показуючи на Масюків хутір. — Давіть ся, який смутний випадок трапив ся нам на дорозі після такого чудового веселого дня, після такого співучого вечора! Ож побачите, і тоді пригадаєте мене, хоч ви надо мною трохи глузуєте.

— Але-ж заяць, згасть ся, не перебігав нам дороги, — сказав Радюк і мусів осьміхнутись.

— Ож побачите! Буде вам заяць! — промовила Висока на дорогу.

Радюк поїхав до дому смутний, хоч виїхав із гостей веселим. Перед його очима стояв страшний образ народнього горя, та ще в таку гарячу робочу пору. Вже о півночі приїхав він до дому. Мати вже спала, а батько не лягав спати та все виглядав сина.

— Де се ти так забарив ся? — було перше слово старого.

— В Масюка, — одказав син.

— Де-ж ти снідав?

— А в Масюка.

— А де-ж ти обідав?

— Таки-ж у Масюка.

— А чай пив? а вечеряв?

— Чай пив у Масюка, а закушував у пані Високої.

— Ого! цілий день у Масюка... А! в Масюка гарна дочка! — догадав ся старий Радюк, — тільки ти...

— Що, тату?

— Бачиш, молоді паничі люблять дурити молодих паннів. А Масюк мій сусід і мій близький приятель.

— Я не думаю дурити Галю й нікого.

— Та так! ти в гусарах не служив, але все таки до кінця курса тобі ще далеченько. Не дуже там збивай з пантелику молоду дівчину.

— Я, тату, чоловік чесний, що думаю, те й роблю. Я люблю Галю і готов женитись із нею, а дурити її та підманювати не буду.

— От про се вже не говори нікому, ні твоїй матері, ні самій Галі.

— Е, тату! є в нас і студенти жонаті!

— Може й є, але тобі в школі не припадає женитись. Ти трошки жартуй, і чесно жартуй, а про сватання тобі не можна думати.

— А все таки мені завтра треба одвезти і Гали, і Масюкови книжки, бо вони дуже просили.

— Про мене, вези хоч і зараз, та не заїжджай до повітової свахи, Лікерії Петрівни Макухи, нашої звісної капітанші.

— Добре, не заїду, а книжки треба одвезти, щоб просвітити трохи темні степові хутори.

Батько й син розпрощались і пішли спати.

— От якої співає батько! Якої-ж то заспіває мати, що готова-б до царя за рушниками слати? — думав Радюк, засипаючи.

Другого дня Радюк ледви діждав ся вечора, забрав книжки і поїхав у Масюків хутір. По дорозі він одвідав слабу жінчину. Він увійшов у хату і побачив, що жінка вже ходила по хаті, хоч через силу.

— І спасибіг вам, паничику, і простибіг вам за вашу ласку, за вашу добрість! — дякувала бідна жінчина, ледви переводячи голос.

— От, слава Богу, що ви поздоровшали, а на поле таки не йдїть, — сказав Радюк.

— Ой, як же мені не йти, коли хлїб сплеть ся у поли, а в мене в хаті тиждень уже нема й шматка хлїба. Вже тиждень їм із дитиною саму кашу, — промовила Параска й заплакала.

Радюка дуже засмутила така гірка доля людська. Край багатий, край хлїбний, а нарід голодує, хлїба нема!

Приїхавши до Масюка і ввійшовши в хату, він догадав ся, що його приїзду сподївались. У свїтлиці було чисто, як у віночку. Масючка вийшла до його в червоній новійшій сукни і не в хустці на голові, а в чипкови з бантами. Зараз за нею вийшла Галя в новому шовковому їорсетї, по якому були розкидані букети рож. Біла сорочка й чорний з рожами їорсет своїм контрастом дуже придавали їй краси. В ро-скішній косї знов заблищали два гвоздички, тільки що вирвані. Мати й дочка привитались до його дуже-дуже ласкаво.

— Ой, дякую вам за книжки! А я цілий день виглядала, чи не везете мені свого доро-гого гостинця.

Радюк подав їй кілька книжок, нових журналїв і Кобзаря Шевченка, переплетяного в червоний сапян й золотообрізний.

— Яка се книжка? — спитала Галя.

— Се Шевченків Кобзар. Сю книжку я вам дарую... на памятку про ті чудові слова, що ви мені сказали, — промовив він тихійше.

Галя зарум'янилась, як зоря, і подякувала.

— Буду я часто читати сю книжку, — тихо промовила вона й почала перегортати листки.

— Де-ж Іван Корнієвич? — спитав Радюк.

— На току, коло возильників, — сказала Галя.

Радюк пішов на тік шукати Масюка. Тепер йому кинулось у вічі Масюкове хазяйство. Він мплував ся круторогими волами, великими стіжками жита й пшениці, порядком на току й на подвірі.

— А! слихом слухати! — крикнув до Радюка хазяїн із-за возів. Він обняв і поцілував Радюка дуже щиро. Видко було зразу, що його мали за Галиного жениха. Вони пішли до хати і напились чаю.

Незабаром Радюк вертав ся дуже щасливий! Йому сподобала ся Галя і її батько-мати, люде з дрібного панства, але чесні, хазяйновиті, близькі до народа, чесні хлібороби, не одірвані од національності. І сама Галя, з чудовими очима, із народньою піснею, з голосом як шовк, навіть із манерами, нагадуючими гарну спокійну сільську дівчину, дуже підходила під його ідеали. Старі Масюки і їх на-пів панська, на-пів сільська оселя з домом і хазяйством — усе те повіяло на його чимсь рідним, чимсь милим, рідвійшим, ніж дух висшого панства.

— Моя буде Галя, моя! Вона мене любить, і я її люблю! Чого-ж мені більше треба? Хоч вона вчила ся тільки один рік...

Вакаціями молодий Радюк ходив по селу, придивляв ся до народа, приглядав ся до його потреб, бачив, як народ тяжко працює, проливає піт і мало має користи... Не раз він

важко зітхав, дивлячись на бідність народа серед такої багатої природи. Він усе записував пісні народні, казки й приказки, звичаї, і навіть самі мелодії пісень, і заводив у ноги. Він їздив у поле до косарів, до женців, гребців і возіїв, балакав із ними, записував ед їх усе, навіть слова мови, яка здавала ся йому щирим золотом. Не раз він заїзджав і до пані Макухи, що на самоті чудово говорила по український і надиктувала йому казок, наспівала пісень, неначе яка молодиця, і таки не втерпіла: показала йому кавалерію свого покійного капітана і його капітанські документи. Радюк мусів їх таки прочитати...

Радюк скрізь проповідував свої сьміливі ідеї, доки не дійшла про його чутка до міської поліції... Сусіди почали остерегати батька й матір і просили їх трохи придержувати сина, щоб не добути якого лиха...

Раз батько сказав своєму синові:

— Коли ти, сину, так любиш нарід, коли тобі так потрібні пісні й казки, то їдьмо на баштан. Сього року була рання завязь на баштані, то може й спілого кавуна надобаємо. Ти попросиш баштанника Ониська, то він тобі наспіває й накаже скільки хоч! Тільки знай, що Онисько дід гордий і гоноровитий. Коло його треба ходити вмючи. Він так дбає про моє добро, що часом і мені молитву читає.

— А поїдьмо справді! може й пісень добуду, і кавунів наїм ся, — сказав син.

Зараз таки парубок запряг коні в чималий віз, і батько з сином виїхав із двора на степ до баштана.

Сонце ще високо стояло на небі. Спека стояла на дворі, як звичайно буває в жнива.

Повітря було сухе, але здорове й тепле, і таке прозорчате, що на всі боки око захоплювало степи без краю. Синє й гаряче небо лежало над степом неначе якась кругла покривка, ніби виточена. На небі не було ані хмарочки, на степу не було ні краплі туману. Одно пишне золоте сонце плило між небом і степом, як корабель по безодньому морю. Віз звернув із великого степового шляху і покотився по ледви примітних прикметах межі. Швидко й та межа пропала, і віз побіг гладеньким степом. З-за густих будяків і всякого зійля незабаром висунулись баштани з довгими рядками високих соняшників. За соняшниками зараз виступили рівні ряди гостролистої кукурузи, насаженої кругом баштанів дуже рівними рядками. Ряди пшенички перехрещували баштани здовж і поперек. Вже коні наближались до баштана, вже можна було бачити на краях баштана рядку з довгого гарбузина, де між листом повивертались боками довгі і круглі білі гарбузи, неначе воли на спашу. Потім відкрилося поле, неначе застлане картатими хустками, де зеленіло дрібненьке, як тюль, кавуняче огудиння, де блищали в ясно-зеленому листі жовті дині, зеленіли й біліли здорові кавуни. Всі журбанські баштани сіяли люде в купі, щоб легше було стерегти, тим то вони й займали степу, скільки можна було заблагувати оком.

Баштанник сидів коло куріня і щось стругав стругом. Уже можна було бачити оком, як його лікті разом одсовувались назад, як він тяг до себе стругом, як на руках манячили рукави білої сорочки.

— Знаєш що, сину! Давай вивіримо, чи добре Онисько стереже баштана? Ходімо нав-

простець на баштан красти свої кавуни, а погонич нехай їде просто до куріня.

З тими словами батько скочив із воза, а за ним і син. Вони закрали ся по-за кукурузою і почали ніби шукати кавунів. Онисько сидів і не обертав ся. Коли се обидва вони побачили, що просто на їх летить через огудиння ряба собака, аж курява підіймаєть ся за нею. За Рябком підтюпки біг Онисько.

— А чого вам треба, сякі-такі! Ось я вам дам, серед дня лізти на баштан! Джий! кіс! кіс! джий! уджга! Рябко! уджга! цькував дід та все лаяв ся. А Рябко кинув ся прожом на молодого Радюка і вхопив його зубами за чобіт. Собака була люта, як гадюка, і зовсім стала дика на степу. Радюк махнув ногою, а вона вчепила ся зубами в закаблук, як п'явка. Він махав ногою, а Рябко волочив ся слідком за ногою по баштану, аж огудиння рвало ся кругом. Батько кинув ся обороняти, вирвав із корінням здоровий кущ кукурузи і лупнув собаку по спині. Рябко гриз на шматочки бадилля своїми страшними зубами.

— А чого ви тут ходите! — крикнув Онисько і... руки спустив, упізнавши хазяїна.

— Чи се ви! Отсе, Боже мій! тільки мене втомили! І треба було йти сюдою! Господи! наче вам стежки нема! неначе маленькі! А я думав, що злодії. Тут недалечко шлях. Йде багацько чумака й москаля і всякого народа.

— Та се ми, діду, правди вивіряємо в вас! — сказав син.

— Доконче треба було! І прийде, Господи, в голову! Чи не покалічила де собака? —

бідкав ся сивий баштанник. — Тай попсували-ж ви огудиння! Їй Богу, неначе маленькі!

— Не сердьтесь, діду! Ми вам привезли могорича! — сказав молодий Радюк.

Всі вони пішли до куріня, переплигуючи через густе огудиння, неначе переходили річку, скакаючи з каміня на камінь. Рябко вже лащив ся до наймита, виляючи хвостом, а на хазяїнів усе гарчав та показував їм білі зуби.

— Чи є, діду, стиглі кавуни? — питав молодий Радюк.

— Дині вже давненько показали ся, а кавунчика... може й знайдемо...

З тими словами Онисько швиденько подибає на баштан і приніс здорового кавуна. Кавун був із одного боку зовсім білий, бо Онисько закопав його в землю, ще й зверху притрусив сухим бадиллям, щоб часом хто не вкрав першого кавуна. Взявши складаний ніж, що висів на припоні коло пояса, Онисько розрізав кавуна на двоє. Кавун був стиглий і червоний, як жар. Онисько з гордістю подав кавуна панам, як подають трофеї, добуті на війні.

— Спасибі, діду, спасибі! — дякували пани.

Молодий панич порізав кавуна на скибки і розіклав на траві. Скибки розпались і з середини випав червоний вовк. Всі сіли на землі і з'їли цілого кавуна до-чиста!

— Тепер, діду, давайте динь, або що? — казав панич.

— Е! де вже пак після кавуна та динь! Треба було їсти попереду диню, а потім кавуна, — промовив дід і виніс із куріня велику жовту диню.

Молодий Радюк розрізав диню, насіння не вилилось, а випало довгими густими рядками, — прикмета, що диня була не проста, а дубівка. На повітрі полив ся аромат. Швидко од тієї дині не зосталось і шматочка.

— Тепер і до роботи можна братись! — промовив дід гнівним голосом, обертаючись до панича. — А нумо зносити дині та вибрати огірки!

— Як нумо, то й нумо! — сказав панич. — Давайте, діду, мішка, я вам поможу вибрати огірки.

— Куди вам там вибрати! То я так тільки жартую! — сказав дід трохи м'якшим голосом.

— Чого ви, діду! Ви думаєте, що я не зугарний до роботи?

— Сидіть, та лучче люльку куріть!

— Е! Тепер, діду, иньший час настав на світі. Годі вже панам сидіти, згорнувши руки! Треба й панам до роботи братись, розділяти працю із простим народом, а вам треба й до книжок, до науки. Як поділимось ми працею й наукою, то й буде на світі добро!

— Може й буде! Дай Боже! А ви все-таки ляжте коло куріня та куріть люльку.

Молодого Радюка вразили дідові жарти. Він узяв мішок, прив'язав віршовку до одного узиря, а другим кінцем до завязки, і накинув собі через руку на плече, як звичайне роблять вибираючи огірки.

— То надіньте ж рукавички, бо руки поколете! — жартував дід...

— Не бійтесь, не поколю!

— Але скиньте чоботи, бо зовсім витопчете отими закаблучками огудиння!

Молодий Радюк мусів скинути чоботи і пішов на баштан у самих шкарпетках. Він почав перегортати огудиння, а воно жалило, як кропива. Деякі огірки були вкриті колючечками і кололи його делікатні руки. Радюк накидав багацько огірків у мішок, і вага почала нагинати йому шию. Вірьовка різала в плече, неначе гострим жалом ножа. Радюк мусів перекидати мішок із плеча на плече. А вона все таки різала, а потім почала пекти вогнем. Під гарячим небом, на гарячій, як жар, ріллі, йому було важко, як у лазні; спина почала страшно боліти. Піт лив ся з його, як вода, і капав на зелене огудиння.

— Та годі вже вам вибирати! Висипте огірки на траву, та лягайте у холодку! Чи бачите, кільки я навибрав слідком за вами! — Радюк подивив ся на діда, а в діда у мішку було більше огірків, ніж у його. — Як же ви багацько кидаєте! Коли зігнали оскому, то цур їй, сій роботі! Лягайте на бік та читайте книжечку!

Молодий панич і справді подумав, що цур їй, тій роботі! Він у-перве, жартуючи, попробував, яка то важка проста робота!

— Ой болять спина! — крикнув він, лягаючи у холодок і швиргнувши мішок на траву.

— А що б ви сказали, як би вам прийшло ся нажати копу жита у таку спеку? — спитав дід, осьміхаючись.

— Не знаю, що б я сказав... Лучче я, дїду, піду зривати стиглі динї!

— Чи візьмете просту роботу, а оддасьте мені книжки? А коли сказати правду, то се іграшка, а не робота, — казав дід.

— Тривайте, діду, одпочину, то поможу вам зносити динї. Але за то ви менї заспіваете пісень. Добре?

— Куди вже менї старому до пісень? Нехай молодші співають. Я вже своє одспівав!

Молодий Радюк, одпочивши, пішов зривати динї. Він клав їх у той самий мішок, а проклятий мотузок знов зарізав його серпом у плече. Він підмостив хусточку, а мотузок жалив і через хусточку, як та оса. Він вернув ся до куріня. Спина в його тріщала. Радюк зрозумів, яка то важка чорна робота простого народа.

— Паничу! А підмостить і менї хусточку під мотузку! — крикнув дід, сьміючись.

— Тим часом дід і наймит вибрали огірки, ссипали їх на купу на траві, позривали стиглі динї і знесли до куріня. Овисько знайшов аж десять стиглих кавунів, в яких коло хвостика кучерява вязь поприсихала. Купи зелених огірків, жовтих динь, кавунів усякої масти веселили очі і старого Радюка й молодого. Кругом куріння запахло динямв, пшеничками, огірками, і тонкі пахощі далеко розходились у теплом повітрі. Дід зібрав лушпиння і занїс його далеко у степ, щоб не занадилась на баштан кузки й звірки.

Наймит запряг конї і поклав на віз кілька кавунів і динь. Батько сам поїхав до дому, а за рештою приїхав другий наймит простим великим возом. Молодий Радюк не поїхав до дому з батьком, а зостав ся до вечора на баштанї.

Надходив вечір. Сонце вже не пекло косим промінням, на дворі було тепло, як у добре натоплянїй хатї. Од кукурузи полягла на баштанї тїнь довгими рядами. Конї паслись по степу

хапаючись; їм не наскучали мухи. Молодий Радюк роздяг ся і роззув ся. Він навіть скинув картуз і жилетку, неначе одежа давила його серед вільного степу. Сонце спустилось, неначе лягло на степ, і почало засовуватись за зелене море. Молодий Радюк провів очима сонце до останнього проміння й задумав ся... На дворі починало темніти. Онисько запалив багаття з сухого буряну. Густий дим підняв ся клубками і зігнав на бік мошку.

— Чя не хочете, діду, мого тютюну? — промовив Радюк, запалюючи папіроску.

— То й дайте, коли маєте!

Дід насипав тютюну у свою зелену люльку і почав пахкати одним кінцем рота, не випускаючи з другого кінця рота цибуха.

— І курите ж ви, паничу, кат зна що! Та се вода, а не тютюн! Нічогісінько не чую! Їй же Богу, не чую! — і дід плюнув на бік, потім витяг із кишені гаманець із своїм тютюном і закадив мархоткою так, що Радюк мусів оступитись і сісти трохи оддалеки.

— Діду! Я чув, що ви вмієте всяких пісень, та ще й дуже старих? Чи не заспівали б ви мені, а я б і позаписував в отсю книжечку! — сказав Радюк.

— А вам на ві що те здало ся? — промовив дід тихо, глянувши скоса на Радюка.

— Та так...

— Як так, то й нехай буде так, — промовив дід, зирнувши сердито на книжечку.

— Я чув, що ви, діду, вмієте всяких казок.

— Хйба я стара баба, щоб казки казав! — промовив дід іще сердитійше.

Дід дуже не вірив паничеви і чогось лякав ся тієї книжечки. Він бачив такі книжечки в тяжку годину свого життя, як його сина у некрути брали, як його ганяли на панщину й записували панщанні дні.

— І на що, паничу, вам здали ся наші пісні та казки? Ви народ вчений, письменний. . . .

— Ви, дїду, чоловік старий, то зрозуміте мене. Я чоловік вчений і дуже цікавий знати все, навіть сільські пісні, та ще й стародавні, козацькі.

— О, я козацьких пісень багацько знаю! — крикнув дїд, не втерпівши.

— Бачите, дїду, тепер уже пишуть книжки сільською українською мовою, то й сільська мова і сільські пісні стали дуже потрібні.

— Може й правда, може воно й так. Не знаю! Ви письменні, ви більш од мене знаєте.

Вважаючи на те, що дїд трохи подасть ся, Радюк витяг із кишені кілька дрібних книжечок і знайшов між ними листки, де були Шевченкові твори. Він знайшов Шевченкову „Наймичку“ і почав читати. Не в-перве він читав селянам українські твори Вовчка й Шевченка, і знав, що ні одна поема не доходить так до серця, як „Наймичка“.

— Чи ти ба! Йй Богу по нашому написано! — крикнув наймит, лежачи животом на траві, і з тим словом він посунув ся на грудях ближше і почав слухати, підперши лице долонями й махаючи ногами.

Онисько не показував дивування. Він сидїв, підобгавши ноги й нахиливши голову, та

все слухав та слухав. Його люлька загасла і покотилась на траву, а він і голови не підводив та все слухав, як Марко ріс на хуторі у старого діда й баби, як прийшла до їх молодиця у найми проситись, як Марко оженив ся і пішов у дорогу, як наймичка перед смертю признала ся Маркови, що вона його мати. Вплив того читання на Ониська був такий великий, що він неначе скаменів, склавши руки на коліна й нахиливши сиву голову. Він не поворушив пальцем, не поворушив очима, ні разу не зітхнув, що буває знаком великої сили чуття в щирого Українця.

А парубок перестав пацати ногами, простяг по траві на цілу їх довжину, роздявив рота, витріщив очі та все дивив ся на ту книжку, не змигнув і разу очима, неначе у тій книжці він бачив і той благодатний хутір, де служила Наймичка, бачив і саму Наймичку, і того Марка, про якого читав Радюк.

Червоне полум'я багаття сьвітило на ту групу, облило червоним цвѣтом білу дідову сорочку, сиву бороду і його темне похмуре лице, і сиві низько навислі над очима брови.

Радюк скінчив і згорнув книжку. Онисько все сидів і не рушав ся з місця, а парубок усе лежав та дивив ся на ту книжку, що лежала згорнута на траві. Вплив був такий великий, як був великий Шевченків геній, що спостеріг тайну народнього серця й поезії.

Сам молодий Радюк задумав ся і сидів мовчки, поки не згас слід того читання у його душі. Онисько підвів голову і обтер рукавом сльозу.

— Я ще з-роду не чув нічого красшого од сієї „Наймички“, — промовив дід, тай знов похилив голову, неначе од великої ваги й великого жалю.

— Чи знаєте, діду, хоч одну думу козацьку красшу од сієї „Наймички“?

— Знаю багацько гарних дум, але такої не памятаю.

Й дід почав сьміливо розказувати, а потім і співати думи й пісні. Радюк ледви встигав записувати їх у свою книжечку. Дід не сперечав ся, вірив йому і навіть хвалив ся своїми піснями, бо зрозумів, що молодий Радюк не мав на думці кривди для його. Парубок почав був собі співати, так дід йому і не дав, та все співав своїм старечим, але міцним і твердим голосом козацькі думи й пісні.

— Куди тобі, дурню, із твоїми піснями! Ви тепер співаєте все про дівчат, та про вулицю, та про вечорниці, а про козаків і не тямите нічого! А кільки я переспівав їх, як був молодшим, як був іще живий мій покійний батько!

Радюк пішов у курінь і виніс з-відтіля фляшку горілки, яку він привіз дідови на гостинець. Чарка доброї горілки розвеселила трохи сердитого й поважного діда, у якого було в слові і в лиці щось отаманське.

— Чи не боїте ся, діду, самі сидіти на баштані?

— А якого гаспида мені боятись? Хиба лихих людей, а чортів я не боюсь! Не вважаючи на свої літа, я так обшмагав би боки самому чортові, що ну! Нехай би тільки заціпив мене!

— Хто видав так говорити — сказав наймищук, — ви діду тут самі. Борони Боже чого...

— Поцілуй батька свого тричі в морду! Вчить мене старого! — сказав дід сердито, — хиба ж чорти є на світі? Є лихі люди, гірші од чортів, а чортів нема, бо я їх не бачив, які вони на масть! А коли вони є, то мабуть дуже дурні!

— А хиба ж ви не знаєте, до кого й тепер у нас на селі перевесник літає!

— Такий мабуть перевесник, як ти! Я, бувши батьком тієї дівчини, до якої вчащає він, піймав би того перевесника та обскуб чуприну, то він більше б і не літав. Ти, як бачу, зовсім такий дурний, як і твій покійний батько був, царство йому небесне!

— Ей, діду, шануйте ся! Ви старі, вам би не годилось так говорити, — казав парубчак.

— Та отут у степу, лежачи на траві, часом бачу, як буває все небо списане такими перевесниками, неначе горобцями! Розкажи вже своєму батькови, а мене не вчи!

— Їй Богу, правда...

— Яка правда? Була колись правда, та заіржавіла!

І дід не скінчив тієї річи і знов задумав ся.

Вже порожня фляшка валяла ся на траві, а на дворі почало зовсім темніти. Наймит запрягав коні, а дід і Радюк складали на віз дині, кавуни й огірки. Всього було так багато, що треба було викидати з воза соломую. Мо-

лодий Радюк мусів сісти на мішки з огірками і поставити ноги на кавунах. Вже висипались зорі на небі, як віз рушив од куріня і покотився по степу. Радюк почав прощатись із Ониськом, що стояв коло куріня весь білий, як кольона, облитий світлом багаття, а коло його сиділа на задних лапах собака. Віз покотився і стукотіння далеко розлягалося по степу, а дід усе стояв на тім самім місці, згорнувши руки. Радюк усе думав про діда, а огірки страшно муляли; ноги його скобзались по кавунах. Він мусів витягати кукурузу і підмоцувати під себе, щоб трохи було краще сидіти.

Вже пізно в'їхав Радюк у двір і по дворі запахло баштаном. Вернувшись у свою хату, молодий панч одкрив боляче плече і подивився. На плечі було знати червоний, довгий, як гадюка, слід мотузка. Так він ошмульгав його молоде ніжне тіло!

На другий день Павло Антонович одвіз на гостинець кавунів і динь пані Високій і Масюкови, і не так Масюкови, як Галі Йвановні Масюківні...

Тим часом настигли груші, яблука, кавуни й дині. Скінчилась гаряча пора жнив, і сусіди трохи вже обробились і почали частійше навідуватись у гості до Радюків. Їх дім був веселий, бо в йому був молодий син і молоденькі панни. Гості часто приїзжали до Радюків і до пізної ночі або й до світа все гуляли та забавлялись. Той широкий танок, оплетений виноградом, що виступав у сад, часто був освічений веселим світлом або ясним місяцем. Там вечорами сиділа весела компанія, там часто молодий Радюк милувався личком молоденької Галі.

Вже кінчались вакації. Павло Радюк почав збирати ся в дорогу до Києва. Здоровий і веселий, з великою надією на себе й науку, він виїхав із дому і повіз із собою усе, що йому трапило ся позаписувати на селі. Широко перед ним розістлав ся степ, а по степу полягла далека дорога. Широке жите розстеляло ся перед ним, і стільки доріг розходило ся на всі боки на тій ширині людського життя! Молодий Радюк почав вибирати дорогу, і голова в його закрутила ся од дум. І чудовий образ Масюківни до самого Києва не сходив із його думки. Він навіть забував усе, тільки чорні брови і повне личко все мигали перед очима, чи дивив ся він на широке поле, чи на синє небо, чи на великий битий шлях. Він уже думав, що ті брови, а не иньші судила йому доля.

Приїхавши до Києва, він написав письмо до Масюка й до Галі. Щаслива Галя вивчила те письмо на память, бо у тім письмі Радюк присягав ся їй одну вічно любити, і не любити більше нікого. Одно тільки трохи наводило сумну думку на Радюка: Галя тільки рік учила ся у гіроді, як вона сама прямо призналась. Але часу доволі! Вона молода і навчається, і набереть ся розуму з книжок, — думав Радюк.

— Жінко! Якого чудового жениха дав Бог нашій Галочці! Та хиба-ж і наша Галя не варта Радюка, хоч стара Радючка і копилить губи? — промовив Масюк до жінки.

— То то й горе, що Радючка копилить губи! Чи я-ж хочу лучшого жениха для своєї Галі! Але мені здається, що з того пива не буде дива. Надія Степанівна давно б приїхала до нас, як би вона хотіла взяти за не-

вістку нашу Галю. А котрий отсе рік, як вона була в нас? — спитала Масючка й задумалась.

Але доля судила Радюкови инакше. Минув сливе рік, як він був у Журбанях і в Масюківці. У Києві він побачив иньшу пишну, розкішну красу, випещену міську красу, иньші пишні очі і чорні брови.

=====

Х.

Пізними вечорами Дашкович довго згадував свої чудові Сегединці. Він неначе бачив гори, вкриті лісами, садами й хатами, бачив церкву на шпилі, бачив широкі ставки між горами, оброслі очеретами й вербами. Перед його очима ніби з туману випливало все жите українського села. Його уха ніби чули пісні дівчат і хлопців, пісні молодичь і косарів на луці; його очі просто бачили знайомих селян, давних сусід, бачили юрбу дівчат і хлопців, що грали в хрещика на вигоні, бачили Топилок, що так щиро й привітно приймали його у своїй убогій хатинці. Усі твори старих і нових філософів щезли в-перед його очей, і натомість перед його очима зеленіли Сегединські степи, синіли гори, мріла вода на ярах і синіло глибоке небо. Він увірував, що не згине таке багате, пишне і оригінальне жите навіть під політичними шинами з гарячого заліза його родича Воздвиженського.

На тій чудовій картині, правда, були темні плями, дуже негарні. Але Дашкович якось не придивився до їх. Така естетична мана була

І. Левицький. Хмари.

19

розлита на тій картині, що за нею щезли усі плями.

Але під впливом московської славянофільської школи, яка тоді розвинула ся, Дашкович почав приступати до свого народу, до своєї національності аж надто оддалеки! Його філософська думка виїхала з Москви, потім поплила не прямо на Україну, а обминула її, простуючи через Прагу, через Варшаву, потім через Білград, і потім тільки хотіла добратись до України. Дашковичова філософія дуже широко хотіла розпустити свої крила, щоб обхопити усю Славянщину. Послі він і сам не чув ся, як він поминув Україну, як Київ, Сегединці потонули у чорній тінї од тих широких крил, мов од чорної хмарн. Чи-ж його Сегединцям потрібно було тієї широкости?

Запинившись думкою над цілим славянським миром, Дашкович задумав завести в себе вечори що тижня для своєї молодой дочки, і почав закликати до себе усяких молодих студентів і разом із ними молодих Болгар і Сербів, яких було багато у Києві в світських і духовних школах.

Тим часом Ольга вже познакомила ся із життям. Вона часто була в опері, на маскарадах і на баях, вона вже мала багацько знайомих. Вже уплило багацько часу, а Ольга не стрічала ніде свого ідеала. Кожного разу, гуляючи по Хрещатику, по царському і ботанічному саду, вона не минала очима жадного чорнявого лица, і не знаходила того знайомого лица. Не раз і не два, сидячи в театрі, вона оглядала кожнієї лице, починаючи з одного кінця і кінчаючи другим, а того лица не було! Буваючи на громадських баях, вона перегля-

дала усіх людей, і ні разу не довелося їй стрінути милих очей і брів! А тих брів вона не могла забути! Так припали їй до серця ті ясні очі, так прийшлися до кохання ті високі брови, що вони ніколи не сходили з думки, навіть часто снилися їй. Вона носила їх у серці, як тайну, і не призналась навіть Катерині.

Чимало часу вже минуло. Ольга все красшала та красшала, Катерина поганшала. Ольжине лице повнішало й наливалось, як виноградна ягода, а Катеринине лице повнішало й розпливалось. Тільки-що Ольга в театрі входила у льоžu, як із усіх льож, із усього партера на неї наводили льорвети! На громадських баях за нею панвчі ходили слідком, просили її до танців по кільки душ на одну кадріль, разом по кільки душ просило навіть на польку, так що паничі мусіли застоювати коло неї чергу навіть на польку й вальс. На гулянці у садах за нею бігали слідком. Ольга знала про свою красу іще з інститута, і теперички тільки пересвідчувалась у її великій силі над душами молодих хлопців. А Катерина часто сиділа на баях і рідко хто просив її до танців. Вона бачила, що її минало людське око, і рано вже почала журитись.

Дашковичови таки вдалося запросити до себе багацько молодих студентів. Він просив їх приходити до себе на вечори кожної суботи, і приходити по простому звичаю. Він ледво упрохав свою жінку прийняти молодих гостей і дати їм закуску й чай. Степаніда Сидорівна, наготувавши на вечір, чого було треба, звеліла Ользі прибратись на той вечір трохи красше. Ольга побігла зараз до Катерини на пораду, і перед вечером тієї суботи вони обидві зазда-

легідь почали вбиратись перед великим дзеркалом у домі Дашковича.

Ольга порозмотувала свої чорні льокони й розпустила по плечах. У ясному дзеркалі видко було її плечі білі й повні, закидані хвилями чорних льоконів. З-під чорної коси коло снігової шиї блищало вухо, облите ясенорожевим сутінком. На склі, як на картині, малювалося її гарне довгеньке лице із темними очима на підсиняних білках. Тоді як вона одкривала віка, її ясні очі ніби пускали з себе світло, а брови здавались пучками проміння, що розходились од очей. Довгі спідні й верхні вії, блискучі як шовк, іще прибільшали світла в її очах, іще більше здавались промінням, що бризало з тих очей на всі боки, як леться мигаюче світло з ясних зірок серед темного неба. Тверді й значні рожеві віка здавались золотою оправою, де блищали дорогі брилянти, яким іще більше додавало світла пишне біле лице з легкою полуденною тінню на щоках.

Ольга почала закладати в вуха золоті сережки із червоними довгими, як скаменіла крапля, коралями. Але ті сережки тільки красили її чорні льокони, бо золото затемняла краса очей, а кораль потемняли червоні повні уста. Убравши голову, Ольга оступилась од дзеркала і дала місце Катерині. Сідаючи на стільці, Катерина подивилась на своє лице, що стало рядом із Ольжиним у дзеркалі. Контраст був дуже великий! Катерина побачила у дзеркалі своє кругле, ще й трохи розтягнуте в шир лице, що одбивалося на склі, наче якась кругла пляма, на якій трудно було впізнати, де ті очі, де той ніс і губи. Чималі ясні сірі очі зовсім зливалися із цвітком білого лица,

ясних брів зовсім не було знати на лобі, вій було зовсім не видно. Круглий і короткий ніс можна було запримітити тільки тоді, як Катерина повертала ся боком, і тінь од носа падала на щоку. Негарні широкі губи були якось зібгані і поморщені. Невисокий лоб покривали льокони, ясні як п'ячоси. Усе її лице, шия, плечі й губи, усе те було обмальоване одним білим, як сніг, цвітом, без жадної тіни темнішої або яснішої. Контраст між Катериною й Ольжиною клясичною головою у дзеркалі був такий великий, що Катерина трохи не заплакала. Сама Ольга, глянувши на сестру у дзеркало, промовила :

— Не надівай, Катерино, білої сукні, бо ти уся будеш біла, як туман. Ти дуже велика блондинка. Надінь темніше убрання.

Катерина послухала і накинула собі на шию разок чорного намиста, вбрала ся у темне плаття із обшивками іще темнішими. Ольга вбрала ся у все біле, тільки на грудях припилила букет червоних рож у зеленому листі.

Тим часом селя наповнялась молодими студентами. В убірну кімнату долітали слова й фрази великоруської мови, але з усяким акцентом. До паннів в убірну кімнату ввійшла Степаніда Сидорівна, а за нею й Марта. Вони привитались із своїми молодими дочками, і Степаніда очевидно була дуже рада, кинувши оком на свою Ольгу. Марта почала де-що поправляти на своїй Катерині, пригладжувала деякі льокони, розкладала їх по плечах. Матерям хотіло ся як найкрасше виставити своїх дочок. В салі вже з'явилися деякі сторонні гості, прий-

шов один професор із жінкою й дочкою. Ользі й Катерині був час виходити до гостей.

Вони перейшли одну кімнату і наблизились до дверей. Гомін став чутніший. Можна було вгадати іще за дверима, що в салі багато гостей і все молодих, бо голоси вилітали з салі все свіжі й молоді.

— Чи не стріну часом я його між тим молодим товариством? — блиснула думка в Ольжиній голові тоді саме, як вона мала ступити на поріг салі.

Та негадана думка так і погнала усю кров до молодого серця. Матері увійшли до салі поперед, а за ними вступили й дочки. У салі було повно молодих людей.

Найбільша група сиділа коло стола і коло софи, де на софі сидів Дашкович. Молоді люди сиділи аж у два ряди кругом стола, наближаючись до хазяїна. Молодих дівчат дуже вразила і разом із тим заінтересувала картина того товариства. Їм кинули ся у вічі всякі національні убори. Деякі Серби й Болгари, а найбільш недавно приїхавші, мали на собі дуже гарний національний убір, білі куртки, шиті червоним і навіть золотом. На софі сиділи два молоденькі Серби ченці, гарні, як панни з розпущеними кісми і в кругленьких чорних невисоких шапочках. Один недавно прибувший Болгарин пробував усе підобгати під себе ноги, і пригадуючи, що він не в себе в дома, все спускав їх до долу. Чорні сїртуки, національні убори, гудюча розмова, якою була повна саля, всякий акцент і всякі мови, все те таке було оригінальне, таке було нове для молодих паннів, що їм здало ся, ніби вони перелетіли в якийсь далекий край, між чужі, иньші люди.

Ледви оглядівшись, Ольга почала придивлятися до гостей. Між чорнявими й білявими лицами вона почала впізнавати деяких студентів, яких вона колись бачила коло Володимирового пам'ятника. Іще далі перевела вона очи, і коло стола нагляділа молодого панича з веселим лицем і великими зубами. Вона подивилась до софи і трохи не зомліла. Поруч із батьком сидів її ідеал, такий гарний, такий пишний, яким вона бачила його колись давно! При молодих паннах товариство встало із-за стола. Дашкович підводив до Ольги й Катерини молодих студентів і рекомендував їх.

— Кирило Петрович Кованько! — промовив батько, рекомендуючи веселого студента, якому Ольга й Катерина подавали руки.

— Павло Антонович Радюк! — промовив Дашкович, підводячи до дочки дуже гарного панича, що вийшов із-за стола і підійшов до Ольги.

Ольга подала йому руку, сама того не памятаючи. В її очах потемніло, голова закрутилася. Радюк делікатно уклонився їй, стиснув руку і трохи сьміливо потрусив, ніби Ольга була його товаришом студентом. Ольга оступила ся і впала на крісло, а Радюк, не звертаючи на неї ніякої уваги, знов вернув ся на покинуте місце й сів коло Дашковича.

Ольга у-перве так близько стояла коло милого чоловіка, подавала йому свою руку, і дивилась йому просто в лице, в вічі. Вона почула серцем, що з того лица на неї дихнуло таким щастем, таким коханням, про яке їй в інститутських мріях й обожаннях навіть і не гадалось, і не снилось. Її лице зблідло, а голова, оповита льоконами, схилилась. Вона не

осьмілилась підвести очий і подивитись на Радюка у-друге, і тільки вухом ловила його голос.

Трохи перогодя Ольга заспокоїлась: вона прямо подивилась на Радюка. Він сидів просто проти неї, так що вона бачила його лице і могла слідити за кожним його рухом.

Радюк почав розмовляти з Дашковичом, і всі студенти замовкли і слухали їх розмову. Видко було, що вони звикли слухати Радюка, а він звик говорити й навчати иньших. Його голос був рівний, виразний; він говорив гаряче, із огнем, його слова лили ся з уст одно за другим, неначе сотали ся низкою. Вони виходили з гарячого серця, з гарячої мисли, не були позичені й вичитані з книжок. Ольга не спускала з його очий. Вона дивилась, як Радюкові очі часом блищали полум'ям, часом сьвітили ся тихійше, а часом закривали ся віками й довгими віями, що лягали темними кружками на його рум'яні щоки.

Розмова Радюка з Дашковичом була для їх дуже цікава, бо стосувала ся до річи дуже цікавої задля їх обох. То був український народ, українська національність, народня література і народня мова. Обидва вони ніби знайшли Америку і не могли натішитись тією новиною.

Деяким молодим студентам уже й наскутила та розмова. Вони приступили до дам. Кованько вже давно й вухом не вів про ту вчену розмову, не слухав її і говорив дамам компліменти. Ольга ждала, що Радюк от-от перестане говорити, прийде до неї, сяде коло неї і оберне ті гарні слова й уста до неї. А Радюк усе обертав ся до її батька. Батько,

неначе на капость їй, зачіпав його, розказуючи йому про якогось селянина Топилку. Ольга вже почала сердитись на батька, була сердита і на того Топилку, і на ті українські пісні, і на все.

Вона встала і сміливо перейшла салю од кутка до кутка як-раз проти Радюка. Він на неї й не поглянув. Вона зумисне заговорила голосно до Катерини, йдучи коло його, а він таки все говорив! Вона одчинила рояль і вдарила по клявішах веселого вальса, а Радюк тільки підійняв на кілька нот голос і не подивився навіть до рояля! Вона чула, що сльози підходять до її очей, що вона от-от заплаче, і вже хотіла з пересердя стукнути покришкою рояля, як Радюк встав разом із Дашковичом і підійшов до рояля. Уся енергія вернула ся до Ольжиних рук, до її душі. Вона дужче й голоснійше заграла, і всі просили її заспівати.

— Чи не співаєте ви часом народніх українських пісень? Я б дуже вас прохав заспівати будь якої української думки! Я люблю усяку музику, але як тільки почую акорд народньої пісні, сердечної й глибокої, то уся моя душа стремжить ся до самого дна! Та мелодія, як огонь, проймає мене до самого серця, до душі. Я так і чую в тій пісні все горе українського народа, перебуте за тисячу літ! — промовив Радюк до Дашковича.

Ольга подивилась на його і все йому простила. Вона просила пробачення, що не вміє співати ні однієї української пісні. Почавши тихо акомпаніювати, вона заспівала препоганий французький романс, у котрому не було ні музики, ні мелодії, ні серця! Романс

був навіть чудний і трохи сьмішний так, що деякі студенти, осьміхаючись, одхилялись за товаришів. Одначе Ольга мала дуже гарний голос і співала непогано. Усі хвалили її, хто щиро, а хто й нещиро. Тільки Радюк не похвалив, іще й сказав, що сільська українська пісня в десять раз красша й поетичнійша од узяких романсів, і при тім згадав чудовий Галин голос і її пісні.

Деякі гості почали просити Катерину заспівати. Катерина одмагалась, одначе сіла і заспівала руський романс, трохи красший од французького. Її голос був і справді дуже добрий, красший, ніж в Ольги, одначе її менше хвалили й дякували.

Тим часом Радюк почав прощатись. Він поперед розпрощався із хазяїном і хазяйкою, і потім підійшов до Ольги. Вона подивилась на його здивованими очима, бо не ждала, щоб він пішов із хати, ледви звернувши на неї увагу. Радюк сьміливо і по студентськи струсив її за руку і глянув прямо в лице. Тільки тепер у-перве він почув, що із її лица, гарного й молодого, дихнуло на його чимось незвичайне милом! Блискучі очі й сьвіжі уста вразили його так, що він не знав, що робити, зашамотався і знов у-друге на ві-щось струсив її за руку.

— Чого так хапаєтесь до дому? — спитали його разом Степаніда й Марта.

— Вибачайте! Не маю часу. Треба іще занести деякі книжки знайомим студентам у академію, потім забігти в університет, потім на свою квартиру, а з-відтіля треба сьогодні бігти на Липки.

— Просимо не забувати нас! — промовили до його Дашкович і Степаніда Сидорівна.

— І чого ти летиш? Хиба ж тут хата не тепла, люди не добрі, дівчата не гарні? — тихо шепотів Радюкові на вухо Кованько, осьміхаючись якомсь своїми широкими зубами, а не губами.

А Радюк уже в три миги вилетів на улицю, держачи під пахвою книжки. Він не йшов, а біг по тротуару і трохи не звалював із ніг прохожих. Він встиг завести книжки й до академії, забігав до двох знайомих товаришів, покинувши й їм кілька книжок, був в університеті, ще й встиг полетіти того вечора на Липки! В його ногах неначе була якась сила, що давала їм легкість птичих крил, а в душі було стільки тепла й жару, що він не чув свіжого нічного вітру.

Після виходу Радюка, в залі Дашковича стало смутнійше й тихійше. Дашкович почав розмовляти із Славянами про славянські землі. Ольга тепер сталась ніби сиротою, одійшла на бік та все думала про молодого Радюка. Вона пригадувала, як він підійшов до рояля, як заговорив до неї і просив заспівати української пісні. Але чому він не зістався? Чого він так швидко полетів де инде? — питала сама себе Ольга й чула, як сльози підступали до очей... Її красі кланявся увесь інститут, за нею слідком бігали на баях, а Радюк ледви промовив до неї слово! Вона почула, що от-от заплаче, вибігла із салі до своєї кімнати, впала на подушку й гірко заплакала. Сльози першої чистої любови потекли річкою із її очей. Вона роздяглась і більше не виходила до гостей.

Катерина сиділа до кінця вечора й пішла до дому із невеселою думкою. Її обминали молоді хлопці, говорили з нею для звичаю і зараз

одвертали ся од неї. Вона задумалась, задумалась незгірше Ольги...

Пізно вернувшись до дому й засьвітивши сьвітло, Радюк в одну мить роздяг ся і впав на постіль. Він ухопив у руки найблизшу розгорнуту книжку і хотів читати, але його думка була чимось стрівожена, і стрівожена дуже! Його очи одірвались од книжки і подивились на скрипку. Тиша мертвої ночі запанувала в хаті. Йому на серці стало так легко й солодко, його душа чогось так заграла, що йому здало ся, наче із скрипки полили ся чудові мелодії. Така радість здивувала його і присилувала пошукати причини. Коли се разом на його глянули очи чорні, веселі і такі ясні, неначе із їх бризкало сьвітло навкруги. Він зразу пізнав ті очи, — то були очи Ольги. Він із очима пригадав усе її лице, гарне й молоде.

Помаривши хвилину, він знов узяв книжку в руки і хотів читати, але тільки очи бігали на папері. Думка його лїтала далеко. На думку йшла пісня, у серці було весело. Якись чудові мелодії намагали ся до його, якись пишні картини розгортувались поміж стрічками книжки. Йому здавалось, що він бачить сцену, розкішно обставляну й осьвітчену, а із тієї сцени ллють ся мелодії сьвіжого дівочого голосу. Той голос здавав ся йому знакомий... неначе Галин... Він одвів очи од книжки, і перед його душею неначе полум'ям жахнула якась пишна, пишна квітка теплих країв; як полум'я, вона розгорнулася, зацвила, запахла і обняла його душу й серце якимось великим щастем. Та квітка — то було лице молоді Ольги, яку він неначе бачив, нїби вона стояла перед ним і дивилась на його своїми блискучими очима, а кругом тих

очий лило ся промінне сьвітла й тепла. Радюк заплющив очі, а та мрія усе стояла перед ним, як жива. Тоді він угадав, що в його душі починається щось велике, що повинно мати вплив на все щастє його життя. Він почув, що нове чутє міцно й швидко приростало до його серця й гріло його новим незвичайним вогнем.

Довго Радюк ходив по хаті, та все думав та думав. Він узяв скрипку і почав грати, але мелодія музики тільки псувала ту високу мелодію, якою була налита вся його душа. Од великої втоми він упав на ліжку і почав засипати. А та мрія все стояла перед ним і обсіпала його, як те літнє гаряче сонце, теплим і ясним проміннем. Він заснув і у сні бачив той самий образ і прокинувся з першою думкою про той образ. І личко гарної хуторяночки, як зоря при місяцеві, потонуло у промінні нового сьвітла, нової краси.

— Прощай, Галю! Прощай серце! Чи я-ж винен, що серце моє не вільне? Хиба вільне сонце, як не сьвітить і не гріє, коли треба, а сховається десь за чорні хмари і втратить свою силу, то знов засьвітить і заблищить, коли йому призначить закон натури?

Не знаходячи причини навідатись до Дашковичів, він не пішов до їх того дня. Але другого дня і причина знайшла ся: вийшла нова книжка журналу, де була нова повість, що наробила тоді такого галасу у громаді. Радюк ухопив книжку і прожогом побіг до Дашковичів. Нове сьвітло в його серці так сьвітило і гріло! Він забажав, щоб се сьвітло зістало ся в йому на все життя, по саму смерть, і не згасало до домовини! Його будуще вже так добре складало ся! Він так був певний у своїй

матеріальній фортуні, а яким щастем надарила його Ольга одними очима!

Тим часом у Дашковичів після того вечора, як був у їх Радюк, була зовсім инакша сцена. Вставши у-ранці другого дня, Ольга спитала у матери:

— Чи не знаєте, мамо, якої української пісні? Ви б мене навчили!

— А я отсе тільки-що хотіла тобі те саме казати. Чи бачила вчора, яка тепер наша молодіж? Треба б тобі навчитись українських пісень співати. Тепер така мода. Як підемо в магазини, то коли б не забути купити який-небудь збірник українських пісень.

— Коли ми там підемо!... Я б хотіла зараз вивчитись якої-небудь... хоч одної...

— Бач, як припало! — сказала Степаніда Сидорівна, пригадавши гарного молодого Радюка. — Колись я співала й на гітарі грала, а тепер мабуть усе позабувала. А принеси гітару, може й згадаю де що.

Ольга ледви викопала десь гітару і принесла матери. На гітарі теліпала ся одним-одна струна. Треба було посилати в магазин за струнами. Нетерпляча Ольга вже починала сердитись. Тим часом поки принесли струни, в хату вступила Марта Сидорівна із Катериною.

— Чи не пригадаєш, сестро, яких українських пісень? Моя Катерина причепила ся, щоб я її вивчила, а я, як на то-те-ж, геть до чиста позабувала, — казала Марта Сидорівна.

Степаніда Сидорівна тим часом начемила струни і почала незручними пальцями брати акорди й співати пісню. Вона почала кілька слів і запинила ся, бо зовсім забула.

— Пригадуй бо й ти, сестро! — просила вона Марту Сидорівну.

Марта Сидорівна нагадала кілька куплетів і вони у-двох почали співати в унізоно: *Котили ся вози з гори*. В їх голоси були такі старі і хрипкі, що молоді дочки почали сьміятись.

— Чи не памятаєте якої иньшої? Ся дуже швидка, — сказала Ольга.

Марта й Степаніда почали перебирати піснї, які памятали, і знов затягли сипкими й хрипкими голосами. Їх голоси були такі, що Дашкович, у своїм кабінеті закопаний в Гегелеву філософію, вийшов до залї і спитав:

— Чи не налетїли у вікна ворони? — сказав він, оглядаючи хату по-під стільцями.

— Та се ми так співаємо пісень! — сказала Степаніда Сидорівна, сьміючись.

— А я думав, що ворони! Ой, не співайте лучше! Нехай уже дочки співають, — сказав професор і пішов знов до свого кабінета.

Одначе всі переспівані піснї не сподобали ся молодим паннам, бо всі були козачки до танців.

— *Як уміємо, так і піємо!* Коли сих не хочете вчитись, то де-ж ми вам дістанемо красших? — сказала Степаніда Сидорівна.

— Може папа знає! — сказала Ольга і вже хотїла бігти до дверей.

— Мабуть стільки, скільки й мама! — одказала їй Марта Сидорівна.

— А поклич, Ольго, кухарку! Вона часом співає дуже гарних пісень, — промовила Степаніда.

Ольга, забувши на той час Турман й інститут, побігла до пекарні і прикликала кухарку,

яка увійшла в салю із позасукуваними руками і напеченим лицем.

— Ти, Палажко, співаєш дуже багацько пісень. Заспівай нашим паннам якої гарної пісні! — промовила Степаніда Сидорівна, — вони хочуть і собі вивчитись.

— Отсе! Узяла-б та отут і співала! — сказала Палажка, подумавши, що із неї глузують.

— Та ну бо, не жартуй, коли тебе просять! — уже сердилась Степаніда.

— Отсе! Ій Богу якось ніяково! Як би в пекарні, то-б і співала! — казала Палажка, затуляючись рукавом.

— Співай, якої вмієш найкрасшої, — просила Ольга.

— Якої-ж? Хиба отсеї: *Ой полину, полину, добувати талану!*

— Та не говори, та співай! Нам треба знати голос! — вже кричала Степаніда.

Палажка мусіла співати пісні, а Ольга записувала слова і вчила на фортеп'яні голос. Швидко потім обидві панни, підібравши акомпанїямент, учились співати пісню: „Ой полину, полину, добувати талану!“ А тим часом в обох у їх була думка, що б то сказала начальниця інститута, як би вона довідалась, що вони вчать ся мужичих пісень од своєї кухарки! Та одна думка нагонила їм на лице румянець сорому.

Вже й пісня була готова. Ольга й Катерина швидко вивчили і співали її досить чисто по українськи, підбираючись під Палажчин спів. Другого дня Ольга тільки-що встала, і її перше діло було сісти за фортеп'яні і знов промовити слова й голос тієї пісні.

Вона перемогла себе: вчила її для Радюка і думкою бажала, щоб він, а не хтось иньший, її послухав. Вона його ждала, виглядала цілий день у вікно, не одступалась од вікна, оглядаючи кожного прохожого.

Над вечори у вікні майнуло чорнобриве Радюкове лице. Ольга ледви всиділа на стільці. Вона бачила, як Радюк не то що пішов, а полетів у фіртку. Вона не чулась, як рипнули двері, і Радюк стояв перед нею, держав її за руку і подавав нову книжку журналу. Мати вискочила з кімнати і привиталась до Радюка дуже ласкаво. Вона витягла навіть із кабінета Дашковича і привела його до залі.

— Яка я рада, що ви принесли мені нову книжку! — промовила Ольга і її очі так і сипали іскрами, так і сьвітились промінням.

Радюк тепер тільки придивився добре до Ольжиного серця, до очей, до брів. Лице було таке пишне й гарне, як та мрія, що так негадано в вечері розцвіла ся квіткою і причарувала його серце.

— Боже мій! яка розкішна, випечена краса! які чудові оксамітові брови! які проміннясті очі! — подумав Радюк і він почув, що таких очей, такої краси лица він і з роду не бачив, таких веселих очей, з таким промінням, таких ласкавих, хоч і лукавих. Розмовляючи з Радюком, Ольга кидала на його очима і потім тихо спускала їх до долу. Радюк ледви видержував магічну силу тих очей! А Ользі так хотіло ся сісти за рояль і заспівати української пісні! Вона встала, перейшла хату проз самий рояль, потім стала коло рояля і, поклавши два пальці на клявіші, зачепила дві

струни, що з тиха задзвеніли і довго дзвеніли, поки вона стояла і держала руку на клявішах.

— Заграйте, будьте ласкаві! — осьмілився Радюк у кінці всього попросити її, і сам став коло рояля.

Ольга сіла, поклала руки на клявіші й задумалась. Вона вибирала пєсу, і швидко смутна мелєодия полила ся під її білими руками. Як би вона заграла веселої, то та мелєодия не так вразила-б Радюкове серце. Смутна музика навела на його багацько дум і припала йому більше до серця, повного кохання.

— Моя Ольга вивчила недавно нову пісню! — не втерпіла Степаніда Сидорівна.

— Яку пісню! може яку українську? — спитав Радюк.

— Еге! — одказала вона.

— А заспівайте, коли ласка ваша! — почав просити Радюк дуже ласкавим голосом.

— Я ще добре не вивчила, — тихо промовила Ольга й почервоніла.

Ольга взяла руками прелюдію й почала співати: „Ой полину, полину“. Не вважаючи на те, що в інституті вона не вчилась співати по українськи, вона перейняла щиро українську інтонацію, бо часто чула українські пісні од няньки й кухарки.

Вона співала дуже добре, тільки українські слова так перевертала на руський лад, що Радюкови стало ніяково. За те-ж голос її сьвіжий і молодий проходив із мелєодією до самого серця молодого хлопця.

— Я назбирав багато пісень по селах і навіть завів уже в ноти. Я був би дуже щасливий, як би ви дали мені надію прийняти од

мене послугу, взяти мої ноти. Там є чудові й оригінальні мелодії.

— Принесіть, коли ваша ласка. Я дуже люблю музику і, хоч добре ще не граю, але вчу ся що дня, — промовила Ольга.

Тим часом Дашкович, послухавши пісні, згадав свої Сегединці і розпочав розмову з Радюком про народ і українську народність. Почувши те, Ольга злякалась: вона бачила, що батько одвоює собі Радюка і не дасть ні слова промовити до його. Степаніда Сидорівна, назираючи з боку, як добра доглядачка, зараз зрозуміла те, і почала вмішуватись, щоб зробити розмову загальною для всіх. Вона почала розмову про женщин. Радюк так і захопився за те питання. Він почав доказувати, що жінщина повинна мати рівне право з мущиною, як на просвіту, так і на місце в соціальному житті, та все обертався до Ольги, неначе в хаті більше нікого й не було.

— Коли в нас дівчат не пускають у наші університети, то нехай заводять женські університети! — так кінчив свою розмову Радюк. — У нас із жінщиною обходяться по варварськи, постановили жінчину дуже низько просвітою й науками, неначе присудили її зумисне на темноту й рабство.

— О, ні, Павле Антоновичу! — обізва-лась Ольга, — хоч нас не пускають в університети, так нам не дуже й треба того. В нас є інститути. Ми не хочемо ваших університетів, бо інститут усе одно, що женський університет...

— Як так, то нічого й клопотатись, — одрубав Радюк.

— Таки справді! — говорила далі Ольга, обороняючи честь свого інститута, — хоч у вас університет і вище, я те знаю, та і в нас наука не аби-як стоїть! В нас читають лекції ваші-ж університетські професори...

— Та так, читають, але трохи иньше...

— Хоч і трохи иньше, а все недалеко від університетського. Нам й Турман говорила, що ми в інституті все одно, що в університеті. В нас тільки бракує медицини та юріспруденції, а решта зовсім, як у вас!

— А то хіба не важна річ медицина, та право? чом би пак жінщинам не бути медиками й юристами?

— На ві-що? — спитала Ольга, якій в інституті і в голову не прийшло, що в на сьвітї багатько сиріт і бідних дівчат, котрі були-б раді всякому шматку хліба.

— А як сказати правду, то я в перве чую, що інститут усе одно, що й університет, — сказав Радюк.

— О, так і думайте! Ми всі такої думки. Всі наші інститутки так думали, — сказала Ольга, — нам і Турман так казала.

Радюка дуже вразила та висока думка інститутська про свій інститут, що мала питання за непотрібне, бо вже розвязувала його аж геть то просто й немудро!

— Як би на мене, то я з роду не схотіла-б служити ні в канцелярії, ні в школі! — промовила Ольга, пригадуючи науку Турман. Ользі здавалось, що кожна порядна жінщина повинна скінчити інститут, а потім вийти за-між за гарного й багатого хлопця, а потім скласти руки і ні об чім не думати.

Радюк почав прощатись і просив Ольгу швиденько прочитати новий журнал, бо ще багатько читальників дожидаєть ся тієї книжки.

— Я дуже люблю сі книжки, але французькі романи багато виспі й краспі. У нашої Турман була повнісінька шафа романів, та все золотообрізних! Хоч вона нам і забороняла читати, але ми вміли доставати з її таки шафи! — говорила Ольга. — От, як би ви достали нам французьких романів! — промовила Ольга до Радюка.

— Добре! достану!

— А я вас давно бачила! — промовила Ольга, — тільки не знала, хто ви такий. Чи памятаєте, як колись у Шатó упав бальон на публику? Я тоді тікала по стільцях і як раз скочила проти вас. Чи не зачіпила я тоді вас, або чи не натоптала вам ноги?

Ольга сьміялась, і Радюк сьміяв ся. Він був невимовно радий, що Ольга його примітила й памятала про його. Він догадував ся, що Ольга вподобала його, і серце його дуже забилося у молодих грудях.

І батько, й мати, і дочка, всі дуже ласкаво розпрощали ся з Радюком і просили не забувати їх і частійше приходити.

— Дуже молода й трохи чваньковита Ольга! — думав Радюк, вертаючись до дому, — буду я приносити для неї научні книжки, то може розівю її. Вона має добрий природний розум, тільки мало має научної просьвіти і вже аж надто носить ся зі своїм інститутом!

І Радюк думав, сидячи в своїй хаті, що було-б дуже добре, як би його жінка була й гарна, до того ще й розумна, і не цуралась

науочної книжки, щоб із нею можна було поговорити об чому висшому, ніж балі, танці та моди. Йому тепер здавалась будуча жінка якимсь товаришом-студентом, розумним і просвіченим, що стояв би з ним на рівні розумом, просвітою і найбільше — поглядом і пересвідченням.

— Вона буде такою! Вона має розум! А я її вговорю, розівю, наведу її на розум! — так марив молодий хлопець у своїй тихій хатині. — Тепер підуть екзамени, мені буде ніколи; я буду її забавляти тим часом французькими романами, коли вже вона набралась до їх великого смаку. А після екзаменів я буду давати їй легші критичні твори на сьогочасні руські й заграничні повісти, потім принесу їй де-що научне, поважнійше. Я доведу її своєю розмовою до пуття. Вона стане моїм товаришом і другом, рівним зо мною просвітою і любовю до питомої літератури, до питомої мови.

Так думав Радюк, бігаючи по своїй хатині од кутка до кутка; перед його думкою пишалась, як осіння рожка, молода дівчина. Він і доси ніби чув її голос. Ті рідні смутні і поважні мелодії і тепер іще лунали в його серці, бо вони вилетіли з чудових уст, за які він був би радий віддати своє життя.

Другого дня він побіг до магазину, достав один французький роман, ледви дождав ся вечора, захопив той роман, узяв кілька українських пісень, заведених у ноти йогож рукою і полетів до Дашковичів. Переступивши поріг, він почув у другій хаті знакомий хлопячий голос і зразу впізнав голос Кованька, свого товариша. Кованько щось розказував голосно й весело, мішаючи слова по по-

ловині зо сьміхом. В Радюка ноги затрусились... Він просто вбіг у ту кімнату і побачив Кованька на софі поруч із Ольгою. Коло їх сиділа мати...

Радюк привитав ся до всіх і подав руку Ользі. Вона вся почервоніла.

— Я приніс вам роман, якого ви мабуть іще не читали. А от і українські пісні!

Радюкове око впало на стіл. На столі перед Ольгою лежала книжка як-раз така завбільшки, як принесений роман. Він угадав, хто приніс той роман, і по якимсь негаданим причинам, як-раз той самий, що він тільки що подав Ользі!

— Трошки опізнив ся, бра! — промовив до його Кованько і показав свої лопатні з під губ, сьміючись якомсь ніби зубами. Радюк почервонів, потім зблід, потім знов почервонів. Мати все те бачила допитливим оком і почала розмову, щоб забавити молодих людей і одвести їх думку од тієї книжки. Та не до того йшло ся. Радюк сидів мовчки, а Кованько все показував свої широкі зуби, трохи жовті коло ясел.

В Радюковім кружку товаришів один Кованько не згожував ся з гадками й мріями інших. Він мав звичай трохи сьміятись над усім, об чім розмовляли молоді студенти, перевертати все поважне на легкий жарт, був зугарний у всьому зараз знайти комічне, сьмішне, повернувши його на якийсь сьмішний бік. Він був родом із самого Київа. Його батько був простий купець, не дуже багатий; він мав свій завод мила і свічок, мав свою крамницю. Кованько із усіх сьогочасних ідей ухопив ся до найбільше практичних і матеріяльних. Усе,

що було вище од практики, од користі, всі висші ідеї, він уважав за непотрібні, за пусті. Він зріс між середнім київським станом, де ще не втратила ся народня мова і національність, але де не було тієї поезії, того пишного й симпатичного духу щиро-народнього, тієї роскоші піснї й думи українського села. Кованько не пристав щирим серцем до народности і все трохи глузував над тенденціями Радюка й інших товаришів.

Вся цікавість Степанїдиного языка нічого не вдїяла. Радюк сидів мовчки. Кованько силкував ся зачепити його і все починав говорити зі злістю.

— Чи не проповідував вам Радюк яких небудь дуже тонких сьогочасних ідей? — спитав Кованько в Ольги, зачіпаючи Радюка.

— Ні, я не чула ніякого проповідування, — одказала Ольга й засьміялась.

— Коли він вам не проповідував, то певне ще буде проповідувати. Я й знаю і вгадаю, про що він буде проповідувати! А хочете щоб я сказав?

— Про мене! хоч і скажіть, — промовила Ольга.

— Менї здаєть ся, лучче що небудь проповідувати, ніж підіймати на сьміх те, чого й сам добре не второпав, — сказав Радюк ніби до стїни або до дверей.

— Ну бо, Радюк! вставай і проповідуй! Ольга Василївна мабуть ніколи не чула в інституті таких апостолів...

— В нас, в інституті, ніяких апостолів не було! — одказала Ольга, сьміючись.

Радюк ледви сидів. Він був сам не свій. Йому здалося, що Кованько вже жених Ольги і без сорома глузує над ним. Тим часом Ольга простягла руку до двох романів, що лежали рядом на столі, і взяла в руки принесений Радюком. В Радюка весь смуток одійшов од серця, і надія знов засвітила ся в його душі.

— Коли хочете, то я вам скажу, про що буде Павло Антонович вам проповідувати. Він буде вам говорити, що вам треба служити в канцелярії, або вчитись в університеті і зайняти потім катедру, що вам треба співати сільських пісень, треба вивчитись грати на кобзарській лірі, яка повинна згодом стати на місці теперішних фортеп'янів.

— О, вибачайте! Я нічого такого не чула од Павла Антоновича! — промовила Ольга.

— Тривайте, тривайте! Се ще не все! Радюк буде вам приносити юридичні книжки, філософію Гегеля, потім буде три дні і три ночі під-ряд говорити про баштанника Ониська і його поезію, а потім буде вговорювати вас, щоб ви самі вивчилися писати українські вірші.

Ольга і її мати сьміяли ся.

— Я ніколи не писала віршів і певне не буду. Що се ви говорите, Кирило Петровичу? — сказала Ольга сьміючись.

Радюк ледви міг усидіти на стільці. Попереду, в крузі своїх товаришів, він не дуже вважав на Кованькові жарти, бо мав їх за жарт молодого веселого хлопця, готового все життя і все обернути на жарт і на сьміх, щоб тільки було з чого пореготатись. Але тепер, в домі поважного чоловіка і перед очима ми-

лої особи, йому ті жарти доходили до самого серця.

— Се ще нічого! Але потім Радюк буде намовляти вас одягтись у мережану сорочку і в червоні чоботи, бо він і сам одягаєть ся в свиту й кожух...

— Тобі нема ні сорому, ні совісти! — тихо промовив Радюк.

А Кованько, не вважаючи на те, знов протягував свою карикатуру:

— Чи ви знаєте, що наші студенти тільки й думають, як вони жити-муть у курінях на баштанах, і як їх жінки носити муть ім обід з дому, як вони будуть орати однією рукою, а другою книжку держати, а третьою писати докторські дисертації...

— Бог-зна, що ви говорите! — сказала Степаніда Сидорівна. Їй стало жалко Радюка, бо вона постерегала причину того кепкування.

— Як би се ми були дома, а не в гостях, то я-б і тобі намалював твій ідеал і твоє ідеальне життя на заводі, — сказав Радюк, — та нехай навпісля. А твій ідеал вийшов би певне не такий поетичний, хоч може й такий сьмішний.

Кованько замовк, неначе води набрав у рот. Щоб як-небудь перервати ту негарну розмову, мати попросила всіх до залі. Тільки-що вони всі ввійшли в залю, Ольга одчинила рояль, і ні на кого не вважаючи, сьміливо й голосно заспівала українську пісню: „Ой полину, полину, добувати талану!“ Та пісня була одповіддю й протестом проти Кованькових жартів. Кованько зрозумів те, бо замовк і задумав ся. Його великі губи закрили зуби, а повні й довгі щоки аж одвисли в низ. Радюк оджив

і повеселійшав. Він зрозумів серцем, до чого стосувала ся та пісня, про яку ніхто й не згадував.

Тим часом на голос пісні дочки вийшов з кабінета й батько. Дашковичове лице почало дуже старітись, і не так старітись, як вянути і зсихатись од сидіння й безсонних ночий. Дашкович привитав ся до Радюка й до Кованька і розпочав розмову з Радюком, вважаючи на його, як чоловіка розумнішого і більше люблячого поважну розмову.

Думаючи нераз про свій народ, я дійшов до такої гадки: щоб зрозуміти його світогляд і його будучі філософські принципи, треба роздивлятись на наш народ не як на народ, одрізаний од сім'ї інших народів, а власне в купі з іншими народами, що йому з рідні, що ближше до нашого народа по прикметах племя, мови, віри і т. д., — так говорив Радюкови професор.

— А певне так! — ледви обізвав ся до його Радюк, а сам усе поглядав у той куток, де сиділа Ольга й Кованько.

— І я тепер маю думку роздивитись на світогляд цілого славянського племя, і потім уже приступити й до свого народа.

— І я так думаю, — потакав йому Радюк, хоч він у той час нічого того не думав і навіть і не второпав, що говорив йому Дашкович. Він бачив, що Кованько сів близенько коло Ольги, розказував щось сьмішне, бо й Ольга сьміяла ся до його. А Дашкович, як на то-теж, усе розвивав та розвивав перед ним свою теорію, радіючи, що знайшов важливого слухача.

Радюк слухав, а його очі все тягло туди, де жартував Кованько, дуже радий, що Радюк попався Дашковичови. Його очі роздвоювались, бо він усе дивився і на професора, і на білу шию Ольжину, де блищало проти світла прозорчасте вушко, де малювавсь її чистий профіль проти світла. Радюк уже й не слухав Дашковича. Кров кинулась йому до голови. Сам професор, запримітивши невважливість Радюка, перестав розмовляти.

Тільки-що подали чай, як у залю одчинилися двері, в хату увійшла Марта Сидорівна з дочкою. Вони обидві держали в руках дамську роботу і прийшли ніби ненароком по сусідськи в гості. Але було не так. Марта Сидорівна, побачивши світло в вікнах залі, постерегла, що в Дашковичів є гості і, взявши дочку, пішла з нею до сестри. Степаніда Сидорівна зараз зрозуміла те, бо якось із нехитю привитала ся з сестрою і з небогою.

— Чи всі здорові? — спитала Марта.

— Як бачиш, усі! бо всі тут і сидимо. Хиба ти що чула? — одказала Степаніда Сидорівна.

— Нічого не чула, але думаю: дай, піду, побачусь!

— Спасибі, що не забуваєте нас, — одказала Степаніда.

Катерина була убрана по буденному, але дуже чисто. Вона причесала ся дуже гладко, і можна було примітити, що вона звернула увагу на свій костюм, бо була убрана краще од Ольги.

— Чи не думаєте куди на вечір? — спитала Степаніда, поглядаючи на Катерину, що навіть мала дорогі золоті сережки.

— Думали зайти, та вже не зайдемо; тут
зостанемось, — додала Марта Сидорівна.

Тієї розмови сестер, пересипаної попелом
і сіллю, ніхто не чув, і розмова стала спіль-
ною й веселою. І Радюк, і Кованько липли до
Ольги, до неї обертались із розмовою, до неї
обертали жарти, а як не до неї, то до котрої
небудь матери. Катерина сиділа як сирота.
Вона ждала хоч одного слова, хоч одного по-
гляду очий, і ні один не подивився на неї, не
заговорив до неї! Вона побачила Радюка пер-
шого гарного хлопця, і не могла надивитись на
його, одірвати од його очий.

— А ну, буду примічати, чи подивиться
він на мене хоч раз? чи промовить він до ме-
не хоч слово? — подумала собі Катерина і по-
чала слідком водити очима за кожним рухом
його очий.

Радюк говорив із Ольгою і не зводив із неї
очий. Наговорившись із нею, він сів коло Сте-
паніди Сидорівни і почав балакати з нею.
Степаніда Сидорівна ласкаво та облесливо го-
ворила з ним! Потім Радюк почав балакати
з Мартою Сидорівною, що так само стала вся
добром і ласкою. Катерина думала, що він от-
от промовить до неї слівце, а він устав од
стола і почав говорити з Дашковичом. Тоді
вона почула, що її здавило коло серця. Не
тільки ласкавого слова, навіть погляду очий
його вона не пригорнула до себе. Вона бачила
як його чудові очі майнули проз її лице, вона
ловила його очі своїми очима, вона хотіла за-
становити їх на собі хоч на хвилину, і поба-
чила, що не мала тієї сили чарів!

— Не ласкава доля до мене, — ледви заворушила ся в неї така думка. — А чи я-ж не така інститутка, як і вона? А чи я-ж не так граю і співаю, як і вона!

Катерина ледви задушила в собі чуття неприязні до своєї щасливої сестри, бо добре знала, що й сестра тут нічим не винна.

Тим часом Марта Сидорівна, не питаючись серця своєї дочки, думкою вже призначила Радюка Ользі, а для своєї Катерини рада була-б узяти й не дуже гарного Кованька. Вона бачила, що од Катерини обидва паничі держать ся осторонь, і промовила:

— Ви-б, панни, або заграли, або заспівали нам старим, а за вами може-б заспівали й паничі. Ольго! Ти хазяйка, починай! А за тобою може й другі осьмілять ся...

Ольга була весела й щаслива. Вона тільки-що наговорила ся з милим, надивилась із близька на очі, на брови, наслухалась до схочу його мелодичного голоса. Весела й щаслива, вона пурхнула до рояля і почала перебирати веселі вальси й мазурки, а потім, дивлячись прямо Радюкови в вічі, заспівала: „Ой полину, полину, добувати талану!“

Ольга ще трохи пофантазувала і встала. Катерини ніхто не просив, і кілька хвиль було в хаті зовсім тихо. Її мати трохи вже сама не просила її сісти за рояль, як Кованько обернувся до Катерини і попросив її заграти.

Катерина встала і якось без енергії перейшла хату до рояля. В її тихій, неохочій ході виявляла ся й обида, і смуток. Вона сіла за рояль; смутний мінорний акорд сам підбіг під руки, і з під її пальців полила ся смутна, смутна мелодия, дуже не припадаюча до мо-

лодого зросту. В тих мєльодиях не чути було ні надії, ні любови, ні веселости.

— Яка гарна й смутна песа! — промовив Радюк, але не подивив ся на Катерину, а на Ольгу.

То були перші слова Радюкові, що стосувались просто до Катерини. Вона почула, що ті слова вразили її в серце, але не щастям і надією, а якимсь жалєм, якоюсь втратою надії. Катерина трохи не заплакала і почала ще виразнійше виявляти в мєльодиях своє невеселе чуття. Її дума вся перелила ся в мєльодії. Вона, не запинаячись, перейшла на українську думку і почала грати з серцем, з великим чуттям. Катерина почула, що вона плаче в мєльодиях, хоч не плаче слізмами, і дала волю тим невидимим сльозам. Мєльодії лили ся, як сльози, то тихо-тихо, то разом заливали всю залю й сповняли її чудовим дзвенінням гарного рояля. В трелях, здавалось, ніби дріжала її душа, в тихих місцях вона ніби замирала, ніби щезала, і знов виявлялись голоси плакучі то на висших нотах, то на басах, що греміли і все стихали та стихали, приймаючи в себе делікатність почування дівочого. Катерина чула, що в перве на віку так грала, бо в перве на віку постерегла, що не дано їй щастя-долі на землі безневинно, що її обминула золота доля. В перве на віку вона плакала молодого душею по втраті надії на вище щастє на землі — на любов.

Всі заслухались, усі мовчали. Навіть Дашкович перестав філософувати про Славян і промовив:

— Як же гарно ти, Катерино, грала!

Катерина встала од рояля, тихою водою одійшла й сіла коло матери. Вона сама засмутилась і всіх засмутила. Всі думали й мовчали, бо не могли вийти зараз із під впливу тієї музичної думки, того молодого плачу безталанної дівчини.

— Як ти засмутила нас своєю думкою! — сказала Ольга, може й не рада, що на її щасливе серце невесела мелодія навела смуток і поспувала чутя першого щасливого кохання.

Вже було пізно. Радюк почав прощатись, а за ним і Кованько. Марта Сидорівна з дочкою пішла до дому зараз за ними. Ольга зосталась із матір'ю і довго дивилась на обидві книжки романа, що лежали рядочком на столі.

— Котру книжку будеш читати? — спитала мати дочку.

— Отсю! — сказала Ольга, сьміючись і прикрила рукою Радюкову книжку.

— І я так думала! Не знаю, як твій батько думає?

— Про батька, здасть ся, все се байдуже! — сказала Ольга, сьміючись.

Тим часом як Ольга сьміялась, Катерині було зовсім не до сьміху. Вона вернулась до дому і довго думала, сидячи за своїм роялем. Її пальці самі почали ту думку, яку вона недавно грала. Ті самі мелодії викликали в її серці те саме чуте, ті самі думи, тільки що передумані. Вона любила щиро, і знала, що любить без надії, що для неї треба на віки забути того, кого так дуже й щиро полюбила, на віки задавити в серці таке високе, таке миле щасте!

Довго грала Катерина, сидячи за роялем, і дала волю своїм сльозам. Батько її вже спав, мати вешталась у другій кімнаті. Вона одна на самоті награлась і наплакалась, бо не знала, чим вона винна, що доля не дала їй таких чорних брів, таких блискучих очей, які мала щаслива Ольга.

Тим часом почали ся екзамени. Радюк думав, що його кохання буде перебаранчати і бояв ся втратити в науці. Але він помилав ся. Ніколи він не чув у собі стільки енергії, стільки охоти до науки!

Здавши дуже добре екзамени, Радюк думав зістатись у Києві й вибрати собі поприще науки. Але такого місця тоді не було. Радюк мусів тим часом зістатись у губернській канцелярії. Йому трапилось навіть добре місце, і в тій сфері його ждала не погана кар'єра.

Щасливий і веселий, із великою надією на щастя, Радюк зараз таки написав до батька. Він писав, що дорога скатертю розістлала ся перед ним, що доля його збирає колоски на багатій ниві. Він писав і про Ольгу, хвалив її, не знаходив слів, щоб похвалити її. Письмо дихало тким щастем і такою любов'ю, що батько сам ніби в-друге почав жити минувшим життям, а мати аж заплакала од радості.

„Сподіваю ся, тату, що моя Ольга вище мені навіть таку мережану сорочку, яку ви бачили колись на мені“ — писав син до батька.

Маючи Ольгу за свою, Радюк почав марити об тім, щоб поділитись із нею добутиим знанем. Перший час гарячого кохання вже минув. Йому здавалось, що любов не сліпа, не звіряча, а людська й розумна повинна закріпитись і зміцніти чимось трохи висшим од звіря-

І. Левицький. Хмари.

21

чого елемента, повинна опляхетніти й обдуховитись рівністю погляду, пересвідчення, морального прямування, рівністю розуму, науки й розвитку. Скінчивши свої діла, Радюк здумав зайти до Ольги, щоб відібрати од неї деякі романи. Йому здавалось, що настав час однести для неї де-що трохи вище од романів. Він одніс Ользі научну книжку. Покинувши книжку, Радюк просив скінчити її до того дня, в який мали збиратись до Дашковича студенти на вечір.

Зіставшись сама, Ольга розгорнула книжку й почала читати. Вона думала знайти там щось таке, що стосувалося б до її любови. Читаючи романи й повісти, вона все ставила себе на місце молодої героїні, а Радюк конечно займав місце молодого щасливого героя. Вона думала знайти щось схоже й тут. Дуже легка мова й поетичний кольорит трохи втягували її у читань. Перегорнувши кілька листків, вона почала нудитись і закрила книжку, позіхнувши двічі з разу.

Прийшов вечір. Ольга знов розгорнула книжку й почала читати, але, не звикши до поважного читання, вона швидко втомилась. Та книжка пригадувала їй лекції, які огидли їй у інституті. Ольга позіхала, плющила очі. Сльози виступили на її очах, вона перестала розуміти, до чого все те стосувалося! А тим часом вона знала, що Радюк заговорить із нею про те капоєне писання... Пригадуючи те, що прочитала, вона ледви згадувала п'яте через десяте й кинула книжку на стіл...

— Що буде, то буде, а у-друге читати не буду! — промовила голосно Ольга, повіхнувши.

Коли се в хату вбігла Катерина і вхопила ту книжку, що лежала на похваті.

— Що се ти читаєш? — спитала Катерина.

— Й сама не знаю, що читаю! Се мені накинув Радюк.

— Дай мені, і я прочитаю!

— Бери, голубко, читай, тай мені розкажеш, бо я стала така лінива, що сама собі дивуюсь, — сказала Ольга.

Катерина вхопила книжку і побігла до дому. Вона зараз сіла й прочитала усю од дошки до дошки.

Швидко настав і вечір у Дашковича. Студентів зібрало ся чимало. Але Ольгу дуже вразило те, що на той вечір зібралось дуже мало студентів, далеко менше, ніж збиралось попереду.

Дашкович тепер постарів ся і дуже змінив ся. Він тепер зовсім звернув на иньшу дорогу: почав забувати свої Сегединці, свій народ, свою літературу і чогось вчипив ся до чистої науки та до Славян, неначе в їх було все щасте України, все щасте українського народу.

Тим часом як Дашкович балакав із студентами, які вже слухали його розмову якось офіційно, щоб не обидити професора, Радюк кинув ся до Ольги і почав балакати із нею про ту книжку. Ольга почервоніла, як мак, і все одбувала ся загальними фразами, хвалила гарну мову, поетичність писання, його правду, і говорила все те, що може сказати кожний чоловік, не читавши книжки, але знаючи, об чім там мовить ся. Радюк догадав ся, що вона або зовсім не читала книжки, або тільки переглянула. Ольга так нудилась од тієї розмови,

що Радюк замовк і задумав ся. Тоді Катерина заговорила сама й заговорила дуже розумно. Радюк підвів на неї очі. Катерина побачила, що його очі заблищали і палились вогнем, і душа її затріпалась, як птиця, під його поглядом. Вона так близько сиділа коло його! Його очі так близько горіли вогнем! А Радюк знов одвернув ся од неї і почав без перестану молоти із Ольгою ту нісенітницю, в якій так багацько розуму для того, хто її говорить! Радюк почув, що сила тієї любови, яку він так не дуже поважав, тепер за-для його висше од усякої ідеальної, духової високої любови. Він почув, що в той час для його молодого серця сила чорних очий і свіжих щік була дужча од найвисшої просвіченої любови, хоч би вона була любовю ангелів неба.

Тим часом між Дашковичом й одним палким чорнявим Сербом почала ся дуже цікава колізія. Дашкович якось ненароком зачіпив національну честь Сербів, не похвалив Сербії. Палкий Серб так і спихнув, як порох, і почав кричати:

— Ми не нікчемні! Ми не дурні, хоч ми й побиті ворогами! Ми не одступимо од національності нї за що в світі! — закричав молодий гарячий Серб і схопив ся з місця.

Його очі горіли, його руки складались у кулаки. Він кричав та приступав усе ближше до стола. Дашкович устав і собі і не знав, що почати, викликавши таку сцену.

— За честь свою, за честь свого народа й національності ми готові тричі вмерти! Ми не попустимо, щоб із нас хтось глузував! Ми ненавидимо наших ворогів Турків, що потоптали нас ногами! — кричав Серб, і його великі очі

страшно палали вогнем. Увесь віковичний гніт, уся ненависть виявила ся тим диким вогнем у його очах.

— Ой, я боюсь! Який він страшний! — промовила Ольга до Радюка.

— Який він гарний! — скажіть лучше. — Дивіть ся, яким вогнем блищать його очи, яка палка його розмова! Яка енергія, яка свіжа сила! Оттакий не піддасть ся ворогам, — сказав Радюк.

У хаті всі замовкли, тільки дзвенів голос гарячого, аж трохи дикого Серба. Професор стояв ні в сих, ні в тих.

Там часом Степаніда Сидорівна, побачивши, що крикливий студент так присікав ся до її чоловіка, прожогом кинулась на поміч.

— Коли ви так поводитесь у моїм домі, то вибачайте на сім слові!

Степаніда наступила на Серба так грізно, із такими блискучими очима, що він втихомирив ся і почав одступати назад. До неї на поміч прийшла й Марта Сидорівна. Обидві сестри так присікались до молодого Серба, що купа студентів кругом його так і розсипалась по хаті, неначе од куль війська.

Кованько торкнув ліктем Радюка і промовив:

— От комедія! Ото є на що дивитись! Дивись, дивись, як той Серб ярить ся! А Дашкович! Йй Богу, в його душа тепер у пятах! Славна комедія! Є чим натішитись! Йй Богу, часом за поганшу платять гроші!

— Кованьку! Перестань дуріти по школярськи, — сказав йому тихо Радюк.

Радюк похопив ся одійти од Кованька, бо бояв ся, щоб він часом і справді не вклеїв чого школярського.

Тим часом гості почали прощатись і вийшли з хати. Радюк зістав ся і довго балакав із Ольгою.

— Чи принести вам іще яких книжок? Тепер вийшли дуже гарні книжки по природним наукам.

Ользі дуже хотілось сказати, щоб він більше не приносив їх, та вона того не сказала, і сам язик промовив, щоб він як найскоріше приходив і приносив ті книжки.

Радюк попрощав ся і вийшов на улицу. Осіння ніч була тепла, як літня. На дворі все дихало маєм. Вода в Дніпрі блищала проти зоряного неба. За Дніпром на берегах горіло багаття й освічувало щогли байдаків: то бацькуни варили вечерю. І на плитах по Дніпру скрізь блищали огні й одбивали ся у тихій воді. Радюк вийшов до Володимирового пам'ятника, сів на східцях і задумав ся. По другий бік тих східців сиділа чиясь темна фігура в позі задуманого чоловіка і прибільшала йому дум. Тиха торжественна картина великої річки, освіченої вогнем багаття, й вогнем одкинутого неба, засипаного зорями, навела на його тисячу дум. Будуче жите з Ольгою так манило його щастем, здавалось йому тією, ніби й мертвою річкою, де ніби й замерла вода з зорями, але в тій річці було стільки життя під тихим покривалом ночі! Стільки життя було заховано од людського ока під темним небом, де в тиші стукотів пульс невичерпаної сили природи!

Радюкови у перве прийшла думка об'явитись Ользі, спитати її про її серце й думки,

і сказати про свою любов. Він усе побоював ся Кованька. Йому здавалось, що він недурно топче стежку до Ольги.

Він і не гадав, щоб Ольга не дала йому слова, і щоб його мрія розлетілась марно, як туман од вітру.

Забравши деякі книжки з гарними образами, Радюк побіг до Дашковичів і застав дома саму матір. Батька й Ольги не було дома, вони пішли на Хрещатик, на гулянку. Покинувши книжки, Радюк полетів на Хрещатик, перебіг його од кінця до кінця, трохи не звалив із ніг кільки панів і дам, і не знайшов Дашковича з дочкою. Вертаючись назад, він побачив чиесь жовте лице. Між иньшими свіжими лицами те лице жовтіло, неначе стигла диня. Радюк впізнав Дашковича. Швидко він углядів і друге лице молоде й свіже, як рожка: то була Ольга. Він привитав ся до їх, і всі троє пішли разом. Радюк постеріг, що випала найлучша година об'явити ся Ользі; старий філософ не перебаранчав нічим.

Вже наближав ся вечір, і народ цілою валкою прямував до царського саду, де кожного вечора була гулянка. Осінь була тепла й суха, і всі неначе хапались нагулятись перед холодами.

— Ходімо, папочко, в Шато! — просила батька Ольга.

— Куди там мені старому! Що я буду там робити!

— Будемо гуляти! Ходім, папочко! Ви трошки провітритесь і поздоровщаете. Ми недовго там гулятимемо. Я покину й фасерверки за-для вас!

Старий Дашкович мусів йти у сад. Вже музики грали, а публіка ворушилась по долині, як комашня. Тераса ресторана була обсіпана людьми. Перебігши Шато, Ольга із Радюком пішла на гору на велику алею. Старий професор, слухняний як дитина, мусів старістю лізти за ними на гору. Ольга не йшла, а бігла під гору, так що батько держався тільки очима за її рожевою сукнею і ледви встигав йти підтюпцем. Вони вийшли на велику алею. Дашкович так і впав на лавку, засапавшись.

— Ви сіли, а нам хочеться бігати, — сказала Ольга сьміючись.

— Про мене, серце, й бігай, тільки дай спокій мені старому, — сказав він, одмахуючись рукою.

Радюк пішов із Ольгою по алеї. В його серце так тріпалось! Його душа була повна щастя, але непевність усе-таки трівожила його. Випадок був такий добрий, що кращого трудно було діждатись.

Вони перейшли алею, звернули на бік і пішли доріжкою по-над самими горами. Людський було все менше та менше. Якось знехотя вони обоє звернули з дороги і стали над самою горою, що була перерізана вузькою та глибокою долиною. На горі росли високі сосни та верби, а через вузьку й глибоку долину було видно аж над самим Дніпром шматочок шосе, де манячили проїзжі й проходжі. Ольга не дивилась на Дніпро, на пишну задніпрянську картину, та все дивилась у той глибокий яр, де по шосе миготіли дами й панни, маленькі як кукли, де котилися вози, й стукотіння од коліс билося луною в обидва боки того яру.

Радюк мовчав і Ольга мовчала. Її щоки горіли румянцем. Вона очевидячки чогось ждала. Радюк оглянув ся навкруги; по дорозі пленталась якась міщанка. На шпелях подекуди сиділи люди по двоє, по троє. Недалечко од їх у низу на одному шпилі стояв якийсь високий пан, як та статуя, і дивив ся на Дніпро. Фігури на шоссе все ворушились, ніби в вертепі ляльки. Радюк подумав обаявись прямо й просто кількома словами, і не найшов тих простих кількох слів. Він почув, що його душа дуже стрівожена, і ждав, поки вона трохи втихомирить ся. Він глянув на Ольжине лице: воно було румяне й спокійне, очі були спущені на зелений яр, неначе в йому діялось якесь незвичайне диво.

„Вона жде, вона жде!“ — подумав він, і те слово сотню раз перейшло через його думку. Він узяв ся рукою за груди і почув, що в грудях у його ще не все заспокоїлось. Серце тріпалось, як пташка у клітці. Він подумав почати яку-небудь розмову, щоб утихомирить свою душу.

— Здається осінь на дворі, а з-роду ніхто не впізнав би, що тепер осінь. Глянеш на небо, на Дніпро, і подумаєш, що починається літо, — тихо промовив Радюк.

Ольга мигнула на його своїми розкішними очима. І яка була краса тих соромливих очей! В тих очах були ніби сльози, ніби мокра роса прикрила їх огонь. Вона певне не того ждала од його й спустила очі.

В низу Дніпро був заставлений байдаками й барками. При березі коло Подола стояли рядами здорові дуби й беринки, повні жовтих і червоних яблук, кавунів, груш. Кільки дубів

і берлинок із кавунами бичувало ся по Дніпру до пристани, а на пристані на соломі були накладені цілі гори кавунів і яблук. На дворі було тихо; за Дніпром синів бір, який здавав ся ще синійшим під промінням заходячого сонця. На тім темнім фоні серед бору палало ніби полум'я: то сонце вдарило прямо у всі шибки церкви далекого села.

— Чи то пожежа? — спитала Ольга дуже несьміливо.

— Ні, то сонце грає на вікнах сільської церкви, — сказав Радюк, і вони обоє знов замовкли.

На другім кінці бору три бані церкви, освічені сонцем, неначе три зорі, висіли над чорним лісом, а там десь сонце потрапило в шибки бідної рибалчиної хатини і зробило із тих вікон щире золото, неначе хто повісив позолочені щити серед темного бору. На річці в низу колихали ся тихо байдаки, а висше, коло Подола, стояв ліс машт. Якийсь спокій був розлитий на сьвітї. Природа ніби вже думала заснути перед приходом холодів. І Ольга й Радюк задивились на ту картину. Вона їх заспокоїла.

— Як тиха картина осіни, хазяйської домовитої осіни, наводить на мене думку про щастє тихої сім'ї. Й те щастє мені здаєть ся таке тихе, спокійне, але пишне й чудове, як ця тепла й овощна осінь, — промовив Радюк.

Ольга подивилась на його всіми очима.

— Ви любите осінь? — промовила вона, — а я найбільше люблю весну. Кільки разів я марила об тих островах Океанії, де вічно цвितе й не вмирає весна! Як би мене хто чудом пе-

реніс на ті острови! Таким чудом, про які розказує в казках Шехерезада!

— Хто її не любить, тієї весни, часу соловейків і рож, але вона така коротка! А щаслива весна людини ще коротша, ще коротша, хоч пишнійша од весни природи.

Ольга здихнула, а Радюк задумався. Він трохи заспокоївся.

— От і моя весна, весна мого життя швидко мине, — знов почав говорити Радюк. — Я вже став твердо на дорозі життя, вже втягла мене в себе та безодня моря людського життя. Я чую, що мені час жити щастем ширшим і висшим од щастя молоді пори весни, я чую, що мені час жити щасливим життям сім'янина.

Радюків голос усе тихійшав і почав дрозжати. Ольга його слухала, трошечки підвівши голову й очі.

— Ольго Василівно! Ви знаєте, що я чоловік нового покоління і не вмію говорити компліментів, завірчуючи просту думку у непрості слова. Я вам скажу просто: я вас люблю. Я любив вас од того часу, як побачив вас. Мені здається, я ні з ким не прожив би так щасливо, як із вами. Скажіть мені щиро всю правду: чи любите ви мене? Чи підете ви за мене за-між? Я прошу вашої руки, і коли ви даєте мені слово, то я буду мати щасте просити вашої руки і в ваших батька-матери.

Радюк підвів очі. Ольга стояла перед ним червона й гарна, як квітка. Вона вперше чула од хлопця такі слова не так спокійно і твердо, як вона собі думала. Ольга дивилась на його і мовчала.

— Дайте мені, Ольго Василівно, відповідь так просто й щиро, як я вас просто й щиро запитав!

— Я вас люблю. Я вас полюбила давно, і полюбила, як нікого так не любила... Але кажу вам просто й щиро, що я ще й не думала про заміжнє житє...

Вона перервала свою розмову.

— Чом же ви не думали? Може я вам не сподобався? — сказав Радюк і ледви в його стало сили промовити ті слова. Він ждав, що Ольга на те скаже; від сподівав ся од неї згоди, а вона тим словом, неначе громом ударила в його.

— Я побачила вас колись давно в Шато, як вам уже казала. Я вас іще тоді полюбила. Потім я почала вас забувати. Але як ви прийшли до нас на вечір, я трохи не зомліла, як угляділа вас несподівано. Я знов полюбила вас....

— А тепер знов забудете мене, — ледви вимовив Радюк. Він почувив, що в його руки дрожать. — А я вас люблю і ніколи не забуду, — знов сказав він і замовк, згорнувши руки на грудях.

— Дайте мені часу подумати! Я була така щаслива в батька! Я ще така молода! Мені так добре жило ся на сьвітї, що я не мала й гадки про за-між. Ми обоє молоді. Час наш не втіє, як вода в Дніпрі. Дайте мені подумати, — сказала Ольга і вхопила його за руку, здавила дуже і потягла її к своєму серцю.

Її лице, гарне, як перша маківка на горді потягло ся слідком за її рукою до його. Він подумав, як близько од його щастє, і як воно тепер стало од його далеко!

Тим часом на доріжці з'явила ся якась немолода дама. Ольга швидко покинула Радюкову руку й оступилась трохи од його. Вони обое чули, як дама наближалась, шелестіла одежою, як ступала ногами. Ольга знов утопила очи між тими двома горами, де був глибокий яр, де дзюркотіла з гори вода, збігаючи ринвою між кущами та вербами під шоссе в Дніпро. Вона ніби хотіла розпитати й вислухати пораду од тієї тихої води, що одним-одна давала тихий голос, серед торжественної тиші природи. Вона знов дивилась, як по шоссе в низу пересовувались люди, ніби ляльки в вертепнім театрі. А молодий Радюк усе дивив ся на чорний бір, де палало полумя сонця на вікнах далекої церкви... Вже й та дама пішла собі давно, й шелестіння її ходи давно затихло, а вони обое все дивились та дивились, неначе хотіли випитати в природи собі пораду. Радюк бачив, як згасало полумя на вікнах, як воно жевріло на хресті, потім зачіпилось на кінчикови хреста й тліло, наче жарина, неначе якесь огнєве око того чорного бору. Він усе дивив ся на його, доки воно не згасло, і думав, чи не хоче Ольга йти за-між за Кованька? Чи не має вона кого иньшого на приміті? І що стане ся з ним, як вона одкине ся од його? І яка причина може бути, коли вона його любить щиро, а про за-між і не думала!

Довго ще вони обое стояли й думали. Ольга дивилась і нічого не бачила. На кілька років молодша од Радюка, вона була серцем на кілька років старша од його. Вона вміла вже одрізняти в своєму серці любов, а в своїй думці — заміжнє житє, і не могла вже йти туди, куди повело б її серце. Вона сказала не-

правду, що не думала про за-між: вона давно думала, і думала зовсім не так, як тепер те стало перед її очима. Не такого мужа, який був молодий Радюк, вона часто бачила фантазією в своїй дівочій кімнатці, і навіть в інституті... Перед нею стояв тепер Радюк, правда, гарний і молодий, але не такий блискучий своїм станом, своїми чинами, своєю вартістю в громадському життю і своїми достатками.

На темний бір спала ще чорніша тінь. На небі блиснула зірка. Од Шато лились голоси музичні, із-за дерева свиснула ракета, тріснула й розсипалась мячиками усіх цвєтів веселки. В Шато шуміла гулянка. Проз Радюка і Ольгу пройшло багацько людей, ціла весела компанія. Кілька осіб пролетіло верхами на конях. Усе те перервало думу молодої пари. Вони обоє оглянулись до людей і тихо разом пішли назад до саду.

— Мабуть батько скучив, дожидаючи нас, — тихо промовила Ольга.

— Мабуть! — одказав Радюк.

І мовчки вони пішли, як тіни. Дашкевич сидів на тій самій лавці, де вони його покинули. Тихо вони прийшли й сїли поруч із ним, а він і не подивився на їх та все щось думав. Коло його так багацько людей і сїдало і вставало, що він мав їх за якихсь сторонних людей. Молоді люди були такі втомлені, що їм схотїлось трохи посидїти й одпочити.

— Чи не пора нам, тату, до дому? — спитала Ольга батька.

— О! Чи ви вже тут? А я вас жду та жду...

— Ми вже давно тут! Час нам до дому. Мама нас, мабуть, давно жде.

І всі вони встали й пішли через Шато. Публики в Шато було повнісінько. Здається, увесь Київ хапався вдихнути в себе останній раз тепле повітря вмираючого літа. На згір'ї були наготовлені фаєрверки. Але Ольга й Радюк і не думали зіставатись там! Вони перейшли через Шато і прямували до воріт. Ні Ольга, ні Радюк, ні Дашкович не чули навіть тієї музики, що греміла на увесь сад, не бачили тих вогнів, що горіли на пригорках. За ворітьми Ольга почала прощатись із Радюком.

— Приходьте-ж до нас, як найчастійше! Не забувайте нас! Приносіть мені книжок, коли ласка ваша, — просила Ольга Радюка, не випускаючи його руки із своєї.

— Буду приходити, коли ви дозволите, — промовив Радюк і пішов на Хрещатик тихо-тихо, неначе мертвою ногою.

Ольга пішла з батьком на Поділ і цілу дорогу коли-б слово промовила до батька. Вона все думала про Радюка.

— Де це ви були? Пішли на Хрещатик, а досиділи трохи не до півночі! — такими словами встріла їх Степаніда Сидорівна.

— Ми були в царському саду, — промовила дочка.

— То це й ти волочився в Шато! — сьміялася жінка з Дашковича.

— Та то нас затяг туди Радюк, і не так мене, як Ольгу.

— Радюк? А він був тут недавно і приніс тобі, Ольго, якісь книжки. То він таки знайшов вас? — говорила Степаніда Сидорівна.

— Як пішла Ольга з Радюком, то я сидів, сидів, усе передумав, тай то обридло сидючи, — сказав Дашкович.

— Чи не просив він часом твоєї руки? — спитала Степаніда.

Ольга вся почервоніла й зашамоталась. Вона нічого не сказала матері.

— Радюк давно до нас ходить, він певне хоче свататись. Як тобі здасться, дочко? — питала мати.

— Не знаю, мамо, як мені здасться. Я Радюка так мало знаю! Не знаю, якого він роду, які його батьки; не знаю, що він має, як він служить...

— Коли ти не знаєш, то я все чисто знаю! Він має батька й матір, має дві менші сестри. Вони люди не з великих панів, але й не з убогих, мають Журбані...

— Чи багачко-ж тих Журбанів? — спитала Ольга.

— То таке село...

— А я думала, що то кілька сіл... а воно тільки одно! Чи багачко ж він має доходу?

— Не багачко й не мало, а так саме добре для молодого урядника на перший раз. Але він стоїть на добрій дорозі, — казала мати.

— О, він стоїть на добрій дорозі! — обізвав ся батько. — Розумнішого й пильнішого чоловіка трудно знайти. Він не кидає науки, і я знаю, що він буде колись моїм товаришем на університетській кафедрі.

— То університетська кафедра — найвисша для його мета? — спитала Ольга, придивляючись на батька.

— Які ви, жінки, чудні! Чого-ж вам більше треба? Чоловік розумний, любить науку,

не гуляє, читає, ще й тобі книжки приносить, любить свій народ, націонал, не говорун, не пройдисвіт...

Ольга витріщила очі на батька. Її інститутські погляди були такі несхожі із батьківськими, що вона бояла ся за батьківський розум. Всі ті, по батьківському, високі прикмети були для неї доброго слова не варті. Вона дивилась на жовте й підсиняне батьківське лице, на його запалі щоки, на гострий ніс і сиве волосся і злякалась, думаючи, що колись такий достоту буде її чоловік, що він на цілий вік закопасть ся в кабінеті між книжками, мов у домовині, й забувати-ме цілими днями про неї молоду. Як батька, вона такого чоловіка поважала, але як чоловіка, — вона просто боялась.

— Чи можна-ж його платнею удержати по людськи жінку? — спитала в матери Ольга.

— А чому ж не можна? Воно не можна розкошувати, а по людськи можна жити. Але він не сидіти-ме-ж на одному місці!

Ольга пригадала собі урядницьких жінок, їх скупеньку одержу, їх небагату обставу, їх чоловіків над паперами в канцелярії і за картами в вечері. Все те зовсім не приходилось їй до смаку.

А мати все хвалила та хвалила Радюка, все говорила про його Журбані, не згадуючи про те, що на ті Журбані мали претенсію ще дві Радюківни. Їй хотілось мерщій видати дочку за між, поки не підросли менші діти.

— Люди живуть і біднійше, і живуть же якось — закінчила мати тими словами свою річ.

— Люди живуть якось, а мені не хотілось би так жити! — тихо промовила Ольга й почала ходити по залі, згорнувши руки.

І. Левицький. Хмари.

22

„Тільки й подобаєть ся мені в Радюкови, що його гарна врода, чудові очі, чарівничі брови, свіже лице, та його літа молоді, — думала Ольга. — Яка його любов тепла, молода, пахуча! Як би я кохала ся з ним! От би випила до дна все щастє молодого житя!

І вона бачила себе з Радюком, як пару голубів, як пару тихих горличок, для яких увесь світ тільки в їх милуванні та цілуванні. Вона почала думати про себе, як про таку горличку, і сама з себе засьміялась. Вона закинула голову на плечі і швидше почала ходити по залі. Чорні розпущені коси впали на плечі і вкрили їх зовсім. Її рот трохи розтулив ся. Ольга бачила себе всю в дзеркалі, що висіло як раз проти неї, і подумала: „Ні! Я не голубка, не горличка. Мені не під руку житє тихої горлички! Таке житє не вдовольнить мене на довго, такого щастя буде мені мало, бо його не стане надовго“.

І вона пригадала собі, як стояла недавно із Радюком над горою, пригадала його молодого. Вона ніби бачила його всього в чорному, навіть у чорних рукавичках. На йому не блищало ні стрічечки ордена, ні хрестички! Він здавав ся їй таким неблизким, таким темним, таким ученим, простим на словах! Його становище в суспільстві здавалось для неї таким нікчемним, незначним, що вона засоромилась і почервоніла, поставивши себе рядом із ним як його жінку! Вона ще висше підняла голову і дивилась на стелю. Чорні коси одхилились од плечий і гоїдались, як густе руно, на повітрі.

— Що ти, Ольго, все думаєш? — спитала мати, сидючи на софі й дивлячись на неї.

— То се, то те думаю, а більше нічого,
— одказала Ольга.

— Ти щось бачила в саду? Щось таке чула, та не хочеш мені сказати?

— Й не чула, й не бачила нічого такого! — промовила Ольга і знов задумалась.

Не такого мужа, як Радюк, звикла Ольга бачити в своїх мріях! Її інститутські мрії про послів і графів давно трохи простигли в звичайному життю, але все-таки вона хотіла бути жінкою чоловіка поважного і своїми достатками, й чинами. Вона собі намалювала подруга великим, здоровим, із блискучими еполетами, в стрічках і хрестах, і з добрими достатками. Таких людей вона не раз бачила і в інституті, і в життю. Вона пам'ятала ще, як бачила у Турман якогось генерала з Петербурга, повновидого, гарного, високого; на його грудях блищали хрести, на плечах сяли еполети. Вона пам'ятала його веселу розмову, аристократичне, біле горде лице. Ольга зрівняла з тим ідеалом Радюка, і який він здав ся маленький, низенький, убогий і дуже просто убраний! Палка фантазія так ясно намалювала їй той контраст, що вона знов почервоніла, поставивши себе жінкою Радюка.

— Скажи бо, Ольго, що ти думаєш? — чіпляла ся до неї мати, дивлячись, як її лице мінялось, то блідло, то червоніло, то нахилялось, то підіймалось у-гору.

— Оце, причіпились! Не скажу! — сказала Ольга і ще швидше почала ходити по залі, кидючи очима на дзеркало, де було видно її всю.

„Не буду я жінкою Радюка!“ — голосно й ясно підказала їй, неначе над самим ухом, її думка.

І для неї стало жаль Радюка. Вона любила його щиро й гаряче. Вона пригадала його гарну вроду, його лице в той час, як держала його за руку. Скільки було любови в його ясних очах! Скільки було вогню на тих молодих щоках!

— На ві-що я його встріла, на ві-що я його полюбила? На що він налив моє серце коханням? Хоч би була я впала йому на груди, витягла з його уст перший букет молодої любови! Коли б не та капосна дама, що десь узяла ся на доріжці!

Ольга взяла ся рукою за серце. Воно кидалось, трохи з грудий не вискочило. Ольга почула любов сьвіжу як незірвана квітка, пахучу як рожа, солодку як пахощі білої лїлії, і ледви вдержала сльози. Вона почула, що в її душі йде боротьба; вона почула, що в неї не став сили, що їй треба чивієсь поради, і поради доброї, люблячої душі. І мати тут сиділа недалечко, та Ольга не сказала й слова матери і впала на софу коло дзеркала...

— Ольго! Та скажи бо, що з тобою? І, Господи, яка ти чудна! Може ти слаба, може ти простудилась? — чіпляла ся до неї мати.

— Дайте, мамо, мені спокій! Я здорова! — сказала Ольга і почула, що сльози от-от поллють ся з очий. Та вона здержала їх і не пустила й сльозинки!

— Ти така червона, така гаряча! Що з тобою? Та кажи бо! Господи милосерний!

І мати приложила руку до її лоба, потім побігла, принесла зібгану хустину, обмочену в одекольон, і хотіла вже обв'язати їй голову.

— Що це ви, мамо! Хочете лічити зовсім здорових людей? Я зовсім здорова! — сказала Ольга вже гнівно, і з тими словами встала й почала знов ходити по залі.

— Зовсім, бачу, вона така, яка була колись я! — подумала мати й вийшла з хати.

Ольга зітхнула легше. Вона одчинила вікно й сперлась на лікті, поклавши лице на долоні.

На дворі було темно, аж чорно. Тільки все небо було засіяне зорями густо, прегусто! На улиці було тихо й мертво. Сьвіжість неба трохи обвіяла її гаряче лице, але не зігнала тяжкої думи, як би то з'єднати і любов, і свій давний ідеал, і своє наступуюче житє. Вона чула, що не може піти слідком за своїм серцем так слухняно, як мала дитина.

— Подожду, подивлюсь! Час мій не минув. Я ще цвиту й довго цвисти-му. А тим часом подумаю, погадаю! — Ще раз пішла Ольга до дзеркала і глянула на себе. Вона побачила, що її лице саме цвите, що її краса розвила ся, як пишна квітка. Вона побачила своє лице, червоне од дум і тривоги, вона побачила свої очі, в яких блищало стілько вогню, що вона заспокоїлась і вийшла до кімнати, гордо й високо піднявши голову.

Ступаючи через поріг, вона згадала про Радюка. „Які тепер думи мучать його? — подумала вона. — Мабуть я зробила для його цю ніч дуже смутною? Мабуть ця ніч буде для його ще темніша, ніж для мене?“

І Ользі стало жаль Радюка. В її серці знайшов ся добрий, теплий закуточок для милого хлопця.

Ольга вгадала. Для Радюка та ніч була темнійша од самого пекла й смутнійша од самого горя. Як прийшов він до дому, як сів, як ухопив голову в руки, так і просидів усю ніч до самого сьвіта. Він тільки тим не дійшов до краю, що знав і бачив, як Ольга його любить; він пам'ятав, як вона взяла його за руку і з яким коханням подивилась йому в вічі! Всю її такою, в такій позі він бачив перед собою до самого сьвіта!... Він іще мав надію...

XI.

Дашкович на старість став далеко не такий, як був попереду. Вже Сегединці не з'являлись йому у всій красі природи й національності. Він зовсім заплутався то в науці, маючий свій власний інтерес, то в славянським питанням. Він усе сидів і читав, навіть писав писання в великоруські журнали. Але на пишні Сегединці не впала й крапля з тієї праці вченого чоловіка! Він на ві-щось розносив по чужих огородах, по чужих нивах розсівав те сім'я науки, яке він був повинен посіяти на своїй убогій ниві, тільки-що з'ораній і неполюваній. Дашкович уже став скося поглядати на молодих людей...

Радюк знав про таку зміну з Дашковичом і дуже жалкував, що так марно згинув талан і просвіта вченого чоловіка, згинув надаремне для України й народу. Він ходив до Дашковича за-для Ольги і дуже боявся потрапити на ті вечори, де вже з'являлися зовсім інші гості...

Радюк не був у Дашковичів довгенько. Він кілька раз уже збирався, зовсім налагоджувався, та в його не ставало сміливості.

Йому хотілось, щоб Ольга добре все передумала, перегадала; хотілось дати їй доволі часу. Він забув навіть про книжки! Ольга тепер здавалась йому таким божеством, таким щастем, для якого він був ладен оддати своє життя. Ніколи вона ще не здавалась йому такою гарною, як у той вечір у царському саду. Як би вона була бідна, як би вона була простою селянкою, як би вона була без жадної просвіти, він би її взяв за себе, не думаючи, не гадаючи.

В кінці всього Радюк осьмілився піти до Дашковичів. Він був такий блідий, його очі так позападали і втратили стільки вогню, що Дашковичка спитала, чи не був він недужий? До залі вийшла Ольга. Радюк почув її ходу ще в другій кімнаті, і так стрвожився, що в його в голові і в очах почало все ходити ходором.

— Яку звістку принесе мені вона? — була перша думка в його голові, як тільки він зачув Ольжину тиху ходу за стінкою.

І як би в той час не було в залі Степаніди Сидорівни, він може-б і спитав би її одразу, чи щасте вона йому приносить, чи горе.

Ольга вийшла до залі й привітно привіталась. В її очах було видко неспокій, щоки трохи зблідли. Радюкови здалось, що вона мучилась і терпіла, і йому стало дуже, дуже її жаль!

Всі почали розмовляти, але розмова якось не йшла. Мати постерегала, що між молодими людьми щось таке було, що Радюк мабуть хоче свататись, і слїдувала за кожним його словом, не спускала з його очей.

І Радюк, і Ольга може б і дуже розговорились, як би вони були на самоті, а при Степанїді Сидорівні вони більш мовчали й думали.

— Ви тепер мені вибачайте, Павле Антоновичу! Я ваших книжок і доси не читала. Все не випадало якось. Моя кузина Катерина охитнійша від мене до книжок і забрала їх од мене.

— Іще доволі часу на віку! Ще встигнете начитатись і наспіватись, — промовив Радюк, тай замовк.

— Я й не граю і не співаю вже давненько, — знов ледви промовила Ольга тай замовкла.

— То мабуть тепер час такий. І я за що не візьмусь, то все в мене так і випадає з рук, — сказав Радюк.

Степанїда Сидорівна насторожила вуха, почувши таку уривчату й чудну розмову. Їй здалось, що Радюк от-от буде свататись! Вона стала до його дуже ласкавою.

— Чи ви нездужали, що так зблїдли? — питала його Степанїда, — ви б не дуже так засижувались над тими книжками. Чи вже ж не доволі з вас і свого діла?

— Так чогось нездорово, тай годї! — ледви промовив Радюк тай замовк.

Всі тров знов замовкли. Всі знали, що так робити не годить ся, та все таки всі довгенько мовчали.

„Та сватав ся б уже тай годї! І чого він мовчить? Чи не сьміє, чи що?“ — думала про себе Степанїда, і її вже брала злість, що Радюк і Ольга криють ся од неї, од матери!

А Радюкови так хотілось спитати в Ольги, як вона постановила? І як вона роздумала, і на чому стала? Та поруч із ним сиділа Степаніда Сидорівна.

Ольга сиділа, спустивши очі до долу. Вона вже роздумувала, що Радюк для неї не партія, що він не підходить під її ідеал, який давненько склався в її голові. Але вона любила Радюка і хотіла протягти час, і як можна далі... Їй хотілось, щоб сам час розв'язав те трудне питання, бо сам час нерозв'язує негідано для людей часом і трудніші питання.

Як би не вийшов старий Дашкович, як би не подали зараз чаю, то може б вони просиділи мовчки й цілий вечір. Нове лице трохи прибільшило компанію. Ольга й Радюк почули, що їм стало легше. Батько й мати були дуже ласкаві до Радюка. Мати панькалась коло його, тупцяла, годила йому, просила зістатись іще довше. Радюк бачив, що старі держать за ним руку, та йому хотілось дуже-дуже, щоб і молода держала руку за ним!

Радюк розпрощався з усіма дуже ласкаво. Було видно, що старі вже або знали, або догадувались, що Радюк сватався. І Ольга випроводила його веселішою й ласкавішою, ніж стріла. Вона просила його ходити до клубу, де їм можна було бачитись і розмовляти. Радюк пішов до дому вже спокійнішим, із більшою надією на своє щасте.

Тим часом трапилась несподівана річ. Радюкови принесли з пошти письмо, а на письмі було написано батьковою рукою: дуже потрібне. В його задрожали руки; він розломив печатку і розірвав конверт. Письмо було од батька і дуже коротеньке. Батько знать не мав часу

розводитись і, як було по переду, наказати анекдотів. Він писав, щоб син, як можна мерщій, приїзжав до Журбанів, бо мати була дуже слаба.

Радюк ледви встиг побігти до Дашковичів розпрощатись. Він розказав причину того несподіваного од'їзду і побачив, що Ольга стривожилась. Вона й тепер була невесела й задумана, говорила мало, але була ввічлива, ласкава і щиро жаліла бідну Радюкову матір і самого Радюка. Радюк попросив у неї фотографічну карточку; вона вийняла з свого альбома останню карточку й оддала йому. Дашковичі дуже ласкаво розпрощались із ним і просили не забувати їх, як він щасливо повернеться до Києва.

Не довідавшись ні об чім певнім од Ольги, смутний і задуманий, Радюк полетів до Журбанів. Осінь була суха й погожа. Він не дуже довго загаявся в дорозі і приїхав до батька дуже пізно, трохи не о півночі. Переступивши батьківський поріг, він затрусився. Кругом дома і в домі було так тихо й мертво, що він подумав, чи не приїхав він уже після похорона?

Вступивши у передню хату, він почув важкий запах лікарства й хатнього повітря. Назустріч йому вийшов батько в теплому шляфроці і в туфлях. Він ступав, крадькома, обняв сина і гаряче, але тихісенько, не одриваючи губ, тричі поцілував його. Син повеселійшав, мати була жива. На лиці батька не було видно тревоги чоловіка, який тільки-що оступився од слабого без надії.

— Як мати? — тихо спитав син.

— Слава Богу! Їй стало краще. Буде жива! Вона тепер спить, — сказав старий Радюк на саме вухо синові.

Син скинув чоботи в самій передній. Йому подали туфлі, і він по за батьком пішов до матеріної кімнати. В кімнаті у куточку на столі горіла лампа, прикрита абажуром. На ліжку лежала слаба й спала, важко дишучи. Її бліде й худе лице здавалось іще блідішим од чорної коси, що обвивала рівний лоб. Син побачив її профіль, який став іще товщий і рівніший. Чорні брови дуже виразно чорніли на її блідому лиці і прибільшали його мертвий цвіт у сутінку кімнати. Радючка була така бліда, така худа, що син не міг вдержати сліз і заплакав.

Коло самого ліжка на стільці сиділа пані Висока. Вона, не встаючи, подала Радюкови руку і дуже здавила його за пальці. На пані Високій була яснозелена сукня, а шия була обв'язана ясночервоною хусточкою. Її жваве, веселе лице, моргаючі брови робили великий контраст із мертвим лицем недужої Радючки. Вона день і ніч гляділа слабої і не одходила од її постелі, подавала лікарство, поправляла постіль. Не вважаючи на те, що сиділа в таку пізну добу, вона так весело кинула очима на молодого Радюка; її брови так самі й заговорили! Говорити голосно вона не сміла, щоб не розбудити слабої, але її брала нетерплячка, і вона почала говорити на мигах, розказувала руками, бровами, показувала пальцями, і так розказала без слів, як було важко для слабої, як стало їй легше, що батько й син не втерпіли й почали осьміхатись. Старий Радюк не вдержав і почав одказувати їй мімікою, киваючи

ротом і руками. Покивавши й поморгавши, вони всі трое навшпиньки вийшли з хати, посадивши коло постелі стару жінчину. Всі повеселішали, бо сподівались, що недужа очуняє незабаром. Всі пішли на другий далекий кінець дому і почали закушувати.

— Спасибі тобі, сину, що ти приїхав! Матя так хотіла тебе побачити, і тебе, й ту панну, про яку ти писав до нас.

— Та панна ще не моя...

— А як вона сьміє не бути вашою! — заговорила пані Висока. — Я не знаю, чи є в сьвітї така панна, щоб дала вам гарбуза!

— Бувають усякі! Бо одній треба кохання, а друга часом і без того обходить ся, — сказав тихо молодий Радюк.

— Щоб без любови та йти за-між! От-сього вже я в голову собі не убаю! Як я йшла за свого капітана, то не дивилась на воли та на корови, а на його чорні брови.

— То на селах так буває, а в городах трохи иньше часом буває, — промовив молодий Радюк, — бо в городах нема волів, хоч коров є доволї...

Батько почав розказувати синові, як за-слабла мати, як усі в домі поперелякувались, а пані Висока попережала його словами й перебивала розмову.

— Та цитьте бо, пані Висока! Нехай уже я розкажу!

— Бо ви не так розказуєте! Ще як я була в вас на Усікновенне чесної глави, то я вгадувала, що буде недобре...

— Бо ви на Усікновенне нічого не вгадували. Ви тоді плели щось таке, що й купи не держалось.

— Не говоріть бо Бо'-зна чого! Хиба-ж не я казала вам, щоб ви добре гляділи Надію Степанівну? Чи пам'ятаєте, як ви стояли оттам за порогом, а я коло порога?

— Ага! Тоді, як на вашому тину оорока сиділа! Пам'ятаю, тільки я вас тоді не слухав...

— То й не добре робите, коли мене не слухаєте! — казала пані Висока, приглажуючи долонею свою голову й поправляючи хусточку на шиї.

Син придивився до батька і побачив, що він зовсім посивів. Його голова була біла, як молоко, а лице було сьвіже, як ягода! Важкі ночі коло постелі слабої поклали тільки знак на чолі, бо лоб трохи пожовк, як стигле яблуко.

— Моя жінка далеко молодша од мене. Я думав, що вона мене поховає, а трохи не вийшло, що я її поховав.

— Та тривайте лишень! Може вона ще й поховає вас! А Бог зна, що буде далі — казала пані Висока.

Швидко в тім домі стало тихо й мертво. Всі поснули, всі одпочивали, тільки пані Висока й одна баба сиділи коло слабої до самого сьвіта. Пані Висока й не лягала і не розбиралась. Вставши в ранці, молодий Радюк поперед усього углядів її зелену одежу й червону хустину на шиї.

— Знаєш що, сину! Не надягай ти українського костюма при матери й не говори при їй по українськи. Вона слаба дуже. Не дратуй ти її! Потім, як вона одужає, як собі схочеш, — казав батько в-ранці, стрівшись із сином.

— Коли ви так, хочете, то й не буду одягатись.

— Вона все бідкалась та згадувала тебе, все боялась, що вмере, не побачивши тебе перед смертю, не побачивши твоєї молоді жінки. Вона все боялась, щоб ти не злякав часом своєї Ольги мужичою свитою та вишитою сорочкою, все просила мене написати тобі об тім, та все докоряла мені, чом я не зоглядів ся завчасу та не зніс із двора хати для челяди, всю біду покладаючи на тій нещасній хаті!

— Бідна хата й не знає, яку велику честь дають їй! — сказав син тоном на-пів жартовливим, на-пів смутним.

— Так, бач, сину, вже поведено наших женщин у школах. Що-ж маємо робити!

Тим часом пані Висока вмила своє лице сьвіжою водою й вийшла до чаю, прибрана в якусь здорову гірлянду. На тій гірлянді чи на чипкови було намощено всяких квіток: і рожевих, і жовтих і червоних. Ті квітки дуже не приставали до лица, до заспаних очий. Висока наливала чай і так багацько говорила, що часом лила чай по-за стаканами, сліпаючи заспаними очима.

— Бачте, Павле Антоновичу! Сьмієтесь із мене, що я понеділкую, глузуєте з середи та з п'ятниці... Бачте! От і не добре виходить. От Бог і карає коли не вас, то тих, що близькі до вас! — докоряла пані Макуха.

— Може воно й так. А що ж то ви скажете, як я оце поїду до Київа та потягну гарбуза?

Тільки що вони випили чай, як слаба прокинулась і покликала до себе сина. Вона заплакала, як побачила його, розпитувала про Ольгу, про її батьків; розпитувала, яке в неї лице, які очі, який характер. Син вийняв Оль-

жину карточку і показав матери. Пані Висока як побачила карточку, то прожогом кинулась до неї й трохи не звалила з ніг старого Радюка.

— Чого се ви пхаетесь? Отсе які цікаві! Трохи не звалили мене з ніг! — сьміяв ся Радюк.

Мати роздивилась на карточку й перехрестила її. Ольжине лице здало ся їй трохи гордим.

— Дай Боже, щоб я побачила своїх унуків! Але Бог зна, чи доведеть ся побачити...

— Ото! Дасть Бог, поздоровшаєте і довгодогго ще будете жити, — сказав син.

— Коли б пак була твоя правда, — одказала вона, поклавши свою жовту суху руку на синову чорноволосу голову, — мені трохи вже й легше стало. А то вже думала, що не побачу тебе.

Покликавши молодого Радюка в кімнату, пані Висока сказала йому:

— А бачте, Павле Антоновичу! Чи памятаєте, як ми їхали од Масюків, де ви покохали Галю в-перве, як нас налякала в ночі та недужа молодиця? Чи не казала я вам, що буде вам притчина на вашій дорозі? Чи неправда ж моя? Чи вийшло що з того кохання? Бідна моя Галю! Як мені жаль тебе! — промовила Висока і сльози показали ся на її очах.

— Чи я-ж тому винен, Лікеріє Петрівно? Ви доволі пожили на сьвітї...

— От таки й дожила доволї.. Бог зна, що видумуєте! — промовила Висока.

— Але скажіть мені, хто може поручитись за своє серце, коли воно любить й ненавидить, кого схоче і коли схоче. Ви думаєте, що мені не жаль Галі?

Лікерія Петрівна тільки головою кивнула і пішла до другої кімнати.

Тогож таки дня пані Висока од Радюків поїхала просто в Масюків хутір. На дворі вечоріло. На небі висіли важкі осінні хмари. Було сумно на дворі, було сумно і в Масюковій хаті. Старі десь вештались коло хазяйства. Висока застала в кімнаті Галю саму. Вона сиділа коло вікна й читала Кобзаря.

— Галю, серце моє, голубко моя! — крикнула Лікерія Петрівна, обнімаючи й цілуючи її.

Галя дуже стривожилась і не сьміла питати Високої.

— Галю, моя дорога, моя нещаслива! Не лякайтесь, бо знать така ваша доля! — знов промовила Висока, сіла коло Галі й обняла її обома руками за плечі, — Надія Степанівна Радючка жива буде, але...

Галине серце вже сказало про її нещастя. Вона чула, що Радюк недавно приїжджав у Журбані, скінчивши курс, і... не мав часу заїхати до неї... Вона випустила дорогу книжку з рук.

— Я отсе прямо до вас із Журбанів. З Київа приїхав Павло Антонович і привіз фотографічну карточку своєї нареченої. Вона зветь ся Ольга Дашкович, вона дочка якогось учителя, чи професора. Я сама бачила ту карточку. Та Ольга дуже гарна, з тонким носиком, із повними губами, з цілою горою кучерів на голові. Нема що й казати, городянка, як треба! А погляду неї який гострий і гордий!

Лікерія Петрівна розказувала, а Галя вяла в її руках, як зірвана квітка, схилила голову й зблідла.

І. Левицький. Хмари.

23

— Правда, Павло Антонович іще не заручився з нею, але певне її любить, бо навіщо він привозив би матері ту карточку?

Галя вміла в руках Високої й закрила очі.

— Боже мій милостивий! Що-ж мені діяти! — крикнула Висока, вхопила стакан із водою і бризнула на Галине лице.

Галя опам'ятувалась.

— Нехай його Бог судить, — тихо промовила вона, — а він же божився, а він же присягався, що мене любить!

І сльози так і затопили її очі, її лице. Всю хусточку вона змочила своїми сльозами. Пані Висока й сама розридалась, дивлячись на Галині сльози.

— Не плачте, Галю, серце моє, моя дорога, моя нещаслива! Я говорила з ним. Він чоловік не пакосний, але дуже молодий. А молоде серце і світить, і гріє, коли само схоче. Поїхав далеко, не бачив вас, і забув про вас. А там трапились інші карі очі, тай прощай дівчино чорноброва, бо я не твій, а ти не моя!

— Ох, Лікеріє Петрівно! чи я-ж не любила, чи я-ж не була йому вірна? Я день і ніч пам'ятала про його, згадувала його рано й вечір, згадувала, як по саду гуляла, як квітки поливала, як оту подаровану книжку читала.

— Ой бідна моя дівчино! Така вже доля наша жіноча, щоб наше бідне серце боліло од горя. Ви думаєте, зо мною не було таке саме на віку?

Лікерія Петрівна махнула головою й рукою, втираючи сльози.

— Ой Боже мій, яка я нещаслива? — промовляла Галя, як та горлиця сумно туркотала в зеленому гаю, — було вийду в вечері в садочок, гляну на ясні зорі, і зараз згадаю його ясні очі: гляну на повний місяць, і згадаю його чудове лице; гляну на зелений лист, і згадаю його кучері. Я бачила його і в синьому небі, і на зеленій землі, і в моїх квітках; чула його дух у повітрі, де тільки ходила з ним по садочку, говорила з ним. І тепер він уже не мій! А як згадаю його голос, його милу розмову, розумну і вчену, його блискучі очі, то й тепер серце моє любить його і здасться вічно буде любити. Бо де я встріну такого другого в наших хуторах! Ой Боже мій, Боже мій! за ві-що Ти покарав моє дівоче серце?

І Галя знов заламала руки й заплакала.

— Галю моя дорога! Що-ж маємо робити, коли наша доля така?

— Я або страчу розум, або серце моє розірветься од горя, — промовила Галя і якось разом перестала плакати, аж Високій стало страшно. — Я ту книжку, я ті його письма вкину в огонь, або порву, промовила вона грізно. — Але чим я, нещасна, буду втішати себе в горі, чим же втішу своє бідне серце? Нехай все те зостанеться й нагадує мені про мою любов, про його... Я була щаслива тим коханням.

Лікерія Петрівна сиділа й мовчала. Їй мило було слухати таку щиру, гарячу молоду любов.

— От ви й замовкли. Говоріть же мені про його: який він тепер, чи змінився на лиці, чи все однаковий, як однакове, вічно красне сонце на небі?

І пані Висока мусіла розказувати їй про Радюка все, все : як бачила його, як він приїхав, як засмутився, побачивши слабу матір, яка плакав, навіть як він жалкував за Галею.

Галя слухала, плакала і втішала своє серце тією розмовою.

Прийшов Масюк і Масючка. Висока й їм розказала про Радюка, про Галине нещастє. Масючка почала плакати, а Масюк дуже, дуже засмутився.

— То не він винен, то його горда мати. Вона до нас тільки раз і приїздила. Не такої треба їй невістки, як наша Галя, — говорила Масючка, втираючи сльози.

Поїхала Висока й залишила сумну сім'ю в сльозах, у сумній хаті, в сумний дощовий осінній вечір.

Минула зима. Настала пишна зелена весна. Розвився садочок, зійшли квіточки в Галиному квітнику, зійшли й зацвіли червоні гвоздички. Галя поливала їх та все згадувала зрадливого, але милого для її серця... Вона любила ходити по саду, до тієї вишні, де так поетично й несподівано зустріла його і почула в перше його слово любови. Вона все співала ту пісню, що тоді співала:

Ой сама-ж бо я, сама,
Як билинонька в полі, —
Не дав мені Господь
Ні щастя, ні долі.
Єсть у мене миленький,
Та далеко від мене, —
Чую через люди.
Що цураєть ся мене!

Радючці стало краще. Вона одужувала, тільки не швидко. Вже вона могла сидіти, вже могла довгенько говорити. Павло Радюкостався в Журбанах, доки мати зовсім не одужала. В тишині, на селі, ходячи по хатах, гуляючи по саду, по степу, він усе думав про Ольгу, і та думка стояла в його голові на рівні з думкою про недужу матір. Не раз і не два він згадував і Галю Масюківну, згадував любов свою до неї. Але він часто забував навіть про матір: його думка літала над Києвом, на знайомих місцях, над тими горами, де він гуляв із Ольгою, на тих алеях, де він ходив і розмовляв із нею.

Вертаючись назад до Києва, по страшній грязюці, під осіннім холодним дощем, чого він не передумав сидячи в закритому возі! Смутне небо порошило дрібним дощем. Степ здавався безкраїм морем, під густим як туман, дощем та хмарами. Він передумав усе своє майбутнє життя з Ольгою в парі, до самої старости, бачив своїх дітей, що росли види ся на колінах в Ольги, бачив Ольгу щасливу й веселу, бачив свою тиху старість серед спокійної й щасливої сім'ї. Все те він бачив у своїй думці, доки перед вечером одного дня не побачив на високих горах Києва. Як стреможилось його серце тепер, зобачивши високу Лаврську дзвіницю з-за чорного бору!

Приїхавши пізенько, Радюк зараз убрався й полетів до Дашковичів. До його вийшов Дашкович і дуже ласкаво привитався.

— А наші пішли отсе в клуб. Сьогодні вечір із танцями. Пішла Ольга й Катерина, і Марта Сидорівна, і Степаніда Сидорівна. Коли

не хочете спати, то йдїть і ви... Як же здорове вашої матери?

— Спасибі' вам! мати моя вже зовсім одужала, а була дуже слаба! Всї думали, що вже не одужає.

— Слава Богу, слава Богу! я дуже радий! А ми за вами все скучали, та все вас згадували. Й Ольга часто згадувала про вас.

— Згадувала? — не втерпів Радюк, щоб не запитати.

О, згадувала! Ми всї вас згадували, ще й не раз.

Може справді піду я до клюба. І погуляю, і з знакомими побачусь, — сказав Радюк і попрощався з Дашковичом.

Радюк поїхав до дому, в три миги убрався і вже пізно приїхав на вечір. Він усе думав про Ольгу, як вона його стріне, як його привитає.

Радюк увійшов у залю, де були танці, і потрапив саме на польку. Він став коло дверей, і перед його очима вихром літали пари одна за другою, неначе птиці шугали, обвіваючи його лице вітром. Він зараз углядів Ольгу. Дожидаючи, поки скінчить ся танець, Радюк притулився за товстою кольоною, що кидала од себе широку тїнь. Йому було видко цілу залю.

Після всього того, що трапилось Радюкови пережити, після темної кімнатки, де лежала його недужа мати, де пахло аптикою; після довгої дороги під осїнним небом і дощем, він прямо попав на веселий і людний вечір. Голосний оркестр, велика й сьвітла зала, повна повбраних людей, веселі празникові

лиця, галас, шум, усе те так вразило його з разу, так засліпило, заглушило, що він мусів обпертись об кольону головою й оддихнути.

Перед його очима, як метелики, пролітали пари. Він минав їх очима і шукав Ольги.

Коли се й вона прилетіла в парі з Кованьком і так швидко заховала ся в гурті, як з'явила ся. Він побачив її чистий і рівний профіль і зрадів, як мала дитина. І знов Ольга пролетіла перед ним у парі з якимсь офіцером, високим, огрядним, червоновидим, із гордими аж надутими губами. Радюк глянув просто їй в лице і побачив, що лице було щасливе й веселе, погляд її очий був недбалий, веселий, бальний, байдужний.

Музики перестали грати, пари перестали літати, і всі розійшлись по залі, утираючи гарячі лица хусточками.

Радюк не зводив очий з Ольги. Вона почала ходити по залі, а за нею цілою юрбою посипались паничі. Деякі заходили з одного боку, деякі з другого, хапаючись спихнути один другого, щоб зайняти місце поруч із Ольгою. Ольга була червона і втомляна; вона все обмахувала своє лице. Не вважаючи на втому, на те, що її груди високо підіймались, вона сьміялась, розмовляла, кидала словами і очима на всі боки, з відкіль тільки чеплялись до неї хлопці. Радюк хотів піймати на її лиці хоч крапельку задуми, хоч крапельку того смутку, того чуття, котре так давило його молоді груди, і не знайшов його й сліду! Він бачив її не такою задуманою й мовчазною тепер, яка вона була недавно в час його останнього візита. Радюк бачив, що вона за ним і не журилась, і не думала про його. Ні, на хвилину темна

дума не набігла на її високий лоб, на веселі очі.

„Ой коли б ти так за мною, як я за тобою!“ — навернули ся йому на ум слова пісні.

До Ольги залицяли ся паничі юрбою. Її слово, її погляд був законом для їх. Вона подала покласти вієр — і три душі кинулись до тієї штуки; вона впустила хусточку — і дві голови разом нахилились і стукнулись одна об другу.

— Як мені душно! — промовила Ольга, і паничі розсипались до буфета. Хто ніс морозене, а хто лімоняд. Ольга взяла стакан лімоняду от того огрядного офіцера, що очевидно одганяв иньших і мав перевагу для Ольги. Ольга озирнулась, шукала стільця, і вся юрба кинулась за стільцем. Ольга сіла на тім стільці, який подав їй офіцер, трясучи еполетами й брязкаючи шпорами. Він сів поруч із нею.

— Дякую вам за стілець! — промовила Ольга, і Радюк почув те слово, бо група розсілась так недалеко од його, що було все чути.

— Чи вартож дякувати! Як би я міг, я-б вам поставив отгуг трон, посадив би вас на троні, бо ви й сьогодні, і кожного вечора, ви цариця балів й вечерів! — гремів огрядний офіцер, поглядаючи на Ольгу скося і крутячи рудий патлатий вус.

— Ви вмієте таке жартувати! Он де цариця балів і сьогоднішнього вечора, — промовила Ольга, показуючи очима на одну дуже гарну й багато убрану купчиху.

— Ото в нас цариця! А в нас цариця повинна бути не така. Дивіть ся, коли в тієї цариці не сиві коси, тільки почорняні.

Ольга засьміялась дуже голосно.

— А коли-б ви знали, яка та цариця розумна! — обізвав ся Кованько, — вона й доси не вимовить слова „рекомендую“, а все каже „рікіміндую“ по міщанський.

Сам Кованько часом вимовляв те слово по міщанський, як і та немолода київська цариця, одначе він на те не вважав і сьміяв ся з неї.

— За те та цариця вся в золоті! — сказала Ольга.

Й справді в золоті! Обкувала себе золотом, де тільки можна було обкувати. Зовсім неначе царська карита! — сьміяв ся офіцер.

— А які в неї брови, які румянці! — говорила Ольга.

— А ви думаете, що то її брови, її румянці! Я навіть знаю той магазин, де вона на сьогодні купила собі брови й румянці, — говорив Кованько.

Ольга почала реготатись, а за нею й паничі, що чули той жарт.

— От ваші брови, так не купити за всі сокровища мира! Ваші румянці, то румянці ясної зорі! — говорив компліменти офіцер.

Радюк чув ту розмову, і в його душа заболіла. Він бачив, як паничі псують душу молоді дівчини, верзуть їй те, що не слід було-б говорити. Він бачив, як та хвала зовсім закручувала Ользі голову, як вона приймала все те до серця, бо всі ті речі підлещувались до її егоїзма й псували її молоду душу. Як би Ольга була для його стороння людина, він мо-

же-б і не звернув на те уваги, але він мав Ольгу за свою.

— Ой Ольго Василівно! Ви-б були окрасою наших петербурських салонів! Шкода, що ви мусите тут сидіти на провінції! І хто тут вас цінувати-ме? І хто тут зрозуміє вас? — так підлесливо говорив офіцер до Ольги.

— Я рада сидіти й на провінції... бо... бо що-ж маю робити?

З вашим розумом, із вашою просвітою, з вашою красою... Хто тут по вас?.. З ким тут вам ділитись просвітою й забавлятись вольними часами? — так усе хвалив її огрядний офіцер,

— Не все-ж для вашої столиці! Не можна ж і од нас зовсім одбирати все краще, — обізвав ся один городянський лев, встоюючи за честь провінції.

— Не забувайте, що й Київ столиця, хоч і дуже давня, — обізвав ся Кованько, — і Київ має право не все отдавати столиці півночі.

Оркестр подав сигнал до кадрили. Кавалери й дами почали ставати в пари. Офіцер ухопив під руку Ольгу. Радюк одійшов од кольони і пішов ходити кругом поза кольонами. В однім місці він углядів Катерину Воздвиженську. Вона сиділа з матір'ю. Радюк не бачив її в танцях бо її ніхто не просив, ані жива душа! Радюкови стало її жаль. Він сів коло неї і почав говорити з нею.

— Я прочитала ті книжки, що ви принесли кузині. Чудові книжки! Чи нема в вас іще таких? Я дуже люблю натуральну історію, — говорила Катерина.

Для Катерини неначе сонце зійшло, як Радюк сів коло неї. Ще ніколи любий чоловік

не сидів коло неї так близько. Вона почула всю оману краси й любови і була й тим така щаслива, така щаслива! Вона почала розумно говорити про те, що прочитала, і бачила, що Радюк її слухав, дивився прямо їй в очі. Вона говорила з запалом, із охотою. Можна було бачити, що та поважна розмова не заважала їй. Сам Радюк бачив, що Катерина більше від Ольги підходила під його ідеал розумної жінки, що вона скоріше послухала-б його поради, не дала-б своїй голові зарости буряном, як буває з жінками, — але як він подивився на її негарне лице, як подивився на її дуже негарні поморщені губи, то він мусів одвести свої очі на бік. Катерина була ще трохи красша, як мовчала, а як підіймала в гору брови, то все її лице так одвертало од себе очі!

Катерина говорила ще довго, а Радюк її не слухав. Він усе дивився туди, де танцювала Ольга. Вона стояла проти його прямо лицем, що він міг придивитись до лица. Радюк побачив на тім лиці щастя життя, для якого танці й музики часом бувають усім на світі. Вона все жартувала з кавалером, і, заціпала навіть чужого кавалера й даму.

— Яка то дама танцює проти вашої кузини? — спитав Радюк у Катерини.

— То не дама, а панна; то клясна інститутська дама, рідна сестра начальниці Турман.

„Немолода ж панна“, — подумав собі Радюк.

Тим часом Марта Сидорівна, побачивши, що Радюк присів коло її дочки, і собі примостилась коло його та так й прилипла до його! Вона добре знала Ольгу, догадувалась, що Оль-

га не піде за його, і думала, про всякий час, залучити його до своєї господи.

— Чи давно вернули ся до Київа? Чи жива, чи здорова ваша мати? Ой, як шкода, що ваша мати так несподівано занедужала! Ми вже Бог зна що тут передумали, дожидаючи вас!

— Моя мама, слава Богу, одужує, — сказав Радюк.

— А моя Катерина вже давно прочитала ті книжки, що ви принесли для Ольги. Така вже вдала ся пильна! мабуть у батька вдала ся! Все читає, та читає...

— От і читає! Хочеть ся вам мене хвалити, коли нема за що! — обізвала ся Катерина.

— А хіба ж і ні! Кільки раз я тобі казала, щоб ти не читала пізно при сьвітлі? А хіба-ж ти мене коли послухала? Все читаєш тай читаєш, ще очі собі поспеуєш.

— І справді таких паниїв трудно знайти, як Катерина Степанівна, таких охочих до книжок, — прикинув слово Радюк.

— І помагати мені ні в чому не хоче, та все читає. Раз ми, поправивши дім, опоряжували хати. А в нас дім дуже великий, далеко більший і просторнійший, ніж у Дашковичів, бо покійний мій батько більше така нас любив, ніж Дашковичів, і нам одписав більший дім, і крило і більше гроший, ніж Дашковичам... Так моя Катерина все читає, та читає, тай помагати мені не хоче...

Катерині стало ніяково. Вона почервоніла.

— От швидко будуть іменини моєї дочки. Ми дамо баль, як живі будемо до сьвятої Катерини.

Кадриль кінчалась. Пари розходились. Радюк устав і хотів йти до Ольги. Марта Сидорівна все торочила йому про своє багатство, про свій дім, гудила свою небогу і свою сестру...

— Приходьте-ж до нас на баль! приходьте просто, без візита. Не забувайте сьвятої Катерини! — гукала йому в слід Марта Сидорівна.

Радюк став перед Ольгою так несподівано, що вона трохи аж злякалась. Він неначе якимись чарами виріс просто з землі.

— Де се ви взяли ся Павле Антоновичу? — аж плеснула в долоні Ольга.

— Як бачите, приїхав, — сказав Радюк, подаючи їй руку.

Всі паничі косо поглянули на Радюка. Він був красший од усіх між ними, як місяць між зорями. Огрядний офіцер настобурчив чуба та все крутив свої кудлаті вуси, та все дув свої червоні і так надуті губи. Кованько насупив ся і мовчки поглядав на Радюка. Інші кавалери тільки очима кліпали. А Ольга все говорила та говорила, бо в її серці ще не простигла любов. Вона забула про иньших паничів, встала і пішла з Радюком по залі. Огрядний офіцер усе щипав вуса, все одступав, та все озирав ся скося на той куток, куди пішла Ольга з Радюком.

Радюк почав розказувати про свою матір, розказував, яка вона була слаба, як мати бажала бачити його, бо думала, що може вмере. Ольга слухала уважливо, але на її лиці не показало ся ані крапельки чуття. З її лиця ні на хвилину не сходила та бальна, празникова веселість, яку він прочитав на її лиці зараз

при вході до залі. Він закримітив, що вона слухала з делікатности.

Радюк почав і собі забавляться. Ольжина краса, як вода забування в Леті, все залила, все, що тільки він мав смутного на серці. Він забув і свою недужу матір, і весь смуток довгої осінньої дороги. Музики, світло, огонь Ольжиних очей, мелодія її голоса — все те прилизувало його забути всі тревоги, весь перебутий неспокій.

— Коли доля була до вас така ласкава, то забудьте все лихо, й погуляймо в сей веселий час! — сказала Ольга.

Оркестр ударив веселу польку і музика полилась по залі, потекла електричними нитками по молодих душах. З усіх кінців залі посипались на паркет пари.

— Прошу вас на польку! — сама Ольга сказала Радюкови і навіть сама простягла до його руку й полетіла з ним вихром.

Радюк полетів і забув усе на світі: і батька, й матір, і самого себе, не чув навіть музик. Він тільки бачив перед собою Ольжине лице, він тільки чув її у своїх руках, і все летів та летів, щасливий й веселий, як у Дантовім танці блаженні душі на небі. Він був щасливий, що держав її у своїх руках, що її дух обвівав його лице, що її очі так близько заглядали в його очі, і заглядали навмисне! Йому хотілось, щоб не було кінця тому танцю...

На радощах Радюк згадав про Катерину, згадав, як вона сама сиділа десь у куточку, полетів до неї і попросив у танець. Катерина вся проясніла; її лице неначе освітілось якимсь світлом із неба. Негарне лице покрас-

чало од надії, на білих губах узяла ся краска, а в очах десь узяв ся огонь і заблищав там, де ніщо ніколи не блищало. Її душа глянула через убогі на красу очі і влила в їх якусь іскорку огню.

Ольга танцювала більш од усіх. Її брали дуже часто, передавали з рук у руки. Так багато паничів просило її у танець, що вона обіцяла ся з ними танцювати по черзі. Вони всі сиділи рядочком і дожидали ся своєї черги. Радюк просив її не танцювати так багато.

— Коли-ж треба! коли-ж конче треба! — казала йому Ольга, — один тому буває час! Треба нагулятись, треба натанцюватись. Чи я-ж мало висиділась у тому інституті! Бодай буде чим спомянути свою молодість.

І Ольга знов йшла у танець із самим же Радюком, котрий за хвилю перед тим так навчав Ольгу!

Оркестр замовк од разу, неначе на йому разом порвались усі струни. Ольга впала на стілець і махала на себе хустиною, важко дишучи. Петербурський офіцер почав із нею розмовляти, але вона так важко дихала, що не могла йому й слова одказати. Він мусів одступитись од неї.

Ольга одпочила, кивнула на Радюка і пішла з ним ходити по за кольонами, кругом залі.

В тіні кольон Ольга дивилась на чудове Радюкове лице й пила з його очий той сьвіт, що горів у їх іскрами. Її очі стали сипати промінням, і Радюк милував ся тим промінням. Йому так хотіло ся сказати той комплімент, котрий він недавно чув: що як би він міг, то поставив би серед залі трон і посадив би на тім троні Ольгу як найкрасшу царицю всіх

балів! Та він не сказав. Його розмова перейшла на поезію; він сипав поетичні слова й мисли і, згадуючи, як Ольга співала українську пісню, він тихісінько заспівав: „Ой полину, полину, добувати талану“.

Ще тихійше Ольга протягла далі голо-
сом і словами ту саму пісню.

— Чи правда, Павле Антоновичу! як весело жити на світі щасливим людям! — сказала Ольга.

— Навіть весело жити й нещасним! Життя само по собі, тим, що воно живе, має в собі велику приману, велике щастя. Чи пам'ятаєте ви пишні Шевченкові слова:

О Боже мій милий!

Тяжко жить на світі, а хочеться жити:
Хочеться дивитись, як сонечко сяє,
Хочеться послухать, як море заграє,
Як пташка щебече, байрак гомонить,
Або чорнобрива в гаю заспіває...
О Боже мій милий, як весело жити!

Ольга зрозуміла душою поезію тих слів і задумалась. Вона зрозуміла, що живе само в собі, тим, що воно живе під синім небом, має в собі велике щастя для чоловіка та ще й молодого.

— Коли-б ви побували на селі, ви-б побачили й почули, як молоді дівчата в гарячі жнива працюють цілісенький день. А придуть до дому ввечері, то зараз ідуть на вулицю і співають до півночі, як пташки, як соловейки в саду, даючи звістку молодим хлопцям про свою любов. І часом соловейки замовкнуть в садах, а дівчата все співають та співають..

Радюк тими словами зачіпив у своєму серці найтоншу, найслухнянішу струну, струну поезії, національності й народности, і вся його розбуркана душа задзвеніла. Його любі ідеї злились із чорними проміннястими Ольжиними очима. Його любов до Ольги злилась ув один струмінь із любовю до народу й України. Все те високо підняло його душу, його серце, так високо, що Ольга не могла летіти слідком за ним на таку височінь. Він почував, яке повне його серце тією любовю, як воно ледви може змістити в собі такий налив чуття й великого щастя. Радюк почав думати голосно, вважаючи, що Ольга розділить із ним його думи. Він почав згадувати свої Журбані, свої рідні степи, пісні свого народу, почав малювати образи сільського життя поетичного, ніби пахучого, як самі ліси та степи. Він подивився на Ольгу. Ольга його не слухала. Вона була городянка й інститутка, і його речі не розуміла.

Ольга легенько позіхнула в вічі Радюкови. Та розмова, те поетичне натхнення в поезії, в душі народній, здалося їй таким чужим, таким незрозумілим! Їй здалося, що з веселої теплої залі їй хтось вивів на мороз ув однім товїсенькім бальнім убранні...

— Чи не втомились ви? Сядьмо оттут та одпочиньмо, — сказав Радюк, думаючи, що Ольга позіхнула од утоми.

— Сядьмо! — сказала Ольга. — Чиї то такі поетичні стихи ви прочитали? — спитала вона.

— То стихи нашого кобзаря Шевченка, коли читали, або чули...

І. Левицький. Хмари.

24

— Здається, щось чула... Здається часом папа згадував оте ймення. Але сказати правду, не читала...

— Чи вже-ж не читали? — спитав Радюк із великим дивом.

— Не читала, бо в нас в інституті я про такого поета й слова не чула. В нас розказували про всяких поетів і руських, і німецьких, а про Шевченка я й слова не чула...

Радюк зараз побачив, що Ольга нудить ся. Вона ждала од його веселої розмови про любов, ждала компліментів. Поважна розмова навівала на неї дрімоту. Вона хотіла навіть, щоб Радюк був сьміливіший, навіть налазливий... Вона замовкла і встала.

— Ольго Василівно! — аж ухопив ся він за її руку, думаючи вдержати її, — скажіть же мені про мое щастє? Чи памятаєте той вечір, той незабутний для мене вечір, як я розказав вам про свою любов? Чи порадились ви зі своїм серцем? Скажіть мені, чого мені ждати, і чи можна мені надіятись?

Ольга, здається, не ждала так швидко почути ті слова в-друге... Вона хотіла протягти час, і протягти, як можна далі, а молодий хлопець горів вогнем. Йому хотіло ся скінчити діло найшвидше...

— Ви знаєте мого батька — філософа! Яку пораду він мені дасть, коли він більш нічого не знає, тільки свій кабінет і своїх філософів? Мені не було з ким порадитись...

— А ваша мати...

Ольга тільки рукою махнула.

— Мені зістаєть ся тільки самій із собою радитись! Я думала, сказати правду, і все ду-

маю, і люблю вас, як і любила. Але все таки ні на чому не спинилась і не постановила, що тикаєть ся шлюбу...

Радюк зрозумів, що Ольга отягувалась. Він похилив голову й зажурился.

Ольга повернула просто до середини залі. Радюк пішов мовчки за нею, нічого не довідавшись. Ольга мовчки перейшла всю залю, і Радюк перейшов поруч із нею. Оркестр загравав вальс; пари линули з усіх боків і знесли їх, як водою, на беріг. Огрядний офіцер ухопив Ольгу і полетів далеко на другий кінець залі. А Радюк стояв на березі залі, дивився, як клекотіло серед залі, як людське життя усе вертілось, крутилось, і все одпихало його далше на бік...

Ольга прискочила з боку, сама простягла до його руки, весело заговорила, як защебетала. Він ухопив її і полетів із нею, знов щасливий тим, що Ольга його любила тепер, як і по переду любила.

Після вальса Радюк став коло кольони, згорнув руки й засмутився. А Ольгу знов огорнули кругом і обступили. Він чув, як той самий огрядний вусатий офіцер лїпив компліменти, як Ольга сьміялась... Він бачив, що Ользі подобається все те, подобаються компліменти, і юрба хлопців, їх тупцяння, і їх підлесливість. Він почав вагатись і боятись за Ольгу, за її легковажну вдачу.

Де-Пурверсе підступила до Ольги і спитала, з ким то вона гуляла за кольонами. Ольга назвала Радюка.

— То се він? То се той? — спитала Де-Пурверсе зі значною міною.

— Може й той, — одказала їй Ольга.

— Познакомте-ж мене з ним, коли се той! Ой який він душка! Який він гарний! Які ви щасливі! — кричала стара панна.

Ольга привела її до Радюка й порекомендувала їх одно другому.

— Коли він у вас буде? Я дуже хотіла б, щоб моя сестра Турман побачила твого нареченого! — сказала стара панна.

— В п'ятницю буде він у нас. Я була б дуже щаслива, як би дорога начальниця побачила його, оцінювала й дала мені пораду, — сказала Ольга.

— Добре! Доконче приїдемо в п'ятницю.

— І Ольга заприсяла до себе Радюка на п'ятницю.

— Приходьте ж до нас у п'ятницю! Та приходьте ранше і принесіть ту книжку, про яку ви мені недавно згадували, — просила Ольга Радюка.

Не діждавшись кінця вечора, Радюк розпрощався з Ольгою і пішов до дому. Цілу дорогу він усе думав про Ольгу. Він побачив, що в той час, як він дивився на Ольгу, на її гарне лице, в той час він нічого не думав, не гадав, ладен був оддати своє життя за її одно слово, не то що за її очі; але як він зіставав на самоті, тоді інші думки приходили йому в голову: він починав цінувати Ольгу, як жінчину, як свого майбутнього товариша на цілий вік. Він мусів признатись, що Ольга дуже поповажена інститутом і підслесливостю паничів, що вони закрутили їй зовсім голову підслесли-

вими компліментами. Він починав розуміти, що Ольга має дуже легкий характер і буде непосидящою жінкою, бо дуже любить балі й танці. Його перелякало те, що він нічим не встиг підготувати її, розвинути, сповнити недостачу її просвіти. Він бачив, що вона так боялась серйозної книжки й поважної розмови, як злого духа, а національності й народності зовсім не розуміла. Інститут висушив у неї, як тропічна жара, все українське національне життя і зробив її людиною без національності і безпринципною в загалі...

— Щось та єсть! Не дармо вона все опинається з одвітом! Мабуть вона сама бачить, що я не підійду під її погляд, під її вподобу. Не дармо вона тікає од мене, як тільки я пічну говорити щось путнійше од компліментів, — так думав Радюк, йдучи до дому; так він думав, і дуже задумався!

Другого дня після балю Ольга все передумувала, що бачила на балю, і кого бачила, і яких паничів, і яких дам, і як були убрані ті дами. Сидячи з кузиною, вона перебрала усіх дам, які тільки були на балю, перебрала їх брови, очі, коси, пересудила їх ходу, розмову, позамічала, яка дама як була убрана, і показала в тім таку прездорову пам'ять, якою можна було б заблагнути всі до чиста дрібязки всіх наук, які тільки є на світі, як би тільки та жіноцька цікавість була повернута на щось путнійше. Передумавши про всі стяжки й букети, про всі шпильки й брошки, які тільки бачила вона на інших дамах, Ольга почала думати про паничів і перебрала їх усіх до чиста. Вона згадувала кожного, пригадувала

кожного лице, голос, і частійше од усіх виринав у її памяти з гурту паничів той високий огрядний офіцер. По своїй фігурі, по своїх брязкучих шпорах, по своєму вмінню говорити компліменти, навіть іще й по петербурському роду, він дуже підходив під Ольжия ідеал.... В його було щось аристократичне в лиці гордому, в надутих губах, у великих вилуплених очах. Вона згадувала й Радюка, але його поважна розмова, його ідеї, котрі все витикались в його розмові, так і повіяли на неї морозом. Вона аж плечима здвигнула, як згадала його вчені книжки, його вчену розмову.

— Папо! Що то таке націонал? — спитала вона в батька, який пив чай у другому кутку залі.

— А на що тобі здав ся той націонал чи народовець? Чи не танцювала ти вчора такого танця в клубі?

Ольга засьміялась, а за нею засьміялись і иньші дами.

— Скажіть бо, папочко! Чи вже-ж то ви не знаєте, що то таке?

— Націонали й народовці, то тепер такі молоді люди, що говорять українською мовою, хотять, щоб і жінки, й діти говорили тою мовою, хотять злитись із народом.

— Щоб і жінки й діти говорили тою мовою, що говорить наша куховарка? — спитала Ольга.

— Тією самою мовою, що говорить і наша куховарка, і весь наш народ, — сказав батько.

Ольга злякалась, подумавши, що Радюк приневолить колись її і дїтий говорити тією мовою, якою в інституті ніхто не говорив.

— Ті народовці хочуть зовсім злитись із народом... Колись молодшим і я мав такі ідеї в голові, але тепер за старістю лїт якось усе те повискакувало з голови...

=====

XII.

Радюк діждав ся п'ятниці і прийшов завчасу до Дашковичів. Його просила сама Ольга прийти завчасу, і він дуже хапав ся.

В Дашковича іще не було нікого. Ольга здалеки побачила в Радюка під пахвою книжку, і в неї ноги затрусились. Так вона боялась наукових книжок!

— От вам і Шевченко! — сказав він весело подаючи Ользі руку, а другою рукою книжку.

— Дуже вам дякую, дуже дякую, що пам'ятаєте за мене! — сказала Ольга й просила його сісти на софі, а сама сіла коло його і почала перегортувати листки Кобзаря.

— Висока поезія! Невмируща поезія! — говорив Радюк, — як читаєш, то всю душу обіймає і виносить високо, до самого неба! Тут усе жите нашої України, нашого народа.

„Може і все“ — подумала Ольга, перегортуючи на ві-щось листки і дивлячись на портрет Шевченків.

— Чого це він убраний в мужичу шапку? — спитала Ольга.

— Бо він був селянин; він був пастухом у селі Кирилівці, оттут не дуже далеко од Київа.

— Скажіть, яке диво! І мужик написав отсю книжку? — сказала Ольга, не ймучи віри, щоб книжки були писані не аристократами.

— Як бачите, написав.

Радюк узяв Кобзаря і почав деклямувати. Дашкович, почувши те, вийшов і почав слухати. Радюк читав дуже добре, з великим почуванням. Він читав „Думи“, повні глибокого почування й сліз. Ольга слухала й ледви розуміла, але не хотіла того сказати і мусіла мовчки слухати.

— Божественна поезія! Високі думи! — говорили разом Дашкович і Радюк, а Ольга дивувалась, чого се вони у-двох кричать, неначе змовились.

Ольгу вже брала нудьга; вона хотіла говорити про щось иньше.

— От і ви, Ольго Василівно, вивчитесь говорити по українськи і будете читати Кобзаря.

— Ніколи того не буде! — одрубала Ольга, як із кілочка, згадавши, що в інституті не говорять тією мовою.

Радюк так і опустил руки. Книжка впала на софу й загорнулась. Радюкови здалось, що хтось вистрілив і попав йому в самісіньку голову! Так вразила його та Ольжина фраза! Вона вразила його в саме серце, принизила вщерть із землею його національну гордість.

Радюк неначе бачив, як Ольга одсовувалась од його все далі, як вона одступила од його десь далеко в туман, як вона тонула в тому тумані, і якась чорна хмара, як чорна земля, поглинула її на віки. Радюк ухопив себе за

серце; він почував, що вже втратив Ольгу на віки, і вже ніхто її не верне йому, хоч би то був сам ангел із неба, або сам сатана з пекла.

А Ольга того навіть і не примічала. Вона й не знала, що вона вчинила, як вона запобула на віки всю молоду надію, розвіяла всі мрії, всю любов до себе в серці молодого хлопця.

Радюк мовчав і думав, а Ольга, нічого не примічаючи, показувала йому свій гарненький новенький альбом. Радюк розгорнув альбом і почав машинально перекидати товсті листки. На листках манячили казенні групи інституток, товаришок Ольги, в білих хвартушках і нагрудниках. Всі вони були такі схожі одна на одну, як одна галка похожа на другу. Радюк почав дивитись на иньші карточки. Більша половина альбома була напхана карточками вчених і письменників... Там були навіть карточки ченців.

— Як би я хотіла побачити ваш альбом, — промовила Ольга.

— Мій альбом дуже не схожий на ваш і був би дуже невеселий за-для вас. В йому на першій листку отой Кобзарь у мужичій шапці.

— Ха-ха! — засьміялась Ольга, бо ті слова здали ся їй жартом.

Тим часом почали збирати ся на той славянський вечір гості. Радюк сидів і нікого не бачив. Так йому було тяжко на душі! Йому дуже хотілось зістатись на самоті із своїми важкими думами.

Лучших студентів давно вже не було на тих вечорах. Часом іще заходили, по старій

пам'яті, деякі недавно приїхавші молоді Болгари та Серби.

Вже було пізно, як почали прибувати поважніші гості. На улиці щось загуркотіло під самим домом. Усі сполохались.

— Турман приїхала! Турман, начальниця інститута! — рознесло ся скрізь по залі. Дашкович ухопив лампу, Дашковичка вхопила свічку, Ольга вхопила канделябр, Катерина вхопила другий, і всі побігли в коридор на зустріч Турманші. Двері одчинились і в залю ввійшла Турман. Вона була висока й суха як кість! Довга одежа на їй метлялась, як на паличках. Її лице було сухе й жовте, але вона рівно й гордо держала себе і високо підіймала голову. За нею йшла її сестра, убрана в свіжий убір із претенсією на молодість.

Всі в залі встали перед ними. Все в хаті зашуміло, а як вони сіли на софі поруч із хазяйкою, все в залі разом стихло, неначе готувалось слухати якогось оракула.

Степаніда Сидорівна підвела до Турманші Радюка й порекомендувала його. Він знав, що то велика честь за для його, бо Турманша осідлала сухого, як ключка, носа своїми окулярами, задерла голову й роздивлялась на його, як на картину. А її сестра маркіза й собі осідлала таку саму провансальську ключку своїм пенснє, і почала роздивлятись на Радюка, ніби на мармурову статую. Надивившись на його, вони попускали з носів пенснє й засьміялись дуже мило. То був знак, що Радюк був вартий високої уваги. Одначе така висока честь дуже не сподобала ся Радюкови. Він почув, що його вивели на розглядини перед якимись маркізами.

Радюк мусів сісти перед столом проти Турманші. Коло його сиділа Степаніда Сидорівна, сьвята та божа; так здаєть ся і вскочила б у вічі, чи в жовті ямки на лиці, де було знати очі Турманші. За матірю, неначе під крилом, сиділа, пригорнувшись, Ольга.

Всі мовчали. Турманша все кашляла сухим модним кашлем і неначе говорила: ой, ратуйте! от-от умру в сім поганенькім домику між якимись поганенькими провінціями!

Розпитавши одно другого про здоровле, всі так і звернули на погоду. І Турманша, і філософ так розвивали ту тему, неначе в ній було спасення цілої Європи. Розмова все обривала ся. Маркізи неначе привезли з собою під полою нудьгу тай випустили там серед хати. Всі сиділи поважно, позгортували руки, й мовчали. Де-хто промовляв сяке-таке слівце, але воно якось обривалось.

Радюкови стало досадно, що якась стара ключка зігнала веселість і позатулювала всім роти. Він навіть розсердив ся і поклав собі розмовляти.

„Певне щось не знати що, а розпундючилось на всю хату!“ — подумав Радюк, і сьміливо почав розпитувати Турманшу про інститут: чи багацько там інституток, чи добре стоїть там наука, чи дорого коштує виховування кожної інститутки в інституті.

— О! В нас у інституті дуже дорого коштує виховування дівчат: трохи не пів тисячі карбованців за душу. Наш інститут за-для благородних.

— Ох, як дорого! На такі гроші можна б викохати п'ятеро дітей не дуже благородних, — сказав Радюк.

— За те-ж ми даємо інституткам усе, все: і науку, і розкішну харч, і розкішну обставу. Наша наука дорога, але ніхто ніде не знайде таких вигод, як у нас в інституті.

— А мені здається, що для науки й для людей було-б краще, як би наука була не така дорога. Мені здається, що для науки не потрібно розкішної мебелі, розкішних залів, а потрібно чогось зовсім иньшого, — сказав Радюк не дуже ласкавим тоном, бо він був злий на інститут за Ольгу. Радюк мав звичай прямо говорити правду й не потакати нікому.

— Для простіших дітей може й не потрібно такої розкішної обстави й дорогого виховання, але благородних батьків діти зовсім що инше! — сказала Турман. — Що годиться для дітей бідного урядника або там міщанина, те не годиться зовсім для дітей більших панів.

Радюка почала розбирати злість. Він увесь почервонів.

— Я сам чоловік середнього, навіть не самого низшого стану, а мені здається, що нам треба жінок не таких, що не вміють і за холодною водою взятись і вчилися наукам по панський, а не справдешній науці, яка розвиває жінчину на рівні з нами. Мої товариші поженились із інститутками, які не вміють ні спекти, ні зварити, і до пекарні ніколи не заглядають. Просьвіти в їх нема; ще й до того голови їх напхані рутинною та французькими романами.

Турман іще з-роду не чула такої розмови, бо звикла слухати тільки компліменти й хвалу своєму ділу. Такі речі здались їй дуже недікатними. Вона замовкла й спустила очі додолу. Те-ж саме зробила і її сестра. Обидві

вони були дуже з'обижені. Турман хотіла змінити розмову. Вона осідлала свою ключку і почала поглядати на Радюка.

— Вибачайте, що я вас питаю... Ви не з Черкесів? — сказала Турман Радюкови.

— Я полтавський Черкес, — одказав Радюк, сьміючись.

— Скажіть! А я мала вас за Черкеса, дивлячись на ваш профіль... У мого дядька, римського посла, був один урядник із Черкесів достоту такий, як ви! Я глянула на вас, тай його згадала.

— Ні! Не маю чести бути Черкесом, — сказав Радюк і знов усе повертав розмову на покинуту тему. Він був тоді лютий після недавньої розмови з Ольгою.

— Мені здаєть ся, що для женщин треба таких самих шкіл, як і для нас. Нам не треба графинь! Нам не потрібно княгинь! На ві-що вони нам здали ся? Чи для того, щоб вони тільки позували в театральних льожах? Чи для того, щоб вони росипали тисячі карбованців із нашої кишені? Нам не треба пань девок, нам треба добрих і розумних женщин, хазяйок! Женщина не квітка в теплиці, яку ми тільки повинні тішити! Женщина не зірка на небі, якою ми тільки повинні поетизувати, складати про неї вірші. І той недобрий чоловік, хто сїє та плодить таких графинь та княгинь!

Радюк прийшов у патос й заговорив по своєму: і одкрито, й сьміливо, не вважаючи ні на кого. В нього очі блищали вогнем, може й так, як у Черкеса. Турман і маркіза злякались. Вони в-перве на віку чули, що їм у вічі так говорять. Хазяйка так само побачила, що

діло дієть ся дуже не по інститутськи, і почала заминати розмову.

— А я з вами не згожусь, — промовила Степанїда Сидорівна, — наша дорога мадам Турман так багато добра зробила за-для наших дочок, що ваша гадка про інститут зовсім нічого не варта... Ви розносите цивілізацію з центра на країну, — сказала вона, обертаючись до Турман, і промовляючи слово в слово ті слова Турманші, які колись вона чула і які вона пам'ятала.

Турман так закашлялась, що вийняла хусточку й прикрила нею рот, неначе з-відтіль от-от мала потекти кров потоками.

— Се якийсь дракон революції! Се якийсь варвар країни! — подумала Турман і почала жалкувати за Ольгою. Щоб заспокоїти трохи Радюка і підійти під його смак, Турман почала розказувати про петербурських вчених і поетів, неначе б то вона й справді знала ся з ними. Вона споминула про літературні вечори, про публичні лекції.

Гур-гур-гур! — щось страшно загуркотіло по-під вікнами й стихло. То підкотилась карита під Дашковичів дім і стала. Все в хаті знов заворушилось.

— Хто приїхав? Хто приїхав? — рознеслось по залі.

— Ректор академії! Епископ! Митрополит! — одказували деякі гості. Хазяїн ухопив свічку і пішов стрічати гостя аж до дверей. Воздвиженський забігав по хаті, захопив здорового канделябра і прожогом полетів і собі. Двері в залю одчинились, і туди ввійшов архимандрит. На його грудях заблищав архимандричий хрест, потім заблищало його повне лице

з чудовою русою бородою. Зараз за ним увійшов у залю тодішній катедральний протоєрей, високий, чорний і чорнявий, з високою камілавною на голові. Всі дами в залі встали, побігли до архимандрита за благословенням і цілували його в руку. Він сам підступив до Турманші і подав їй руку. Все в залі зашуміло й зашелестіло. Воздвиженський виляв коло його, бігаючи кругом. Хазяїн попросив нових гостей до гостинної, далі за галерею. Духовні особи пішли туди і більше не виходили до залі, де панував соблазн міра. Хазяйка взяла по-під руки Турманшу і повела її до тієї самої гостинної. За нею побігла граціозно й маркіза, вдаючи з себе молоду лісову лань. Уся та компанія зашуміла шовком, пересунулась через залю й сховалась за другими дверима. В залі зісталась публіка молодша й низша чинами.

Переходячи до гостинної, Турман почала шептати Ользі по французьки:

— Mon enfant! Чи ти зовсім заручена за того молодого хлопця?

— Де там заручена! Він тільки присватується до мене.

— І ти підеш за його? Ой, він такий гарний, а твоє серце таке молоде!

— Я не думаю йти за його, хоч він і гарний, — сказала Ольга.

— Та він революціонер, отой Радюк! Ой, та воно щось дуже страшно! Та він буде в тюрмі! Та йому не минути Сибірі! Хиба-ж ти не чула, як він із дамами говорить!

— Я за його не піду, — сказала Ольга, — коли ви мені не радите, то й не піду!

— І добре зробиш! Чи тобі-ж треба такої пари? Чи він же пара тобі, тобі, Ольго! Без

чинів, без значного імення і мабуть із порожніми кишенями! Тобі треба більшого пана, з твоїм вихованням, із твоєю красою! Що тобі з його краси! Привчивсь стати вище од свого серця і пануй над серцем! Чуєш Ольго! Тоді тільки ти панувати-меш над паничами! Тоді тільки ти будеш щаслива!

Так радила Турман Ользі, нишком шепчучи їй на вухо.

Гур, гур! — знов загуркотіло під вікнами, і хазяїн вибіг із тієї келії до залі стрічати гостя. В залю вступив якийсь предсідатель, зовсім лисий. В дверях залі неначе сховався повний місяць, зійшов і став серед залі. На грудях в його було начепляно багацько хрестів. За його руку держалась його жінка, товста, червона на вид, вся в оксамиті й шовку. Предсідатель потяг її через залю, як пара волів тягне копицю сіна на сінокоші. Дашкович привитав їх і повів у малу гостинну.

Ще загуркотіло кілька раз, іще вступило в залю кілька сивих голов, і всі вони переходили в гостинну. В залі зістався самий дрібязок, панни та паничі.

Двері в ту гостинну, де сиділи ізбранні, блищали од великого світла, як брильянт, хоч і в залі було далеко не темно. Маленька гостинна, дуже добре обставлена мягкою мебелю й застлана килимами, була вся залита світлом. Серед хати висіло блискуче люстро, на стінах горіли лампи, на столі стояв канделябр. Видко було, що хазяйка ждала того вечора непростих гостей. Стіл аж угинався під варенням, виноградом, кавунами, грушами й пляшками.

І. Левицький. Хмари.

25

Вся гостинна в той час була дуже цікавою картиною. На софі, на першому місці сиділа Турман у дорогій турецькій шалі і здається, неначе вона не сиділа, а стирчала своєю високою фігурою. Поруч із нею сидів архимандрит із повним лицем і червоними вишневими губами. З боку коло його сидів протоєрей з чорною бородою. Коло протоєрея сиділа лиса голова, вся блискуча, неначе виполірована. За предсідателем сиділи тузи урядового міра з сивими головами, а там далі сидів Воздвиженський, вже сивий аж білий, а за ним жовтіло Дашковичеве лице з синім попругом під очима і біліла його сива обстрижена голова. По другий бік стола сиділа хазяйка, коло неї зараз сиділа Пурверсе і ще кілька дам товстих і старих із сивими начосами на голові. Глянувши на той старечий збір, можна було подумати, що на його голови тільки що впав іней і притрусив усіх сивиною. Одна Ольга, притулившись на стільці за матір'ю, блищала, як алмаз, як зоря серед хмарного неба. Всі старечі фігури здавались чорними хмарами в рівні з її молодим станом і гарним молодим лицем.

Всі вони розмовляли неголосно, і все розмовляли про молодих, про нових людей, які тепер настали на сьвітї.

Тим часом Кованько торкнув Радюка і сказав йому:

— А ходімо й ми в ту гостинну та послухаємо, про що то тереvenять оті сиві голови та духовні персонни!

— А ходім справді та послухаємо, — сказав Радюк. Йому дуже хотілось зігнати злість на маркізах!

Обидва вони ввійшли в гостинну й сьміливо сїли на стільцях. Усі побачивши те, одвернули носи на бік.

Всі тільки-що судили молодих людей і замовкли, побачивши Радюка й Кованька. Архимандрит і протоєрей розсердились і понїдувались, що та молодїж так сьміливо сїла коло їх. А Турманша все блищала своїми запалими очима на Радюка. Вона була зла на того варвара за його розмову, не помащену ані кришки компліментами.

— Настав якийсь дивний час! Варвари вже йдуть не од сходу сонця, не з Азії, а з заходу, з Парижа, — почав так протоєрей. — Йдуть і покладуть руїнами вже не твердинї, не муровані стїни, а церкви й душі людей, всі закони церкви й государства. Йдуть вони і потопчуть ногами сїмю, власність, усе сьвяте, все велике, над чим працювали віки й народи, над чим працювали генїї, що возвістив сам Бог із неба...

Радюк не втерпїв. Вся кров кинулась йому в вічі, в голову. Він поклав собі не мовчати. Він задер голову і сказав різкими словами:

— А менї здаєть ся, що лучше виступити проти ідей сього часу з книжкою в руках і наукою в голові. Ті варварські ідеї з Парижа йдуть не з Чингісхановими Татарами, не з військом, а з мирним оружєм, наукою, з книжками. Коли ті ідеї пусті, нїкчемні, то чого їх боятись! Розбити їх, тай ділу кінець!

— І ідеї нїкчемні, і в нас люди таки настали нїкчемні, пусті верхогляди, неслухняні, — сказав архимандрит. — Так і прийшлось одно по другому!

— Що правда, то правда! — крикнув Воздвиженський, — які тепер стали студенти в університеті, та хоч би і в нас, в академії? В класи не ходять, до церкви не ходять, про богословію ніхто й вухом не веде. Кинули ся на ті реальні науки, й носять ся з ними, як Бог-зна' з чим! А ми вчили ся добре, вчили ся не пустим наукам, ми ходили до церкви і в класи, ми поважали старших і начальників. А тепер що? Йде студент проз професора, за-дере носа й шапки не здіме! От що!

Нам нічого не треба з Європи, окрім залізних дорог та ще усяких потреб життя. За духовим хлібом нам нічого їхати до Європи! — обізвалась одна лиса голова.

— Ми вже стали Європейцями, самі того не знаючи. Тільки нам потрібен національний ґрунт, народ, наша мова, наша рідна поезія, — промовив Радюк.

— Якої вам мови треба? На що вам иньша мова? Се не дурно, що ви чепляєтесь до якоїсь мужичої мови? Се сепаратизм!

Всі кричали й не могли вгамуватись. Дашкович сидів і не промовив слова.

— От знайшли якусь нову націю! От і знайшли якусь націю! — репетували сиві голови.

Воздвиженський встав і махав руками, неначе вітряк крилами. Ользі стало страшно. А Кованько трохи не прискав од сьміху, та все торкав ліктем Радюка.

— Ось послушайте мене! — промовив Радюк. — Я був на селі: бачив, яке життя народа, бачив, які там порядки. Тепер у селах більше шинків, ніж шкіл. Ті школярі, що виходять зі школи, і самі не тямлять, як себе

цінувати, чи в шаг, чи в карбованець. Вони не поважають народа і своєї національності, і самі не тямлять, що вони за люде? Не народ, а якусь попсовану череду писарів та панських лакеїв готує тепер народня школа на Україні. А голови обдурюють народ разом із писарями й Жидами-шинкарями. Жида поять народ, беруть у заставу часом останню одежину. Люди позичають гроший і дають за проценти своє поле на кілька років голові або кулакови. Се все я говорю про села. А що сказати про наші городи? про порядки в городах?

Всі схопились із місця і не дали й скінчити Радюкови.

Покричавши, посердившись, усі почали заспокоюватись. В хаті почало вже стихати.

— Вибачайте мені! А мені здасть ся, що все те йде од масонів, од масонських льож, — промовила Турман, що ще пам'ятала масонські льожі.

— Де там од масонів! Лучше скажіть од спіритів! — сказав Радюк, якого Кованько торкнув ліктем.

— Се все од масонів, од масонів! се не з Парижа, — сказала Турман.

— Скрутити вас треба залізними обручами, щоб ви не видумували багацько! Лучше-б ви не вчились, лучше-б ви нічого не робили, були байдики, гуляли, ніж би мали напихати в голову отих ідей! — кричав Воздвиженський.

— Чудно мені таке слухати од професора! — сказав Радюк.

Радюк утомив ся. В його голова заболіла, а кров біла молотками в обидва виски. Він

установ із стільця, одійшов до вікна й опер ся об одвірок. В його під самим вухом із надвору ревла страшна негода пізньої осені. Він прислухував ся, як вітер міняв тони, неначе юрба голодних вовків: то свистів, то шипів гадиною, то вив звір'юкою, то зібравши всі сили, гув так, неначе хотів перекинути весь дім.

Ненароком він кинув очима на Ольгу. Вона сиділа між иньшима, як квітка в квітнику, як зоря. Він утопив свої очі в тих промінястих очах, ясних і блискучійших од зірок. Йому так хотілось знайти в тих очах пораду, спокій! Ольга одвертала очі од його, і проміння її пишних очей минало його, як промінь сонця минає зимою землю і десь надаремне тратить своє тепло в пустині небесного простору. Її очі світили та не гріли як холодне світло зимного сонця.

Радюк вийшов із гостинної до залі. Він згорнув руки і почав ходити по залі, доки трохи не втихомирилась його душа.

З гостинної вийшла Ольга. Їй стало невесело слухати старечу розмову й старечу раду. Радюк пішов до неї назустріч і почав із нею ходити по залі.

— Чи чули ви, як тільки-що говорили там, як карали нас, як топтали нас у грязь?

Ольга мовчала. Вона спустила очі до долу. Він ждав од неї хоч доброго слова хоч одного слова ласкавого для себе. А вона мовчала й слова не промовила.

— Чи чули, як нас судили, як знущались над нами! За нами нема зерна неправди, а нас мають за Бог-зна' кого, за якихсь воро-

гів усього сьвятого! Чи вже-ж ви, Ольго Василівно, не оступитесь за мене хоч одним словом?

Ольга ходила, все мовчала, все не підводила голови. Радюк хотів глянути на її очі, прочитати в їх хоч тїнь прихильности до своїх думок, і не міг, бо не бачив тих очий.

— Чи вже-ж ви, Ольго Василівно, стоятимете за такі думки, за такі гадки, які оттам тільки що говорились?

Ольга все мовчала і не підіймала навіть очий. Вона неначе чогось шукала на помості, так тільки дивилась на його.

— Так ви стоїте не за мене? Чи так! Так ви стоїте за їх?

Ольга мовчала, й мовчки вийшла до другої кімнати.

„Коли б вона слово промовила, хоч яке-небудь слово! Так вона за їх, не за мене!“ — подумав Радюк і почув, що втратив Ольгу на віки.

„Прощай же, моя любове! прощай, моє щастє! Прощайте й ви, чорні очі! На що-ж ти, доле, дала нам пізнатись, коли не судила нам побратись!“ — думав Радюк, і почув серцем, що втратив велике щастє в житю, на віки марно згинула його чиста, як сьвітло зорі, любов.

Радюк не сїв, а впав на стілець. Його лице зблідло з разу, його очі були повні сліз. Ольга вернулась із кімнати, тихо перейшла залю, не глянувши на його і сховалась за тими дверима, де було ясно, як у день. Радюкові здало ся, що він бачить Ольгу, котра вернулась із того сьвіта. Вона була бліда. Він

постережав, що в неї не згасло ще сьвяте почування, і його вся душа, вся житність із тілом і душею заболіла разом й отерпла од жалю. Ольга зайшла за двері, і йому здалось що для його зайшло на віки сонце, та вже й не зійде в друге!

— Прощай, моя любове! моя чиста, сьвята, осьміяна любове! Прощайте й ви, чорні брови високі, чорні очі зоряні! Прощай, моє дороге щастя!

Радюк узяв шапку й пішов із хати. Його перепинила хазяйка..

— Куди се ви так зарані! Їй Богу, не пущу! І не думайте собі нічого! — говорила Степаніда Сидорівна.

— Вибачайте мені, будьте ласкаві! Я слабкий, мені недобре! — сказав він, і Степаніда Сидорівна повірила, бо його лице було бліде, наче мертво. Радюк бігцем побіг із Дашковичого дому, навіть не оглянув ся.

На дворі розходивсь страшний вітер, налітав із-за Дніпра на київські гори, неначе кидалась та сікалась скажена татарська орда. Деревя колибались, гнулись, аж лущали та скрипіли. Радюк вискочив із горниць і бігцем попрямував до свого житла якось невідомо, механічно. Він навіть не чув, як буря сатаніла, ревля та свистіла, трохи не зваляла його з ніг, і все гнав ся улицями, доки не вскочив у свою кімнату. Несподіване лихо неначе гналось за ним наздогінці, і він ніби втікав од його, як мога швидче, щоб бодай знайти собі тихий захист, тихий закуток, де-б йому можна було сховатись зі своїми важкими думами і тихцем перетерпіти муки серця.

Він ускочив у свій покоїк, засьвітив лампу, впав на ліжко, заплющив очі, і од разу ніби замер. Ніякісінька думка не ворушилась в його голові. І тіло обважніло і неначе здеревіло, і думки наче скаменіли. Щось ніби дуже важке та завальне нагнітило його, душило без перестанку і не давало ніякого просьвітку думам.

Довго він лежав і не міг опам'ятатись. Минула година, минула й друга. Лампа ледви блимала на столі. Запаморочена голова камінем вдавила мягку подушку, неначе пірнула в неї. Вітер свистів та гув, рвав віконниці та стукотів, неначе руками, Молодий хлопець од скорботи й жалю не чув того лютування скаженої бурі, не чув стукоту й гуркоту. Він задрімав якоюсь важкою дрімотою, важшою за самий сон. Трохи згодом його думки, неясні та невиразні, по маленьку заворушилися у голові, як поплутане павутиння, неначе перед його очима заворушився туман. І з того туману виринули чийсь види, якісь гаразд неомежовані обличчя. Йому здавалось, що він кудись йде в тому тумані, силкуєть ся вийти, шукає стежки, і сам не відає, куди йде і куди йому вийти, никне, блукає навмання та все десь плутаєть ся в тумані, неначе в павутинні.

А туман клубками та філями все застеляє стежку, то розходить ся поперед його, то знов густійшає і знов спадає поперед його сивими завісами, стає стінами і заступає йому тихе сьвітло з неба. От туман ніби звивсь і піднявсь у гору, і перед ним замиготіли ніби зорі на чорному небі... не зорі, а неначе сьвітло в канделябрах, замигали чийсь обличчя. І од разу

блиснули чийсь пишні, гострі очі, вигулькнуло чийсь лице, сьвіже, неначе перша троянда в ясному листі.

Радюк зрадів. Він неначе почував солодкий запах маєвої троянди. Але туман знов насувався. І зникло те пишне обличчя з осьміхом на рожевих устах. І важка дрімота знов пойняла голову й думки. І знов в одну мить ніби піднялась завіса з легенького туману. Блиснуло синє-синє тропічне небо. Майнули пальмові гаї, якісь дивні велитні-дерева саме в цьвіту, білі квітки манолій, якісь дивні птиці, червоні, жовтогарячі й товеті запурхали по тих деревах. Вони миготіли, стогнали, свистіли, неначе вітер завивав в гаях. І Радюк не міг видержати їх страшного крику та свисту, оступивсь, і плутався у якихсь пущах. Упав промінь із неба. І перед очима заясніла якась пишна долина. На долині мочари; на мокрачах, на здвижі виганялись лїянси з гарячого багна, хапались за гілки дерев, за стовбурі пальм, обвивали їх гадюками до самого вершечка і спускались у низ і колибались. А на їх теліпались пишні здорові квітки, неначе повироблювані з білого та жовтого воску з червоними осередками.

Артистична вдача потягла Радюка до тих гарних квіток. Він наближивсь, утирав в їх очі, милував ся ними. Але од їх од разу вдарив важкий болотяний запах, неприємний, гидкий, неначе од трухлятини й гнилятини. Ті важкі пахощі душили його, от-от мали задупити. Йому вже трудно було дихати. Він хотів будь-куди втікати, будь-де сховатись од того важкого запаху. А квітки все наростали,

все ряснійшали. Червона птиця крикнула, мов навіжена.

Буря рвонула віконницю, одчинила її і з усеї сили хрюпнула нею об стіну і страшенно гуркнула.

Радюк опамятався і раптом скочив із ліжка. Важкий неприємний запах якоїсь порохні та гнилятини почувавсь йому неначе в кімнаті, ніби занесений на нервах звідкілясь, од когось, од чогось. Він зирнув по кімнаті й прочувавсь.

Буря вила на дворі, неначе скаженіла. Віконниця билась об стіну, неначе підстреляна звірюка побивалась перед смертю. Щось дуже неприємне вертілось у Радюка на думці, щось незвичайно важке та гірке почувалось у серці.

— Що-ж таке осе скоїлось? Чого-ж мені так важко на серці? Чого мені так гірко на душі? думав молодий хлопець, прочумуючись.

І він од разу опамятався. Сьвідомість вернулась до його. Він пригадав вечір у гостях на передодні, пригадав Ольгу, згадав її вразливі, насьмішкуваті слова.

— Не топтати мені до неї стежки. Тай не підю я до неї ніколи. Розійшлися ми, як туман по степу, як доріжки в лісі розбігаються все далі та далі, і ніколи не зйдуться наші доріжки до купи, не вийдуть на великий битий шлях людського життя. Не бути нам у парі. Моє серце покохало не богиню, а якусь чудову статую, що не тільки не назначує собою якоїсь богині, але навіть не має в собі таки нічогісінько висшого, ідеального. Вона тропічна, болотяна, пишна квітка, що пахне гнилятиною та порохнею.

І важка, тяжка була та ніч для молодого палкого ідеаліста.

А в Дашковичовому домі вечір тяг ся своїм звичаєм, як і почав ся. Молоді гуляли, грали на фортецяні, старі грали в карти, а духовні особи сиділи та все лаяли молоде покоління. Вже пізно розійшлись і роз'їхались гості, і в покоях зістали ся тільки самі свої. Довідавшись, що Радюк пішов до дому зарані і навіть не попрощав ся з нею, Ольга сиділа смутна й нічого не говорила. Катерина просиділа цілий вечір, і до неї не приставав ні однієїнький молодий хлопець. Вона нічого не знала про Радюка, завидувала Ользі й почала її ненавидіти. Вона й сама знала, що робить не до ладу, та не могла вдержати свого серця: не могла дивитись на Ольгу, не могла щиро й по братерський розмовляти з нею. Жовч почала заливати її з роду не лихе серце. Кожна гарна дівчина здавалась їй ворогом, підіймала злість у душі. В той час її губи ставали якось косо на лиці, кривили лице і без того вже негарне.

— Ну Радюк! ну молоде покоління! — почав говорити Воздвиженський. — І на що ви приймаєте його в свій дом? Чи то можна пускати його в хату! його! такого чоловіка! Та я-б його вигнав із дому за самий двір! Ти, Катерино, читаєш од його якісь там книжки. Щоб я тих книжок більш не бачив у тебе! Він понабиває вам голови таким добром, якого потім і ладаном не викуриш

— Бог із ними, з його книжками! Я давно його книжок не читаю й читати не буду. Нехай уже Ольга читає, — сказала Катерина зі злістю, скосивши на бік свій рот.

— Чого се ви, Степане Йвановичу, так нападаєтесь на Радюка! — почала уступатись Степаніда Сидорівна. — Що ви в йому таке страшне знаходите? Ви хочете, щоб усі люди були на вас схожі, чи що?

— А ви може хочете видати за його свою дочку? Та борони вас, Боже! Що се ви таке видумуєте? Чи вже-ж ви хочете поріднитись із таким чоловіком, якого не сьогодні, так завтра забють у кайдани тай укинуть у тюрму!

— Ох мені лихо! — аж крикнула Степаніда, — та я такого зятя не хочу мати!

— Я-б йому давно двері заперла, — сказала Марта Сидорівна.

— Чого ви так боїтесь його? Він собі чоловік молодий, в йому ще грає молода мисль, а постарієть ся, то й осядесть ся трохи, як і я теперички осів ся, — ледви промовив Дашкович.

— Ну, ти вже й геть то осів ся, та ще й дуже зарані! — сказала Степаніда Сидорівна. — Коли-б ти не так рано осів ся, то може був би й здоровший, і не такий жовтий, як віск. Подивись тільки на себе в дзеркало! На що ти став похожий!

Степаніда Сидорівна говорила і дивилась на чоловіка, підіймаючи лице в гору. Вона почала кахикати сухим кашлем і закутувалась у свою шаль зовсім так, як Турман.

— Чого се ти так кашляєш? — чи не простудилась часом? — спитав її Дашкович.

— Кахи, кахи! ні, не простудилась. То я собі кашляю, бо щось у горлі дере.

— Кахи, кахи! — почала кашляти сухим кашлем і Марта Сидорівна.

— Чого се ти кашляєш таким страшним кашлем? Чи не сухоти часом тебе напали? — спитав Воздвиженський у своєї жінки, придивляючись до її лица.

— Не знаю, може й сухоти! — одказала йому Марта Сидорівна і почала закутуватись у шаль зовсім так, як Турман.

— Де се ви понабирались такого кашлю? Може хто відчинив вікно у вечері? — казав Воздвиженський.

— Кахи! кахи! — знов закашлялась Степаніда Сидорівна.

Обидві дами були здорові й повні, навіть товсті. У Марти Сидорівни лице стало здорове, як кавун, а брови стали товсті аж кудлаті. Її товсті руки неначе понапухали. Марта й Степаніда вже розплились на всі боки, товсті вола вже добре позвішувались у низ. Кахикаючи, вони аж двигтіли, а їх товсті щокі дріжали, неначе по їх ходила дрібна хвиля. Ольга вгадала, де вони понабирались того кашлю, і косо поглядала на обох, осьміхаючись сама до себе.

Родичі розпрощались і почали розходитись. Катерина ледви подала Ользі руку. Її рот кривився дуже косо, а очі дивились у той же час у куток до фортеп'яна. Вона пішла через залю і здавалось, що вся її одежа засичала по помості як гадина!

— Кахи, кахи! — закашляла сухим кашлем Марта Сидорівна, цілуючись із сестрою і небогою.

— Кахи, кахи! — закашляла як раз так і Степаніда Сидорівна, прощаючись із ними.

І обидві сестри випрямились на цілий зріст і, закутавшись у шалі, як-раз так, як Турман, розійшлись на обидва боки.

Зараз після того вечора, після тієї п'ятниці, в Києві скрізь у вищих гостинних загомоніли за Радюка. Розказувала про його Турман усім своїм знайомим; розказував про його катедральний протоєрей своїм знайомим; розказувала про його лиса голова, одна сива голова і друга сива голова всім своїм знайомим. Така чутка про Радюка пішла ще вище й ширше. До вищої влади долетіло одно анонімне письмо, потім друге, й третє, й четверте, чим Київ дуже багатий! В тих письмах описувано Радюка, як страшного чоловіка, як неблагонатьожного, що має в голові думку розмежити церкву й державу, що заметився страшною пошестю з Парижа й Німеччини, якого не можна пустити ні в школу, ні в канцелярію, і котрого було-б варто вкинути в тюрму таки зараз. До Радюка почали чеплятись... А його начальство натякнуло йому, щоб він шукав собі деінде місця. Він попросився в гімназію, його не прийняли. Радюк мусів покинути Київ й поїхав до батька на село.

Чимало минуло часу. Чимало втекло води у Дніпрі. Ольга швидко забула Радюка. Нові знайомі, нові особи, нові випадки змінили її пам'яті любов до Радюка. Вона почала зовсім забувати про його, і на його місце в Дашковичовій гостинній і в Ольжиному серці появилось не одно нове лице. До Ольги присватувалось чимало женихів, але всі вони були і не дуже багаті, і не дуже чиновні, і не дуже гарні. Після Радюка навіть Кованько

об'явився Ользі й просив її руки. Але раз Ольга з матір'ю, йдучи проз його магазин, побачила, як він сам продавав свічки, стоячи за прилавком... Другого разу вони поїхали до бані, а ту баню взяв на аренду Кованько і під впливом нових реальних ідей, стояв у конторці і сам продавав білети. Ольга з матір'ю підступили до конторки за білетами і вгляділи там Кованька. Ольга мало не згоріла од сорому і трохи не впала на місці, трохи не зомліла. Вона зараз після того написала до Кованька і дала йому гарбуза. Довго не траплявся їй такий жених, що підходив би і під її ідеал, і припадав хоч трохи до серця.

Вже й минув час її першої пори молодості. Ольга розцвіла, і вона почала приходити в літа. Її тонкий стан почав кругліти, щоки почали аж гетьто наливатись. Вона цвіла, як повна рожка у всьому цвіту, але вже готова швидко й незабаром одцвісти, попускати до долу частину своїх розкішних листочків.

Раз, дуже гарної літньої пори, Ольга з матір'ю гуляла понад Дніпром на шосе. Після дощу на шосе не було ані порошиночки! Дніпро стояв тихий і ясний, як дзеркало. На крутих горах зеленіло дерево, не ворущачи ані листочком. Подол дрімив, плаваючи наче на воді й одкидаючи в Дніпрі вершечки церков і дзвіниць. На горах коло Володимирівського пам'ятника, в царському саду, на шосе, скрізь було повно гулящої публіки. Київ гуляв, дихав свіжим повітрям. Ольга зайшла з матір'ю по шосе далеченько. Вони обидві стали на мосточку, поспирались на залізні поручата й дивились, як чудовий міст висів над водою й одбивався в воді, як парохід тихо гойдав ся серед Дніпра.

Проз їх проходило багацько людей, пролітало до мосту багацько карит, і всі пани й паничі задивлялись на Ольгу. В літній білій сукні, з чорними розпущеними льоконами, з розкішним повним, але ще гнучким станом, із рум'яним лицем, де блищали темні очі, не втративши ні крапельки свого сьвітла й вогню, вона притягувала всі очі, граціозно опираючись на кратки одним ліктем і ставши боком до Дніпра, так щоб її бачили всі прохожі в профіль.

По шоссі летів екіпаж, скільки було сили й прудкості в конях! Коні бігли, неначе носили, порозкидавши голови на обидва боки й позагинавши дугами шії. В екіпажі сидів военний товстий, пелехатий, з полковницькими еполетами. Він сповняв собою весь екіпаж. Його повне лице було горде, і червоні губи надуті. Гордо кидав він очима на гулящих дам, одкинувши назад голову. Ольга здалеки вглядила його і повернулась уся до його. Вона його впізнала. І полковник, тільки-що порівняв ся з ними, кинув на неї оком і торкнув погонича, Той осадив назад біснுவатих коней; коні так і сіли. Полковник злетів із екіпажа і почав ніби гуляти. На йому були хрестики й стрічки, хоч тоді був будень. Він почав придивлятись до Ольги, та не сьмів заговорити до неї. Вона й не вона! — думав він, та все гуляв, та все крутив ся то сюди, то туди. Вона, чи не вона ся розкішна, повна, чорнява красуня? Здасть ся вона! — думав він, та все гуляв, та все гуляв! Навіть став коло краток, спер ся і так пильно дивив ся на воду, неначе який поет. А скося він усе поглядав на її чудовий профіль, на червоні, як спіла калина, губи, і на повний стан.

І. Левицький. Хмари.

26

— Ой яка-ж гарна ся дама! Що-ж за краса! — подумав він і почав усе ближе та ближе присовуватись до неї, та крутити вус. Ольга глянула на огрядного полковника і впізнала того знайомого офіцера, що колись у клюбі романсував із нею і навіть іще тоді їй сподобався своєю сьміливістю, компліментами, петербурською ріднею й гордим аристократичним видом. Вона сама зачепила його.

— Чи вже-ж ви мене не впізнаєте! — сказала вона йому весело й ласкаво.

— Чи вже-ж се ви, Ольга Василівна!

— Як бачите я! Мабуть я стара стала, що ви мене не зразу впізнали.

— Ой які ви стали, які ви стали! Чи ви-ж вільні? Чи ваша рука ще ні чия?

— Ще ні чия, — сказала Ольга, — хоч і мала бути чиеюсь.

— То прошу-ж у вас дозволу бувати в гостях у ваших рідних.

— Коли ваша ласка, то я прошу вас од щирого серця, — сказала Ольга і порекомендувала його матери.

Полковник уже й не покинув Ольги. Він попросив їх у той екипаж, яким сам приїхав, а сам узяв собі однокінку, що ледви-ледви доволокла його до Дашковичового дому.

Через кілька днів у тій самій церкві, де колись вінчалися Степаніда й Марта, вінчала ся Ольга з тим товстим полковником. Всі люди говорили, що не бачили ще такої гарної молоді і такого товстого бурбона. Вони вінчали ся на підмостках, огорожених кратками. Як ступив молодий, вже трохи сивий, на ті підмости, то вони аж задвигтіли й загули, так що всі засьміялись. Його огрядний стан ледви влазив

у мундїр, а з-за коміра кругом понасовувалась завісою подвійна шия й воло. Його сивувата голова підходила під білі квітки на голові молодї. А Ольга й тепер іще була гарна, з свіжим лицем, уся в білому!

Полковник завіз Ольгу десь далеко, одначе швидко вернув ся до тестя, бо, як послї показалось, в його тільки й було добра, що еполети та полковницький мундїр. Ту маєтність, про яку він розказував, давно продали за його давні офіцерські гріхи!

А Радюк, поховавши матір, приїхав із батьком і з сестрами в Київ і нараяв батькови забрати дочок із інститута. Начальство в Києві стало иньше. Про Павла Антоновича Радюка почали забувати. В Києві почала ся тиша. Радюка прийняли на службу. Він узяв ся за науку і почав готуватись до університетської катедри, але довго не міг забути Ольги. Не раз він плакав за нею, не раз в осени він ходив у царський сад, ставав над знайомою горою, пригадував, як вона подала йому руку, як вона признала ся, що його любить, і дуже смутне почуванє тоді ворушилось в його грудях! Він дивив ся, як вітер зносив із дерева жовте листя, як осїнь зривала з землі життя і топила його, наводячи смерть на всю природу, і пригадував свою нещасну любов і свою втрату. Він любив тоді слухати, як лютий вітер гойдав деревом, ревів між горами, підіймав горами чорну хвилю на Дніпрі і кидав байдаками та плотами, наче трісками. Він любив у той час довго, довго дивитись на чорний Чернігівський бір, на сизу далеч, ненача там була написана його доля, його чудова, чаруюча минувшість. В тих картинах руїн життя при-

роди, в тих темних, смутних і грізних завиваннях дикого вітру, знаходило спокій його розбите серце. Але час узяв своє. Він почав забувати Ольгу, забтвати її красу. Зацвіла на світі нова весна, зацвіли на світі нові квітки, і разом із ними знов розцвіло ся його серце, бо воно було таке молоде, таке живуче, так хотіло кохання!

Раз Радюк якось знехотя згадав про свою першу любов, про Галю Масюківну. Йому дуже захотілось тепер побачити її. Він поїхав у Журбані і, не сьміючи їхати до Масюків, заїхав до Лікерії Петрівни. Як же він здивувався, заставши там у гостях Галя! Вони подивились одно на другого і не знали, що й казати. Галя стояла серед хати така-ж гарна, як і була попереду. В довгій чорній сукні, з льоконами по плечах, вона неначе трохи піросла і покращала. Її лице стало повнійше, але очі горіли ще більшим вогнем. Тільки лице стало смутне, трохи задумане.

— Чи пізнаєте мене? — спитала вона Радюка, що не зводив із неї очей.

— Як же вас не пізнати! — сказав він і спустив очі до-долу.

— Ви трошки змарніли, — сказала пані Висока до його.

— Бо я дуже нещасливий, Лікеріє Петрівно! А колись був дуже щасливий, як був молодшим.

— Знаємо, чули. Ми все знаємо. Не дурно ви змарніли, — сказала Висока.

Галя трохи не заплакала і вийшла в квітник. Там вона вирвала і заложила в косу два гвоздички і ввійшла знов у хату. Радюк сидів і думав. Перша любов знов тихо загомонила

в його серці і все дужче та дужче ворушила ся в серці.

Чи ви мені простите, що я був... був дуже нещасливий? — спитав він у Галі.

Вона йому показала на сьвіжі гвоздички в косі, сьвіжі як її любов.

— Чи пам'ятаєте ви два гвоздички? — спитала вона жалібно.

— Пам'ятаю, пам'ятаю, — промовив Радюк узявши її за руку.

Швидко потім повінчались у журбанській церкві. Масючка й Масюк були дуже раді й щасливі, а Висока й собі раділа Галиному щастю.

=====

ХІІІ.

Саме в половині мая Павло Антонович Радюк із своєю молодою жінкою Галею налагодилися їхати до Київа. Радюкові треба було напитувати собі скорбової служби, або будь-якого не скорбового місця. Старий Масюк та Масючка, Галині батьки, з'охотились їхати в купі з ними на прощу. Лікерія Петрівна Висока й собі пристала до їх, щоб одговоритись у Київі в якому монастирі та поскидати зі своєї душі всякі гріхи та провини київським ченцям у торби, як вона казала.

Радюк виїхав із Журбанів у дорогу на батьківських конях, заїхав до Масюків, перебув день, доки половили коні на степу та поприганяли до дому, а на другий дві повозки, навантажені усяким добром, рушили з двору і заїхали по дорозі до пані Високої. Там вони знов пересиділи пів дня, доки половили коні на степу та поприганяли до дому. В Лікерії Петрівни віз стояв у дворі вже на поготові, навантажений з горою. По обіді поїзд рушив степами і другого дня в вечері на подвірю перед гостинницею Михайлівського монастиря спинились три хури з полтавськими прочанами,

неначе три хури сїна або соломи, бо були навантажені усяким добром із верхом. Ще в дома всі постановили говіти в Михайлівському монастирі у сьвятої Варвари і перебути якийсь час у Михайлівській гостинниці, доки Радюк не знайде собі кватири.

Служники „слимаки“ в чорних каптанках, у чорних гострих шапочках, повибігали на ганок, щоб позносити з повозок вантагу і стояли несамохіть повитріщавши з дива свої каламутні рибячі баньки на такі здоровецькі хури. І гарненька наточанка Радюкова, і стара наточанка Масюкова, і стара обплетена лозою повозка пані Високої, і самі подорожні, усе припало пилом сливе на два пальці. Подорожні високо стреміли на високих хурах, неначе сиділи на возах зі снопами. Слимаки дивувались, як вони держались у горі на хурах і не поскочувались до долу в дорозі та не розгубились по битих степових шляхах!

Щоб було догіднійше сидіти на возі та щоб часом не скотитись до дому в дрімоті, пані Висока пообтикала задок своєї повозки дрянищами. Коло тих дряниць, високо в горі в заду виглядали спід килима три подушки, вистромивши гострі узирі на сьвіт божий; спід подушок повисовувалось сїно, насунулось на подушки, почеплялось по дрянищах, повистромявалось крізь лозини обплетеного задка. В дрянищах, у подушках та в сїні Лікерія Петрівна вгніздилися, неначе квочка в кудлатій обичайці.

З одної хури неначе скотився з гори старий жвавий Масюк, плигнув на землю, простяг руки в гору повище себе, достав на горі свою жінку і спустив по згористій хурі. Вона

спустилась до долу, неначе на саночках із гори. Потім він побіг до воза панї Високої і знов здійняв руки, неначе до неба. Панї Висока впала йому на руки, неначе з горища, й легенько скокнула на землю, аж підскочила, мов різинова опука.

Позлазивши в добрім здоровю з хур і не скалїчивши ні рук, ні ніг, вони зараз швиденько пішли в гостинницю і зайняли три числа підряд, потім вийшли на двір і звелїли розвантажувати вози. Погоничі позганяли з верху порох. Курява піднялась над річани, неначе серед степу на шляху. Поскидали з возів хвартухи та накриття і почали вивертати з хур усяку вантагу. На возах незабаром скоїлось таке, як на чардаках на пароходах, коли вони причалять до пристані, і служники почнуть спорожняти їх позапорожниювані здоровецькі шлунки, викидаючи на чардак усякі пакунки, мішки, клунки, кошики та жидівські бебехи.

Погоничі й служники накиннулись на хури, неначе Татари на завойоване місто: витягали усякі мішки, клунки, кошики, торби й торбинки, килимки, укривала й подушки. Позад возів на підтопах одв'язували мішки з оброком для коний та усякі чемодани та скрині, поприкручувані налігачами та реміняками з сириці. Радюк набрав усякого добра в придане, а Масюки та Лікерія Петрівна кожний раз виїзджали з дому в Київ на прощу, неначе перебирались або на нову квартиру, або на нове житло, тільки без мебелі та дїжок.

Незабаром коло трьох наточанок земля вкрилась усякими пакунками, неначе крамом на ярмарку, вивезеним на продаж.

— Ой як же багацько понабирали усякого добра! — прохопивсь один слимак: чи ти ба!

— Понабирали, бо треба, мов серденько! В вас у Київі і леду серед зими не достанеш, Господи прости! Запас, бач, біди не чинить, — говорила Лікерія Петрівна, стягаючи подушки з воза і кидаючи їх на руки погоничові; як пак не брати подушок, коли в вас у кімнатах стоять тільки голісїнькі ліжка!

— Це правда! в нас подушок нема, і простирал та укривал „не помагаєть ся“. Навіть за гроші не дістанете, бо ми їх не маємо і не держимо. Подорожні самі возять свої подушки та укривала, — сказав слимак...

— Я як хто приїде часом без подушок? — спитала панї Висока: еге, так і сплять, поклавши кулаки під голови?

— Так і сплять на кулаках, або кладуть у голови то штани, то спідниці, а хто ще й чоботи або калоші на спід, — обізвався слимак; мусять, бо то, бачте, дорога не свій брат.

— Спасибі вашому батькові! Я незугарна спати на чоботях та калошах. Спіть уже ви самі, — сказала панї Висока, витягаючи з задка перину.

— Невже, Лікеріє Петрівно, ви оце й перину приперли до Київа? — крикнув із дива Масюк.

— А тож! Ви не часто буваєте в Київі то мабуть позабували, яка тут у гостинницях догода. А я частенько тахи говію в Київі, то й стала досвідна. Було як не візьму з собою перинки, то ті каторжні повстяні матраци надусять мене, неначе набиті жорствою або каміннем так, що боки болять три дні ще після

того, як вернусь до дому. Я хотіла взяти здорову перину, та в віз не влізла. Так я оце вкинула маленьку: все якось буде догіднійше, не так муляти ме в клуби.

— А ми зі своєю старою, по козацький: підмостимо степового сінця вязку, то й не муляти ме, в клуби — сказав Масюк.

— Еге... за сінце спасибі. Це добро кінське, а не людське. Я без перинки з роду-з віку не засну й до сьвіта: все мені щось муляє тай муляє то в клуби, то в литки, то в п'яти. Я й за Дунай возила перину з собою за життя мого покійника. Він на сінї, а я на перинці, говорила, — Лікерія Петрівна, передаючи усякі тлумаки та зашиті з верху полотном кошики.

— Чого ж то ви понабирали так багато в ті клунки, та кошики? — спитавсь Радюк.

— Понабирала усякого добра, бо тут у Києві злидні на злиднях, та все дороге так, що й не докупиш ся. Деруть, як із батька, — сказала Лікерія Петрівна; оце напхала мішок харчі для себе й погонича: і хліба, й паляниць, і хліба й до хліба, і сала й масла, і цибульки, й ковбасок, і шинку і чаю й сахару, і напекла маторжеників і мнишків.

— Ого-го! цілий ресторан узяли з Масюківки? — жартувала Галя; то ми до вас у гості!

— Просимо, просимо! хоч що дня! Буде чим вас витати, — сказала Лікерія Петрівна: он там у кошику є й пляшка наливки, а друга перцівки.

— Тай я, признатись, вставив у кошик пляшку перцівки, бо тут у Києві горілка катзна яка! але тільки так, що й моя стара не

бачила. Потаємці од неї, бо ще-б і викинула з кошика, щоб я не поїхав у Київ спасатись із пляшками.

— От туди! А я думала, що ти не всунув у кошик сього добра, тай собі потаємці од тебе всунула пляшку настійки. В мене бач таки думка була за тебе та за зятя, обізвалась Масючка і засьміялась.

— Ну, то й гаразд зробила: бо дві пляшки якось краще як одна, буде до пари — сказав Масюк.

— А я забрала й ложечки, й чайник і блюдечка і графин на воду, бо тутечки в їх усе якесь нечисте та смердяче: заткнула в кошик на всякий випадок і дві столові ложки, — сказала Лікерія Петрівна.

— А то навіщо! — аж крикнув Радюк.

— Ат... так собі руки розхапались, то й хапала в дорогу, що чалапала, що було на похваті. Може тут десь у монастирі трапиться громадський обід, то підемо з своїми ложками обідати. Адже не на громадські обіди в нас ходять зі своїми ложками? — жартувала Лікерія Петрівна.

— Може ви, Лікеріє Петрівно, взяли й рубель та качалку та макогона? — сьміявся Масюк.

— Ну, рублем та качалкою нема чого качати в гостинниці. А що до макогона, то шкода, що не взяла: стала-б за пригінчого до тих голомшавих служників слимаків та поганяла-б їх макогоном. Там вам такі убоїща, такі ледарі, що ні в чому тебе не послухають, води не принесуть, самі хати не виметуть і навіть тобі віника не дадуть. Хоч спідницею вимитай

кімнату! Я таки вкинула в свій дормез новий віник із нехворощі.

І Лікерія Петрівна й справді десь налала під козлами нового віника і кинула наймитові на руки, на перину.

— На та постав там у хаті в куточку коло груби, а потім як нагодиш ся в хату, то виметеш діл, — сказала пані Висока. Я ще в той віник і полину вмішала.

— Навіщо! — аж крикнув Радюк.

— Бо тутечки того паскудства, блощиць та бліх така сила, що без віника й не засну.

То ви його держите в руках, чи кладете його собі в голови? Чи що? — спитав Масюк.

Де там! Кладу віник із полином на ніч собі в ноги. Не так каторжні блохи дошкуляють, бо не люблять запаху нехворощі та полину. Сим кієм тільки й одібеш ся та оборониш ся од їх. Я людина таки геть-то досвідна. Бувала в бувальцях, ходила в сьвітн, була в походах із покійником та вешталась понад Дунаєм, за Дунаєм, по всіх-усюдах: Недоброхіть набереш ся досвіду у всьому.

— Ну тай запаслива-ж ви людина! — крикнув Радюк.

— А ви ж як думали! — обізвалась Лікерія Петрівна; а ви думали, що я сяк-так, по паничівський вхопивши капелюх та паличку тай драла в дорогу до Київа? Я з віником і за Дунаєм скрізь їздила, не то що в Київ.

— Глядіть лишень, Лікеріє Петрівно, щоб часом вас люде не підняли на сьміх, що ви їздите на прощу на сьміх, із макітрами, глечиками та ще й з своїми віниками, — говорив, регочучись, старий Масюк.

— Сьмійтесь, сьмійтесь! З посьміха люде бувають. Далека дорога — се не жарту. Левку! не забудь ся витягти от-тамечки в задку під сїном сокиру, шнурки та паличчя! На возі сокири не кидай, бо ще хтось у ночі поцупить тай на торжок однесе. Тут у Київі тих злодіїв та торбохватів — хоч греблю ними гати! — гукнула Лікерія Петрівна на свого наймита.

Левко витяг із воза сокиру, жменю конопель, добрий жмут шнурків і ще з чотири кілки.

— Навіщо ж ото ви взяли в Київ сокиру та набрали конопель та якогось кілля? — спитав Радюк із реготом.

— Та то Лікерія Петрівна хотіла в дорозі пуститись при нагоді на розбишацтво: думала когось зарубати та спорожнити кишені якогось багатого Жида, сьміявсь Масюк.

— Еге! А вже ж пак! А, борони Боже, часом серед степу лусне вісь або зломить ся загвіздок. Оттоді хоч пальцем затикай вісь, замість загвіздка, тай держи колесо руками, щоб не спало. Де-ж ви в степу знайдете не то кілка чя хворостину, а навіть стебло хмизу або дубчика? А коли вісь поламалась, он бери зараз дрючка тай підправляй під віз, сучи коноплі, зсучи мотузку тай підв'язки дрючки під підтоки, то все таки якось доплуганиш ся до якоїсь коршми. Ой ви! вчені та недрюковані! Он дивіть ся під віз! — сказала пані Висока.

Радюк глянув під її віз. Там і справді були прив'язані до підгерстя та до підтоків три чималі дрючки.

— Ото вам наука: не їдь у степ без дрюка, — сказала Лікерія Петрівна.

— Ну, Лікеріє Петрівно! не дуже чваньтесь, бо і в мене в наточанці є й сокира і шнурки, і сариця, ще й, коли хочете, позичу вам молотка й ухналів та цв'яшків. Запас і справді біди не чинить, як кажуть у приказці, — обізвався Масюк.

Поскладавши усе добро на купі, усі рушили в гостинницю на другий поверх і зайняли три нарізні порожні числа під ряд; пані Висока та Масючка зійшли на низ, командувати переносинами, щоб забирати усякі пакунки, неначе вийшли в селі ввечері „проти череди“, щоб залучати дурні вівці в свої двори. Три наймити й два слимаки хапали усякі клунки, подушки та чемодани і перетаскували на гору. Лікерія Петрівна та Масючка залучали ту степову худобу до своєї господи, командуючи носильщиками. Переносини були довгі, аж обридли послушникам.

— Ой, серце! бою ся я за обрік та за шорки й гвуздечки, та, сказати правду, й за коні, — бідкалась Лікерія Петрівна; не дай Господи, як у нас у ночі злодії виведуть коні! Тут же брама роздзяплена сливе до сьвіта! Як ми тоді в сьвіті божому доберемось до Масюківки?

— А батьківськими! — сказав Масюк; підемо пішки. Пішки — нема замішки.

— Спасибі за раду! А як же я піду пішки з периною та подушками! Не перти-ж міні їх на спині? Не близький сьвіт! — сказала Лікерія Петрівна.

— Чому? Хиба вони багато заважать? Не дуже обважнієте, бо піря не зелізо, — жартувала Масючка.

— Та чого ви лякаєтесь! Адже ж погоничі спатимуть на возах коло коний, — сказала Галя.

— Вони то спатимуть, а упряж тим часом слимаки поздіймають тай попропивають. Бо як казав один католик, побувавши на прощі в Лаврі: „Що сьвята Лавра то Лавра, а що лаврикові, — то превражі синове“. Ой треба б забрати в хату упряж! Тай за обрік я небезпешна. А оброку в мене сливе повний мішок, — сказала Лікерія Петрівна.

— Одже ж ви такий страхополох, що забрали б і коні в число. Тай полохливі ж ви, нівроку вам! Вас хтось оце наврочив. Еге? Чиї се уроки! З ким ви стрічались на виїзді з господи? — спитала Масючка.

— Та з отією каторжною відьмою, з отією бабищею, козачкою Макотрусихою. Вона на виїзді коло правої ворітничі зиркнула на мене своїми чорними баньками аж тричі. Правда, я тричі сплюнула в її слід. Але мені передпочуваєть ся, що в Києві мені щось лихе трапить ся. Бо та Макотрусиха давно вже лютує, гострить зуби на мене, — сказала Лікерія Петрівна до Масючки пошепки, трохи не на вухо.

І Лікерія Петрівна звеліла своєму наймитови принести в число упряж та мішок оброку. Послушники зглянулись і пересьміхались. Галя та Радюк тільки плечима здвигнули, зирнувши одно на одного.

Як скінчились переносини, Лікерія Петрівна звеліла наймитам повиносити на двір матраци і повибивати.

— Заберіть дубці та глядіть мені, добре повибивайте! добре лупцюйте дубцями! — коман-

дувала Лікерія Петрівна; та нате вам оцю щітку та ще й пообчищайте оте паскудство, усяку там нужу, бо я добре пересьвідчена, що тут усяка нужда заплодилась. Придивляйтесь мені добре, витріщайте добре баньки от на ті зашкалубини та рубці. Чи чуєте?

Господині заходились чепурити числа; стирали скрізь порошок, обмітали павутиння, неначе мазальниці заходились мазати хати ік великодню на білому тижні. Вони порозпаковували чемодани та порозпорювали усякі клуночки, позастеляли ліжка, понакривали столи привезеними скатерками. Лікерія Петрівна загадала своєму наймитові чистенько повимітати сьміття. Числа стали чисті й якомсь привітнійші. Радюк та Галя зайняли окреме число. Рядом із ними зайняли число старі батьки, а за ними оселилась Лікерія Петрівна з шорками, віжками та мішком оброку, засунутим під ліжку. Вона була дуже недовірлива й полохлива з роду.

Вже смерком послушник приніс здорового самовара і поставив його в Масюковому числі. До чаю в їх число зібравсь увесь гурт. Стара Масючка таки і в своєму кошику познаходила усякий посуд та паляниці та бублички. Лікерія Петрівна нанесла до чаю і свого добра, прийшла в гості навіть зі своїм сахаром, як ходять зі своїм сахаром у гості одна до однієї старі удови „чиновниці“, принесла навіть свою паляницю. Усі сіли за чай та заїдали закусками з незвичайним смаком після довгої важкої вандрівки. Усі були веселі, усі балакали і здається, найменше думали за те, що вони спасенники в Києві, і приїхали одго-вітись у монастирі.

— Ну тепер, мої діточки, сідайте ж за стіл рядочком обое проти мене, — говорила Масючка до Галі, що все вешталась та щось доставала з чемоданів. Нехай я хоч надивлюсь на вас в останнє; кидай вже, дочко, оті чемодани: потім розберешся та розкладешся. Сідай до столу поруч із Павлом Антоновичем та пий чай! Годі тобі там суятитись. Ще буде доволі часу задля того, а то й твій стакан вихолоне.

Галя зачинила чемодан і сіла за стіл попліч зі своєю молододою дружиною. Обое вони були гарні й молоді, і не одна мати задивилась би на їх гарну вроду. Галя була щаслива без міри й без кінця, весела, й дуже оживлена. Вона зиркала на всіх своїми чималими веселими та ясними карими очима, неначе на всіх бризкала з очей надміром свого щастя — долі. Од вітру та сонця в дорозі її щоки трохи запалились і стали ще румяніші. Лице аж дишло щастєм та здоровєм. Високі Радюкові брови на широкому білому чолі аж сьміялись до всіх. Він трохи загорів і за недовгий час трохи вже змужнів. Радюк був гарний, як чорнобривець у зеленому листі. Галя розцвілась, неначе перша маківка, обсіпана ранішньою росею.

Мати пила чай і не могла одвести од дітей своїх ясних карих очей. Старий Масюк став веселіший і бадьоріший, все поглядав на такого гарного зятя, якого він і не сподівався. Він говорив, жартував, сьміявся із Лікерії Петрівни, зачіпав її сьмішками та жартами, випиваючи стакан за стаканом і заливаючи свою жагу, після дороги. В його обличчі, в жартах ніби проглянуло щось козацьке, отаманське

І. Левицький. Хмари.

27

й сьміливе й жартовливе. Високе й широке чоло, здорова голова, кудлаті довжезні вуси, запалені щоки — все се так не приставало до куцого обчианого піджака, до білих комірчиків, до узеньких рукавів; козацький червоний кунтуш із вильотами на рукавах та золотими облямівками так і просив ся на його пишну постать, на його могутні широкі плечі! Вони б йому дуже прилячували. Він зиркав на дітей в ради-годи і очевидячки милував ся ними.

— Годі вже хлєптати сей чай! Я вже нахлєпталась його по шию, неначе гуска води на ставку, — сказала Лікерія Петрівна.

— Тай я вже налив ним душу в щерть! Цур йому! Я вже осе ладен попоїсти чого в смак, — обізвавсь Масюк.

— Тай в мене чогось після дороги наче порожно в середині, — сказав Радюк.

— В мене без вареної страви все ніби порожні мішки в шлунках, — сказав батько.

— Потривайте, ось я зараз принесу вам свій ще непочатий зовсім мішок принесу вам ковбаску на вечерю, бо колиб часом не пойнялась цьвіллю за ніч. Нехай вона таки сьогодні дасть дуба оттутечки в монастирі, — сказала Лікерія Петрівна, схопившись із стільця і виплигнувши одним скоком у двері.

Вона вернулась із ковбасою, завинutoю в папір та листє з хрону, та з паляницею. Галя й Масючка попереполіскували стакани і в одну мить попробирали з стола посуду. Галя вийняла скатертину, розгорнула й застелила стіл. Незабаром на столі десь узялась печена курка й качка, масло, паляниці, мнишики. Лікерія Петрівна поклала ковбасу на тарілку. Десь у кошику і тарілка знайшлась. Масючка ви-

тягла з кошика пляшку перцівки. Десь узялись ножі й вилки й сільничка й чарки, неначе вони прилинули з Масюківки слідком за шарабанами і впали на стіл.

— Ото якби сю ковбасу та присмажити ще на сковороді на салі! Ото був би смак! — сказав Радюк.

— Еге! Якби я оце дала її отим слимакам присмажити, то вони б донесли до печі тільки хіба половину, а з печі й подали на стіл самі вишкварки, тай то не всі. Полетіла б наша ковбаса аж під небеса, а не в наші роти, — говорила пані Висока.

— Стіл аж захряс од усяких наїдків. Усі посідали навкруги стола за вечерю, неначе в себе в дома. Масюк випив чарку перцівки, скрививсь, аж вуси в його ніби скривились на круглому здоровому виду а потім не то гекнув, не то крякнув і, наливши чарку, подав зятеви. Радюк випив пів чарки і не подужав більше: перцівка була вже геть-то пекуча.

— Тай годі! — крикнув батько.

— Тай годі! цур їй, пек їй! Попечу собі шлунок. Я не люблю такої дуже пекучої. Не люблю вживати горілки, — сказав Радюк; вино ще с'як-так, а горілка мені не до смаку, та ще така пекуча.

— А я до сього торгу й пішки! Ото добре зробили, Іване Корнієвичу, що викрали в себе з дому оце гірке зело! — сказала Лікерія Петрівна: поварю та погрію себе трохи й я після дороги.

І вона випила чарку перцівки до дна й не скривилась.

Усі кинулись на холодний, але дуже тривний поживок. Ковбаса щезла в одну мить.

Потім почали наминати качку і ту швидко спожили.

— Ну тай добрі спасениці з вас, як бачу! — жартував батько; в одну мить запогубили ковбасу й качку! Нехай Господь прийме се за спасення ваше.

— Та вже чи спасениці, чи грішницї, а нехай вже Господь простить менї на сей раз, бо я виголодалась у степах, як вовк, що три дні ходив на влови дурнички, нічого не впіймав і нічого не їв — обїзвалась Лікерія Петрівна.

Живились завзято усі після вандрівки. Одна Масючка трохи закусила тай задумалась, дивлячись на дітий та милуючись ними. Тільки теперички, трохи одпочивши од дороги, напившись чаю, та заспокоївшись, вона примітила, що Галя вже не в дома, що се вони сидять і їдять у господї, в чужій хатї, деь далеко од рідної оселї, од своєї господи, що Галя вже на віки вилинула з рідного гніздечка, залинула сюди і вже звідсїль ніколи не вернеть ся до дому, до неї, ніколи, до самої її смерти.

Мати задумалась і засмутилась. І не йшли їй на думку ні їжа, ні напої, ні навіть веселі слова та весела жвава розмова. Вона неначе перестала чути й жарти й сьмішки, не чула нічого, про що розмовляли за столом, неначе вона зісталась сама деь у самотинї, неначе усі кудись повиходили з хати, деь подївались і покинули її саму з сумними думами та скорботами на серці...

— Чом це ви, мамо, нічого не їсьте? — Дивіть ся, як ми тріскаємо! Ще поїмо все, а ви зістанетесь голодні, — сказала Галя з дитячим спочуванням до матері.

— Їж, серце, їж, а за мене не клопочись. Я вже теперички піклувати-мусь собою сама, бо тебе вже не буде в нашій хаті,— одповіла мати й легесенько зітхнула.

— Ей їж, стара, бо вже от-от і качка полине з стола в небеса, куди вже полетіла ковбаса, — жартував Масюк.

— Не бійсь! не ляжу спати голодна, — обізвалась Масючка і взяла при тих словах качину кульшу в руки.

Але їжа зовсім не йшла їй на думку. Вона поклала скибку паляниці на стіл, покинула й качину ніжку і знов задумалась, втупивши смутні очі в веселый розпалений вид своєї одиниці.. І знов для неї всі неначе десь зникли з очей, повиходили з хати. Вона перестала чути жваву розмову, нічого не примічала навкруги себе і тільки неначе бачила за столом одним одну свою кохану дитину. Голова в неї похилилась; чорні довгі брови неначе зсунулись над самісінькі очі; ясні очі поїнялись задумою, неначе повились туманом. Їй чогось пригадалось, як вона в перше виряжала Галю в школу, складала в клунки її одержу, плаття, книжки, гостинці, налагоджувала на дорогу харч. І все те вона обливала слізмами так, що за тими слізмами ледви примічала, що вона налагоджує, що вона вкладає.

— Я її тоді виряжала на час, а тепер вирядила з господи на віки-вічні. І вже вона ніколи не вернеться до мене. не жити мені в мене, не розважати мене мене своїми співами та щебетанням, — снувалась думка в старої матері. І дві сліози якось не самохіть викотились із її карих очей і покотились горошинками по щоках.

— Чи це ви, Олександро Остапівно, вже й зажурились? — крикнула Лікерія Петрівна. Оце! та так зарані? Переднійше ж хоч одговійтесь, а тоді вже журити метесь, скільки схочете, бо журитись та вдаватись у тугу — це ж один із семи смертельних гріхів.

— А ви й досі не забулись, скільки тих смертельних гріхів? — спитав Радюк.

— А вже-ж не забулась! Ще б пак забулась! Я ж не з роду забудьків. Як вивчила на память у граматці всі гріхи, то й досі памятаю, — сказала пані Висока.

— А я їх геть до-чиста всі позабував; усі з голови повилітали, — сказав Радюк.

— Бо то ви! То-то й ба! В вас уже теперички й граматка і всі смертельні гріхи по-виходили з моди, — говорила Лікерія Петрівна „на здогад буряків, коли було треба моркви“: в вас усе не по давньому, а по новому.

— Та це ти, стара, вже певно починаєш спасатись! Еге так? Згадала мабуть за столом, що приїхала в Київ не ковбаси їсти та перцівку пити, а прибула на прощу, щоб спасти душу. Може ще тутечки десь і пристанеш до монастиря тай до дому не поїдеш, — жартував Масюк.

Але ті всі жарти одскакували од материного серця, як горох од стіни. Вона нічого не їла і сиділа мовчки за столом.

Попоївши в смак, Галя й Лікерія Петрівна кинулись прибирати зі стола. Віник пані Високої і справді став у пригоді. Проворна Лікерія Петрівна побігла в своє число, принесла віника і зараз замела крихти під столом.

— Теперички, любий зятю, навідаймось лишень до коний та огляньмо, чи закладено за

драбину сіно. Видамо коням обрік та нагодуємо наймитів, — сказав Масюк.

— Потривайте лиш трошки! Ось і я піду з вами, бо я ж сама собі господиня й хазяїн, сама собі офіцерша й офіцер! — крикнула Лікерія Петрівна, ставлячи віник у куточку коло грубки. — Ось я зараз побіжу в своє число та одсиплю в припіл оброку коням.

— Та нате вам оцей кошик на обрік! — сказала Галя; де-ж таки в припіл.

— Ї в мене й торбинка на обрік. Та це я жартую! — сказала пані Висока, вискакуючи з числа.

В числі зісталась мати з дочкою. В хаті стало тихо, ще якось мертвійше й тихійше після жартів та живого гомону та гармідеру.

— Оце ти, моя дитино, тепер уже неначе скибка, одрізана од хліба; зістанусь я в господі сумувати та смуткувати, — сказала Олександра Остапівна до дочки.

— От і одкраяна! Одкраяна, та не зовсім таки на-віки. І ту скибку ви вкинули не старцеві ж у торбу, — обізвалась Галя.

— Вкинула в торбу такому старцеві, якого дай Боже усякому. Це правда, — сказала мати; а все таки він тебе одібрав од мене, неначе вкрав у мене найдорожче добро. Буде мені сумно без тебе в хаті, — говорила мати через сльози і крадькома од дочки втерла сльозинку.

— Не журіть ся, мамо! Ми з Павлом часто одвідуватимемо вас. Ще й остогиднемо, як присурганимось до вас та навеземо вам маленьких пискунів, — сказала Галя сьміливо; — хіба ж, мамо, в наших сусід не буває так?

— Я-б забрала твоїх писклят собі в хату тай не пустила їх до дому, бо й своїх пискунів у мене було не гурт-то — сказала мати, оглядаючи і впорядковуючи поодчиняні чемодани.

Незабаром у коридорі застукотіла неначе череда. Хазяїни вертались із Лікерією Петрівною, а за ними тупотіли наймити. Масюк дав наймитам по чарці. Масючка покришила добру четвертину сала, одкраяла хліба і дала на вечерю.

— Та глядіть мені шорок та віжок! Чуєте! — підкладіть про мене, собі під голову, щоб були в дома!

Незабаром усі замовкли і почали позіхати. Усі якось ущухли одразу. Розмова не йшла.

— Час хоч би й спати. Дорога — не приятель, а ворог, хоч і не лютий: набили добре боки, — сказав Масюк, позіхаючи на два зводи.

І незабаром у числах затихло. Чогось Радюк із Галею вийшли до свого числа. Масючці здалось, що Галя пішла і вже більше до неї не вернеться. Вона тихенько заплакала. Якесь навіть неприємне почування, якась навіть досада на зятя заворушилась у душі в старій матері. Їй здалось, що зять одбив та одняв од неї дочку силоміць.

Сьвітло погасло. Масюк, як упав на ліжку, так одразу й захріп. Усе по числах затихло й замерло. Одна мати довго ще не спала та перекидалась із боку на бік. І жаль за дочкою, і господарські справи, та клопоти, Галине придане, ще не скупляне, все се довго не давало їй спати.

— Чи не забулась я часом чого для Галі в хуторі? Чи все плаття її позабирала? А чо-

го ж то ще треба накупити в Києві для неї на нове господарство? Ножів і тарілок, і мебіль, і нові скатерті, і...

Дума за думою находили й одходили, як хмарки на небі. І вже перед сьвітом стара мати заснула, спинившись думкою на скатерках, змучена і втомлена дорогою та материнськими почуваннями своєї доброї мягкой вдачі, і своїм господарським клопотом.

Другого дня старі посхоплювались із постелі раненько. Мати збудила й Галю. Вони понадівали чорне убрання і налагодились їхати в Лавру, щоб натщо - серце побувати в печерах і вислухати службу божу, бо другого дня думали одговітись у Михайловському монастирі. Усі похапцем убирались та чепурились коло загидженого дзеркала, яке показувало лице або навскоси, неначе звернуте з вязів, або робило з лиця не то гарбуз, не то головку капусти.

— А чом же оце, Павле Антоновичу, ви не хапаєтесь і не вбираєтесь у шори-вбори та в наритники, як кажуть селяни? — спитала Лікерія Петрівна в Радюка.

— Я й не думаю натягати на себе шори та наритники, бо не поїду в Лавру — сказав Радюк.

— От і не дурно ви позабували граматку і в граматці всі сїм гріхів смертельних. Якби оце ви поїхали в печери, то може б і граматку пригадали, — сказала з легеньким докором пані Висока.

— Я й дома передивлюсь граматку й часловець, а сьогодні оце, напившись чаю, побіжу по місті напитувати та назнавати квартиру

для себе, щоб і ви й мама подивились та побачили Галине й моє нове житло.

— От і добре! Про мене нехай буде й так! Поведете мене тай мені покажете, які тут у Києві ті квартири та міські житла, — сказала пані Висока.

Випровадивши всіх, Радюк позамикав порожні числа, — вскочив у свою кімнату, запер двері, роздягся в одну мить і знов упав на ліжко та одразу й захріп під голосне цвіріння горобців на липах, неначе під шум води на млинових лотоках та колесах. Він спав довго й міцно. Вже сонце високо підбилося у гору, вже й з церкви вийшли, а він розкошував у сні. Вставши і вмившись, він звелів подавати самовар, напивсь чаю, потім причепурился перед дзеркалом, трохи не плюнув на свою покривляну карикатуру в дзеркалі, ще й поплямовану мухами, забіг у станю подивитись, чи нагодовані коні, і пішов по улицах назнавати квартири.

Ранок був чудовий. В монастирських садках та в тополях за брамою щебетали, аж тріщали пташки, неначе в гаю. Була година. Ранок був веселий, препишний. І в душі у молодого Радюка ніби була така сама маєва препишна весна. Йому було весело й радісно. Він був щасливий, як тільки може бути щаслива молода людина, що дійшла до своєї мети розумом та просвітністю, і вдовoliла своє серце.

Уже сливе о півдні він вертався до дому поназнававши чимало невеличких квартир. Він повернув у бік, щоб обійти кругом монастиря по за стінами і прогулятись понад горами та глянути на Дніпро. Сонце обсыпало золотим

промінням білі доми та золоті верхи монастирів на Подолі, грало одлисками на гладенькому Дніпрі, лисніло десь далеко, далеко на островах та на далеких луках у озерцях, неначе у дзеркалах, що їх покидало недавнє повіддя.

Незвичайна широчінь, та далеч вигляду несамохіть заворушила високі почування у серці, сьвітлі ідеали, в мрійній молодій душі. Думи та мрії замиготіли, неначе одлиск маєвого проміння на тихому Дніпрі.

Простір без кінця, без краю, весь був засипаний ніби золотом, оповитий у легесенький вранішній туманець та опар із води! І кінця йому не видко! І краю не знать під блакитним маєвим небом! І нічого ясного, добре омежованого не вхопить у тому мрякуватому просторі моє око! Невже й таке людське життя, тай моє молоде життя в прийдешньому часі? І сам до ладу його не вгадаю й не постережу! Як бажає серце прикласти до живого життя мої гуманні золоті мрії, справдити мої високі ідеали! Сипнув би на весь сьвіт рясно та рясно, думками, мріями, добром та щастям, як сипле оце золоте тепле сонце рясним золотим промінням на пологі луки на Дніпро.

І гострі темні його очі неначе пригасли, наче припали росю, стали вогкі, мрійні й добрі. І щасливій молодій душі забажалось зробити весь сьвіт щасливим та просьвіченим та заможним, та помирливим, щоб скрізь було щастя, радість, просьвітність, щоб нічого не було на сьвіті ні темного, ні голодного, ні смутного та журливого.

— Але як? і чим? і де ті способи? і де ті прилади? Людське життя таке поплутане,

позасукуване, позамотуване; таке мрякувате, як отой імлистий мрякуватий далекий вигляд на безмежні рівнини за Дніпром. Он сумні бори, позакутувані в імлі, неначе людське сумне горе; он гаї та приліски, ніби хижі зьвірі одпочивають, або притаїлись на засідках. А ондечки веселий золотий блиск на банях та хрестики у розкиданих по береговині селах. Срібний блиск на озерцях та плесах скрізь пробиваєть ся через імлу, неначе визирає щастя й радість із туману людського важкого життя. Життя се якась мрякувата безодня, подекуди поцяцькована і поплямована одлисками щастя та радощів. І як постерегти й розплутати ту плутанину живого суспільського життя і його давні пережитки? І скільки задля сього треба науки, досьвіду, кмічення над живим життям! А до плутанини життя на нашій Україні ще й сусіди доклали своїх рук, іще гірше зумисне позаплутували наше життя...

І в молодого Радюка аж голова похилилась; а чорні брови аж насунулись од важких думок та гадок.

— Занехаяв би осї важкі думи, як занеяло їх уже багато моїх товаришів іще за школярською партою, але сї думки та гадки чогось не покидають мене, неначе поприростували до моєї голови. Та я й думки не маю кидати їх! Люблю свої ідеали, свої золоті мрії! Живу й живлюсь ними, і животію ними.

І він згадав багато своїх молодих товаришів, в яких колись ворушились чесні, просвітні і гуманні думки в голові, але вони так завчасу поставали байдужними до всього, усе занедбали і проходили так швидко, як за одну

холодну ніч холоне вода у малому мілкому та грузькому ставку...

— Певно в тих ставочках іще зза молоду було води старій жабі по коліна! — засьміявсь Павло Антонович сам до себе — з верху й блищало та лисніло неначе дзеркало, ніби то така там була глибочінь, що й дна не достанеш. А там зараз таки не глибоко був мул та жабурина з куширом. Ще й гаразд не пришкварила літня спека, а де та прозора вода подівалась? І виступив із під води самий мул та кушир...

Радюк устав і пішов до дому, думаючи свої думи.

— Добридень, Павле Антоновичу! — гукнув до нього голос із тіни молодих лип та чинар на алеї.

Радюк аж кинувсь, аж жахнувся. Несподіваний крик знайомого голосу під липками, наче збудив його у сні. Він ніби прокинувся і зиркнув очима. До його неначе закрадався ізза недавно засаджених липок та чинар на самому краєчку гори молодий високий та плечистий русявий молодий панич у сірому літньому убранні, в вишиваній сорочці, в солом'яному брилі з широкими крисами, з тоненькою дорогою паличкою в руці. Він іще здалека зняв бриля і махав ним над головою. Сонце розсипалось по його м'яких ясенорусявих аж срібlistих, ніби льняні пачоси, дрібненьких кучерях. Височенький, повненький та широкий в плечах, він одначе видом був трохи схожий на маленького делікатного хлопчика і рожевими повними устами, і кругленькими, ясними сірими очима, і м'якими білястими кучерявими

васильками на висках, і рожевими маленькими вухами, що світилися наскрізь на сонці.

— Дунин-Левченко! Лука Павлович! Йй-Богу він! Де се ти тут узяв ся? Виплинув ізза липок, неначе сидів там на засідках. Аж мене злякав, — говорив Радюк, тричі цілуючись із Дунином-Левченком.

— Де я взяв ся? І справді виплинув ізза кущів до тебе, неначе заяць. Але де ти тут узяв ся? — спитав Дунин-Левченко.

— Я оженився і приїхав із новою ріднею до Києва. Думаю тут оселитись та питувати собі місця якого. А ти вже скінчив свої екзамени в університеті?

— Отсе тільки що доконав їх! Тепер я вольний козак і гуляю на вольній волі.

Радюк був на два курси старший од Дунина-Левченка, але вони були великі приятелі, належали до одного товариства і мали однакові думки й пересвідчення як національні, так і загальні, хоч були багато неоднакові як на вроду, так і на вдачу. Радюк був жвавий, говорячий та палкий; Дунин-Левченко був непроворний, длявий навіть у мові і важкий на ході, не вважаючи на молодий вік. Він говорив помаленьку, не хапаючись, і навіть розтягував слова в розмові, неначе говорив із приспівуванням. Голос його в розмові був тихий та мелодичний і дуже приємний. Вухом слухало його розмову, неначе якусь гарну мелодію.

— От і поздоровляю тебе од щирого серця! — крикнув Радюк і подав товаришови руку.

Дунин-Левченко подякував, здіймаючи бриль і втираючи хусточкою мокре чоло. Він

був син дуже заможного дідича з чернігівського Поліся ізза Десни, з давнього козацького значного роду. Його батько мав свій стародавній дім на Липках і звичайно жив у Києві, бо його два сини вчилися у школах. В літку на вакації сім'я звичайно виїздила в свою маєтність за Десну, де в одному селі була своя велика панська оселя, просторий дім, старий чудовий здоровий парк та велике давно заведене господарство; то була ще батьківщина та дідизна давнього козацького роду Дунин-Левченків, уже сливе переполовиняна останнім нащадком багатого роду.

— Що ж ти отсе гадаєш робити? — спитавсь Дунин-Левченко.

— По обіді піду назнавати та напитувати квартири, бо вже ж я жінку маю; а отсе недавнечко випровадив свою нову рідню на прощу в лавру, а сам гуляю та літаю мріями понад лугами та дніпровими берегами. Мені є теперички про що думати та гадати. Думки мої розкочують ся, неначе розсипаний з решета горох. І трудно мені їх позбирати, — сказав Радюк; — мене тутечки в Києві усякі старосьвіцькі лисини та старі пані псалтирниці вже обсудили, оббрехали, бо ти-ж сам добре знаєш, що їм у Києві нема-ж про що й язиками в сальонах ляпати. А тут саме в добрий час неначе з піднебеся впали в очі наші вишивані сорочки, та смушеві шапки, то вони й переполіскують їх, та ще так завзято та запекло, що як би їм і справді накинути паровицю плаття, тай шмаття, то вони б її перепрала за одну годину.

Радюк зареготавсь. Засьміявсь і його молоденький приятель.

— Коли тебе так уже тут опоганили, то їдь на село та заходжуйсь коло господарської справи, — сказав Дунин-Левченко.

— Поїхав би, та, коли сказати щирі правду, не маю до тієї справи хисту й потягу. Се мабуть така вже в мене природжена вдача. Я люблю, правда, сільське господарство, але більше з його поетичного боку, ніж із практичного, бо й сільське господарство має свій поетичний сутінок. Я люблю їздити на поле тоді, як ниви зеленіють та філюють ся зеленими філями, неначе море, коли колоски черкають ся об голову, об вуха, коли ниви поцяцьковані синіми волошками та червоними маківками, жайворонки висять у блакиті і дзвенять, дзвенять неначе хтось у небі дзвенить срібними дзвониками. Я люблю їздити на поле в жнива, коли усе сливе село висиплеть ся в поле. Поле оживає, ворушить ся живими людьми, мов стає живе. Люблю кмітити, як на постах лягає збіже в кожного женця під серпами, неначе стерня застеляєть ся золотими хустками, як під косами лягають обважнілі од зерна колоски. Люблю дивитись, як поле вкриєть ся довгими стайками полукіпків, усякими пятами, недокладками, як стайки стоять ніби стісняні по горбах та сугорбах та переярках в одну суцільну масу, або розброджують ся по степах, неначе їх вкрили кірпізькі численні череди та ватаги. Люблю наглядати, як скриплять вози зі снопами, як од їх несе запахом материнки та усякого зела та зілля.

— І я люблю се все, — обізвавсь молоденький Дунин-Левченко, — люблю навіть, як у нас у здорових клунях навіють силенні купи пшениці, як молотники граблюють зерно, зга-

няють згонини та полову, зсовують одвійки, пужіну та послід, неначе море гонить піну на береги. Люблю, як перегортують лопатами здорові купи пшениці, а вона ворушить ся, ніби вода в морі під лопатнями колес парохода. Мені до вподоби тонкі делікатні пахощі од снопів вівса, з перемішкою запаху од материнки, та усяких польових квіток.

І він обернув очи до Радюка і осьміхнувся. І легесенький сутіночок сільської поезії проглянув через його ясні кругленькі очі, через червоні уста. То були ясні, тихі, голубині очі Поліщуків, тих давніх Полян, які певно будували Київ на поетичних ламаних горах та яругах, вкритих віковичними лісами. Очі світилися таким тихим, таким мрійним світлом, неначе вони ще й тепер бачили лісовиків із зеленими бородами та зеленкавих русалок ясної місячної ночі і неначе сам молодий хлопець, як і його дикі предки, на свої очі бачив, як русалки блукають понад берегами, розумів, про що шумить ліс, про що говорять воли, про що шепочуть очерети та комиш.

— Я навіть — сказав Радюк — люблю дивитись, як орють перелogi на озимину або на зяб, коли поле стане чорне, неначе земля одяглась у чорне оксамитове убрання, а на сугорбах зеленіють ліси, неначе зелена розкудлана облямівка; а на чорну землю неначе хтось напнув велитенський темносиній кунтуш із однією золотою застібкою. Я люблю й сей суворий, але величний вигляд, люблю й тоді дивитись на поле. Але практичний бік сільського господарства міні не до вподоби. Разуразня тяжнина, завсідні дрібні клопоти; завсідня купівля, продаж, усяка дрібна снасть,

І. Левицький. Хмарн.

28

ті ярма, занози, люшні, налюшники, підгерстя, підтоки, війя, щаблі, стягели... крий Мати Божа! Вони мене заморочили б, на смерть забили б мені памороки, загубили б мої думи та мрії. Я більше почуваю в собі потяг до науки. Мій розум усе потягуєть ся до просвітності.

— А в сільському хліборобському господарстві сі дрібязки та клопоти неминучі. Хазяйським оком воли ситі, — заговорив Дунин-Левченко — тай тягайсь, тай піклуйсь усією тією дрібнотою що дня-що години.

— Як вовтузиться мій тесть Масюк, — сказав Радюк.

— А вже ж так! І я до сього нездатний. І мене більше цікавить здорова бібліотека мого тата і діда вольтеріянця. І з мого батька вийшов тільки сякий-такий хазяїн: усе скуповує книжки в свою бібліотеку, випикує французькі та німецькі часописи та журнали, та перегортає та перечитує їх. А коло хазяйства не падає. Скрізь недогляд. Ікономи та усякі доглядачі та пригоничі і не дуже доглядають та ще й крадуть, скільки влізе. Батько мій якийсь в останній час зовсім осунувсь.

— Ого й з мене б мабуть вийшов такий достоту господар, бодай під старість: само по собі я провадив би господарство, бо мусів би. Міні б полегшувала сю справу поезія сільського господарства, поезія піль, житів, прос, вісів та пшениць та усякої огородини. Сю поезію безперечно має й розуміє наш народ, бо дуже любить свої поля родючі, свої ниви. Я-б мусів орати й сіяти, вивозити на поле усякого там прозаїчного вигнойку, щоб вигноувати поле, але так, як урядовці мусять сидіти в кан-

целярії, хоч часом люблять її, як собака цибулю.

— Оттак само й я! — одізвав ся Дунин-Левченко.

— Мене не принаджують, признатись тобі, навіть урядницькі чини та хрести! Я почуваю, що моє самолюбство не буде сим пишатись та вдовольтись. Мене потягує до себе культурність, як своя особова, так і культурність усього нашого краю, всеї України, занедбана, занехаяна і впавша низько ще од кінця минулого віку, од часів крѣпацтва, яке збавило нас; бо я люблю людей, люблю і свій рідний край. Я такий радий, що осе з початку шістьдесятих років розпочалась якась просьвітня ворущня в суспільстві.

— І я осе вискочив ізза парти і сам не знаю, сам не вгадаю, за що хапатись, за що братись, куди й повернутись. Не хотілось би закопуватись у селі — сказав Дунин-Левченко.

— Але ми осе маримо та перекидаємось мріями, неначе опуками, а вже час пізний. Наші певно швидко повернуть ся з Лаври, а в мене в кишені усі ключі од чисел — сказав Радюк.

І він похапцем підвівсь і швидко почимчикував просто по алеї. Його товариш незвичний до швидкої ходи і не дуже проворний, навіть длявий, ледви поспішав за ним, дріботячи своїми тоненькими та маленькими ніжками.

— Зайди до нас, коли маєш час! Познайомиш ся з моєю Галею, а що всього цікавійше, побачиш нашу приятельку й сусїду, панію Лікерію Високу. Се таке опудало, яке можна й за гроші показувати. Подумай тільки собі,

що вона приїхала на прощу з периною й своїм віником, а свою упряж та мішок із оброком позабирала в своє число і поховала під ліжко

— Невже! — зареготавсь Дунин-Левченко на всю гору, аж спинивсь і став.

— Їй-Богу, правду кажу! Отся, надійсь не загине на селі! Кажуть назгрібала незліченну силу гроший то з хліба, то з сього, то з того: то з курей, то качок, то з повісем конопель, і держить гроші в скрині чи в бодні в сувоях полотна, чи що. Ми боїмось, щоб часом яка зателепа не втелюшила її сокирою по голові колись у ночі, як піде чутка по околиці про її скарби — сказав Радюк. — Ти зачепи її зумисне по її виразці; розтри сю виразку: згадай ніби ненароком про Дарвіна або Спенсера. Подратуй її, тоді й сам побачиш, що то за цяця. Але вона предобра й статковита людина!

І Дунин-Левченко зайшов із Радюком на подвіря.

Радюк добре зробив, що похопив ся вернутись до дому. В браму зараз таки притюпали Масюкові коні, а за ними всурганилась Лікерина старомодна колісниця, але вже без дряниць і без перини, обсмикана й обтружена і чепурненько обтерта.

Радюк порекомендував усім свого товариша. Старий Масюк запросив його до себе на чай. Усі пішли на гору по заялзених сходах. Послушник зараз подав самовар. Галя заходилась засипати чай та налагоджувати посуд. Лікерія Петрівна побігла в своє число, щоб причесатись та причепуритись. Але дзеркало показало їй не то в чепчику мавпу, не то мартопляса, а більше якогось пелехатого вели-

тенського павука. Вона не потрапила й причепурити своєї голови і чепурилась більше навромацьки та полапки. Набравши на тарілку пиріжків та хрустів ради гостя, вона незабаром вступила до Масюків.

— А ви таки з хлібом-сіллю в гості! — крикнув Радюк.

— А тож! Я людина поділшлива. Я по сільському, по старосьвіцькому! І в Києві не думаю цурати ся своїх сільських звичок. Тай ви, паничу, певно з наших сторін, коли знаєтесь із нашим сусідом, — сказала Лікерія Петрівна, обертаючись до гостя, що од разу сподобався їй.

— Ні! Я з Чернигівщини. Але ми з Павлом Антоновичом сливень товариші ще ізза молоду, коли й не з малку, — обізвався Дунин-Левченко до неї по-український.

— Ото люблю, що ви говорите сільською мовою, бо в мене якось язик у роті швидче повертається, коли говорю по своєму, по-українському; якось нема міні спину та зачіпки, — сказала вона, вирячивши темні очка на біляве гостеве обличчя.

— Ой наливай, дочко, мерщій отого зїлля, бо я аж перепав ся, аж став тлінний од служби в церкві, — сказав Масюк, опускаючись своєю завальною постаттю на хруський віденський старий стілець.

— Зараз, папо, зараз! Ось, почкайте, нехай трохи чайник постоїть на конфорці, — сказала Галя.

Усі дами були в чорному убранні, як личило спасеницям, і були схожі на черничок. Галя так само була убрана в чорне убрання, і її матово-білий вид та рожеві щоки виступали

ще виразнійше, ще яснійше. Серед паній, схожих на черниць, сидячи попліч із здоровим загорілим простуватим Масюком, Дунин-Левченко дуже якимось видавався між усіма і своїм ясносірим делікатним убранням, і своєю білявою вродою, і своїм білим делікатним обличчям. Для всіх він здавався випещеним делікатним паничем, на якого й вітер не віяв і сонце не гріло.

— І де се Радюк викопав собі таку красуню в якомусь закинутому хуторі з такими пишними очима та бровами? — думав молодий панич, придивляючись пильним уважливим оком до Галі; — яка рівна, струнка постать! Які пишні очі!

Галя поналивала чаю в стакани і подала усім. Масючка накраяла паляниці і припрошувала гостя.

— Хоч я вже давненько напивсь чаю, але пробігавсь по горах, та набалакавсь із Павлом Антоновичем так, що аж у горлі पोсохло. І ось забажалось чаю, — сказав гість.

— Ну вже й правда, що в Києві тих гір, то й не полічити! Неначе полукіпків у жнива на полі — сказав Масюк.

— За те-ж гарні, поетичні гори! Київ закладали та будували певно якісь давні поети, коли обрали таке пишне поетичне місце — сказав Радюк.

— Його закладав або якийсь великий поет, або сатана... знаєте, тоді як він змагавсь із Богом за землю та пірнув на дно в безодню у море, виніс у жмені землі та давай тріпати рукою та розкидати по рівні божі землі. Ото-ж певно зпід його пальців і долоні порснув пі-

сок над Дніпро, тай поставали осі кручі та яруги — жартував Масюк.

— Може тутешні гори й чортячі, але-ж гарні, гарні! — сказав гість.

— Не вам, Іване Корнієвичу, таке говорити. Я-б не дивувалась молодим: їм уже Господь простить і люде вибачать. Де-ж таки старій поважній людині таке теревенити про сьвятий Київ та ще й говіючи! Ой Господи! З вами бачу, не одговієш ся, а тільки гріха набереш ся, — бурчала пані Висока.

— А хіба-ж вам не однаково, хто закладав Київ: чи поети, чи чорти? — жартував Радюк.

— Де-ж таки однаково! Та хіба-ж сьому правда? — обізвалась Масючка з ваганням.

— Їй-Богу, правда! сьвята правда! Ось у мене так судомить у ногах од тих гір, що ледви ступаю. Хіба-ж таке судомління може од поетів або од сьвятих? — дражнивсь Масюк, тербячи на всі застави пироги з чаєм, аж його довгі вуха кивали кінцями, неначе сварились на Лікерю Петрівну.

— То вони певно начитались Дарвіна, або Спенсера, що таке говорять про Київ, — обізвась гість і зирнув на Радюка.

— А тож! — аж крикнула пані Висока. — Се ті дві сатані, що їх так любить Павло Антонович.

— Ті дві сатані, що вам снились перед виїздом на прощу? — спитав Радюк.

— А тож! Приснились Катарині обидва, ніби я стою коло ясел у своїй оборі, неначе-б то вже смерком. А вони в двох виходять із повітки, чорні, мохнаті та пелехаті, з рогами на головах, а волячі хвости аж волочать ся по кізяхах, неначе в собак, та просто до мене, та

давай дуцати мене рогами. Я оступилась під загату, притулилась, прищулилась, голову ховаю під острішок. А острішок усе росте в гору та висшає, а загата посовуєть ся та оступаєть ся позад мене. А вони каторжні кидають ся на мене, як скажені собаки. Нема вже мені куди тікати і чим оборонитись. А я ніби певно знаю, що Дарвін уже ладен тягти мене в пекло. Тоді десь узявсь мій покійник капітан, біжить із дрючком у руках і подає дрючка мені. Я як телепну одного по рогах! Коли й поспадали. Я вперіщила по рогах і другого, і тому позбивала роги. Тоді вони поставали шуті, неначе безрогі корови. Я їх усе жену та жену тай загнала в повітку. Загнала — тай прокинулась.

— Слава вам, Лікеріє Петрівно! — говорив і zarazом реготавсь Радюк.

Дунин-Левченко й собі реготавсь, без сорома, позираючи на Радюка.

— Коли загнали їх у повітку, то й позапрягаєте сю худобу в плуг та ще й оратимете нею, — говорив Масюк.

— Дух сьвятий при нас та при хаті! Щоб я чортами поле орала? Се вигадали! Отжеж із вами, їй Богу, нагрішиш повну хату ще й кімнату. Ще добре, що перед сповідю! — говорила Лікерія Петрівна вже з легенькою досадою в голосі; а все те лихо від вас, Павле Антоновичу! Таки ви винні були, що мені верглось таке страховище!

— Чому так? Я й сном і духом у ньому не винен.

— Бо як почали саме на виїзді на прощу торочити з сусідами панвчачами про тих страшних заграничних вчених, як почали між со-

бою змагатись та кричати, то вони мені обидва й приснились. Ще гаразд, що я не все второпала з вашої розмови! Але догадуюсь, що то було щось недолadne, не путяще й негодяще.

— Еге! Як би ви були все розповіли, то були-б доси і вмерли. І до Київа-б не доїхали — сказав Радюк.

— Якби покійник був не виратував вас із біди, то ви-б отсе досі були вже в пеклі. Ой горе нам! — сказав Масюк, із тонким жартом і з богобоязною міною на виду.

— Жартуйте бо, та міру знайте! Од пекла борони, Боже, всякого хрещеного й молитвяного раба божого! — сказала поважним тоном Лікерія Петрівна, збиваючись несамохіть на замовління знахурок.

— Чи ви, Лікеріє Петрівно, знаєте, що й я вже перечитала книжки сих двох страшних диваків! — сказала Галя.

— Невже? Ой Господи! Який тепер сьвіт настав. Щож то далі буде? — бідкалась пані Висока. Се певно десь у Туреччині або в Німеччині вже народивсь антихрист.

— Ну тай добрі-ж пироги печуть у вас на селах, Лікеріє Петрівно! — вихопивсь Дунин-Левченко, вкладаючи в копи вже третього пирога: Дійсно сільські! Смачні аж запашні й тривні! Певно в вас дуже здатна та Зручна куховарка.

— Та куховарка їх пекла, що оттутечки сидить із вами та чай пє. Та то я пекла власними руками! — аж крикнула пані Висока, якось трохи чваньковито.

— Честь вам і великий спасибі! скавав гість; у нас так мені вже обридли ті кухарські солодкі та легенькі, ніби повітряні пиріжки

та куховарська одноманітна страва! Було прибіжимо з братом із гімназії, голодні, як вовки. Так би нам хотілось тернути борщу, або чогось тривного! А мама все силує нас їсти зупчик та зупчик та бульончик, щоб ми так росли делікатні та тоненькі!

— От я й рада, що наша Масюківка стала вам у догоді! — аж кричала од радощів Лікерія Петрівна; ось я вам зараз іще принесу тарілку! Ой вікна треба-б помити, — крикнула вона, схопившись зі стільця. — Які вікна? Що се вона плете? подумав гість; чи не божевільна вона? — Ой якже запаскуджені шибки! Ой вікна-ж! Мов ти лишечко! Чи ви бачите? От гляньте! Я й досі не придивилась! Се-ж іще з самої зими, чи осени в їх ледарів вікна не помиті! І мухи, й павуки, й голуби неначе собаки крутили хвостами, повмочуваними в грязь та хвиськали в шибки! А двері тутечки? Ой ненько моя. Їй Богу мойому, неначе отсе не давнечко об двері чухались свині в багні та в барлюзі, або корови з замазаними в кізяки боками! Ой виходжусь зараз мити отсе паскудство!

Чи вікна та двері, чи пироги переднійше? — говорив регочучись Радюк.

— А вже-ж пироги! а потім уже вікна! Ось я зараз! — репетувала Лікерія Петрівна.

— Не треба! Спасибі! — крикнув гість, схопив ся з місця і вхопив її своєю білою делікатною рукою за її червону шорстку руку, привів і посадовив сплومیць на стільці: не клопочіть ся й не турбуйтеся. Їй Богу, я вже наївсь по самісіньку шию, аж сить наклав на собі!

— Як наїлись, то я й рада од щирого серця; а як ні, то я винесу вам іще повнісїнький кошик, — говорила Лікерія Петрівна.

— І не бігайте, і не виносьте! Менї вже час до дому, хоч менї й дуже приємно-б іще посидіти та побалакати. Напиши-ж менї, будь ласка, адрес свого нового житла! Дай знати поштою, де воно буде, то я й прибіжу до тебе. Не забувай, що незабаром день моїх імянин. Зберуть ся мої товариші та земляки. Посидимо, побалакаємо щиро й по душі. А ти знаєш, що без тебе в нас буде велика дірка за столом, як кажуть селюки.

Гість розпрощав ся дуже делїкатними поклонами, шаркнув дрібненькими ніжками перед Лікерією Петрівною, неначе перед молоденькою панною, потрусив її за руку і подякував за пиріжки. Лікерія Петрівна аж почервонїла, аж навіщось дигнула назад маленькою ніжкою ще й трошки присїла, неначе маленька панна; вона очевидячки й не знала, на яку ступити: чи на праву чи на лїву.

— Ну тай делїкатний! Ну тай елегантний сей ваш товариш! — репетувала Лікерія Петрівна.

— Дуже вже переделїкатняний! — обізвавсь старий Масюк.

— А які в його маленькі та мягенькі ручки! Достоту неначе в панни! А які дрібненькі та тоненькі ніжки! — репетувала Лікерія Петрівна.

— А ви й до ніжок додивились? Ну тай цікаве-ж та кмітливе в вас очко! Вас треба стерегтись та ще й дуже! — сьміявсь Масюк.

— Коли воно якось само кидаєть ся в вічі! І ладно-б не дивитись, та воно само часом

на тебе дивить ся, неначе воно з очима, — сьміялась Лікерія Петрівна.

— Та то його й брата переделікатнила й перетончила тендітна мама, сказав Радюк; я її добре знаю, бо як я був іще хлопцем в гімназії, то часто заходив у гості до його батька, та до сих моїх товаришів. Його батько й тоді вже жив у Липках у своєму власному старому домі. Мати його дуже делікатна й вся якась ніби прозора. Все було застаю її в чомусь легенькому, ясному, мушліновому, в коронках та в прозорій тюлі, та з білою прегарною орєнбурською хусткою на плечах. Вона щупленька, тоненька, бліда, але гарна, з блакитними тихими й ясними очима. Гімназисти, товариші її синів, продражнили її пташечкою, чи „птушечкою“, як говорили їх лакеї та слуги, привезені з Поліся, деь ізза Десни з села. Сій „птушечці“ і справді личило-б ганятись по гілках за мушками та метеликами або золоті казкові зерна дзьобати. Поблизу од їх на Липках жило тоді багато родин київських та волинських дідичів, бо тоді „дворянський“ чи „шляхоцький пансіон“ вийнятково задля панських дітей був при першій гімназії на Липках, і туди навіть не приймали купецьких та міщанських дітей. Сі пани католики, нащадки такогож самого українського роду, як і наші полтавські та усякі задніпрянські дідичі вважали на себе, не як на перевертнів, а як на дійсних Поляків. Вони давали своїх дітей в той пансіон і самі ради дітей проживали на Липках. Їх діти приходили в гості до молодих своїх товаришів, але батьки ніколи не бували в гостях у домі Дунина-Левченка й иньших наших панів, неначе й досі злостували та гнівались на них за те, що ко-

лись іще за царя Хмеля, як було людей жменя, наші предки вигнали їх сполячених предків, Українців із України в Польщу. Але синки таки иноді в ряди-годи забігали до товаришів Українців у гості, хоч їх батьки з погордою позирали на українських дідичів і дражнили наших українських паній, навіть графинь та княгинь, „задніпрянськими марушками“.

Певно через сих католицьких панських дітей Дунина-Левченкова й сама виховувала своїх двох синків та одну дочку, надто вже по панський, так, щоб і сонце на їх не гріло, і вітер не віяв: держала їх у черницях, не давала їм бігати, пустувати, гратись на дворі в жука чи в гилки, годувала бульонами на польський лад, щоб вони спаніли і зделікатніли.

Панія Дунина-Левченкова мусіла підходити під вподобу своїх сусід, привподоблялась до їх, позаводила ліврейних лакеїв та всяких наглядачів іувернерів, та аж надто перетончила годуючи дуже легенькою стравою та пундиками. Якби се діялось двісті років передніще, то певно б ся „птушечка“ опинилась у костелі, в єзуїцьких руках. І в Польщі стало-б однією панією більше, яка-б одмахувалась од усього, що має на собі слідочок і сутіночок український.

Правда, Дунина-Левченкова і тоді ще не кидала народніх звичаїв: справляла на Різдвяних сьвятках багату й голодну кутю: на сьвятий вечір на кутю не сідала за стіл, доки не з'явиться на небі перша зірка. В неї було і Маковіїне зілля, і була в фляшечках і стрітенська і орданська сьвячена вода, а коло образів на косинчику лежала частка дарнику. Але

вона сливе вигнала з дому українську народню мову, бо... так її навчили в інституті... Сини й теперечки не міцні та тверді в сільській мові, і вже самі отсе теперечки доучують ся рідної мови під впливом нових поглядів. Саме тоді пішла поведенція виховувати паннів так, щоб вони були тоненькі, бліденькі, та прозорі. Тоді ще панував напрямок мрійного романтизму і в письменстві. В той час панни не жились простим поживком, не їли борщу, а жились чимсь легеньким, трохи не самими пундиками. Щоб не було мужицьких рум'янців на щоках, такі інститутки потаємці пили оцет та їли крейду.

— Чи подуріли, чи знавісніли! Ото диво! аж крикнула пані Висока. — Хвалити-ж Господа милосерного, що я ще не попала в ті інститути! Набрала ся-б лиха! Хіба-ж воно гарно, як панна жовта, як вимочена кислиця, а в неї такий перетончений стан, хоч перетни ножицями! Ото дурні були люде колись!

— А тоді було і справді так! Панни було за обідом у гостях не їдять, а тільки трошки полижуть, полижуть, тай ложки покладуть, — сказав Масюк.

— Їй Богу добре, що тепереньки настала иньша поведенція! Ти, Галю, з своїм румянцем булаб такі неможливою панною, бо була-б зовсім таки немодня, — сказала Масючка.

Пані Висока аж перехрестилась, що та чудернацька модня хвороба чи пошесть на паннів та паній вже мнула.

— А отсей білявий красунь та його брат, як були в низших клясах гімназії, ніколи не ходили пішки в гімназію. Його возили в фавтоні з ліврейним лакеєм. Було його батько

аж сердить ся та каже: „Якось ніяково мені посилати їх у гімназію пішки, коли польські пани одсилають своїх синків на гарних фаєтонах, а багатіші й значнійші і в каритах. Будуть капосні з нас єміятись! І було двічі на день кучер запрягає коні, ліврейний лакей одягаєть ся й сідає на козла, тай одвозять паничів у гімназію, а потім знов привозять. А до гімназії всього чотири квартали! І справді, тоді та гімназія в Липках була заведена для дворянських і сповняна тільки шляхоцьким дідицьким дітьми, здебільшого католиками. Коло брами гімназії в ранці й о півдні було так завіяно од фаєтонів та карит, неначе то був з'їзд польських панів на стародавній шляхоцький сеймик, або на київські контракти. Лакеї в лівреї, в козацьких синіх жупанах та козачинах, у широких синіх шараварках із червоними лямпасами, в чорних шапках із червоними довгими верхами, одчиняють дверці в каритах, виводять під руки паничків, несуть у гімназію за ними книжки в вишиваних сакках. Подекуди навіть манячили над кінськими головами червоні краківські хомути з червоних поясів, певно показували шик перед городянами та чванились один перед другим: — Дивіть ся, мовляв, панове, як мої діти їздять, ще будиши в гімназії! Ось мовляв, які ми! І се все приїжджало не з Подоля та якоїсь Шулявки або Соломянки, а таки з Липок через три-чотири улиці.

Та вже після того з годом, як була знесена панщина, і вже пустили в гімназію усяких міщанських та міських дітей, усякі верстви, потроху вищезли ті карити і фаєтони, й лакеї в лівреях. Дідичі католики тоді неначе

трохи попростійшали, а може й справді спростились і не робили збитків, як було колись давніше.

— Та тоді вже скрутніше стало на гроші, то й шик увірвавсь! — сказав Масюк.

— Вже як підбільшали оті обидва хлопчики, то й самі побачили, що се якась дурнота зовсім ні до чого непридатна і почали ходити пішки в гімназію, бо дійшли вже до пуття.

— Таки виходить і справді, що наука не йде в ліс, — сказала Галя.

XIV.

Другого дня прочани одговорились у великій Михайлівській церкві на нічній службі божій у сьвятої Варвари і вернувшись у гостинницю, пили чай з проскурками, які вони подавали на часточку. Напившись чаю вони розтушувались за столом зовсім по домашньому і почали їсти сніданок. Масючка й Галя і пані Висока були убрані в чорне убрання, в старомодні чорні чипки, з чорними стрічками. Тільки в Галі червоніла на шиї пунсова стрічечка та неначе горіли дві червоні кокарди з стрічечок, пришпилені на корсеті одна під одною.

— От, хвалити Бога, ми й одговорились. А народу, а тих прочан яка була силенна сила ще й на пізній службі! Який натовп у церкві. Крий Боже! — говорила Масючка.

— Ви-б покидали оті чорні убрання, бо вже-ж одговорились. А то як прийде хто до нас, то подумає, що потрапив не в Михайлівський, а в Флоровський паняньський монастир до черничок, — говорив Масюк, оглядаючи своїх паній.

— Ви й справді теперечки трохи скидаєтесь на черничок: ви, мамо, неначе Флоровська

І. Левицький. Хмари.

29

ігуменя, а ти Галю, неначе ігуменина келейниця, а ви Лікеріє Петрівно схожі на рясофорну хористку, — жартував і Радюк.

— І вжеж пак! На яку там рясофору! Мабуть більше скинулась на ту, що тягає на дзвінниці хвалу божу за хвіст, — сказала якомсь смиренно Лікерія Петрівна.

— Отже-ж ви вгадали! Ви як раз такі, як поважна дзвонарка, що пильнує коло божої хвали так щиро, аж намітка на їй вихає та теліпаєть ся, а клобук аж ходором ходить. От із кого була-би щира та богобояща черниця! На вас аж намітка трясла ся-б од чернечого запалу, — говорив із жартом Масюк.

— Ой не грішіть! Ой не вводьте мене в гріх та в покусу хоч до вечора, хоч до першої зірки, бо я-ж тільки що одговілась. Нехай я буду присвячена хоч до вечора, — сказала Лікерія Петрівна.

— А після першої зірки вже й нічого? Можна грішити? — спитав Радюк.

— Після першої зірки мені байдуже! За всі голови! — говорила Лікерія Петрівна.

— Ну, ми нагрішимо трохи швидше: ще до обіда, — жартував Масюк.

— Бог його сьвятий знає! За людей, а бачте, трудно ручитись, а за людський лихий язик і потім. Коли-б мене хоч до вечора Бог сподобив бути без гріха. Але з вами не втерпиш: якомсь таки нагрішиш як не ділом, то словом, — бідкалась Лікерія Петрівна з острахом за свою праведність.

— А чи багато ти, Павле, назнав кватир? — спиталась Галя.

— Ой багатенько таки. Осе попоївши ходім зараз. Буду вам їх показувати, а ти вибрати-меш, яка тобі буде уподобна — сказав Радюк.

— Піду й я з вами! Подивлюсь, які кімнати в сих кийвських палацах, які там чорниці в середині, яка мебіль, які люди, — сказала Лікерія Петрівна.

— А ви-ж недавнечко бідкались, що в вас ноги аж судолють од ходні по горах та бескетті — сказав Масюк.

— Ат! нехай болять! Один тому час. Господи, як мені осе заманулось заглянути в ті палаці, глянути, яка там обстава, які стільці й канапи, і чим вони пооббивані, і які по стінах шпалери! Йй Богу, побіжу з вами колядувати по тих палацах.

— Або старців водити по Київі, бо їх тут добра мешка. Але-ж беріть із собою записну книжечку в кишеню та все до чиста записуйте, а то позабуваєте тай розгубите по улицах і до дому не донесете — жартував Масюк.

— Не погублю! Не бійтесь! Усе в голові до дому принесу! В мене голова як копа пше-ниці.

— Або як добрий винницький казан! Ё куди вбгати! — сьміяв ся Масюк.

— Ой не спокушайте, бо нагрішу ще й до обіда! — крикнула Лікерія Петрівна.

Йдїть тай нам порозказуєте за все! — говорила Масючка, а я осе ляжу та полежу. Як знайдете собі кубелце, то й я піду та подивлюсь на його, — говорила стара мати, налягоджуючись прилягти на ліжку.

І вони в трьох пішли оглядати порожні кватири.

Масюк та Масючка полягали на ліжках, щоб трохи одпочити, довго балакали, потім почали дрімати та позіхати і трохи не поснули. Але пригадали, що після причастя гріх спати де вечора, знов повставали, знов балакали, а молоді та пані Висока не вертались. Вже й з пів дня звернуло, вже їм і їсти схотілось, а їх усе не було. Аж у найпізнійші обіди вони вернулись засапані, потомляні, голодні, аж тлінні.

— А що? найняли собі яке житло? — спитала Масючка.

— Та найняли, бодай тим житлам добра не було! — крикнула пані Висока і ніби впала на стілець; бачте, аж засапалась! А що вже гріхів набралась, то нехай мене Бог і сохраниць і заступить! Набралась, неначе вівця репяхів.

— Де-ж ви вбрели там в ті лопухи чи репяхи? — спитав Масюк.

— Ще-б пак не вбрести, коли тут у Києві в тих палацах репяхів по самий пояс! по самісіньку шию! Таки так куди не ступи, то й репяха! — говорила Лікерія Петрівна.

— Ну, не все-ж таки ви ступали в колючки! І багато цікавого бачили: і усяку мебіль, і зеркала, і шпалери, і сукні — сьміялась Галя.

— Ой бачила! то правда! Надивилась на все! Бачила такого багато, що буде що розказувати на селі цілий рік, — говорила Лікерія Петрівна.

— Яка-ж там у тих покоях мебіль? Яка теперички мода на мебіль, на покриття мебелі? — спитала Масючка.

— Мебіль гарна і шпалери гарні! Про се нема що й казати. Але які тут пані! які пани! Цур їм, пек їм! Хвалити Бога, що мені не доведеть ся шукати квартири для себе. Ото приходимо ми в один чималий дім тай дзвонимо. Вибігає якась вертка горнишна, крутить хвостом, показала нам квартирки в домі, а далі запрошує нас у покої. Ввійшли ми в світлицю тай стоїмо, ждемо. Я стою тай зорю по стінах, по мебелі. Гарно, як у віночку! Одно дзеркало аж під стелю між трьома вікнами. Мебіль, канапа, крісла, канапки, якісь круглі дзиглики — усе пооббиване шовком попільстого кольору з темними квіточками.

— Попільстого! Та воно-ж негарно! Кат зна' що! Неначе попелом посипано! — обізва-лась Масючка.

— Неначе й кат зна' що, але якось гарно. Їй Богу, непогано! Ждемо ми та ждемо. Ніхто не виходить. А я давай зорити по покоях. Дивлюсь, аж в одному куточку на косинчику чи на полиці ніби образ. Я пішла тай роздивляюсь. Коли, серце, придивлююсь, аж то скляна картина, а на тій картині якийсь лицар та панна обнімають ся та цілують ся. А за картиною стоїть маленька лямпочка, щоб у вечері освітлювати ту картину з заду! Та то Фавст та Маргарита, шепоче мені Галя. То се в них такі образи! — шепочу я до своїх. — Заглянула я через двері в спальню, а там ліжко, як цяцько і скрізь повишивані гарусом килими, і на підлозі, і на стінні. А в кутку на полиці знов той образ, але багато

більший! І там цілуєть ся лицар із панною! А сьвятих образів колиб вам хоч один, хоч би для людського ока! Придивляюсь я до завісів на вікнах, і там усе виткані лицарі та все цілують ся з паннами. Ой певно-ж пані й сама ласа до тих лицарів та поцілуїв! Я тоді з нудьги пішла до одного зеркала тай заглянула в його. Мене геть-чисто видко до самого долу, навіть малі черевики видко. Дивлю ся, а я й справді в чорному скинулась на черницю. Тільки в зеркалі я додивилась, що я й справді трохи якась куца, бо спідниця на мені трохи куца. Треба буде низше спустити спідницю. Коли се двері рип! входить пані, вже пристаркувата, не висока, здорова та широка, тілиста аж огрядна, лице довге та горде. В руках у неї волочить ся якесь шитво з квітками, неначе покрівець до церкви на аналой, а сама в ясно-сірій сукні. З погляду якась ніби витрішкувата, чи видроока, чи надута. В ясно сірій сукні вона чогось скинулась на мою сіру корову. Ще й навіщось надула здорові губища. Чиста моя сіра корова! Я трохи не сказала: бицю, бицю! на хлібця!

Я одскочила од зеркала. Ще добре, що не висолопила язика та не вищірила зубів, бо хотіла придивитись, котрий зуб у мене вчора в ночі заболів. А вона волочить те покривало по підлозі, а в другій руці держить голку та чогось прямує просто до мене; втупила в мене свої здорові баньки тай питає:

— В вас багато собак?

Я аж очі вирячила на неї з дива тай кажу:

— Вже чого-чого, а сього добра в мене доволі: аж пять!

— Аж п'ять! Невже аж п'ять? — крикнула вона і своє шитво спустила на саму підлогу.

— Аж п'ять, кажу я; одна на ланцюзі коло стайні, а чотири бігає по дворі.

— То ви їх усіх приведете на моє подвір'я? То мені не можна буде й на свій двір вийти! — аж крикнула на мене.

— А навіщо-б я турлила оту собачу череду за сто верстов до Києва за возом та ще й у ваш двір! — кажу я, і почуваю, що вона мене вже сердить своїми гордовитими баньками та невічливими словами.

— То ви певно приїхали з села? — питає вона.

— Атож! А вже-ж із села, кажу я; я не тутешня.

— А дитий в вас певно з десятеро. Я не приймаю до себе на квартиру пожильців із дітьми. Діти кричать, верещать, пустують по дворі, лазять у мій садок, зривають квіти, крадуть овочі. А маленькі діти то плачуть, та ревуть та не дають мені ні читати, ні до ладу вишивати.

— Тьху на тебе, сатано! — думаю я. В тебе, бачу, діти й собаки то все одно, неначе їх одна мати родила. Та в мене було всього одно дитинча й те померло. Ви певно думаете, що се я наймаю квартиру? — кажу я до неї.

— А хто-ж із вас наймає? На вас же не написано, хто її наймає, каже вона гордовито; ходять, рипають ся, а квартири не наймають!

— А в вас, багато вже пискунів? — питає вона в Галі.

Галя почервоніла, осьміхнулась тай мовчить. А я таки не втерпіла, бо вже почуваю, що мене й злість бере за те, що ося коровище якась нехтує мною. Вона не знає, що я капітанша, може й краща за неї. Тай кажу: „Та вони осе тільки що побрались!“ „Ну, коли так, то може ще ми й будемо сватами, доки в вас не підуть діти. А як підуть діти, то я мушу вам одказати в квартирі. В мене в дома дерев'яні перегородки між кімнатами, то мені все чути. Жили в мене осе недавно оттам за тією стіною два студенти. Та як почали співати в ночі та ревти, неначе дві єрихонські труби, то я зараз їх і попроганяла з двору — каже вона. А що вже заправила за дві кімнатки з пекаренькою, то неначе за батька.

— Тай кімнатки ті не знать які! А пекаренька тісна, узенька, а ліжко для куховарки висить почепляне над столом; якісь московські „полаті“, чи що, бо не було й де притулити вже ліжка для слуги — сказала Галя.

— Та то, серце, ся пані Рибачкова попереблювала кожну квартиру на дві: поперебивала дошками кожну кімнату на дві тай почепляла якісь полаті чи сідала для слуг аж під стелею, неначе для курий, — сказав Радюк.

— Мабуть задля того, щоб краще неслись, — засьміялась Масючка; і наші сільські наймички з роду-віку-б не спали на таких сідалах. Се й справді якась геть-то мудра пані!

— А от зимою були вгніздились у мене за стіною актори з театра: актор, акторка та її сестра. Та було як прийдуть із театру та як почнуть верещати, змагати та лаятись, а

далі й битись лінійками! Він її плеще лінійкою, а вона його лупить, а сестра кидає на його стільцями, та обидві кричать, а потім ревуть та голосять, неначе сільські молодиці; або часом заходять ся співати та верещати. „Чи ви так співаєте? чи нема часом у вас мого ворога фортепяна?“

— Та як вам на ймення та на прізвище? — питає вона в Павла Антоновича. Як назвав себе Павло Антонович, то вона од разу насупила брови і чогось скривилась, неначе покоштувала кислиці.

— Та вона ж із тутешної бюрократії і, надійсь, уже чула десь, як по сальонах потріпують моє ім'я, — сказав Радюк; може б вона і на квартиру мене не пустила.

— Прощайте й вибачайте, що потурбували вас надаремно! — каже Павло Антонович, та мерщій з хати, а ми з Галею й собі давай швидше тікати. Од сієї вередливої пані і поли вріж та швидше тікай!

— Гордовита, бо вона велика цяця: цивільна генеральша — сказав Радюк; вона була за мужем за бюрократом Рибачковим, що був у Києві усяким „предсідателем“ та потім „банковцем“ та наудив рибки на сто тисяч усякими хабарями за добрих давніх часів!

— На сто тисяч! Ой Боже мій, як багато, я-б і не піднесла! — аж крикнула пані Висока.

— Виудив і ставок і млинок і вишневий садок і дім. А тепер його удовиця сидить у норі тільки та ссе лапу, обмачену в зібраний мед неначе ведьмідь. Покійник загриб собі ще й село на Волині Тецерички. З неї тільки й роботи, що з ранку до вечора вишиває поду-

шки та килими. А ляже в постіль, то читає до світа французькі романи. Вона обстелила й обвішала тими вишиваними килимами вже усі кімнати, а як тільки які квітки на килимку не припадуть їй до вподоби, тоді вона жертвує його на лотерію для убогих або на церкву: „на, мов, тобі, Боже, що мені негоже!“ А скупиндряга така, що кажуть, ніби то вона зимою топить у покоях так, що од холоду аж посиніє, та сяде з ногами на ліжко, обкутає ся укривалами тай вишиває щось у рукавичках, бо пальці без рукавичок дубнуть! А вже Італіянців, Французів любить, що аж пищить. Як прибуде яка французька трупа в Київ, то вона й кисне завсіди в театрі! І гроший на се не шкодує. Кажуть, що вона теперички стала морфіністка, і як пустить собі в плече морфину, тоді й вона сама стає ерихонською трубою, ходить по покоях, весела, аж підскакує, ще й пісні заводить. Ладна бігти хоч на вечериці або на досвітки. Раює аж вибрикує, неначе молода телиця. А на другий день, на сяке похмілля, вона стає такою ерихонською трубою, що од неї розбігають ся з дому слуги. Се не людина, а животина. Причепить їй роги та хвоста — то се стане стара бриклива ялівка.

— А які-ж іще ви бачили квартири? — спитала стара Масючка.

— Ой, серце, бачили ще багато, і багато гріха набрала на душу — сказала Лікерія Петрівна. Ото йдемо ми та зайшли в двір до якогось полковника Пришибитька. Огляділи переднійше квартиру. Квартира гарна й новенька та чистенька. Павло Антонович смикнув за дріт тай задзвонив. Нас впустив лакей з здоровими бурцями. Вони-ж

увійшли в прихожу поперед мене, а я зісталась по заду. Зачиняю двері та думаю: не буду-ж я витикатись наперед, щоб мене знов не прийняли за матір, хоч я ще й досі навіть ніде на весіллі не материнувала. Аж вискакує з дверей той полковник Пришибитько в білому кителі, і володимирський хрестик теліпається в петельці на грудях. Мабуть він і спить у тих хрестиках. А може надів, щоб перед нами почванитись.

Сей старий, з такими кудлатими бурцями, неначе начіпляв на щоки клачя, та сухий, та жовтий! Тільки злі, маленькі, чорні, кругленькі очка аж крутять ся. Він чогось не до їх обернув ся, а просто до мене. Виричав злі очка, крутить ними, як собака хвостом, неначе хоче мене з'їсти або застрілити тими очками. А потім роззявляє вершу тай витягує губища, неначе трубу. Я вже по очах бачу, що він злий і хоче лаятись, уже жду, що з того дула от-от вискочить і свисне куля. А він дививсь, дививсь, а потім як крикне на мене: „Ти куди лізеш“! Ви чернички усі дармоїдки. В мене на монастирі для дармоїдів нема нічого! Пішла геть! Геть із двору, волоцюго! — Я розсердилась, аж не стамилась, визьвірилась на його й собі тай кажу: Я й сама ладна давати гроші на монастирі, а не од когось там брати. Не кричіть лишень так на мене, бо й я такий офіцер, як і ви, а може ще й красший од вас“. Він витріщив дурні очка на мене, тай придивляється: думалось мені, що мабуть шукає очима, чи й справді не блищать часом в мене на мундурі тузики. А потім якось таки зараз опам'ятавсь, схаменувсь, обертається до х тай каже, та все сердито, неначе й їх лає.

„Я сими дурущами, сими кватирами не пі-
кляюсь. Нехай лиш моя жінка побалакає з ва-
ми“. Обернувся на ципиних старих ніжках тай
пішов, неначе поніс на кілку свою здорову,
лису, зовсім облїзлу голову.

— Се справді вам була притичина! Щось
воно вже дуже лихе, коли кожного так лає,
хто навернеться на очі. Ото скажіть, які бу-
вають лайливі люди. Се ви на такївського на-
скочили,— сказала Масючка з почуванням і на-
віть із споболїнням до Лікерії Петрівни.

— А то-ж! Коли дивлюсь, аж у двері
сунеться й шелестить шовковим подолом я-
кась товстуля, неначе здорова копиця сїна на
стефу, та така гладка, що і в шкуру не потов-
пить ся. Стала в дверях, та всі одчиняні нав-
стїж двері зайняла. На їй шовкова, чорна су-
кня аж лиснить, на грудях золота брошка зав-
більшки, як добрий кулак, ще й золотий лан-
цюх телїпаєть ся до пояса, такий довгий, що
ним можна й мого Рябка зализати. А воло-
таке вам товсте, неначе хто набрав повну ху-
стку маку тай підв'язав її під бороду. Очища
чорні, здоровецькі, а бровища загнуті та аж
кучеряві на кінчиках, неначе кучері в качура
на хвості. Поклонилась нам ввічливенько й за-
прошує в сьвітлицю. Ми й ввійшли. Вона про-
сить нас сїдати і сама сїдає. А в покоях гар-
но, гарно як у раю. Підлога паркетова ли-
снить, як скло. Мебїль горіхова, оббита черво-
ним плисом та мякенька. Я сїла та так і пір-
нула в пружини. Їй Богу, трохи нїг не задер-
ла в гору!

— Ото було б за що розказувати на селї,
як би ся оказия трапилась із вами — сказав
Масюк.

— Вони говорять за квартиру, а в мене очі якось несамохіть зорять по покоях. На стіні почепляний портрет певно самої господині, як вона була ще молода, бо на портреті вона гарна та кароока і не гладка. Рами широкі, обліпляні навкруги золотом. В кутках стоять фікуси, листаті та високі, аж під стелю. Коли, серце, зирну я в куток, аж там за фікусами з-за листу виглядає якийсь здоровий чи ідол, чи якась людська подоба, зовсім тобі голісінка. Стоїть, як мати народила, той ідол, обпершись ліктем об стовпець, ще й черево випнув. Нате, мовляв, дивіть ся. Мені аж ніяково було дивитись. Я аж почервоніла, так засоромилась, та, щоб не дивитись на ту непотріб, повернулась на кріслі. Коли оберталась, аж під здоровецьким зеркалом на мармуровому столі стоять знов якісь три красуні, голісінки, як мати народила, ще й пообнімались руками. Та вже й не дивилась добре, чи вони танцюють, чи хвицають одна одну, достоту так, неначе три коняки в спасівку, стулились головами та одмахують ся од гедзів. А в зеркалі одбивається ще три ідоли, такі самі достоту, ще й повернулись до моїх очей вибачайте, задом, неначе виставили на показ усі сім смертельних гріхів із граматки. Вони в трьох говорять, а я вже не знаю, куди й повертатись, тай сиджу, як неприкаянна спустивши очі. А та господиня все говорить та говорить та таким же тихим та приємним голосом. Певно дуже добра людина. Насьмілилась я знов тай думаю: а зиркну, чи не вгляну й тутечки десь у закутку таких образів, як у переднішій господі в Рибачкової. Шукала очима, зорила по кутках, по стінах. Ніде тобі нема й признаки образів,

тільки каторжні ідолиці тикають мені в очі свої розгорнуті граматки з смертельними гріхами.

Масюк зареготав ся на всю хату. Масючка й собі осьміхнулась.

— Павло Антонович назвав себе на імення. І ся чогось залупала очима, неначе щось пригадувала, але не скривилась так химерно, як Рибачкова. Мабуть вони обидві знають, або чули за Павла Антоновича, — сказала пані Висока.

— Мабуть і ся чула за мене якісь дурні слихи, але їй за той поговор, надійсь, байдужі-сїнько, — сказав Радюк трохи збентежений. Тільки я пересвідчуюсь, що мене і судять і гудять по сальонах.

— А за те-ж ми знайшли собі в того злого полковника та в доброї полковниці пречудову й недорогоу квартиру, — сказала Галя. Ось мамо, підете з нами та подивитесь.

— А я тільки гріха набралась по самі-сїньку шию, неначе вбрела десь ненароком в паскудний сьмітник, — бідкалась Лікерія Петрівна. — Ще й сонечко не зійшло, як я спокутувала гріхи, а осе хоч іди до черців та знов сповідайсь.

— То й висповідайтесь, — сказав Радюк. Добре, що недалечко й ходити.

— Я вже з роду-віку не піду з вами оглядати київських квартир. Набралась гріхів, як вівця репяхів. Буде мені в тямки ся проща аж до нових віників, аж до другої Петрівки.

— За те-ж мати мете про що розказувати знайомим сусідам аж до другої спасівки, — кепкував старий Масюк: настачите на всю околицю цікавих київських новинок.

— Але отсе ми зробили добру промашку по Києві. Я виголодивсь, не знаю й як. Ходім от обідати в ресторан — сказав Радюк.

— Хиба мене понесете на руках, а сама я вже не спроможусь дійти, — сказала Лікерія Петрівна. — В мене от-от незабаром нарядять ся пухирі або чиряки на підшвах.

— Тай ми не дійдемо. Ноги щемять, неначе їх хто ломакою молотив. Йдїть, серце, собі в двох із Галею, а ми пообідаємо в дома. Є ще в нас чимало всякого поживку; є ще ціла шинка з плічка, — сказала стара мати.

— А я-б отсе напилась питного меду липцю. Я таки з роду ласїйка і люблю солоденьке та смачненьке. Ой смачний же тут отой питний мед. Од тієї балачки та лайки з усякими Пришибитьками в мене аж у пельці посохло.

— Та ходім, Лікеріє Петрівно! Я вам дістану й питного меду й вина — сказав Радюк.

— Цур їм, тим ресторанам. Та мене обдеруть, як козу вовки. Тут у Києві за все плати окремо, і за простирало окремо, і за подушку окремо, і за отсей самограй окремо, і за якесь драпе укривало окремо, і за свічку окремо, і за те, що сядеш і один ступень ступиш — окремо — говорила Лікерія Петрівна.

— Та там же в ресторані не подаватимуть вам на стіл свічок та подушок — зауважила Галя.

— Та то я, бачте, проти того, що тутечки деруть за все, неначе діти з батька, — сказала Лікерія Петрівна.

Старі заходились коло плічка, а молоді пішли обідати в ресторан. Пообідавши в смак, вони пішли на прогуляння в Царський сад, довго гуляли понад горами, милувались видами на міст, на Дніпро, на Аскольдову могилу, що притулилась на терасі під горою в зеленому дерев'ї. Старий город пишав на горі за глибоким хрещатицьким видом, неначе виставляв проти гарячого сонця на показ усю свою дивну красу. Ціла група монастирів, церков, ніби завітчана букетами з золотoverхих бань та баньок, та позолочених хрестів, сяла та лисніла на масвому сонці, оперезана зеленими алеями на краєчку гір. Пам'ятник сьвятого Володимира неначе був намальований на оксамиті м'якого, делікатного, блакитного неба. Картина була лисняча, мигаюча, мрійна неначе золотий, зачарований вигляд у сні, або в казці. І молодий Радюк і Галя милувались до волі тими видами, були щасливі без краю.

— Який дивний звідсіля старий город. Неначе сю красу я бачу у сні, неначе слухаю чудову казку і бачу усі дива „Тисяча однієї ночі“, — сказала Галя, — а все таки, як пригадаю, що мені вже не вертатись до нашої Масюківки, то мене бере жаль. Я-б осе находилась тутечки, натішилась, намилувалась отсим усім тай до Масюківки годна-б вернутись хоч і зараз в той неглибокий яр із вербами, на ті милі пригорки понад ярмом, у наших тихий, густий та захистний з холодками вишневий садочок.

І маленький сутіночок не то задуми, не то смутку промайнув по її виду, по її карих очах. Вона одвела очі од лиснючого вигляду

і неначе бачила спущеними до долу очима і той тихий яр, і зелені верби на яру, і густий затишний, та запашний вишневий садочок.

— Ти, Галю, селючка з роду. Тим-то й перериває й потягує твою поетичну душу той ярочок та садочок. Забувай, серце, по троху той ярочок та вишневий садочок, бо ми мусимо з головою пірнути в сьому з верху тільки мрійному та лиснючому Вавилоні, в сій біганині та тяганині людського городянського життя.

Галя похнюпилась, похилила голову і трохки не заплакала.

Вони вернулись до дому і по дорозі купили для Лікерії Петрівни пляшку питного меду та пляшку вина. Лікерія Петрівна зараз налила стакан меду і дудлила, закинувши голову назад. Її куценькі, товстенські брови поїхали в гору і стали ще коротші неначе на лобі хтось посадив два гудзики.

— Ну, тай спасибі-ж вам за сей гостинець. Отсе-ж я заходжусь пянствувати серед сьвятого монастиря, бо дуже ласа з роду до меду, — аж гукала Лікерія Петрівна. Я таки добра ласійка. Маю сей гріх на душі.

А що, може й ви признались на сповіді на духу, як одна молодиця, що, мовляв, годувала в сьвяту пятінку на Параски дитину молоком та забулась і ложку облизала, — жартував Радюк.

— Ви пянствуйте собі на здоровячко, а нам же то завтра доведеться бігати по магазинах та скуповувати усяку всячину на нове Галине господарство: і мебіль, і самовар, і горшки й миски, — клопоталась стара мати.

І. Левицький. Хмари.

30

— І макогона серце не забувайте. Тут певне в сих Киян не знайдете ні макогона, ні друшляка, ні ковганки, бо то не село. Жарти жартами, а я їй Богу трохи чи не правду кажу, що не знайдете ні товкача, ні ковганки, бо сі київські ледащиці не затовкують салом борщу, навіть не заминають пшоном і не засмажують засмажкою. Обідала я иноді і в тих ресторанах. Борщ, серце, хоч свиням у корито або в помийницю. Пхе! — аж пхекала Лікерія Петрівна.

На другий день стара мати з Галею та Лікерією Петрівною цілісінський день вештались по магазинах та скуповували усяку всячину для молодих на нове господарство, і посуд, і мебіль і куховарське приряддя, і ліжка й деякі укривала й простирали, ще й набірали для Галі на всяке убрання. В вечері стара мати лежала на ліжку аж бліда, аж тлінна, трохи не стогнала, така була втомляна од того клопоту та біганини. В неї судомило ноги і все тіло обважніло, неначе од якоїсь важкої хвороби. Вся вага, усей клопіт для виправи дочки на нове господарство, на нове життя впало на її старі плечі і втомило її без кінця. Їй доконечне хотілось самій зробити обставу для своєї коханої дочки, щоб для неї у всьому була догода, хотілось самій усе розставити і поскладати і впорядкувати ще й надивитись своїми очима на те гніздечко, де довелось пробувати її коханій Галі.

Аж другого дня скінчилась та біганина. Аж перед вечером Олександра Остапівна й Галя вже зовсім скупились і поодвозили всі закупки на нову квартиру. З ними пішла дивитись на квартиру і Лікерія Петрівна. Стара мати

загадала зятеви зараз таки почепляти образи, а Галя почепляла вишивані рушники і пообвішувала ними обидва образи, якими старі її благословили, ще й лампадку почепила в кутку перед образами. В матері чогось була думка, щоб часом вільнодумний зять не поставив у куточку иньшого образа з иньшого якогось культу, або з культу Рибачкової Маргарити в купі з Фавстом із поцілунками. Порозставляли нову мебіль, почепляли завіси над вікнами, причепурили кімнати. Мати перехрестилась перед образами, помолилась і потім поцілувала Галю й зятя. Старі поздоровили молодих із новосіллям та вхідчинами. Щораз мати окинула оком сьвітлиці, чи все було гаразд, неначе вона сама налагодилась тутечки доживати віку, і всі, в купі вернулись у гостинницю перебути вечір та останню ніч. Лікерія Петрівна йдучи через подвірє, все оглядалась, чи не задумав часом полковник стріляти на неї десь із вікон або з дверей.

Стара мати і Лікерія Петрівна були такі потомляні, що ледви волокли ногами.

— Ой, коли-б уже швидше тікати до дому з сього Київа, — говорив старий батько. — Сей Київ утомить тебе, неначе лиха година.

А мати сиділа та журилась. Важка дума низько нахилила її голову. Завтра в ранці треба було розпрощатись із дочкою.

Напились чаю мовчки, невесело. Усі були потомляні і засмучені. Усі зарані розійшлись на одпочинок, бо в ранці треба було раненько вставати та виряжатись у дорогу. Усі спали міцним сном, потомляні клопотами. Одна Масючка спала тим тривожним легким сном, що ніби й спить, і неначе не спить, і через сон

почуває і втому та клопоти минулого дня, і журбу і жаль на серці.

Рано в ранці усі заворушилися у кімнатах, іще як почало зоріти й дніти. Почали влаштуватися та виноситися та складатися. Знов почалась довга без міри та клопітна тяганина. Знов три наймити й послужники потяглися по коридорах, неначе посунулась весільна перезва. Напившись чаю та влаштувавши й навантаживши повозки, усі стали перед образами і почали хреститися та молитися, на дорогу, щоб Бог дав добру путь. Стара мати, обернувшись од образів, плакала, неначе мала дитина. Галя й собі почала плакати. Мати вхопила дочку за голову, припала лицем до її плеча і нічого не говорила, тільки хлипала.

— Та не плачте бо, а то ще й я отсе заплачу, — крикнула Лікерія Петрівна. Хиба-ж ви таки справді на віки розлучаєтесь? Схочете, то через тиждень ізнов побачитесь.

— Прощай, дочко! Тенер у мене в покоях будуть без тебе і стіни німі, й вікна невидючі, — обізвалась мати.

— Ще що вигадайте. Не плачте, бо я ладна приїздити до вас хоч що-дня на одинки і з гребінем, і з днищем, і з кужілем. Будемо балакати та якимось себе розважимо, — пробувала розважити її пані Висока жартами.

Але на останніх словах у неї затрусивсь голос і вона ніби вже ковтала і слова й жарти, неначе щось здавило її в горлі і несподівано посотились по щоках сльози, неначе горошинки. Поцілувавшись із Галею на прощання, вона не вдержалась і сама заплакала.

Усі повиходили на подвірє смутні, аж сумні, і знов почали прощатись, готуючись сісти на повозки.

— Переїжджайте, зятю, до нас на прожитє тай будемо гуртом хазяйнувати, бо мені важко буде звикати без дочки в хаті, — сказала Масючка.

— Ох, мамо! мені либонь швидше книжки або папір у руки, ніж сільське господарство. Поганий з мене був би господар, — сказав зять.

Се бачте так! — обізвавсь Масюк із повозки. — Хто все носить ся з книжками, з того не вийде доладний хазяїн, а хто справжний хазяїн, та падкує коло сієї справи, той ніколи книжки і в руки не бере, в того книжок і заводу нема в домі. От наш сусід Малушкевич завів здорову бібліотеку, сидить та човпе над книжками і французькими, і німецькими й англійськими; скликає лїрників та записує од їх пісні, а його економи крадуть добро потай од його на всі застави, а мужики крадуть та підчосують прадідівський парк на десять десятин кругом дома, бо бачте, треба і підчосу на всяку господарську потрібку, то на тин, то на віря, то на обіддя ясенини, то на люшні та занози... А трапивсь добрий економ доглядач таки з своїх селян, та почав добре пильнувати, та глядіти, то злодії його і підпалили в ночі. Ледви сам із дітьми виплигнув у вікна, а три корови й пара коний, і вівці і свинї посмажились на печеню в пожежі. Беріть ся за щось одно, але туди кладіть уже всю свою душу, — гукав старий з воза в брамі, махаючи картузом на прощання.

— Се правда! Туди покладу всю свою душу, усі свої мрії, усі свої поривання, туди — в книжки, в науку, в просвітність рідного краю й темних мас, — майнула думка в молодого зятя.

— Прощайте! Зоставайтесь здорові, — крикнув батько з воза в брамі. Та коли приїдете до нас, то забудьте привезти мені усяких українських книжок. Я тільки їх залюбки й читаю.

— Господи споспішай і спострічай. Дай Боже час добрий. Щасливої дороги, — гукав зять із двору.

— Щасти вам, Боже, на все добре! — гукнула пані Висока з задного воза, витикаючись із за частоколу з дряниць і киваючи головою на прощання. Як прибудете до батьків, то не минайте й моєї убогої хати, а то розсерджусь тай три дні не говорити му з вами з пересердя.

XV.

Другого дня перед вечером молодий хазяїн зі своєю господинею сиділи в сьвітлиці за столом за чаєм. Чистенька невеличка сьвітлиця аж лисніла в маєвому теплому сьвітлі, що лило ся через вікна і грало на чистій недавно помальованій підлозі. Галя була зроду чистючка, як і її мати. В покоях було прибрано, вичищено й убрано. На двох образах у куточку Галя почепляла розкішно повишивані взірцями рушники. Над столиком висіло чимале нове дзеркало, а коло його по обидва боки так само висіли на ців'яшках чисті вишивані рушники і ніби ще більше звеселяли сьвітлу та веселу горницю. Під дзеркалом лежали тільки що накупляні нові книжки: Перший том Ляссала на німецькій мові та иньші книжки, які Радюк купив для себе: Шпільгаєнові „Лавами та рядками“, та деякі Дікенсові утвори, купляні для Галі, яких вона ще не мала спроможности прочитати на селі.

— Я дуже радий, що ти, Галю, вже перестала журитись та сумувати за своїми. Поживеш у Києві, то й звикнеш, — сказав Павло

Антонович, мостячись на стільці ближче до самовара.

— Мушу звикати. Милі батько — мати, а милий ще миліший, як кажуть селяни. Якби не ти, мій милий, я-б здається, з роду, з віку не виїхала з Масюківки, з батькової садиби, не то що до Київа, а хоч і до Парижа. Мені Масюківка вдесятеро краща од Київа, не то що од Парижа, — говорила Галя засипаючи чай в новісїнький чайник.

— То ти певно по своїй вдачі вже призначена для села, бо ти там родилась, там і зросла. А тим часом тобі судилась иньша доля: будеш зі мною вештатись по усяких містах; мусиш стати городянкою.

Галя поставила чайник на самовар і похилила голову: перед нею, ніби майнули якісь невидані иньші міста в якомусь далекому краї, міста чужі, з иньшими людьми, і вона на хвилину задумалась.

— От я вчора подав по міській пошті лист до Дунина-Левченка, дав знати про моє нове житло, то треба його й сподіватись. Сей прибіжить швидко. Чи є пак у нас що на закуску? — спитав Павло Антонович у Галі.

— Є ще цілісїньке плічкó шинки. А за паляницями можна й послати — сказала Галя.

Не встигли вони випити по стаканові чаю, як у дворі почув ся крик.

Полковник стояв на порозі і чогось кричав на дворника.

— Вже наш полковник викотив свою гармату і гуркотить на подвірю — сказав Радюк, заглядаючи в вікно; цікаво знати, на кого се він націляєть ся стріляти.

— Може влучає в наші вікна? Може се він як раз на нас хоче шпурляти кулями за якусь провину? — сказала Галя, оглянувшись до вікна.

— Хвалити Бога не на нас. Бог хранив якомсь. Се він стреляє на свого пришелепуватого дворника. А ондечки в хвіртку входить наш Дунин-Левченко. Одже-ж як раз він потрапить під кулі!

— Ой лишечко! Ще, борони Боже, й поляже от-там на дворі під кулями тай накладе своєю головою! — бідкалась Галя жартуючи.

Незабаром у сьвітлицю вступив Дунин-Левченко і поздоровкався. Його просили сідати за стіл.

— Що се в вас за хазяїн, такий крикливий, та галасливий? — спитав гість.

— Та ми оттут помістились і справді неначе під самою твердинею, під рулками гармат, — сьміявся Радюк; наш господар якийсь дуже опришкуватий та зазадіяка, страх як любить стреляти! — сказав Радюк.

— Я боялась, що й ви так і прокотитесь під його кулями, — сказала Галя, наливши стакан чаю і подаючи гостеві.

— В мене й не трудно влучити. Влучив би од разу, бо я не дуже то швидкий: несплоха втік би. Далеко б не забіг, — сказав гість, осьміхаючись. От і спасибі тобі, Павле Антоновичу, що дав мені знати про своє житло. Мені доведеться часто забігати до тебе, бо нам потрібна твоя голова.

— Ну в мене не така завбільшки голова, як копа, як казала пані Висока про свою голову, — сьміявся Радюк.

— Чи така, чи не така завбільшки, а все таки голова; будемо радитись гуртом, до якої праці нам ставати теперички. Мої іменини після завтра. Приходь, будь-ласка, до нас та побалакаємо та порадимось. Ще й мій тато й мама не виїхали. Мій тато тебе любить, — питав про тебе. І мама до тебе прихильна. Приходь же, не забувайсь. Надійсь, зійдець ся багато моїх товаришів та давнійших знайомих. Побачиш ся й з ними, поки не розлізлись по світу, як руді миші.

— Добре! прийду, але не сидіти му довго, бо моя жінка плакати-ме тут без мене з нудьги.

— От таки й плакати ме! А може й не плакати-ме? Се ще вилами писано, — сказала Галя.

— Та, сказати правду, в Києві жінки не дуже то плачуть та побивають ся за своїми чоловіками, бо в містах чоловіки не дуже то держать ся хати, — сказав гість.

— А я собі на лихо селянка, а не городянка. В селах, бачте, трохи иньші звичаї, ніж у містах; я передпочуваю, що мені навіть буде трудно звикнути до міста, при звичаїтись до тутешніх людей та їх звичаїв — сказала Галя.

— А вгадай, хто отсе тільки що тобі кланявсь? — сказав гість.

— Тимошкевич? Мірошниченко? — спитав Радюк навмання

— Кованько! веселий Кованько! — Питав, де ти оселивсь, — казав, що зараз таки до тебе зайде, — сказав гість.

— От і гаразд! Сей чоловіга і справді веселий, приємний, але він припадав мені до вподоби колись переднійше, а теперички вже ні; колись подобавсь мені своїми жартами та

безжурною вдачею, доки ми не поставили національної справи на поважний науковий ґрунт. Він здається, легковажна й легкодушна людина, хоч і приємна, бо весела та безжурна.

— Яка ладна повернути на жарт часом такі поважні речі, над якими б не личило жартувати, — перебив його розмову гість.

— Еге ж! Ти добре вгадав! У Кованька сі веселощі та жарти певно од того, що він їсть та не добре, і що його шлунок швидко перетравлює усякий поживок, та в його й кишені таки не порожні, і голова не заснована клопотом та журбою, — сказав Радюк.

— Либонь так. Я щось в йому не помічаю міцної підбійки в жартах та сьмішках, — сказав Дунин-Левченко, в перше на віку підводячи під критику свого знайомого.

— Яка там в його підбійка? Се в йому обрік грає, як кажуть на селі, то він і хвицає і брикає, й реготить.

Галя зареготалась, аж ложечку випустила з рук.

— От і мені заманулось побачити на свої очі того вашого веселого знайомого, який він на статі та на масть, — сказала Галя, сьміючись.

— То й побачиш незабаром. Сей швидко прибіжить до нас — сказав Радюк. — Іще як ми були студентами, я його дуже любив за його веселу вдачу, але він часом було вже геть-то настирається з своїми жартами. Так було обридне та остогидне, що я часом був ладен й тікати од його, або запиратись на замок. Отсе часом було по обіді лежу собі на ліжку та одпочиваю, читаю якусь цікаву книж-

ку. Він рип у хату! Та причепить ся з жартами, так і прилипне, як шевська смола.

— Кидай книжку та вставай! Ходім гуляти на гору до Володимирового пам'ятника. Лежить, отсе мяло, отсей лежень, неначе колода! Ходім! Вставай лишень — кричить він та ретотить.

Мені не хочеть ся вставати, бо я ще не одпочив гаразд. Тай саме начитав цікаве місце. Він мені перебиває, одриває мої напружені думки од книжки.

— Та одчепись собі! Дай, хоч дочитаю до кінця монольоґ, — було кажу до його.

— Кидай ік дідьку ті монольоґи та ходім на Владимірку, може там побачимо який монольоґ із чорними очима та бровами, — репетує він і вириває в мене з рук книжку та кидає її аж у другий куток так, що вона аж хурчить лиликами, мов горобець.

Я сержусь, одгризаюсь. Він хапає мене за ногу й смикає, а потім тягне з ліжка. Я хапаюсь за ліжко рукою. Він висмикує в мене зпід голови подушку і шпурляє нею в двері, а потім хапає мене за обидві ноги і цуприкує з усієї сили. А руки в його, неначе залізні. Я пускаю руки, і він мене стягує до долу.

Бачу, було, що мені не переливки, встаю й одягаюсь, бо знаю добре, що ся причепа, ся нахаба вже не одчепить ся од мене, напосядеть ся на мене ще гірше і зробить таки по своєму. На його находила часом нудьга. А книжок він не любив читати, щоб читанням розважити себе та розігнати нудьгу. Тоді він починав жартувати з нудьги і тим здається, розганяв її. Я було встаю і мушу одягатись

та чепуритись, щоб вволити його дурну волю, та йти з ним, куди потягне його пароксизм нудьги.

— Знаєш що! А ходім до Мірошниченка дражнитись та сьміятись із його. Певно-ота мацапура сидить та човпе, бо хоче бути магістром. Ходім та насьміємось добре, натішимось, а тоді вже потягнемо й його з собою на прогуляння. В трьох буде веселійше: будемо в трьох пересьміювати паннів на гулянні коло Володимирового пам'ятника. А там же і Дніпро, і калюжі на оболоні після повіддя, і села за Дніпром. Чудові вигляди! Се ж те чортовиння з бутвинням, яке ти любиш, — було каже він.

Я було вже йду з ним, куди він схоче, бо добре знав, що од його не одчепиш ся й не од'яжеш ся сплоха. Не воюватись же і не битись із ним. Йдемо ми сьміятись із тієї мацапури. Приходимо. Мірошниченко кінчав уже тоді курс і лагодивсь держати екзамени. Приходимо ми, а він сидить коло стола над писаними лекціями і неначе одуб й скаменів на стільці. Сей полтавець був здоровецький, плечистий та кремезний. Вид у його од сидні над лекціями став блідуватий, аж якийсь ніби пиллястий та попілястий. Він було повертає до нас свій вид, підводить темнокарі очі, тихі та спокійні, неначе в якогось буддійського сьвятого. На здоровій чорноволосій голові дрібненькі кучері аж лиснять проти вікна. Кованько ври-вавсь у хату з реготом та криком, неначе який бродяга вскакував із галасуванням у буддійський тихий храм.

— І сидить же тобі ося буддійська мацапура над лекціями в такий погсжий вечір!

Одягайся та ходім на Владимирку витріщати очі на паннів, — кричить Кованько.

Мірошніченко було втирить спокійні очі в Кованька і не обзиваєть ся й словом. Він і справді тоді був схожий на спокійну Буддичну статую, витесану з каменя. Кованько починав дразнитись із його.

— Ти хочеш бути магістром? Еге, хочеш? Признайся по правді? — зачіпає було Кованько.

— Ну, нехай і хочу. Що тобі до того? — обзивавсь Мірошніченко пронизуючи Кованька своїми сливинь чорними, спокійними, але вже сердитими очима.

— Ти дурнісінько тільки сидиш та нидієш над осіми шпарталами. Ти ніколи не будеш магістром, — дразнивсь Кованько.

— А ти звідкіль се знаєш? Тобі сьвяти сказали, чи що? — обзивавсь неохочо Мірошніченко.

— Мені се снилось у сні. А мої сни за всіди справджують ся. Швидче я буду абісинським царем, або нубійським архієреєм, ніж ти будеш магістром. Ож побачиш! Ож поназдивиш ся.

— Ну, то й будь собі чим там хоч, чи нубійським архієреєм, чи абісинським імператором, а мені дай покій, — говорив спокійним тоном Мірошніченко.

— Та, коли сказати правду, і ти сам швидче надінеш на голову якийсь нубійський турбан або якусь нубійську макітру, ніж магістерську тогу. І по правді сказавши, тобі така макітра та турбан багато більше б прияличували, ніж магістерство, — зачіпав Кованько.

— Нехай буде й так, а ти одчепись од мене, бо я діло роблю, — говорив Мірошниченко.

— Ба не одчеплюсь! Одягайся та ходім у трьох гуляти! Одягай ся таки зараз, бо мені хочеть ся на гору! — репетував Кованько.

— То йди собі здоровий, як тобі хочеть ся. Я тебе й не держу. З Богом, Парасю, коли люде трапляють ся.

— То сеж ти й є та людина, що мені трапляєть ся! Ходім бо! Таки зараз ходім, бо мені страх, як хочеть ся йти на гору!

— Отсе причепилась причепа! Мені ось треба готувати лекції на екзамен.

— Позакидай ті лекції ік дідьку! Нехай дідько вчить ся по їх, то він багато краще видержить екзамен на магістра, ніж ти. Ти магістром ніколи не будеш, не будеш з роду, з віку! Тільки марно гаїш час та марнуєш сили! Не будеш, не будеш!

І Кованько було хапає з реготом пісочницю і висипає ввесь пісок на Мірошниченкові лекції. Мірошниченко було повертає спокійно погляд і пильно дивить ся на купу піску на зшиткові.

— Здурів, зовсім здурів, коли ще часом і з роду не був навіжений. В тебе тільки одлички од дідька, що твоє людське обличчя, — було каже Мірошниченко.

— Та вставай бо, та ходім із ним гуляти, бо ти-ж добре тому відомий, що од його й не одчепиш ся, й не одхрестиш ся, й ні на який спосіб не одкараскаєш ся.

— Се чиста чортяча спокуса, а не Кованько! — було говорить Мірошниченко, встане зза стола та й одягаєть ся.

— Аби стало по мойому! Ходім же швидче на гору. Або зайдім іще до Шелеста: Пожартуємо та подратуємось трохи з ним, — було каже Кованько.

— Ну, дай нам покій! Отсе-ж так заходимось ходити по хатах із жартами неначе колядники з колядками або якісь щедрівники. Ще часом дістати можеш замість коляди потишника, — було кажу я до нього.

— Се правда, що сей Кованько якийсь навіжений, чи пустотливий, неначе маленький хлопець. Цікаво-б подивитись на нього, який він на масть, — сказала Галя.

— Побачимо незабаром, бо як перечує через кого, що я в Києві, то й зараз прибіжить, щоб подивитись на тебе, — сказав Радюк.

— На мене? Хіба-ж він тутечки не бачив такого дива, як я? — сказала Галя.

— Ти, бач, диво не тутешнє, а з Масюківки, то, надійсь, дуже зацікавиш його, — сказав Радюк.

— Не бажала-б я зацікавлювати такого налазливого та в'їдливого штукаря. Він чогось уже мені й не припав до вподоби, хоч я його ще й не бачила і в вічі.

— На його часом находить якийсь нервовий пароксизм жартів. Як раз уже зачне жартувати, то певно й сам не вдержить себе й не спроможеться накинути на себе гнущечку, — сказав Дунин-Левченко; — се все одно, що істеричний сьміх.

— Одже ти чи не правду кажеш. Ще як був він у гімназії, то чеплявся із жартами до своїх двох менчих братів так, що вони його зненавиділи і не говорили з ним і не здоровкались із ним. Як було часом найде на нього

сей нервовий пароксизм, то він як почне чеплятись до котрого брата: смикає його, тягне за ноги з ліжка, видає з рук книжки, піднімає на сьміх, кепкує, глузує до-ти, доки той не втече з кімнати. Тоді він ходить за ним слідком по садку, по дворі, та знов щось докладає, знов смикає, сїпає, клює, як шуляк Прометея, та все регочеть ся. Було знущаєть ся з їх, як котеня з мишей. Батько мусів попереводити двох менчих хлопців у крило до пожильців і оселити їх нарізно, бо малі брати не схотіли з ним жити в купі.

— Се справді якась проява, а не штукар! Я почуваю, що вже його чомусь не люблю, якась стала неприхильна до такої неприємної нахибної людини, — сказала Галя.

— Щось у його жартах є настирливе, навратливе та в'їдливе, таке що надопече людині гірше за лайку та бійку. Він і не змагавсь, і не лаявсь і не бивсь із братами, але остигид їм сьмішками та смиканням гірше за бійку та за лайку. І брати його зненавиділи і не говорили до його і навіть обминали його на улиці. Та вже як він підріс та порозумнішав, тільки тоді перестав в'їдатись та чеплятись до братів, і вони знов перейшли з крила до батька, — говорив Радюк.

— А вже як розвеселить ся та розреготеть ся з чого, то реготить тай реготить, чи є чого, чи й нема, неначе з ним трапилась якась істерична хвороба. Я вважаю на сї пароксизми його сьмішків та жартів, як на щось хоро-блєве, — сказав Дунин-Левченко.

— І справді коли кажуть, що душа міру знає, то в Кованька душа не знає в сьому

І. Левицький. Хмари.

31

міри, — сказав Радюк. Є в нас жартуни якісь добрі, добросердні, що жартують без образи чийсь там особистої, є такі, що як пожартують зі старих людей, то ще й зараз просять вибачити за жарт. Кованько, здається, не з таківських штукарів. Його штукарство й не гоголівське, бо він не карає сьмішками поганих людей, а усяких, навіть дуже поважних і добрих. В йому я не примічаю добросердя в жартах, а примічаю примітку чогось жорстокого, егоїстичного, — сказав Радюк.

— А я отсе слухаю вас та вже й починаю чогось ніби сердитись на вашого Кованька, неначе він отсе й мені вчинив щось неприємне, неначе й мене або зачепив, або наглузував ся з мене, або з Лікерії Петрівни, або з тебе, — сказала Галя, допиваючи також чаю.

— Та то наші оповідання за сього причепливого жартуна зачепили несамохіть твоє добре серце, заворушили твої добрі почування, — сказав Радюк; але ти, серце, нам не дуже йми віри, доки сама не побачиш на свої очі, не пересвідчиш ся своїм власним розумом, що то за людина той Кованько, — сказав Радюк.

Не встиг він скінчити своєї розмови, як раптом одчинились двері і в кімнату неначе вплигнув Кованько. Він осьміхав ся піднявши високо в гору вуса й верхню повну рожеву губу. Широкі білі зуби виставились усі ніби на показ, неначе він ніс їх на своєму виду поперед себе і показував усім на показ. Галя тільки й примітила переднійше за самого гостя ті широкі зуби, неначе два рядки білих лопатнів.

— Вечір добрий, пане господарю! Не ждав, не сподівав ся? А ми й тут, чи ви раді, чи не раді гостеві! А ми вже й тут! — говорив і сьміявсь Кованько.

— Раді, раді! Просимо до чаю! Будь гостем у нашій новій господі, — просив Радюк; се ось рекомєндую тобі свою молоденьку жінку хуторянку, Ганну Іванівну Радючку.

— Чув, чув! Я все чую, бо мені Бог таке чутке вушко дав із роду, — говорив Кованько, подаючи Галі руку і здушив її за руку так, що вона трохи не крикнула й не підскочила.

— Я радий, дуже радий з вами познайомитись, — промовив Кованько.

— І я рада бачити й знати товаришів мого чоловіка. Сідайте-ж у нас!

— „Щоб старости сідали“ як приказують у Масюківці, — сказав Радюк.

— Ну, трохи ще рано дбати за старостів! треба подождати, доки трохи вияснить ся, — сказав Кованько, привитавшись до Дунина-Левченка.

Галя почервоніла, як маківка: їй стало трохи сором. Вона заметушилась, налила чаю і поставила перед гостем.

— Та як у вас тут гарненько в кімнатах! І рушники на образах, та ще як гарно повишивані. Се певно ви, Ганно Іванівно, навезли з села. Як веселенько од їх у кімнаті! — говорив Кованько.

— А тож! Навезла в Київ нашого хуторяньського добра, — обізвалась Галя.

— Чом же ви не натикали за образ, чогось, уже й не знаю, чого, бо я міська людина.

Щось там на селах затикають за образи, чи зілля, чи якісь зела? — сказав Кованько.

— Може васильки, гвоздики та чорнобривці? — сказала Галя.

— Так, так! васильки та якісь гудзики, чи гвоздики. Я колись був на селі та заглядав у хати через поріг, то бачив за образами щось натикане таке кострюbate, але що воно там натикано, то я гаразд не придививсь: чи пшениця, чи просо, чи морква, чи якісь будяки. Здаєть ся, стреміли там і будяки та якісь колючки, — говорив і реготавсь Кованько.

— Та то певно ви бачили за образами маковіюве зілля, колючі отсі миколайки та петрові батogi — сказала Галя.

— Певно батogi, бо були довгі аж теліпались на стіні, — говорив Кованько.

— Ну, ти вже й справді наговориш три мішки гречаної вовни про сьвячене маковіюве зілля. Ще добре, що тебе не чує наша сусідка, пані Висока. Вона-б отсе дала тобі джосу за сьвячене зілля. Се-ж для неї був би страшний лібералізм, — сказав Радюк.

— Я, сказати по правді, не тямлю смаку та поезії в сих сьвячених сільських зіллях та зелах, тай в поезії самого села, хоч і моя мати носить сьвятити зілля на Маковія, — сказав Кованько.

— Бо в вас городян нема вже сільської поезії од усякого зілля, — сказав Радюк. Ви не тямите правдивої поезії села, хоч і посилаєте сьвятити зілля на Маковея, ви вже потроху втрачуєте саме нюхало, здатне зрозуміти дух сільської поезії — сказав Радюк.

— Ви кажете, що не тямите поезії села, а я й сплю й бачу свою Масюківку. Летіла-б

туди ось таки зараз, і вже й не знаю, чи звикну я до вашого Києва, — сказала Галя.

— То тим, що ви зросли в селі, — говорив гість; а я городянин із діда й прадіда й прапрадіда.

Кованько пив чай стакан за стаканом і тріскав паляницю на весь рот. Очевидячки він виголодався. Галя примітила се, догадалась, що він голодний, пішла в комірчину і принесла на полумиску чималий шмат шинки тай поставила на столі, припрошуючи гостей закусити. Потім винесла пляшку червоного вина.

— Отсю сільську поезію я люблю і вважаю на неї більше, як на усяке поетичне зілля. Страх як люблю сільську шинку, печену в житньому коржі. Люблю, що вона пахне колендрою, — говорив Кованько, одкроявши здоровий шмат.

Він заходивсь теревити шинку на весь рот, на всі свої здорові зуби з вовчою жадобою. Шинка зникала в здоровому роті¹ неначе він кидав її в вершу або в лантух. Білі здорові зуби терли мясо, аж шинка пищала в роті. Щось животинне було примітно в його здоровому апетиті, в завзятій праці пащекою та щелепами. Здавалось, ніби то наминав вівцю вовк, або яка иньша хижа животина.

Од цікавого Галяного очка не потаїлась ся животинна прикмета в гостеві, і вона цікава кмітила, як Кованько неначе махав щелепами та зубами та широкими губами, буцім-то молотник махав ціпом.

— Чи вже напители собі яку службу, чи й досі бурлакуєте? — спитав у Кованька Дунин-Левченко.

— Напитую і вже неначе б то і знайшов, — говорив Кованько, не перестаючи махати зубами. — Обридло тинятись без роботи.

— Чи добре місце напивав? — спитав Радюк.

— А вже ж добре! Я не шукаю місця, од низу, а просто од верху: або столоначальника, або якогось директора чи предсідателя, щоб, бач, швидше потрапити в губернатори, а то і в сенатори, — говорив Кованько і разом із тим і їв і сьміявся.

— Ну, се ти жартуєш! Не так то швидко знайти і багато нижче місце, — сказав Радюк.

— Або таке місце, або ніякого. Я ось і молоду собі назнав. Візьму за нею прездоровий дім, пишно обставлений. На горіщі стоїть казан із водою, а з казана вода проведена в крани і в пекарню, і в умивальню, і скрізь по дворі, і в станю, і в возовню, і в льох.

— Навіщо ж уже та вода в возовні та в льоху? — спитала Галя, сьміючись.

— А щоб діжки та кадовби з варевом наливати! Хіба ж сього не потрібно?

— Та ти певно помиливсь! Мабуť позабував. Мабуť у тім домі вода тече не з горіща, а з долу, як по долині на мочарах на Либеді, де в хатах вода тече з джерел, так що в хаті стає на долівці криниця, а в сінях ставок, ще там і качки полощуть ся, — жартував Радюк.

— Овва! Візьму я такий дурний дім! Знайшов дурня. А який екипаж я беру! Які баскі коні беру в приданне! То не ваші сільські доморослі шкапи свого хову, а заводського хову, — говорив Кованько.

— Ви й справді осе женитесь? — спитала Галя.

— А тож! Навіщо мені вас дурити чи ману пускати? Я й справді незабаром ожениюсь, бо вже маю на приміті молоду.

— А та панна не піднесе вам часом печеного гарбуза? — спитав Дунин-Левченко.

— Я й гадки про гарбуза не маю, та ще й печеного; прийшов, побачив, побідив, говорив Кованько.

— А хто ж твоя наречена, чи молода? Можна про се спитати? — говорив Радюк.

— Не скажу! — нехай кортить. Потім скажу.

— Скажи бо по правді, чи ти справді вже напивав собі місце, бо осе й мені доведеть сядесь його напитувати, — сказав Радюк.

— Буцїм би — то так, що й знайшов, але як не посадовлять мене за столоначальника, то я на иньше місце й не сяду. Я вже один настоятель на се місце, — говорив Кованько.

— Ну, в тебе правди ніколи не допитаєш ся через твої жарти, — сказав Радюк; у тебе правда все якось неначе повита якимсь туманом чи жартів, чи нещирости, прикритої жартами.

— Ще що вигадай! Щирійшої од мене людини і в світі не знайдеш. В мене що на умі, те й на явищі, як у п'яного — сказав Кованько, кидаючи на стіл ніж та вилку і підвівши свої чималі веселі, трохи вирячені й блискучі, наче скляні, сірі очі.

Він одсунув на бік чарку, вхопив стакан, налив до половини його вина і випив, од разу неначе нахильці.

— От я й пополуднував у вас. Буде, годі! душа міру знає, — сказав Кованько, втираючи губи й вуса.

— Як не приємно мені в вас сидіти, але час мені до дому, — сказав Дунин-Левченко, встаючи з стільця: тай гарно-ж у вас у покоях. Чисто, вибіляно й помальовано. А в нас же то все, запущено в домі, не біляно й не мазано, й ніде не мальовано. Мій тато чогось осе на старість зовсім якось осунув ся. Не забувайте ж, панове, що після завтра мої іменини. Приходьте так над вечори, але не пізніть ся. Я певний, що назбираєть ся моїх товаришів чимало, бо вже багацько з їх повидержувало екзамени. Приходьте й ви, Ганно Івановно! Моя мама й сестра будуть вам раді.

— О, спасибі вам! Нехай вже иньшим часом ми в двох прийдемо до вас, бо, як я бачу, в вас буде сливе саме — за — себе паничівське товариство, — обізвалась Галя.

— Нам доведеть ся побалакати про дуже поважні справи, — сказав Радюк; час би вже нам заходжуватись до роботи, до практичного чогось. Уже в Петербурзі Костомарів та Куліш почали видавати для народа книжечки на українській мові, відомі метелики. Треба б нам побалакати, поміркувати і взятись хоч за сю справу з завзяттям.

— То прийміть і мене до своєї спілки. Ти, Павле Антоновичу, писати меш для народа метелики, а я фейлетони, бо се теж метелики. Ти по сільський, а я вже по своєму, — по міський. От і будемо в спілці та в супрязі до загальної праці.

— Ну, се не дуже гарний буде для нас спільник та супряжич, — сказав Радюк.

— Ще й який гарний спільник вийде з мене. От побачиш! — жартував Кованько.

— А з вас і справді вийшов би пречудовий фейлетоніст! — аж крикнув Дунин-Левченко. Не забувайтеж і ви про мої іменини. Приносьте свої фейлетони, — просив на прощанні Кованька Дунин-Левченко.

— Добре! — спасибі за пам'ять! Як не вмиру до завтра, то прийду.

— Тільки як йти меш, то покинь дома свої фейлетони. Замкни їх у скриню на замок на два зводи, щоб часом не повтікали та не потягли слідком за тобою гості на іменини, — жартував Радюк.

— Добре, добре! Але вже й мені час до дому. Ходім разом. Прощайте! бувайте здорові! — спасибі за шинку та за сільську колєнду! — говорив Кованько, прощаючись із Галею.

І вони похапцем одяглись і вийшли.

— Та стережись там у дворі, щоб часом не вискочив із дверей наш навісний полковник та не застрелив тебе зі своєї гармати! А то ще твої фейлетони і носи задеруть он тамечки серед двору, — говорив Радюк.

— Ще побачимо, чий батько дужчий: чи його гармати, чи мої фейлетони, — кричав із двору Кованько: може не мені, а йому доведеться, задригати ногами од моїх фейлетонів, бо сей полковник обшахрував полк та з того й стулив собі осей дім, та ще узяв багату вихрестку, а вона йому приліпила до дому ще й другий дім. Мене нехай стережить ся та недуже нехай влучає.

Радюк із Галею вернулись у кімнату. Галя кинулась мити посуд, та пробирати

зі стола усякі недоїдки та недопитки, неначе якісь переїди після товарики.

— Ну, як же тобі здавсь мій веселий товариш? — спитав Радюк у жінки.

— Сказати по щирій правді твій веселий товариш чомусь не припав мені до вподоби таки од разу, хоч він і веселий, і реготить і сьмішить. Щось є в йому таке, що мені од разу не сподобалось. Як тільки вступив у кімнату, то мені здалось, неначе він підняв на вила тай несе поперед себе свої здорові щелепи та зубища, як от на току піднімають у гору на вилах снопи кидальники та подавальники. Рот сьмієть ся аж на кутні зуби, зза тих зубів, бачу, виглядають здорові круглі врячені очі, блискучі, неначе окляні. І ті очі чогось сьміють ся до мене. Все неначе в його веселе, але в загалі його довгобразе зателепувате та чисте лице мені чомусь стало не сподобне й неприємне.

— Товариші в нас його любили за його веселу вдачу, хоч він і причепливий та аж в'їдливий зі своїми жартами, але не вважали на його, як на поважну, статковиту та помірковану людину, з якою можна побалакати про якісь поважні справи. Він престо ненавидить усякі поважні питання і од їх поз'їхає без сорома, або зараз глузує з їх, повернувши усю справу на жарти. Ти ж чула де що з його поглядів.

— Се правда, — сказала Галя, але як же то оті веселі жартовливі зуби перетерли таку поважну річ, як ота тверда наука, коли він скінчив курс?

— Ся псяюха талановита, хоч ніби легенька на вдачу, як перце. Кованько з тих,

що бють летючу й котючу опуку, як кажуть на селі. Здатність у його до науки здорова, але він усе хапав вершки, хапав усе якось із верху, не сягаючи до дна, до ґрунту. А колиб у його була дужча здатність сягати глибше до ґрунту, він пішов би далеко. Але він незугарний і нездатний спинитись на чомусь одному, скласти собі якісь ясні тверді й міцні пересвідчення. Се людина, як бачиш, зовсім безпринципна. Се метелик, що весело й безжурно порхає на сонці, бавить твої очі, аж весело дивитись, але він тільки черкнеть ся об усе крильцями і навіть ніде не притулить ся, не сяде і ні на чому не всядеть ся гаразд.

— А мені він чогось показавсь не метеликом, а більше якимсь вовкулакою, як почав трошити шинку на всю пащеку та облизуватись. Мені чогось здалось, що то вовк трошить здоровими міцними зубищами ягня. Щось у йому є животинне, неначе він задля того й животіє на світі, що б у смак попоїсти, попити, попоспати та нажартуватись і нареготатись. В рівні з ним Дунин-Левченко зі своїми тихими мрійними очима неначе сьвята та божья людина.

— Така як ти, серце, була, зараз після того, як прочитала Діккенсового „Містера Миколая Ніклобі“. Памятаєш?

— Спасибі тобі за комплімент, але твій Кованько ще й неначе трохи брехливий, бо все щось плете, чого я гаразд не втямила, плете щось схоже на „сім мішків гречаної вовни“.

— Твоя правда, але тільки трохи. Кованько і справді з тих штукарів, в яких ніколи гаразд не допитаєш ся правди, бо він усе повертає на жарти, про що не спитай, і одбрі-

хуєть ся та прикриває правду, неначе якоюсь мрякою з жартів. Але часом забудеть ся тай скине з свого язика ту мряку, якось ненароком прохопить ся тай скаже правду. Се буває з ним, як він або дуже голодний, або трохи слабий, або роздратований й злий.

— Як слабий, то говорить правду? Се, щось сьмішнійше, за самого Кованька, — сказала Галя і зареготалась на всю кімнату.

— Таки справді так! Як здоровий, то все бреше, а як слабий, то каже правду, бо тоді кат-ма в його снаги до жартів: обрік в йому тоді не грає.

— По мойому, нехай би він краще все нездужав та слабував, аби тільки казав правду — сказала Галя і зареготалась знов на всю кімнату. Я людина сільська і не дуже то вчена, багато дечого не тямлю; але чогось мені почуваєть ся, що сей веселий Кованько ненадійна людина, бо нестатковита, а може й шкідлива, чогось він мені не припав до вподоби дуже й дуже!

— Може тобі такі гадки підказує твоя жіноцька природжена вдача, бо ваша вдача, та ще сільська прониклива та спочувлива і часом угадує дещо наперед, як далекосяглий розумний чоловік. А для мене сей Кованько тільки веселий товариш, правда трохи легкодушний та легковажний в жартах, навіть за всякі поважні принципи та пересвідчення. Він і на вдачу неопришкуватий, непалкий. Ввесь його пал пішов на веселі жарти. Се звичайний український веселий реготун та безжурний шукач.

— Дай Боже, щоб я помилилась. Може я й справді хуторянська людина і не знаю газд городян та ще й просьвічених, — сказала

Галя, і почала виносити посуд до другої кімнати та ховати його в шафі, а потім вийшла в пекарню до куховарки, щоб попідкуватись вечерею.

Молодий Радюк приліг на новенькій канані, оббитій темнопунсовою оббивкою, поклавши чорноволосу голову на вишивану подушку і закурив папіросу. На дворі вже смеркало. В кімнаті густійшали тіні по кутках. Тільки червоне мавве небо на заході неначе горіло й жевріло як жар, і кидало горячі жарові одлиски на чимале дзеркало та на вишивані рушники по обидва боки дзеркала. На ясній вишиваній подушці в Радюка чорні кучеряві васильки вилися молодим хмелем, але на його високім гладенькім, неначе виточенім із білого мармуру чолі над самісінькими бровами в перше виникли два тоненькі зморшки, перша прикмета жонатої людини, неначе в їх закутав ся перший в житті клопіт людини, якій треба думати-гадати вже не про себе одного.

Несподівані запросини Дунина - Левченка до себе викликали в його голові думи. І пішли його думи за думами, неначе журавлі в небі повились ключами, не швидко, помаленьку з журливим сутінком журавлиного вуркотання в вечірнім синім небі.

— Треба буде сьогодні в товаристві зачепити питання про наші національні й просвітні справи. Як отєї тіні закутали мою нову прибрану сьвітлицю, так закутали ніби важкі чорні хмари Україну. Зібрались ті сумні хмари з усіх усюдів і давно вже заступили нам ясне прозоре небо і закутали в тінь та мряку наш рідний край. І хто розжене ті сумні хмари? І звідкіль польлеть ся сьвітло на наш край? На-

родні маси тільки що недавнечко визволені з панщини, темні й непросьвітні. Просьвічені верстви байдужні до долі рідного краю, позбавані з пантелику, а часом виявляють себе й шкідливими. Історія заплутала ще гірше сю плутанину. Сусідні народи нашкодили нам своїм безглуздим вмішуванням у наші справи та ще гірше поплутали їх.

Радюк важко зітхнув. І його гострі про-низуваті карі очі неначе од разу припали ро-сою. Він кинув думками в далеку давнину, в далекі минулі часи, неначе хотів там ви-шукати відповідь на свої журливі питання, пе-ребіг думками давню історію і зауважив скрізь культурний широкий розвиток через просьвіту через знання, та науки.

— Се одно й єдине джерело, звідкіль польетъ ся сьвітло на Україну. Просьвітність та наука! „Люде тим погані й злочинні, й лихо-дійні, що не тямлять нічого, нічого не знають про те, що вчиняють“ — казав іще Сократ. „Як тільки в їх буде знання і вони втямлять, що то таке добро, краса, правда й добродіє, тоді вони одвернуть ся од усього неладного й злочинного, і привернуть ся до правди, краси, добра й добродіє“. Се сьвята правда! Усе лихо сталось од нетямучости. Знання й про-сьвітність — се одні й єдині золоті ключі, я-кими ми одчинимо сьвітлий рай для нашого краю, рай повний всякого добра, повний щастя й радощів, де не буде ні голоду, ні старців, ні бідноти, де всім буде добре, де буде мир-нота й спокій і не буде ні залежности, ні не-залежности, не буде ніякого ворогування, бо настане золотий час рівности й просьвітности.

І молодий красунь неначе потонув думами в тій золотій імлі наступаючого кращого часу, потонув думами в поезії мрійної доброї долі. Сьвітлі ідеали, сьвітлі картини, одна краща й пишнійша за другу, то з'являлись, то зникали перед ним. Він опам'ятався і підвівсь. Час було виражатись у гості до свого товариша. Причепурившись перед дзеркалом, він попрощавсь із Галею і вийшов із кімнати.

— От і загаявся через мрії. Затого вечір буде. Затого смеркне. Хотілось би завидна дочвалати до іменинникового двору, думав Радюк, — хапаючись і хапком скочив на дорожку та покатав іще по видному до товариша.

Здоровий дерев'яний дім Дунина-Левченка був на Липках, де тоді проживали сливе вишнєво самі аристократичні сім'ї, усякі полтавські, чернігівські та здебільшого київські спольонізовані дідиці. Дім був стародавній, схожий на доми по селах, у дідицьких багатих оселях. Старомодний сільський танок із чотирма дерев'яними кольонами виступав сходами на тротуар, а дім стояв трохи осторонь, одгороджений од вулиці невисокими залізними штахетами, через які попід стінами манячили зелені кущі рожі та жасміну.

Через одчиняну хвіртку Радюк углядів, що в садку манячили молоді товариші, й сам Дунина-Левченко стояв недалечко од хвіртки і махав до його брилем. Радюк, прикатавши, пішов у двір і зайшов у садок. У садку на лавках сиділо кілька душ молодих товаришів та студентів. Декотрі ходили парами по нечищених доріжках та зарослих травою стежечках. І двір і садок були занехаяні, занедбані. Старі груші та яблуні буйно росли на волі, постікали в хо-

лодку, росли, як хотіли, попереpletувались гіллям, гніздилися верхами одні над другими, неначе стіснявалися, вступали в битву за свої місця. Кльомби квіток позаростували лопухом, чорнобілем та кропивою. А з буряну ледви виглядали квітки, лелії, розкішні рясні півонії, тюльпани. Штахети, якими був одгороджений садок од просторного двору, почорніли, пови-смикувались і місцями повалялись до долу. Здорові дерев'яні стані та возівні з галерійками та кольонками перехнябилися, аж погнулись, а кольонки, одна вища, друга нижча, стреміли в такому неладі, як ступи в млині саме тоді, як вони товчуть просо та підскакують. Усе було пообдиране, счорніле. На стінах дому штукатурка подекуди пообсипалася, залізна покрівля скрізь повигорювала й счорніла. Подвір'я заросло травою. Попід барканами росли зелені лопухи та кропива. Деся вихопилася навіть собача бузина. Смерком вигляд здавався іще сумніший.

Син казав правду, що старий Дунин-Левченко все осовуєть ся та осовуєть ся, неначе історія давнього козацтва та його нащадків, сьогочасного українського дідицтва, — подумав Радюк, озираючи подвір'я та поплутаний зарослий старий садок.

Радюк привитався до іменинника і тричі поцілував ся з ним. Молоді гості повставали з лавок і попростували до гурту. Почалась розмова та привітання.

Всі поздоровляли Радюка з оженінням, бажали йому щастя, долі в новому житті. Ті що окінчили курс, були незвичайно веселі; говорячи, розказували про свої вдатні чи незояві вдатні останні екзаміни. Усім очевидячки

було весело. Маєве повітря ворушило і без того ворущливі молоді нерви. Весела голосна розмова, веселий нездержний регіт аж розлягавсь по старому садку.

— Але жарти жартами, та отсе, коли ми випадком зібрались, то при сій нагоді було-б варто побалакати нам про щось поважнійше, — сказав Радюк; ми-ж отсе незабаром розійдемось і розліземось по світі, як руді миши. А поки що поговорім, до якої праці нам ставати.

— Добре, добре! — тільки коли-б часом не принесло Кованька, бо він не дасть нам поговорити до ладу про наші справи, — говорили молоді паничі.

Вискочив із дому старий лакей і запросив усіх у покої на чай. Молодий Дунин Левченко вхопив під руку Радюка і повів у покої. За ними юрбою з вискоком та трохи не з вибриком побігли молоді гості на парадний прихід од улиці.

Старий лакей одімкнув двері і впустив у покої сю веселу юрбу молоднечі. Вона одразу сповнила старі просторні, але мертві покої шумом та гамом. Дім був старий і не лагоджений вже може кільки десятків років. В здоровій залі два кутки осіли. Підлога погнулась і пожолобилась. Вікна покривились на бік, неначе нездужали і терпіли велику муку, аж скривились. Старомодна, дорога, але важка й завальна мебіль стояла неначе в горі і насторочилась бігти на низ, неначе череда сходила з горбика в долину, а по другий бік старомодний довгий фортеп'ян неначе опустив у низ довгого хвоста і заткнув його в куток. По закутках на шпалерах проглядали плями,

І. Левицький. Хмари.

32

неначе хто позапинав їх попід стелею географічними картами. Тільки дві гарні копії з портретів козацьких полковників прикрашували стару залю.

Весела компанія розсипалась по залі і неначе збудила і дрімаючу завальну мебіль, і ніби старого недужого діда з хвостом, що вже вижив свій вік і слушно опустил свого хвоста в куток.

Молодий Дунин-Левченко повів гостей в столову. Вони перейшли через невеличку довгу кімнатку, схожу на коридор. Через одчинені в бік двері здорової бібліотеки виглядали шафи з книжками, високі до самої стелі. Ввесь коридорчик і бібліотека були суспіль обставляні шафами. Дід молодого Дунин-Левченка був вольтеріянець і ліберал.

Веселе товариство на дорозі нагукало здоровим шафам і Вольтерови і Дідро та Жан-Жакові Руссо, і Бантиш-Каменському та Георгієві Кониському й иньшим небіжчикам, а далі вступило в просторну столову. В високій просторній столовій осіли всі чотири кутки і підлога по середині так випнулась, неначе столова стала черевата. Серед столової і неначе десь на пригорку стояв довгий стіл із самоваром. Стіл аж захряс під наїдками та посудом. Коло самовара сиділа Юлія Кирилівна Дунинна-Левченкова і наливала чай. Побіч неї на широкому мягкому кріслі сидів господар Платон Петрович Дунин-Левченко, а проти його сиділо три його сусіди, вже літні чернігівські дідичі, що приїхали з сіл і прийшли на одвідини до свого сусіда.

Платон Петрович був уже пристаркуватий чоловік, високий на зріст, сухорлявий та сму-

гладкий з лица, дуже добрий та тихий, длявий та вайлуватий чоловік; чорний довгий волос та здорові вуса вже ніби припали сніжком. Його довгобразе смугляве узке обличчя незвичайно скидалось на еспанське, неначе за столом сидів якийсь еспанський „кабалеро“, що випадком опинився в Києві за столом у столовій Дуниних-Левченків. Карі ясні, але тихі очі світилися розумом. Платон Петрович був чоловік освічений, начитаний як і його батько, який як вольтеріянець, сповняв свою бібліотеку утворами енциклопедистів. До панщиняних крепаків він був ласкавий, до двірських слуг такий добрий, що на старости літ визволяв їх на волю і навіть видавав пенсії грішми та пашнею. Од батька перейшла, ніби в спадщину і до сина любов до книжок, до просвітності, навіть до штучництва. Він усе сповняв батьківську сливе виключно французьку та німецьку бібліотеку, новими книжками, любив українську історію, навіть любив козацьку давнину. „Історію Руссов“ Конисського, українську історію Бантиша-Каменського та Маркевича він знав як свої п'ять пальців. Але він був падковитий тільки до книжок, а господар із його був непрактичний. Економів обкрадали його. Усякі слуги, лакеї, кухарі розтягали без сорому панське добро і в селі, і в Києві. Не хапав той, хто не хотів пожитись. Доми та забудованя і в селі і в Києві стояли без лагодження десятки років. Сам Платон Петрович почав слабувати. Як піросла дочка, він мав на думці продати свою батьківську оселю й струхлявілий дім, щоб не клопотатись лагодінням і купити новий гарненький, готовенький.

Хазяйка, Юлія Кирилівна, сиділа за здоровеньким самоваром, неначе за твердинею і виглядала звідтіль, неначе миша з борошна. Щупленька, маленька, сухорлява на виду, з ясними очками, вона була в ясному легенькому убраню, і справді неначе пташка, вгніздилась у гніздечку з кисеї, та кружев та білої ангорської пухкої шалі. Здалеки вона здавалась молоденькою блідою панянкою. Було знати по її делікатному блідому і ніби прозорому обличчю, по її тонкій щупленькій постаті, що вона за весь інститутський час і справді випила добру порцію оцту і зхламала потаємці пудів зо два крейди. Але з близу вона була схожа на стебло, поточене гессенською мухою, а її сухий вид скинувся на пужину або свідувате мурхле зернятко пшениці, поморхле завчасу од недостачі доброго тривного поживку з ґрунту.

Паничі підступили до господині, здоровкались із нею і поздоровили з іменинником. Вона була привітна й ласкава до всіх. Добрість і тихість вдачі сьвітилися в її ясних оченятах. Тільки Радюк запримітив, що вона якось не так ласкаво привиталась із ним, як було колись передніще, а якось байдужно й сухо.

— Поздоровляю вас! Ви, кажуть, уже оженились і привезли своє молоде подружжя в Київ, — сказала Дунина-Левченкова.

— Оженив ся. Якось сподобив таки Господь. Тепер я неначе причалив до берега, знайшов собі пришиб — сказав Радюк.

— От і добре! Я дуже рада! — обізва-лась господиня, але було знати по її очах, що вона не така рада, як було передніще, торік і позаторік; у неї була думка залучити сього

красуня до своєї молоденької доні, а теперечки сі надії пішли марно.

Старий господар щиро привитавсь із молодими, підвів голову, випростав згорбляний стан і неначе'повеселійшав. Він любив молодих студентів, любив слухати їх веселу й розумну розмову і сам тоді неначе оживав, якомсь оживлявався, ставав бадьорніший. Він був схильний до принціпіальних філософських розмов, яких не люблять старі люде, і які так запалюють молодих.

— Сідайте-ж, будьте ласкаві, коло нас, то може й ми помолодшаємо од вас — припрошував Дунин-Левченко, показуючи рукою на стільці навкруги довгого стола — та будьте в мене, як у дома в себе! Не церемоньтесь: пийте чай і закусуйте, що кому до смаку.

Молоді паничі обсіли стіл і зробили пошану наїдком Юлії Кирилівні. Наганявшись та нагулявшись після нудних екзаменів, вони натрапили на добрий попас і полуднували, аж за вухами лящало. Старий лакей Гаврило ледви встигав подавати чай, неначе він десь по дорозі виливав стакани в бутлі або в барильця.

— Що, живий-здоровий ваш тато, Павле Антоновичу? — спитав господар Радюка.

— Ще держить ся до якогось там часу. Господарює, бо отсе мої дві сестри вже вийшли з інститута та приїхали до дому. За мене батькові байдуже; я сам якомсь дам собі раду. Але йому треба дбати за сестер, то й мусить піклуватись господарством — сказав Радюк.

— Ваш тато завсїди був хозяйновитий, не такий, як я. От ніяким способом не зберусь полагодити своє житло: то нездужаю, то ні-

коли, а то просто таки мабуть до того в мене хисту нема, — сказав Дунин-Левченко,

— Та якби ворухнулись добре, то десь би й той хист вигулькнув. А то ви все за книжками та за газетами, — обізвався один уже літній гість дідич, що був одної верстви з господарем на літа.

— Може ви й правду кажете, але я до тієї тяганини таки певно з роду не дуже здатний. От тутечки мої сусіди, дідичі з Волині, католики, може тим і не хочуть знайомитись зо мною, що я живу не в аристократичних палатах, але в старих трухлявих покоях. Все чогось одсмикують од мене.

— Та то вони певно одхияють ся тим, що й досі сердять ся за наших прапрадідів козаків, за те, що наші предки вигнали з України їх покатоличених предків, які стали ворогами для рідного краю в ті давні часи, хоч були самі такі ж роду українського, — обізвався Радюк; через се вони й досі дмуть ся на полтавських та чернігівських дідичів.

— Може й тим. Але я мусів таки тягтись за ними, посилати через чотирь кварталів своїх синків у гімназію фаетоном, бо було якось ніяково перед ними. Було оце як почнуть ся лекції, то коло гімназії блискучих фаєтонів так багато, неначе то не сини, а самі батьки зїхались на якийсь ярмарок, або на київські контракти. Мусів і я ганяти коні й людей до гімназії двічі на день, аж погоничі було мене кидають, тільки те було й роблять, що запрягають та розпрягають коні, та викочують то заковчують фаєтон.

— Аж поки ми самі не догадались вивести сей дурницький звичай та не почали бігати

пішки до гімназії, — сказав молодий Дунин-Левченко; од того часу й погоничі перестали кидати нас.

— Та їх діти, сказати правду, і теперички в університеті держать себе остронь од нас Українців; чомусь не сходять ся з нами і дражнять нас „культурниками“. Прізвище на наш погляд зовсім таки не ганебне для нас, але вони самі чомусь й гадки не мають і не думають за просьвітність народа в тих краях, де вони животіють послуhanням та працею народа, — сказав Радюк.

— Певно й молоді нащадки сердять ся й досі за наших пра-пра-предків, — пожартував старий Платон Петрович.

— Але здаєть ся, вже б час їм змінити той гнів на милость, та ставати до загального плуга, заходжуватись коло просьвітности рідного краю, а найбільше темного народа. В Петербурзі Костомарів та Куліш уже заходились видавати „Метелики“ для читання народів. В Полтаві вже заходились коло недільних шкіл для міщан, задумали заводити читальні, навіть народній театр.

— Я чув за сі недільні школи, — сказав старий Дунин-Левченко зовсім байдужним тоном, неначе мова мовилась про годину або негоду.

— Чув і я, що там почали заводити школи і недільні і вечірні, ще і в суботи для убогих Євреїв, але докладно нічого про се не знаю і в тямку про се не маю, бо мені ніхто не розказав за се докладно, — обізвавсь один із гостей, пристаркуватий чернігівський дідич з байдужістю. Було знати, що сі нові питання

не цікавили їх ані кришки. Сї пани були якісь пасивні до сїх сучасних нових справ.

— А справді треба-б нам поговорити про сї національні й просвітні справи, щоб негайно ставати до праці, коли вже нас продражнили „культурниками“. Може б і ми вклали якусь лепту на користь рідного краю та нашого старого Києва, — сказав один із молодих гостей.

В прихожій задзеленькав дзвоник. Лакей дляво почвалав одчиняти двері. Розмова перетялась.

— Якогось гостя Бог приніс, — сказав молодий Дунин-Левченко і побіг на зустріч гостеві.

В далекій прихожій почувсь шум та шелестіння од роздягання. Застукотіли закаблуки. Голосний регіт залунав по здоровій порожній залі.

— Се прийшов Кованько! — промовив Радюк пошептом, і його брови насупились. — Не дасть же він нам теперички гаразд побалакати за наші поважні справи, буде тільки нам перебаранчати та заважати.

— Йому тільки б на Житньому базарі витрішки продавати, або дзвонити в дзвони, а не говорити про поважні справи, — обізвався один із молодих гостей.

— А я люблю Кованька за веселу вдачу. Трохи розважить нас. Пожартує, порегочеть ся, то й мене якось несамохіть візьмуть сьмішки, — сказала господиня, осьміхаючись.

— Я ще й не бачу його, а тільки уявляю собі його веселий вид, а мене вже сьміх бере, — сказав старий Дунин-Левченко і вже й справді сьміявся своїм тихим та добрим осьміхом до старших гостей. Приїзжі дідичі й собі осьміх-

нулись. Дзвінкий голосний голос десь далеко розлягавсь за бібліотекою, але його було чути через два покої.

В одчиняних дверях і справді з'явивсь Кованько і блищав за цілі гони своїми широкими випнутими наперед білими зубами. На здоровій голові довге волосся було не зачесане, навіть трохи розпатлане й розкудлане. Русяві пасма розтріпались і ніби позлипались, як батоги, і теліпались кругом голови, і справді неначе петрові батоги. Його здорова целехата голова здалеки була схожа на сніп, наштрикнутий на вила. Але в тому снопі було багато не зерна, а пужини..

— Так і є. Он уже несе поперед себе наштрикнуті на вила зубища неначе усім показує їх та закликає веселе спочування до своїх зубів, — із невдоволеною міною говорив Радюк.

— Нічого-те, нічого! Побалакаєте иньшим часом про свої справи. Час од вас не втече-ж так, як вода в Дніпрі — говорив старий господар і сьміявся, дивлячись на ті зубища, наче наштрикнуті на вила. Слідком за Кованьком вступило в столову ще кілька молодих гостей в вишиваних сорочках, із червоними застіжками на грудях. Декотрі були в свитах із драпу. Один прийшов навіть у простій щиро сільській товстій свиті, підперезаний червоним одеським поясом із довгими кінцями з торочками.

Веселий Кованьків голос очевидячки розворушив старих. Господиня висунулась зі свого гніздечка і навіть устала на зустріч Кованькови, тягнучи за собою ангорську шаль, неначе легенькі крила, щиро й з сьміхом привитала ся з ним і посадила його поруч із собою. Старий

господар підвівсь на недужих ногах і якимось по молодечому простяг до Кованька свою довжезну сухорляву руку через стіл, через посуд і наїдки. Він ожвавивсь, повеселійшав, неначе побадьорнійшав, і його розмова стала жвавійша, неначе він ухопив іскру од веселої Кованькової вдачі й ожвавив свої заниділі нерви, застою кров.

Господар попросив молодих гостей садитись за стіл. Гості стіснили стільці, зсунулись, пощупались, і якимось усі повсїдались.

Радюкови й справді не дали говорити далі про свої справи. Знов почалось наливання чаю та подавання. Гаврило знов пішов вандрувати кругом стола. Гості пили чай, гомоніли, балакали голосно, реготались, аж одляски лунали по бібліотеці та побічних покоях. Нові гості кинулись на полудень, полуднували, дзенькали ножами об тарілки. В столову нові молоді гості знов неначе впустили з улиці вихір, що вже був стихив ся.

— Ну таки принесло ледащо отого дзвонаря, оте брязкотіло! Забавить старих господарів, замовляти ме їм пристріт, неначе знахурка, і буде довго замовляти, а нам перебаранчати ме балакати про пекучі справи. Осе ж він як напеть ся та натріскаєть ся в смак, то в йому зараз і заграє обрік, і він буде ладен іржати та брикати, неначе сите лошя в степу. Іржати-ме псяюха, хоч і до білого дня, — думав Радюк, мовчки поглядаючи скося на Кованькові білі лопатні та на патлату голову.

Кованько напивсь чаю хапком. Хозяйка розворушилась у своєму гнізді, сама накраяла для його паляниці, сама доставала тарілки.

з наїдками і присовувала до Кованька. Птушечка заметушилась, якось затріпалась неначе її легенькі крильця затріпались у пташиному кубельці.

— Полуднуйте, бо я бачу, ви неначе виголодались,—припрошувала Юлія Кирилівна Кованька переважно перед усіма гістьми.

— Та я все голодний, признатись по щирій правді. Стецько в „Сватанні на Гончарівці“ каже, що він так любить обідати, що обідав би цілісінський день із ранку до вечора. А я отсе маю такий апетит, що ладен полуднувати хоч і цілісінську віч,—молів Кованько, та сьмішив добру стареньку господиню.

— То й призволяйтесь на здоровя! Але вам не доведеться полуднувати цілу віч, бо мій кухар готує для вас добру вечерю, — говорила Дунина-Левченкова й осьміхалась.

— І за полудень спасибі, і за вечерю заздальгидь дякую, бо вгадую, що вечеря буде правдиво добра, як звичайно буває в вас, — мовив Кованько, тереблячи закуски на всі щелепи.

Одначе й другий вихор шуму в столовій та гаму покрутивсь, повертівсь тай впав, нові гості напились досить чаю, набалакались до схочу й ущухли. Господар підвівся з крісла і попросив гостей в залю, подибавши поперед їх своїми цибатими, але не дерзкими, ніби крихкими ногами. Гості рушили слідком за ним розсипались по залі і посідали по великих канапах та кріслах. Господар подав усім коробки з тютюном та з сигарами, а сам підмовив подушку під спину і неначе пірнув у мягку канапу. Коло його посідали приїзжі гості і розпочали балачку про свої сільські ха-

зайські справи то про сусід. Молоді розсипались по залі, неначе овечки в спашу і накурившись, загомоніли й заговорили про свої справи.

Радюк сів коло стола проти хазяїна. Деякі гості попримощувались кругом стола на стільцях та усяких дзигликах із подушками. Дехто стояв коло вікон, спершись на одвірки. Вигляд у залі був оригінальний і в загалі мальовничий, пістрявий. Між чорними сіртками, сіріли драпові тонкі свитки, червоні мережки вишиваних сорочок, ясніли одеські червоногарячі та жовтогарячі пояси, манячили червоні стяжки-застіжки. Коло канапи, коло спанілого млявого господаря, манячила справжня парубоцька свита. Густо спахували червоні огнясті сигари та папіроси. Очі ясніли й блищали од напружених думок, од сподівання поради про пекучі справи. Коло самого стола між двома дідичами манячила кудлата Кованькова голова, яка перевисувала двох сусід і панувала над усіма головами, неначе в степу ожеред сіна панує над копицями. Кованько держав у роті товстючу папіросу, неначе заткнув у рот ковбасу. З тієї папіроси густий дим клубками вив ся в гору під самісіньку стелю, неначе в цегольні.

Між сим ніби рябим, смугнастим та пістрявим товариством були паничі з усяких мішаних родин, було навіть три католики з київських та волинських молодих дідичів, що походили з давних українських родів, уже сполячених. Вони поприставали до Українців і стали до спільної праці, визнавши себе знов за Українців. Таких Українці тоді звали „українофілами“. Решта католиків — товаришів мо-

лодого Дунина-Левченка, як тільки вгляділи на йому червону застїжку й мережану сорочку, зараз перестали заходити до його й одкасувались од його. Батьки й матері заборонили їм мати знайомість із червоними стяжками та свитами, як небезпечними для їх. Назвавши себе Поляками тільки через те, що поставали католиками, сї київські та волинські й иньші наші дідичі, нащадки давніх православних українських дідичів, навіщось ніби прийняли на себе давні провини та страшні зловжитки й притиски польських магнатів на Україні, а може й не визнавали їх вчинків за провини та притиски і чогось напустили на себе усякі страхи од мережаних сорочок та смушевих шапок.

— Та за які-ж то недільні чи якісь вечірні школи, ви, Павле Антоновичу, були почали балакати? — спитав зацікавлений господарь.

— За школи та читання в неділі та в свята для міщан та міських слуг, читання лекцій по всяким наукам або читання поетичних просьвітних утворів, — сказав Радюк... Європа вийшла з темряви і дійшла до високої культури через науки та просьвітність. Нам треба хоч по трохи доганяти Європу, щоб не опинитись далеко по заду, й піднімати розвиток сільських і міських мас. Підніметься наука в масах, то вона само по собі вже потягне за собою і промисловство і ремесло. Наука добре ключів до всякого замка і одчинить двері до світла, добра й гаразду. Нам треба, що до культури краю, закласти в Києві недільні школи й вечірні читання для старого й малого, щоб по трохи сипати світло в темні

маси. Подаймо прошення про дозвіл тай будемо по черзі ходити в ті школи та читати. Може в місті ще хтось знайдесть ся, прихильний до сїєї справи, то ми й тих запросимо та залучимо нам на підмогу.

— Добре, добре! — обізвались багато голосів, ми всі ходити-мемо і сїяти-мемо се насіння на користь людям.

— А хто-ж вам платити ме за се гроші? Чи ви ходити мете дармо? — одрубав, як із кілочка, Кованько; як дармо, то од мене дзус!

Ся Кованькова вихватка здивувала усіх дуже неприємно. Усім здалось, що Кованько якось змитив, збочив навскоси з простого шляху в якесь багно. Усі завважали в перше, що Кованько не здатний до щирих пересвідчень, що він, коли не ледар, то просто необачний штукар і людина без прінципів і без пуття, може й шкідлива для справи.

— А вже-ж дармо, ради ідеї, ради рідного краю, — сказав Радюк.

— Ну, за се спасибі! В мене не стане часу на се, бо в мене й без того, праці по самісіньку шию коло моїх бань. А батько старий, нічого не доглядить гаразд, — сказав Кованько.

Усі виричили на Кованька очі з дива. Ніхто од його не сподївавсь сього.

— В Петербурзі почали видавати метелики, книжечки для народа, але писати їх там нікому, — знов почав Радюк. Тим часом од уряду доручено в Києві скласти й зготувати українські шкільні книжки для народніх шкіл. Ми станемо й тут до помощи, і зготуємо гуртом усі популярні книжечки для народа на

українській мові по всім наукам, як се зробили Чехи, як се вже давненько зроблено в Англії. Поділім між собою усі науки тай зробимо, простенько витяг із кожної науки для народа. Розстараємось гроший, то й повидаємо книжечки для народа. От як буде!

Піднявся гомін та клекіт. Дехто почав робити сю діляницю наукової праці між молодими. Почалось змагання, почалось накидання. Одні намагались, другі одмагались. Господарь і старі дідичі слухали сю всю тяганину байдужно, пасивно, хоч й нічого не говорили проти того. Їх очевидячки тільки цікавила новинка сієї справи, й досі нечувана й не бачена на віку.

— Що-ж ти візьмеш? Яку науку береш собі для народа? — спитав молодий Дунин-Левченко в Кованька.

— Я візьму на себе анекдоти; візьму і ладен дати в сьому засвідчення на папері, — поважно обізвався Кованько.

— Та певно фелетони жартів, — додав Радюк.

— А тож! се саме личить мені, ще й до вподоби припало. Давайте й справді будемо сьмішити ваших сільських хохлів та хохлуш, оті очіпки та очкурі! Я понаписую їм таких фелетонів, що ті очіпки та очкурі, усякі дядьки та дядини аж за боки брати-муть ся. Се буде найцікавійша книжка і найбільше матиме читальників.

Кованько, як і міщани та купчики в Києві, вже звав селян „хахлами“, і гордував ними і піднімав на сьмішки, як і київські міщани, ставлячи себе вище і одріжнюючи себе од селян.

— А справді мала-б найбільше читальника навіть у городах, — знехотя й несамохіть вискочило з уст у хазяїна; українські анекдоти це цікава сила. Се народні „Декамерони“, тільки ще не позаписувані.

— Одже тобі все сьмішки та жарти, може ще скажеш, щоб тобі платили по три шаги од стрічки за твої фелетони та за декамерони? — сказав Радюк до Кованька.

А чом би пак і ні! І то гроші! Знадобить ся на тютюн. Я беру анекдоти та декамерони і переважу вас усіх, переднійше од усіх вас вистараюсь на просьвітника. От побачите — говорив Кованько. Я виграю, а ви програєте.

— Одже-ж ти не тямиш гаразд ні нашої ідеї, ні сільської поезії, сільської темноти та нужди. Ти тільки гальма для нас і в сей час, і певно гальмувати-меш нашого культурного воза й далі, усе якось вагаєш ся та мотаєш ся од берега до берега і чого доброго, ще й сам незабаром підеш, „за водою“, — сказав Радюк, уже роздратований, аж сердитий на Кованька.

— Ой, борони Боже, щоб я пішов „за водою“! Я неладен топитись у Дніпрі. Топись собі, коли твоя хіть.

— Ти, здаєть ся, з тих, що самі то не підуть „за водою“, але од нетямучости, або так собі — з доброго дива ладні пустити „за водою“ і народню просьвіту і рідний край, що й не скривлять ся, а будуть реготатись та скалити зуби на вітер, — сказав Радюк і одвернувся од Кованька, насупившись.

Гнів блиснув у Радюкових карих очах,

а в душі майнула якесь неясне передпочування якогось лиха.

— І варто за се надиматись та пиндючитись? Напиндючивсь, що мабуть аж язик свербить, щоб лаятись. А в мене осе аж язик свербить, щоб сьміятись, — жартував Кованько.

— То на сей час прикуси язик зубами, або й одкуси, одначе добрі зуби маєш, — обізвавсь Радюк сердито; — бабляєш ся в жартах та ще й не дуже чепурно. Причепури свого язика хоч трохи.

— А як же я животіти-му на світі без сього дурного органа? — жартував Кованько; — тоді нас і справді не тільки Євреї та панки, але й кури та горобці задзьобають.

— Ви, городяни, не тямите поезії села та народньої поезії. В вас у місті є тільки поезія житнього базара, усяких крамниць та поезія березових віників у лазні. Міщани, приказчики та крамарі вже чогось бундючать ся перед селянами. В вас нема народа, а тільки „хохли, хохлуші та очіпки“, — сказав Радюк.

— Та поезія березової каші, себ-то різок у майстрів для своїх челядників, — обізвавсь один із молодих гостей.

— Радюк каже правду. Тут нема чого сердитись та бундючитись, — обізвавсь один молодий київський дідич католик Перетяткевич; — у нас на західній Україні dokonешне нам самим треба заходжуватись коло народньої просвіти, бо в нас здебільшого дідичі хоч українського роду, але навіщось звуть себе Поляками. Їх ідеали та мрії шугають не в дома, не над рідним краєм, а десь інде, певно десь у хмарах. Наші дідичі католики не дадуть і шага на на-

родню просвіту, а Євреї не писати-муть же книжок для народа, бо вони дбають тільки за свої кишені. І католики дідичі, і Євреї не мають ні прихильности, ні спочування до народа та України. А народні маси темні, самі собі ради не дадуть і не зарятують себе.

— Се правда. Але просвітність повинна бути загальною для всіх, — сказав Радюк; іще двісті років переднійше в Києві відомий Феофан Прокопович, устами свого „Псалмиста сиріч дяка“, — сказав, що вчити треба всіх загалом, чи міщан, чи селян, бо просвіта повинна бути для всіх людей приступна. Тільки потім у нас на Україні все занехаяли й занедбали... Тим то нам треба-б завести й субітні просвітні читання й для Євреїв.

— Та сї старомодні псалтирники й самі не підуть до тебе на твої читання, бо вважати муть їх за „трефні та некаширні“, — сказав Кованько, не втерпівши, щоб не пожартувати; вони мати-муть гадку, що ти хочеш переманити їх до церкви.

— В містечках се може й статись, а в нас у місті Євреї трохи просвіченійші, і вони, надійсь, охочо підуть. Не одбивати-ж нам їх од просвіти — сказав молодий Дунин-Левченко.

— Та вони-ж самі од нас одбивають ся та одріжняють ся, а не ми од їх, — сказав Кованько; хіба-ж ти не знаєш, що в університеті студенти католики та Євреї самі одріжняють ся од нашого гурту, неначе поодгороджувались мурованими стінами. Вони самі й душки не мають єднатись із нами, бо вони неприхильні до нас. Се скромне суспільство в суспільстві, громада в громаді.

— Просвіта порозгорожує ті мури та загати і злучить їх до спільної праці в українськiм суспільстві. Тільки просвіта збере усіх людей в один загальний гурт і злучить їх до купи, бо просвітність сьому спріє, — сказав Радюк.

— Ти, як я бачу, ідеаліст, аж прозорий наскрізь, неначе ті Платонові споконвічні ідеї, — сказав Кованько, а я от стою біля реальної фабрицької праці, тру ся біля всяких людей, то й не сьвічує наскрізь, як осе ти, Павле Антоновичу. Я людина. досвіднійша од тебе і знаю, що Євреї й усякі панки з-за своїх мурів та загат — звуть нарід „бидлом“ та „іо-ями“, а на нас шиурляють такими слівцями, як от „схизматик, хлопоман, хлоп“. Очевидячки історія не навчила їх нічому й досі.

— І се згодом мине й по трохи вищезне з широкою просвітністю. Тоді усе буде гаразд, — сказав Радюк.

— А тим часом нам іще б треба поіклуватись етнографією, вивченням народа, бо ми його й досі гаразд не знаємо. Треба-б завести історичний музей, бо тутечки в нас увесь ґрунт навантажений і промкнутий історичною давниною, — додав молодий Дунин-Левченко; студенти вільної віри подразнили нас „культурниками“. Нехай буде й так. Ми ще од часів Нестора літописця були культурниками. а се зовсім таки не вадить і нікому не заважає.

— Осе ти правду кажеш, — обізвався старий батько; чого вже чого, а історичного музею потрібно для Києва, доконечне потрібно.

— Ще попросимо, щоб нам дозволили закласти народній театр — сказав Радюк.

— Ого-го! Оттут і я знадоблюсь! — аж крикнув Кованько. Я до сього дуже годинний. І грати-му й співати-му, навіть винесу на сцену маковіюве зілля і петрові батоги й ми-колайки. Ти, Павле Антоновичу, знов засьвітись на-скрізь, наче ефір у блакитному небі.

— Ти, Кованьку, таки справді непоміркована людина. Своїми недоладними жартами ти тільки заважаєш нам та перебаранчаєш побалакати й поміркувати про наші справи, — сказав Радюк; се виходить як раз так, як колись давно печерські ченці було в день наскладають деревні на горі на якусь потрібку, а веселі, але капосні чорти, візьмуть тай поскидають у ночі ті колодки з гори на берег Дніпра. Ченці на другий день знов повиносять ті колодки на гору тай поскладають гарненько, а капосні рогаті штукарі в ночі знов поскачуть деревню на низ. І жартували, і разом із тим вчиняли капость.

Кованько зареготавсь. Сей капосний жарт та знущання над ченцями здались йому надто цікавими й сьмішними.

— Мабуть були веселі псяюхи — оті дідьки, — сказав Кованько; за сі їх жарти, я-б дав їм і їх нащадкам на вічне обладування найкраще багно та мочарі на Полісі в Пінщині.

— Варто було-б і тебе обдарити сією посесією за твої жарти не в добрий час, — прохопивсь хтось із молодих.

Старий Дунин-Левченко все поглядав на двері, чи не стоїть там його жінка, щоб часом не почула такого страшного лібералізму, бо вона дуже поважала маковіюве зілля, багато більше, ніж народню мову, навіть народню по-

езію, хоч і пускала ще в горнищі народню пісню тай то більше народню музику без слів, усякі „Chant sans paroles“, бо дуже любила музичні пєси на народні українські мотиви.

— Як постараємось гроший й заведемо в Києві музей, то посадимо Кованька в прихожій на підставці з підобганими ногами мов Будду або якогось індійського сьвятого, — сказав один студент; сидіти-меш та стерегти-меш музея.

— Се одоробало тільки-б поставити на коноплях за опудало, щоб лякав горобців своїм реготом, — подумав Радюк.

Старі дідичі вирячили очі з-дива, як раз мова пішла за народній театр. Се їм здалось якимись вередями та поетичними примхами молодих учених паничків. Одначе вони нічого не говорили проти того і цікавились усіми сіми розмовами, як новинкою, яку чули в перше на віку, але вони слухали сю новинку пасивно, байдужно, без усякого спочування. Вони так осунулись і замякинились, неначе-б то мова мовцлась за якісь новенькі справи десь далеко, в Швеції або десь у Португалії.

За теж молоді кинулись на обміркування своїх нових ідей та мрій з великим завзяттям. То був час трохи згодом після знесення панщини, коли починались трохи вільнійші часи, коли вперше зза границі були пущені наукові книжки і філософічні і більше за все по натуральній історії, дуже цікаві та ще й нові, нечувані й небачені. Український журнал „Основа“ зачепив національне питання, нагадав про занедбану українську народність і літературу. Нові і цікаві європейські наукові утвори роз-

ворушили в молодих нові думки та гадки. „Основа“ ворохнула ідею народництва і народньої просвіти.

Молоді паничі ще довго змагались, ділячи між собою читання в недільних школах та міркуючи, до кого-б обернутись за підмогою. Нарешті стали на тому, що Радюк та Дунин-Левченко будуть добуватись дозволу сїєї справи офіційними стежками.

Радюк устав і почав прощатись. Він не схотів ждати вечері, щоб його молода жінка не нудилась дома в самотині. Попрощавшись із усіма, він не подав Кованькові руки і навіть не глянув на його, виходячи з покоїв. В серці в Кованька наклонулось не добре почування пімсти та здостування.

Час був тоді і справді сприяючий просвітному потягу молодих Українців. Їм було дозволено завести недільні та вечірні школи для убогих городян, а за народні театри їм одповіли, що коли сього ще нема і в Англії, то і в нас воно не повинно бути. Знайшлося чи мало охочих до читання лекцій для народа і в Києві з'явилися і недільні і вечірні школи. Заходились і коло етнографії. Радюка прийняли на скарбову службу. Але се тягло ся не довго.

Незабаром настав иньший гірший час. Усі ті добрі починання й заміри недоброхоті мусїли зникнути. За Радюка й Дунина-Левченка, як буцім-то небезпечних людей, знов затріщали по місті, неначе задзвонили в дзвони на ївалт. Їх знов почали обносити та судити по київських сальонах, що вони ладні запагубити когось і щось, що вони в загалї люди небезпечні й необачні. Вишивані народні сорочки та сїльські

смушеві шапки налякали місцевих бюрократів. Вони під тими національними покрівцями бачили щось страшне, а не ті просвітні й культурні потяги та заміри, які крились під ними.

Раз якось Радюк йшов коло одного дома і через одчиняні вікна почув на свої вуха, як осудливі панії потріпували його ймення та судили й гудили його. Він вернувся до дому і не довго думаючи, зібравсь тай переїхав на службу на Кавказ, де його бодай ніхто не знав і не зачіпав його доброї слави. Молодого Дунина-Левченка те-ж ухопили на язика по сальонах незгірше самого Радюка, що й він буцім-би то ладен накоїти якогось лиха. Напосілись і на його старого батька за те, що він ніби-то розпустив сина, потурав йому в чомусь небезпечному та не спинив його заздалегідь. Молодий хлопець хоч не був великий страхополох, але сів на повозку і зараз таки покатав на село, в батькову маєтність, щоб перебути ту лиху годину на селі, доки невпийні язика не перекалатали сю справу по сальонах, вичерпавши і навіть вилизавши язиками весь новий матеріал до сухісінського дна, так що вже далі й лизати не було чого. Гаразд невтямляні просвітні свіжіші європейські ідеї, прикриті смушевими шапками, злякали київських бюрократів та псалтирниць мабуть так, як колись злякала європейських псалтирників Галілеєва гадка, що земля не стоїть, а крутить ся кругом сонця.

Катерина Воздвиженська довго не виходила за між. До неї ніхто й не присватував ся. Воздвиженський зотягав до себе Туляків, своїх земляків, обіцяв їм протекцію, обіцяв велике приданне, і всі знали, що в його є багато гро-

шей і всякого добра, та ніякий з їх не схотів її брати. Всі вже думали, що вона зістанеться дівкою. Марта Сидорівна бідкалась, бо в неї вже поросли й менші дочки. Воздвиженський вже хотів просити для неї місця клясної дами в інституті, для чого вона вже зовсім була придатна. Коли се несподівано Катерина вийшла за між! У Кованька згоріла сьвічка, і він трохи не збанкрутився. Він здумав собі поправити свої діла жіничиним приданним, пішов до Воздвиженських й посватав ся за Катерину! Ні Катерина, ні Кованько не вірили в свою любов, одначе пішли обоє під вінце! Марта Сидорівна й Воздвиженський були дуже раді, що видавали дочку заміж. Як молоді стояли під вінцем, то всі люди казали, що ніколи ще не бачили такої недоладної пари! Катерина все кривилась, перетягувала рот на бік, а Кованько навіть під вінцем осьміхався, поглядаючи скоса на свою молоду. І під вінцем він показав свої великі зуби, з жовтими плямами. В себе на весіллі він ледви промовив до Катерини кілька слів, а Катерина все поглядала на його злими очима, все навскоси перетягувала свій рот, неначе збирала ся от-от вилаяти свого чоловіка за те, що він женить ся на її приданні, а не з нею самою. Всі гості стиха сьміялись, усі шептались, як тільки можна було у куточку шепнути слівце. Катерина водила очима по гостях і все те вгадувала. Вона була зла на гостей і була ладна повипахати їх усіх із хати. Всі вгадували, що й життя їх буде таке веселе, яке було веселе весілля. Кованько одначе дістав у приданне мурований на два поверхи здоровецький дім і незабаром забагатів.

А професор Дашкович усе сидів у своїм кабінеті. Він розпочав велике писання про філософію Японії, Китаю й Індії, наче філософія китайського Конфуція й Лаодзи була цікавішою для його од рідного краю, од України. Він закопався в науку, ввійшов у неї по під руки, як печерський Іван многострадальний ввійшов у землю, і був готовий з головою ввійти в неї і вмерти на віки для України й свого народа!

Почувши, що його престарезний батько вже вмер у Сегединцях, Дашкович велів зробити залізну плиту на його могилу й поїхав у Сегединці, щоб сповнити останню синовню повинність. Він приїхав у Сегединці, і прямо велів їхати до того місця, де був батьківський дім. Як же він здивувався, не знайшовши й сліду батьківського дому, неначе він по смерті старого й собі провалився під землю!

— Чи тут жив ваш покійник сьвященник?
— спитав він у якогось чоловіка.

— Тут! — сказав чоловік.

— А де ж його дім?

— А оттам стояв колись, та отсе його недавно розвалили, бо він і сам завалився.

Дашкович устав із воза і пішов шукати в якомусь городі слід батьківського дома. Він ледви знайшов у кропиві та в чорнобилі купу цегли, де колись стояла батьківська піч. З-під його ніг пурхнула курка з гнізда. Він побачив її гніздо повне яєць. Він ступив на цеглу, з-відтіля майнула зелена ящірка і пошилася поміж калачиками й шпоришом. На місці дома розрісся листатий лопух, на лопусі позасновували листя павуки. Поміж цеглою грілись

на сонці ящірки. Все заросло, все заснувалось непереможною силою живої природи й довгого часу. Ніде не було видко й сліду комори, загороди, повіток, неначе на тім місці ніхто ніколи не жив і не селив ся! Тільки купа глини й цегли до котрого часу назначувала місце, де колись жила сім'я Дашковича, де він зріс. Усе було застеляно зеленим килимом дикої природи.

Дашковичови стало жаль усього минувшого, жаль рідного гнізда, де він зріс, де він бігав малими ногами. Він здихнув і задумав ся. Сповнивши, що було треба, він вертав ся з важкою думою в голові з кладовища з молодим сьвященником, що вже поставив новий дім і на новому місці. Дашковичове старе вухо вразила мелодія української пісні. Він почув її і ввесь затрусив ся. Пісня дійшла до самого дна душі, де ще лежали дитячі споминки. Він почув усе минувше життя на селі, в рідній сім'ї, між своїм народом, і життя в пишних Сегединцях так і встало перед його душею! Він слухав пісню і прислухував ся. Його вухо силкувалось вловити милі дорогі слова рідної пісні, повної поезії. В його навіть знов явилась думка записати ті слова. Голос усе наближав ся та наближав ся, а старе серце все оживало та оживало.. Коли се за тином він почув другу, иньшу пісню.. Коло садка йшов парубчак і затяг солдатської пісні. Пісня була така стидка, така сороміцька, така гидка! Мова пісні була великорусько-салдатська і така покалічена, так перемішена з українською, що Дашкович аж здихнув.

Дашкович, повечерявши в молодого сьвященника, ліг спати й довго не міг заснути од

тяжких нових дум. Тільки що він задрімав, як його вразила страшна картина, яку він неначе бачив своїми живими очима.

Він бачив, неначе його батьківський дім стояв у саду і несподівано почав входити в землю і ввійшов зовсім, так що й сліду його не стало; потім почала входити в землю церква. Він бачив, як вона ввійшла по вікна, як було ще видно бані, потім хрести, потім вона зовсім пірнула в якусь безодню. Озираючись на всі боки, він побачив, що ціла гора з другою церквою, з хатами, з садами, з людьми рушилась із місця і почала входити в землю. Дашкович хотів кричати, та од переляку в його не стало голосу. Гора все входила та входила і зовсім потонула під землею. За тією горою потонула друга гора з хатами й людьми, за нею третя рушилась із лісами, а там усе село почало валитись, уходити в землю... Обидва ставки розлились і залили все те місце, де були колись Сегединці. Дашкович побачив одно безкрає чорне море, без кінця, без берегів. Він тільки стояв на куні цегли з рідного дому і оглядав ся навкруги. Вода підливала ту цеглу, одривала її; потроху земля одвалювалась, і він почав тонути. Вода підходила вже йому до пояса, до плечей, до рота й полила ся в горло.

Дашкович почав кричати через сон. Його збудили. Кров кинулась йому в голову, його душило в грудях, душило коло серця. Він на силу одійшов і опам'ятав ся.

Чудний і страшний сон! — думав Дашкович. — Се не сон, а мої стревожені думи заворушились... Каламутне здорове море заливає Україну, і вона завалюється в його... Я й сам не счув ся, як тону в тому морі і... втопив.

свою Ольгу і усіх своїх дітей: одбив їх од свого народа, не передав їм навіть рідної мови, не передав їм симпатій до рідного краю, до свого народа. Я заблудив ся в дорозі мислями і своїх дітей завів в якісь нетри та пуші.

Од переляку, од тревоги старий нервовий Дашкович заслаб і мусів пролежати кілька день у Сегединцях, а потім вернув ся до дому в Київ.

=====

О п о в і с т к а.

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала доси отєї книжки :

В першій серії „Белетристичній Бібліотеці“ вийшли :

Ціна в коронів вал.

1. С. Ковалів. Дезертир і иньші оповідання . . .	1·60	К.
2. Іван Франко. Поеми.	1·60	„
3. О. Кобилянська. Покора і иньші оповідання .	1·40	„
4. Гю де Мопасан. Дика пані і иньші оповідання	1·30	„
5. І. Франко. Полуйка і ин. борисл. оповідання	1·40	„
6. Н. Кобринська. Дух часу і иньші оповідання .	1·60	„
7. Бнут Гамсун. Голод, роман	2·20	„
8. Леся Українка. Думи і мрії. Поезії	1·60	„
9. С. Ковалів. Громадські промисловці, опов. .	1·60	„
10. Уїлліям Шекспір. Гамлет, принц данський	1·80	„
11. Генрик Понтонпідан. Із хат. Оповідання .	1·40	„
12. Богдан Лепкий. З життя. Оповідання. . . .	1·20	„
13. Гергарт Гауптман. Візник Геншель	1·60	„
14. М. Коцюбинський. В путях шайтана. Оповід.	1·60	„
15. У. Шекспір. Приборкана гоструха	1·40	„
16. Панас Мирний. Лихі люди	1·40	„
17. В. Короленко. Судний день	1·20	„
18. У. Шекспір. Макбет	1·60	„
19. К. Гупков. Урієль Акоста	1·40	„
20. У. Шекспір. Коріолан	1·80	„
21. М. Яцків. В царстві сатани	1·60	„
22. Панас Мирний. Морозенко	0·90	„
23. Леся Мартович. Нечитальник.	1·60	„
24. М. Коцюбинський. По людському,	2·00	„
25. В. Оркан. Скачаний сьвіт, драма	1·00	„
26. Василь Стефаник. Дорога, новелі. . . .	1·60	„
27. У. Шекспір. Юлій Цезар	1·60	„
28. Л. Толстой. Відродженє, (3 томи)	3·60	„
29. К. Гавлічек-Боровський. Вибір поезий. . .	1·60	„
30. Ф. Заревич. Хлопська дитина	1·80	„
31. І. Франко. Коваль Бассім	1·60	„
32. У. Шекспір. Антоній і Клеопатра	1·80	„
33. Е. Тимченко. Калевала.	3·00	„
34. О. Катренко. Пан Природа і ин. оповідання	1·40	„
35. У. Шекспір. Багато галасу з нечевля . . .	1·60	„
36. Іван Франко. Сім казок, новелі.	1·40	„
37. Сидір Воробкевич. Над Прутом, поезії . .	1·60	„
38. Уїлліям Шекспір. Ромео і Джульєта. . .	1·80	„
39. К. Сроковський. Оповідання	1·40	„
40. А. Кримський. Пальмове гилля, (3·00) . .	2·00	„
41. О. Кониський. Молодий вік Макс. Одинця .	2·00	„

42. Гю де Мопасан. Горлі і інші оповідання	1-30	К.
43. В. Кравченко. Буденне житє. Оповідання	2-00	"
44. Уїлліам Шекспір. Король Лір	1-80	"
45. Д. Лукіянович. За Кадильну, повість	3-00	"
46. Г. Гайне. Подорож на Гари	1-20	"
47. І. Франко. Захар Беркут (брош. 1-20) К. опр.	1-60	"
48. У. Шекспір. Міра за міру.	1-40	"
49. М. Коцюбинський. Поединок і ин. опов.	2-00	"
50. О. Стороженко. Марко проклятий, поема	1-40	"
51. С. Ковалів Риболови	2-00	"
52. Марко Вовчок. Народні оповідання. т. I. (1-60)	2-00	"
53. П. Мирний. Серед степів. Оповідання	3-00	"
54. Е. Ярошинська. Перекиньчики	2-60	"
55. В. Винниченко. Повісти й оповід.	3-00	"
56. Л. Мартович. Хитрий Панько	1-50	"
57. В. Вересаєв. Записки лікаря	3-00	"
58. М. Вовчок. Народні оповідання. Т. II. (1-60)	2-00	"
59. М. Горький. Мальва і інші опов.	2-50	"
60. М. Дерлиця, Композитор і інші опов.	2-00	"
61. Ю. Заєр. Легенди	2-40	"
62. А. Чехов. Змора і инь опов.	2-40	"
63. Н. Кобринська. Ядзя і Катруся та инь. опов.	1-80	"
64. Д. Лукіянович. Від кривди, повість	2-00	"
65. А. Чайковський. Оповідання	2-00	К.
66. Марко Вовчок. Народні оповідання, т. III.	3-80	"
67—68. І. Левицький. Хмари	4-80	"

Друкують ся і вийдуть сього року: Е. Золя, Жерміналь; І. Франко, Воа Constrictor.

Ціни подані за оправні примірники

У другій серії „Науковій Бібліотекі“ вийшли :

1. Кароль Кавцкі. Народність і її початки	0-60	К.
2. Фр. Енгельс. Людвік Фаєрбах	0-50	"
3. Фр. Енгельс. Початки родини,	1-50	"
4. Ш. Сеньобб. Австрія в XIX століттю	0-80	"
5. В. Будзиновський. Хлопська посілість (2-40) і	2-00	"
6. К. Флямарион. Про небо	2-00	"
7. М. Драгоманів. Череписка (вичерпано)	1-80	"
8. С. Степняк. Підземна Росія	3-00	"
9. Адріан. Аграрний процес у Добростанах	1-00	"
10. Г. Тен. Філософія штуки	1-00	"
11. Дж. Інґрем. Історія політ. економії	4-00	"
12. Е. Феррієр. Дарвінізм. Брош. 1-30 К., в опр.	1-70	"
13. Й. Конрад. Національна економія (друкуєть ся).		

Приготовляють ся до друку: Вайсмаєр, Про туберкульозу; Фраас, Нарис геології; Шіпер, Політична історія Жидів.

У третій серії „Літературно-Науковій Бібліотеці“ вийшли :

1. М. Грушевський. Б. Хмельницький	0.20	К.
2. Курцій Руф. Фільотас	0.20	„
3. В. Наумович. Величина зоряного світа.	0.15	„
4. Панас Мирний. Лови	0.06	„
5. І. Пулюй. Непропаща сила	0.20	„
6. М. Грушевський. Бех-Аль-Джугур.	0.10	„
7. І. Раковський. Вік нашої землі	0.10	„
8. А. Чехов. Камітанка	0.15	„
9. М. Драгоманів. Мик. Ів. Костомарів	0.15	„
10. Е. Золя. Напад на млин	0.20	„
11. І. Пулюй. Нові і перемінні зорі	0.15	„
12. Г. Квітка. Маруся	0.50	„
13. М. Левицький. Умова для селян. спілок	0.20	„
14. П. Куліш. Ориси.	0.06	„
15. М. Кистяковська. Іван Гус	0.20	„
16. О. Стороженко. Оповідання. І.	0.20	„
17. В. Барвінський. Досліди з поля статистики	0.20	„
18. В. Короленко. Ліс шумить	0.20	„
19. І. Франко. Шевченко в польській рев. легенді	0.40	„
20. В. Гіґо. Кльод Іе	0.25	„
21. Е. Еґан. Руські селяни на Угорщині	0.25	„
22. П. Мирний. Дихий попутав	0.40	„
23. А. Д. Уайт. Розвій географічних поглядів.	0.30	„
24. Ів. Франко. Украдене щастя	0.50	„
25. С. Ефремов. Національне питання в Норвегії	0.30	„
26. П. Ніщинський. Гомерова Іліяда (1 пісня)	0.30	„
27. М. Драгоманів. Два учителі	0.40	„
28. Е. Золя. Повінь	0.30	„
29. С. Томахівський. Київська козаччина 1855 р.	0.10	„
30. П. Ніщинський. Гомерова Іліяда (2 пісня)	0.35	„
31. Т. Масарик. Ідеали гуманности	0.35	„
32. Люкіян. Юпітер у клопотах	0.30	„
33. М. Костомарів. Письмо до ред. „Колокола“	0.20	„
34. М. Гоголь. Вій...	0.40	„
35. І. Раковський. Вулкани	0.20	„
36. Г. Фльобер. Іродіяда	0.30	„
37. О. Терлецький. Москвофіли й народовці	0.30	„
38—39. І. Тургенєв. Ася	0.40	„
40. Л. Боровиковський. Маруся.	0.25	„
41—42. Данте Аліґері. Пекло, пісня І—Х	0.40	„
43—45. В. Олехнович. Раси Європи	0.70	„
46—48. Л. Толстой. Крайцерова соната	0.90	„
49—50. О. Бодянський. Українські казки	0.50	„
51. Е. Золя. Смерть Олівіе Бекайля	0.25	„
52. А. Уайт. Розвій астроном. поглядів	0.45	„
53. П. Ніщинський. Гомерова Іліяда (3 пісня)	0.25	„
54. А. Міцкевич. Лист до гал. приятелів	0.45	„

55—56. Л. Толстой. Смерть Івана Іліча	0.55	К.
57. В. Вайтенбах. Біологія в ХІХ в	0.25	„
58—59. М. Іоркий. На дні життя.	0.70	„
60—61. М. Верн. Біблія.	0.40	„
62—63. Г. Кляйст. Маркіза О...	0.40	„
64. М. Карсєв. Філософія історії.	0.25	„
65—67. Ф. Достоевський. Грач	1.50	„
68. Ш. Сеньобб. Міжнародні революційні партії	0.40	„
69—71. І. Тургєнєв. Весняні води.	1.30	„
72. А. Д. Уайт. Розвій поглядів на лихву	0.30	„
73.—74. П. Куліш. Українські оповідання.	0.90	„
75. Ф. Ляссаль. Про суть конституції	0.30	„
76—77. А. Шаміссо. Петро Шлеміль.	0.70	„
78. М. Драгоманов Літ.-сусп. партії в Галичині	0.40	„
79. Д. Мордовець. Оповідання	0.60	„
80. О. Кониський. Листи про Ірландію	0.45	„
81—82. І. Левицький. Гуморески	0.75	„
83. Ю. Візнер. Житє рослин у морі.	0.15	„
84—85. П. Ніщинський. Гомерова Іліяда, IV—VI	0.80	„
86. В. Антонович. Поль.-українські відносини		
XVII ст.	0.40	„
87. І. Тургєнєв. Муму	0.30	„
88—90. А. Кримський. Муслманство і його бу-		
дучність (друкують ся).		
91—92. О. Стороженко. Оповідання. II.	1.10	„

Друкують ся і незабаром вийдуть: П. Вінтерніц, Що знаємо про Індотерманів; Ф. Купер, Зьвіробийник; О. Стороженко, Оповідання, III.

Можна набувати теж повість М. Яцкова: **Огні горять** — по 2.50 кор.

 Хто купує за готівку нараз усі книжки видані доси, дістає 25⁰о рабату.

АКОРДИ, антольоія української поезії від смерти Шевченка до найновіших часів під ред. д-ра Ів. Франка, з ілюстраціями Ю. Панкевича, люксусове виданє, по ціні 6, 7.50, 8, 8.50 і 10 кор.

Адреса: Львів, ул. Чарнецького ч. 26.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

3 0112 082556678